

Namo tassa bhagavato arahato sammāsambuddhassa

Abhidhammapiṭake

Vibhaṅga-mūlaṭṭikā

1. Khandhavibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyavaṇṇanā

Catusaccadasoti cattāri saccāni samāhaṭṭhāni catusaccaṃ, catusaccaṃ passīti catusaccadaso. Satipi sāvakānaṃ paccekabuddhānaṃ catusaccadassanabhāve anaññapubbakattā bhagavato catusaccadassanassa tathā ca sabbaññūṭāya dasabalesu ca vasībhāvassa pattito parasantānesu ca pasāritabhāvena supākaṭṭhā bhagavāva visesena “catusaccadaso”ti thomaṇaṃ arahatīti. Nāthatīti **nātho**, veneyyānaṃ hitasukhaṃ āsīsatīti pattheti, parasantānagataṃ vā kilesabyasanaṃ upatāpeti, “sādhu, bhikkhave, bhikkhu kālena kālaṃ attasampattiṃ paccavekkhitā”tiādīnā (a. ni. 8.7) vā taṃ taṃ hitapaṭipattiṃ yācatīti attho. Paramena cittissariyena samannāgato, sabbasatte vā guṇehi īsatīti abhibhavatīti paramissaro bhagavā “nātho”ti vuccati. “**Saddhamme gāraṇaṃ katvā karissāmi**”ti sotabbabhāve kāraṇaṃ vatvā puna savane niyojento āha “**taṃ suṇātha samāhitā**”ti. “**Porāṇaṭṭhakathānaṃ vigāhitvā karissāmi**”ti vā etena sakkaccasavane ca kāraṇaṃ vatvā tathā niyojento āha “**saddhamme gāraṇaṃ katvā taṃ suṇāthā**”ti.

Ettha ca “catusaccadaso”ti vacanaṃ thomanameva catuppabhedāya desanāya samānagaṇanadassanaguṇena, “aṭṭhārasahi buddhadhammehi upeto”ti ca aṭṭhārasappabhedāya desanāya samānagaṇanaguṇehīti daṭṭhabbaṃ. Yathāvuttēna vā niratisayena catusaccadassanena bhagavā catudhā dhammasaṅgaṇiṃ desetuṃ samattho ahoṣi, aṭṭhārasabuddhadhammasamannāgamena aṭṭhārasadhā vibhaṅganti yathāvuttadesanāsamatthasampādakaguṇanidassanametāṃ “catusaccadaso upeto buddhadhammehi aṭṭhārasahī”ti. Tena yathāvuttāya desanāya sabbaññūbhāsītattā aviparītataṃ dassento tathā satte uggahādīsu niyojēti, niṭṭhānagamanaṃ attano vāyamaṃ dassento aṭṭhakathāsavane ca ādaraṃ uppādayati, yathāvuttaguṇarahitena asabbaññunā desetuṃ asakkuṇeyyatāṃ dhammasaṅgaṇīvibhaṅgappakaraṇaṃ dassento tathā tadaṭṭhakathāya ca sātīsaṃ gāraṇaṃ janayati, buddhādīnaṃ ratanānaṃ sammāsambuddhatādiguṇe vibhāveti.

Tattha cattāri saccāni pākaṭṭhāna, aṭṭhārasa pana buddhadhammā evaṃ veditabbā – “atītaṃse buddhassa bhagavato appaṭṭhatāṃ ṇāṇaṃ, anāgataṃse...pe... paccuppannaṃse...pe... imehi tīhi dhammehi samannāgatassa buddhassa bhagavato sabbaṃ kāyakammaṃ ṇāṇapubbaṅgamaṃ ṇāṇanuparivattaṃ, sabbaṃ vacīkammaṃ...pe... sabbaṃ manokammaṃ...pe... imehi chahi dhammehi samannāgatassa buddhassa bhagavato natthi chandassa hāni, natthi dhammadesanāya, natthi vīriyassa, natthi samādhissa, natthi paññāya, natthi vimuttiyā hāni. Imehi dvādasahi dhammehi samannāgatassa buddhassa bhagavato natthi davā, natthi ravā, natthi aphuṭaṃ, natthi vegāyitattaṃ, natthi abyāvaṭaṃ, natthi appaṭṭisaṅkhānupekkhā”ti.

Tattha **natthi davā**ti khiḍḍādhippāyena kiriyā natthi. **Natthi ravā**ti sahasā kiriyā natthi. **Natthi aphuṭaṃ**ti ṇāṇena aphasitaṃ natthi. **Natthi vegāyitattaṃ**ti turitakiriyā natthi. **Natthi abyāvaṭaṃ**noti niraṭṭhako cittasamudācāro natthi. **Natthi appaṭṭisaṅkhānupekkhā**ti aññānupekkhā natthi. Katthaci pana “natthi dhammadesanāya hāni”ti alikhivā “natthi chandassa hāni, natthi vīriyassa, natthi sattiyā”ti likhanti.

1. Dhammasaṅgahe dhamme kusalādi ke tikadukehi saṅgahetvā te eva dhamme suttante khandhādivasena vutte vibhajitūṃ vibhaṅgappakaraṇaṃ vuttaṃ. Tattha saṅkhepena vuttānaṃ khandhādīnaṃ vibhajanaṃ vibhaṅgo. So so vibhaṅgo pakato adhikato yassā pāḷiyā, sā “**vibhaṅgappakaraṇa**”nti vuccati. **Adhikatoti** ca vattabbabhāvena pariggahitoti attho. Tattha vibhaṅgappakaraṇassa ādibhūte khandhavibhaṅge “pañcakkhandhā rūpakkhandho...pe... viññāṇakkhandho”ti idaṃ suttantabhājanīyaṃ nāma. Nanu na ettakameva suttantabhājanīyanti? Saccāṃ, **iti**-saddena pana ādi-saddatthajotakena pakāratthajotakena vā sabbaṃ suttantabhājanīyaṃ saṅgahetvā viññāṇakkhandhoti evamādi evaṃpakāraṃ vā idaṃ **suttantabhājanīyanti** veditabbā. Atha vā ekadesena samudāyaṃ nidasseti pabbatasamuddādinidassako viya. Tattha nibbānavajjānaṃ sabbadhammānaṃ saṅgāhakattā sabbasaṅgāhakehi ca āyatanādīhi appakatarapattā khandhānaṃ khandhavibhaṅgo ādimhi vutto.

Na tato heṭṭhāti rūpādīnaṃ vedayitādisabhāvattābhāvā yasmīṃ sabhāve atīṭādayo rāsī katvā vattabbā, tassa ruppanāditō aññassābhāvā ca heṭṭhā gaṇanesu saṅkhatadhammānaṃ anīṭṭhānaṃ sāvasesabhāvāṃ, na heṭṭhā gaṇanamattābhāvāṃ sandhāya vuttaṃ. Chaṭṭhassa pana khandhassa abhāvā “**na uddha**”nti āha. Na hi savibhāgadhammehi nissaṭṭassa atīṭādi bhāvarahitassa ekassa nibbānassa rāsaṭṭho atthīti. “**Rāsīmhi**”ti saddatthasahitaṃ khandha-saddassa visayaṃ dasseti. “**Guṇe paṇṇattiyāṃ ruḷhiya**”nti visayameva khandha-saddassa dasseti, na

saddatthaṃ. Lokiyalokuttarabhedañhi sīlādiguṇaṃ nippadesena gahetvā pavattamāno khandha-saddo sīlādiguṇavisitthaṃ rāsaṭṭhaṃ dīpetīti. Keci pana ‘‘guṇaṭṭho ettha khandhaṭṭho’’ti vadanti. **Dārukkhandhoti** ettha pana na **khandha**-saddo paññatti-saddassa atthe vattati, tādise pana puthulāyate dārumhi dārukkhandhoti paññatti hotīti paññattiyam nīpatatīti vuttaṃ. Tathā ekasmimpi viññāṇe pavatto viññāṇakkhandhoti khandha-saddo na ruḷhī-saddassa atthaṃ vadati, samudāye pana niruḷho khandha-saddo tadekadese pavattamāno tāya eva ruḷhiyā pavattatīti khandha-saddo ruḷhiyaṃ nīpatatīti vuttaṃ.

Rāsito guṇatoti sabbattha nissakkavacanam visayasessa khandha-saddappavattiyā kāraṇabhāvaṃ sandhāya katanti vedītabbam. ‘‘Rāsito’’ti imamattaṃ saddatthavasena niyametvā dassetuṃ ‘‘**ayañhi khandhaṭṭho nāma piṇḍaṭṭho**’’tiādimāha. Koṭṭhāsaṭṭhe khandhaṭṭhe chaṭṭhenapi khandhena bhavitabbaṃ. Nibbānampi hi chaṭṭho koṭṭhāsoti. Tasmā ‘‘khandhaṭṭho nāma rāsaṭṭho’’ti yuttaṃ. Yesam vā atīdāvasena bhedo atthi, tesam ruppanādīlakkhaṇavasena taṃtaṃkoṭṭhāsata vuccatīti bhedarahitassa nibbānassa koṭṭhāsaṭṭhena ca khandhabhāvo na vuttoti vedītabbo.

Ettāvatāti uddesamattenāti attho. **Cattāro ca mahābhūtā...pe... rūpanti** evaṃ vibhatto. Katthāti ce? Ekādasasu okāsesu. Iti-saddena nidassanathena sabbo vibhajananayo dassito. Idañca vibhajanaṃ oḷārikādīsu cakkhāyatanantiādivibhajanañca yathāsambhavaṃ ekādasasu okāsesu yojetabbaṃ, evaṃ vedanākkhandhādīsipi. Viññāṇakkhandho pana ekādasokāsesu purime okāsapāñcake ‘‘cakkhuvīññāṇaṃ...pe... manovīññāṇa’’nti chaviññāṇakāyavisesena vibhatto, na tattha manodhātu manovīññāṇadhātūti vibhajanaṃ atthi. Taṃ pana dvayaṃ manovīññāṇanti vuttanti imamattaṃ dassetuṃ atṭhakathāyaṃ ‘‘**manodhātu manovīññāṇadhātū**’’ti vuttanti daṭṭhabbaṃ.

Evaṃ pāḷinayena pañcasu khandhesu dhammaparicchedaṃ dassetvā puna aññena pakārena dassetuṃ ‘‘**apicā**’’tiādimāha. **Etthāti** etasmim khandhaniddese.

1. Rūpakkhandhaniddesavaṇṇanā

2. Yaṃ kiñcīti ettha yanti sāmāññena aniyamanidassanaṃ, **kiñcīti** pakārantarabhedaṃ āmasitvā aniyamanidassanaṃ. Ubhayenapi atītaṃ vā...pe... santike vā appaṃ vā bahuṃ vā yādisaṃ vā tādīsaṃ vā yaṃ kiñcīti napuṃsakaniddesārahaṃ sabbaṃ byāpetvā saṅgaṇhātīti aññesupi napuṃsakaniddesārahesu pasaṅgaṃ disvā tassa adhippetatthaṃ aticca pavattito atippasaṅgassa niyamanatthaṃ ‘‘**rūpa**’’nti āha. **Yaṃkiñcīti** sanipātaṃ yaṃ-saddaṃ kiṃ-saddaṃca aniyamekatthadīpanavasena ekaṃ padanti gahetvā ‘‘**padadvayenapī**’’ti vuttaṃ.

Kiñca, bhikkhave, rūpaṃ vadethāti tumhepi rūpaṃ rūpanti vadetha, taṃ kena kāraṇena vadethāti attho, atha vā kena kāraṇena rūpaṃ, taṃ kāraṇaṃ vadethāti attho. Athetesu bhikkhūsu tuṅhīrbhūtesu bhagavā āha ‘‘**ruppatīti kho**’’tiādi.

Bhijjatiti sītādisannipāte visadisasantānuppattidassanato purimasantānassa bhedaṃ sandhāyāha. Bhedo ca visadisatāvīkārapattīti bhijjati vikāraṃ āpajjati attho. Vikārapatti ca sītādisannipāte visadisarūpuppattiyeva. Arūpakkhandhānaṃ pana atilāhuparivattito yathā rūpadhammānaṃ tītikkaṇe sītādīhi samāgamo hoti, yena tattha utuno tītipattassa purimasadisasantānuppādanasamatthā na hoti āhārādīkassa vā, evaṃ aññehi samāgamo natthi. Saṅghaṭṭanena ca vikārapattiyam **ruppana**-saddo niruḷho, tasmā arūpadhammānaṃ saṅghaṭṭanavirahitattā rūpadhammānaṃ viya pākāssa vikāraṃ abhāvato ca ‘‘ruppanti’’ti ‘‘ruppanalakkaṇā’’ti ca na vuccanti. Jighacchāpipāsāhi ruppanaṃ udaraggisannipātena hotīti daṭṭhabbaṃ. Ettha ca **kuppattī** tena kattuathē rūpapadasiddhiṃ dasseti, **ghaṭṭiyati pīḷiyati** etehi kammathē. Kopādīkiriyāyeva hi ruppanakiriyāti. So pana kattubhūto kammabhūto ca attho bhijjamāno hotīti imassatthassa dassanattaṃ ‘‘**bhijjati attho**’’ti vuttaṃ. Atha vā **ruppatīti rūpanti** kammakattutthe rūpapadasiddhi vuttā. Vikāro hi ruppananti. Teneva ‘‘bhijjati attho’’ti kammakattutthēna bhijjati-saddena atthaṃ dasseti. Yaṃ pana ruppati bhijjati, taṃ yasmā kuppati ghaṭṭiyati pīḷiyati, tasmā etehi ca padehi padattho pākāṭo katoti. ‘‘Kenatṭhenā’’ti pucchāsabhāgavasena ‘‘**ruppanatṭhenā**’’ti vuttaṃ. Na kevalaṃ saddatthoyeva ruppanaṃ, tassa panatthassa lakkhaṇaṃca hotīti atthalakkhaṇavasena ‘‘**ruppanalakkaṇena rūpantipi vattum vaṭṭatī**’’ti āha.

Chijjivāti mucchāpattiyā muccitvā āngapaccāṅgaṃ chedanavasena vā chijjivā. **Accantakhārena sītodakenāti** atīsītabhāvameva sandhāya accantakhāratā vuttā siyā. Na hi taṃ kappasaṅghānaṃ udakaṃ sampattikaraṃ pathavīsandhāraṃ kappavīnāsaudakaṃ viya khāraṃ bhavituṃ arahati. Tathā hi sati pathavī vilīyeyyati. **Avīcimahānirayeti** saussadaṃ avīcinirayaṃ vuttaṃ. Teneva ‘‘**tattha hi**’’tiādi vuttaṃ. **Petti...pe... na honṭīti** evaṃvidhāpi satta atthīti adhippāyo evaṃvidhāyeva honṭīti niyamābhāvato. Evaṃ **kālakañjīkādīsūpīti**. **Sarantā gacchantīti** sarīsapa-saddassa atthaṃ vadati.

Abhisaññūhitvāti ettha samūhaṃ katvātipi attho. **Etena sabbaṃ rūpaṃ...pe... dassitaṃ hotīti** tena rūpakkhandha-saddassa samānādhikaraṇasamāsabhāvaṃ dasseti. Tenevāha ‘‘**na hi rūpato...pe... atthī**’’ti.

3. Pakkhipitvāti ettha ekādasokāsesu rūpaṃ pakkhipitvāti attho. Na hi tattha mātikāyeva pakkhipitvā mātikā

ṭhapitā, atha kho pakaraṇappattaṃ rūpanti.

Aparo nayo...pe... etheva gaṇanaṃ gatanti etena **aṭṭaṃsenāti** bhummatthe karaṇavacananti dasseti. Yena pakārena gaṇanaṃ gataṃ, taṃ dassetuṃ “**cattāro ca mahābhūtā**”tiādi vuttanti imasmiṃ atthe sati mahābhūtupādāyarūpabhāvo aṭṭakoṭṭhāse gaṇanaṃsā karaṇanti āpajjati. Na hi aṭṭaṃsānaṃ vedanādīnaṃ nivattanatthaṃ idaṃ vacanaṃ “yaṃ rūpa”nti eteneva tesam nivattitattā, nāpi rūpassa aññappakāranivattanatthaṃ sabbappakāraṃsā tattaṃ gaṇitattā, na ca anāgatapaccuppannākāranivattanatthaṃ aṭṭaṃsavacanaṃ taṃnivattanatoti. Atha pana yaṃ aṭṭaṃsena gaṇitaṃ, taṃ **cattāro ca...pe... rūpanti** evaṃ gaṇitanti ayamatto adhippeto, evaṃ sati gaṇanantaradassanaṃ idaṃ siyā, na aṭṭaṃsena gaṇitappakāradassanaṃ, taṃdassane pana sati bhūtupādāyarūpapakārena aṭṭaṃse gaṇitaṃ taṃsabhāvattāti āpannameva hoti, na ca evaṃsabhāvataṃ aṭṭaṃse gaṇitātāya karaṇaṃ bhavituṃ arahati evaṃsabhāvasseva paccuppannānāgatesu gaṇitattā sukhādisabhāvassa ca aṭṭaṃse gaṇitattā, tasmā purimanayo eva yutto. Ajjhatabhahiddhāniddesesupi tādiso evattho labbhatīti.

Suttantapariyāyatoti pariyaḍesanaṭṭā suttassa vuttaṃ. **Abhidhammaniddesatoti** nipariyāyadesanaṭṭā abhidhammassa nicchayena deso niddesoti katvā vuttaṃ. **Kiṅcāpīti**ādisu ayamadhippāyo – suttantabhājanīyattā yathā “aṭṭaṃ nanvāgameyyā”tiādisu addhānavasena aṭṭātibhāvova vutto, tathā idhāpi niddisitabbo (ma. ni. 3.272, 275; apa. thera 2.55.244) siyā. Evaṃ santepi suttantabhājanīyampi abhidhammadesanāyeva suttante vuttadhamme vicinityvā vibhājanavasena pavattāti abhidhammaniddeseneva aṭṭātibhāvo niddiṭṭhoti.

Addhāsantatisamayakhaṇavasenati ettha cutipaṭisandhiparicchinne kāle **addhā**-saddo vattatīti “ahosiṃ nu kho ahamatītamaddhāna”ntiādisuttavasena (ma. ni. 1.18; saṃ. ni. 2.20) viññāyati. “Tayome, bhikkhave, addhā. Katame tayo? Aṭṭo addhā, anāgato addhā, paccuppanno addhā”ti (itivu. 63; dī. ni. 3.305) ettha pana paramatthato paricchijjamaṇo addhā **niruttipathasuttavasena** (saṃ. ni. 3.62) khaṇaparicchinno yutto. Tatha hi “yaṃ, bhikkhave, rūpaṃ jātaṃ pātubhūtaṃ, ‘atthi’ti tassa saṅkhā”ti (saṃ. ni. 3.62) vijjamaṇassa paccuppannatā tato pubbe pacchā ca aṭṭānāgatatā vuttāti. Yebhuyena pana cutipaṭisandhiparicchinno (dī. ni. 3.305; itivu. 63) **suttasu** aṭṭādikā addhā vuttoti so eva idhāpi “**addhāvasenā**”ti vutto. Sītaṃ sītassa sabhāgo, tathā uṇhaṃ uṇhassa. Yaṃ pana sītaṃ uṇhaṃ vā sarīre sannipatitaṃ santānavasena pavattamaṇaṃ anūnaṃ anadhikaṃ ekākāraṃ, taṃ eko utūti vuccati. Sabhāgutuno anekantasabhāvato ekagahaṇaṃ kataṃ, evaṃ āhārepi. **Ekavīthiekajavanasaṃuṭṭhānanti** pañcachaṭṭhadvāravasena vuttaṃ. **Santatisamayakathā** vipassakānaṃ upakāratthāya aṭṭakathāsu kathitā.

Niṭṭhitahetupaccayakiccaṃ, niṭṭhitahetukiccamaniṭṭhitapaccayakiccaṃ, ubhayakiccamasampattaṃ, sakiccakkhaṇe paccuppannaṃ. Janako **hetu**, upatthambhako **paccayo**, tesam uppādanaṃ upatthambhanaṃca **kiccaṃ**. Yathā bījassa aṅkuruppādanaṃ pathaviādīnaṃca tadupatthambhanaṃ kammassa kaṭattārūpavipākuppādanaṃ āhārādīnaṃ tadupatthambhanaṃ, evaṃ ekekassa kalāpassa cittuppādassa ca janakānaṃ kammānantarādipaccayabhūtānaṃ upatthambhākaṇaṃca saḥajātapurejātapacchājātānaṃ kiccaṃ yathāsambhavaṃ yojetabbaṃ. Tatha uppādakkhaṇe **hetukiccaṃ** daṭṭhabbaṃ, tīsupi khaṇesu **paccayakiccaṃ**. Pathaviādīnaṃ sandhāraṇādikaṃ phassādīnaṃ phusanādikaṃca attano attano kiccaṃ sakiccaṃ, tassa karaṇakkhaṇo **sakiccakkhaṇo**. Saha vā kiccena sakiccaṃ, yasmiṃ khaṇe sakiccaṃ rūpaṃ vā arūpaṃ vā hoti, so **sakiccakkhaṇo**, tasmīṃ khaṇe **paccuppannaṃ**.

6. Ettakamevāti “tesaṃ tesa”nti iminā āmedītavacanaṃ abhīyāpanatthena vuttatthameva. “Aparassa aparassā”ti dīpanaṃ **aparadīpanaṃ**. **Pariyesatūti** etena pariyesanāya aniṭṭhanāmanivattanaṃsā akāraṇabhāvaṃ dasseti. Kammadosena hi cittavipallāsadosena ca gūṭhabhakkhapāṇādayo ummattakādayo ca pariyeseyyūṃ diṭṭhivipallāsena ca yonakādayo na ārammaṇassa pariyesitabbasabhāvattā, apariyesitabbasabhāvattā pana etassa aniṭṭhamicceva nāmanti attho.

Sampattivirahatoti rūpādīnaṃ devamanussasampattibhave kusalakammaphalatā samiddhasobhanatā ca sampatti, tabbvirahatoti attho. Tato eva taṃ na pariyesitabbanti. Sobhanāni ca kānici hatthirūpādīni akusalakammanibbattāni na tesameva hatthiādīnaṃ sukhassa hetubhāvaṃ gacchantīti tesam saṅgaṇhanatthaṃ “**akanta**”nti vuttaṃ. Tassa tasseva hi sattassa attanā katena kusalena nibbattaṃ sukhassa paccayo hoti, akusalena nibbattaṃ dukkhassa. Tasmā kammajānaṃ iṭṭhāniṭṭhatā kammakārasattassa vasena yojanārahā siyā. Aṭṭhakathāyaṃ pana “**kusalakammajaṃ aniṭṭhaṃ nāma natthi**”ti idameva vuttaṃ, na vuttaṃ “akusalakammajaṃ iṭṭhaṃ nāma natthi”ti. Tena akusalakammajampi sobhanaṃ parasattānaṃ iṭṭhanti anuññātaṃ bhavissati. Kusalakammajaṃ pana sabbesaṃ iṭṭhamevāti vadanti. Tiracchānagatānaṃ pana kesañci manussarūpaṃ amanāpaṃ, yato te disvāva palāyanti. Manussā ca devatārūpaṃ disvā bhāyanti, tesampi vipākaviññānaṃ taṃ rūpaṃ ārabha kusalavipākāṃ uppajjati, tādisassa pana puññassa abhāvā na tesam tatha abhirati hotīti adhippāyo. Kusalakammajassa pana aniṭṭhassabhāvo viya akusalakammajassa sobhanaṃsā iṭṭhassa abhāvo vattabbo. Hatthiādīnampi hi akusalakammajaṃ manussānaṃ akusalavipākasseva ārammaṇaṃ, kusalakammajaṃ pana pavatte samuṭṭhitam kusalavipākassa. Iṭṭhārammaṇena pana vomissakattā appakaṃ akusalakammajaṃ bahulaṃ akusalavipākuppattiyā karaṇaṃ na bhavissatīti sakkā vattuntī. Vipākāṃ pana katthaci na sakkā vañcetuntī vipākavasena iṭṭhāniṭṭhārammaṇavavattānaṃ suṭṭhu vuttaṃ. Tasmā taṃ anugantvā sabbattha iṭṭhāniṭṭhatā yojetabbā.

Aniṭṭhā pañca kāmagaṇāti kasmā vuttaṃ, nanu “cakkhuvīññeyyāni rūpāni iṭṭhāni”ti (ma. ni. 1.166; 2.155; 3.190;

saṃ. ni. 5.30) evamādinā iṭṭhāneva rūpādīni ‘‘kāmaguṇā’’ti vuttānīti? Kāmaguṇasadesu kāmaguṇavohārato, sadisatā ca rūpādibhāvoyeva, na iṭṭhatā. ‘‘Aniṭṭhā’’ti vā vacanena akāmaguṇatā dassitāti kāmaguṇavisabhāgā rūpādayo ‘‘kāmaguṇā’’ti vuttā asive ‘‘sivā’’ti vohāro viya. Sabbāni vā iṭṭhāniṭṭhāni rūpādīni taṇhāvattubhāvato kāmaguṇāyeva. Vuttañhi ‘‘rūpā loke piyarūpaṃ sātārūpa’’ntiādi (dī. ni. 2.400; ma. ni. 1.133; vibha. 203). Atisayena pana kāmaniyattā suttesu ‘‘kāmaguṇā’’ti iṭṭhāni rūpādīni vuttānīti.

Dvīsipi hīnapañītapadesu ‘‘akusalakammajavasena kusalakammajavasena’’ti vacanaṃ ‘‘tesaṃ tesaṃ sattāna’’nti sattavasena niyamevā vibhajitattā, ayañcattho ‘‘tesaṃ tesa’’nti avayavayoge sāmivacanaṃ katvā vuttoti vedītabbo. Sattasantānapariyāpannesu kammajaṃ visiṭṭhanti ‘‘kammajavasena’’ti vuttaṃ. Yadi pana tehi tehi etasmiṃ atthe **tesaṃ tesanti** sāmivacanaṃ, visayavisayāsambandhe vā, na kammajavaseneva rūpādīni vibhattāni, sabbesaṃ pana indriyabaddhānaṃ vasena vibhattānīti viññāyanti. Ettha ca pākātehi rūpādīni nayo dassitoti cakkhādīsipi hīnapañītatā yojetabbā.

Manāpāriyantanti manāpaṃ pariyaṃtaṃ mariyādābhūtaṃ pañcasu kāmaguṇesu vadāmīti attho. Kiṃ kāraṇanti? Yasmā te ekaccassa manāpā hontī, ekaccassa amanāpā, yassa yeva manāpā, tassa teva paramā, tasmā tassa tassa ajjhāsayaavasena kāmaguṇānaṃ paramatā hoti, na tesaṃyeva sabhāvato.

Evanti imasmiṃ sutte vuttanayena. Ekasmiṃyeva assādanakujjhanato ārammaṇasabhāvasseva iṭṭhāniṭṭhābhāvato aniṭṭhaṃ ‘‘iṭṭha’’nti gahaṇato ca, iṭṭhaṃ ‘‘aniṭṭha’’nti gahaṇato ca **iṭṭhāniṭṭhaṃ nāma pāṭiyekkaṃ paṭivibhattaṃ natthīti** attho. **Saññāvipallāsena cāti**ādinā nibbāne viya aññesu ārammaṇesu saññāvipallāsena iṭṭhāniṭṭhagahaṇaṃ hoti. Pittummattādināṃ khīrasakkarādīsū dosussadasamuṭṭhitasaññāvipallāsavasena tittagahaṇaṃ viyāti imamattaṃ sandhāya manāpāriyantatā vuttāti dasseti.

Vibhattaṃ atthīti ca vavattitaṃ atthīti attho, aṭṭhakathācariyehi vibhattaṃ pakāsītanti vā. Tañca majjhimakasattassa vasena vavattitaṃ pakāsītañca, aññesañca vipallāsavasena idaṃ iṭṭhaṃ aniṭṭhañca hotīti adhippāyo. Evaṃ vavattitassa paniṭṭhāniṭṭhassa aniṭṭhaṃ iṭṭhanti ca gahaṇe na kevalaṃ saññāvipallāsova kāraṇaṃ, dhātukkabhavasena indriyavikārāpattiādinā kusalākusalavipākuppattihetubhāvopīti sakkā vattuṃ. Tathā hi sītudakaṃ ghammābhittānaṃ kusalavipākassa kāyaviññānaṃ hetu hoti, sītābhībhūtānaṃ akusalavipākassa. Tūlapicusamphasso vaṇe dukkho nivāne sukho, mudutaruṇahattasambāhanañca sukhaṃ uppādeti, teneva hatthena paharaṇaṃ dukkhaṃ, tasmā vipākavasena ārammaṇavavattitānaṃ yuttaṃ.

Kiñcāpītiādinā satipi saññāvipallāse buddharūpadassanādīsū kusalavipākasseva gūthadassanādīsū ca akusalavipākassa uppattiṃ dassento tena vipākena ārammaṇassa iṭṭhāniṭṭhatatā dasseti. Vijjamānepi saññāvipallāse ārammaṇena vipākaniyamadassanaṃ ārammaṇaniyamadassanattameva katanti.

Apica dvāravasenapītiādinā dvārantare dukkhassa sukhasa ca paccayabhūtassa dvārantare sukhadukkhavipākuppādanato vipākena ārammaṇaniyamadassanena ekasmiṃyeva ca dvāre samānasseva maṇiratanādīphoṭṭhabbassa saṅikaṃ phusane pothane ca sukhadukkhuppādanato vipākavasena iṭṭhāniṭṭhatā dassitāti viññāyati.

Heṭṭhimanayoti majjhimakasattassa vipākassa ca vasena vavattitaṃ ārammaṇaṃ gahetvā ‘‘tesaṃ tesaṃ sattānaṃ uññāta’’nti (vibha. 6) ca ādinā vuttanayo. **Sammutimanāpanti** majjhimakasattassa vipākassa ca vasena sammatāṃ vavattitaṃ manāpaṃ, taṃ pana sabhāveneva vavattitanti abhinditabbatova na bhindatīti adhippāyo. Saññāvipallāsena nerayikādīhipi puggalehi manāpanti gahitaṃ puggalamanāpaṃ ‘‘**taṃ taṃ vā panā**’’tiādinā bhindati. Vemānikapetarūpampi akusalakammajattā kammakāraṇādīdukkhavattubhāvato ca ‘‘manussarūpato hīna’’nti vuttaṃ.

7. Oḷārikarūpaṇaṃ vatthārammaṇapaṭighātavasena supariggahitatā, sukhumānaṃ tathā abhāvato duppariggahitatā ca yojetabbā. Duppariggahaṭṭheneva lakkhaṇaduppaṭivijjhanatā daṭṭhabbā. **Dasavidhanti** ‘‘dūre’’ti avuttassa dassanattaṃ vuttaṃ. Vuttampi pana okāsato dūre hotiyeva.

Heṭṭhimanayoti ‘‘itthindriyaṃ...pe... idaṃ vuccati rūpaṃ santike’’ti (vibha. 7) evaṃ lakkhaṇato dvādasahattavasena vavattitaokāsato ca dassetvā niyyātitanayo. So lakkhaṇokāsavasena dūrasantikena saha gahetvā niyyātītattā **bhindamāno** missakaṃ karonto **gato**. Atha vā **bhindamānoti** sarūpadassanena lakkhaṇato yevāpanakena okāsototi evaṃ lakkhaṇato okāsato ca visuṃ karonto gatoti attho. Atha vā lakkhaṇato santikadūrānaṃ okāsato dūrasantikabhāvakaraṇena santikabhāvaṃ bhinditvā dūrabhāvaṃ, dūrabhāvañca bhinditvā santikabhāvaṃ karonto pavattoti ‘‘**bhindamāno gato**’’ti vuttaṃ. **Idha panāti** ‘‘taṃ taṃ vā pana rūpaṃ upādāya upādāyā’’ti idha purimanayena lakkhaṇato dūraṃ okāsato santikabhāvakaraṇena na bhindati bhagavā, na ca okāsadūrato visuṃ karaṇena, nāpi okāsadūreṇa vomissakaraṇenāti attho. Kiṃ pana karotīti? Okāsato dūrameva bhindati. Ettha pana na pubbe vuttanayena tidhā attho daṭṭhabbo. Na hi okāsato dūraṃ lakkhaṇato santikaṃ karotī, lakkhaṇato vā visuṃ tena vā vomissakanti. Okāsato dūrasa pana okāsatoṃ santikabhāvakaraṇaṃ idha ‘‘bhedana’’nti vedītabbaṃ. **Idha pana na lakkhaṇato dūraṃ**

bhindaṭṭi etthāpi vā na pubbe vuttanayena tidhā bhedassa akaraṇaṃ vuttaṃ, lakkhaṇato santikadūrānaṃ pana lakkhaṇato upādāyupādāya dūrasantikabhāvo natthīti lakkhaṇato dūrassa lakkhaṇatova santikabhāvākaraṇaṃ lakkhaṇato dūrassa abhedananti daṭṭhabbaṃ. Purimanayo viya ayaṃ nayo na hotīti ettakameva hi ettha dasseṭṭi bhindamānoti ettha ca aññathā bhedanaṃ vuttaṃ, bhedanaṃ idha ca aññathā vuttanti.

Rūpakkhandaṇḍesavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Vedanākkhandhaniddesavaṇṇanā

8. Cakkhādayo pasādā oḷārikamanomayattabhāvapariyāpannā kāyavohāraṃ arahantīti tabbatthukā adukkhamasukhā “kāyikā”ti pariyāyena vuttā, na kāyapasādavatthukattā. Na hi cakkhādayo kāyapasādā hotīti. **Santativasena khaṇādivasena cāti** ettha addhāsamayavasena atītādibhāvassa avacanaṃ sukhādivasena bhinnāya atītādibhāvavacanaṃ. Na hi sukhāyeva addhāvasena samayavasena ca atītādikā hoti, tathā dukkhā adukkhamasukhā ca kāyikacetasikādibhāvāna bhinnā. Tena vedanāsamudayo addhāsamayavasena atītādibhāvāna vattabbaṃ arahati samudāyassa tehi paricchinditabbatā, vedanekadesā pana ettha gahitāti te santatikhaṇehi paricchedaṃ arahanti tatha tathāparicchinditabbānaṃ gahitattāti. Ekasantatiyaṃ pana sukhādiānekabhedasabbhāvāna tesu yo bhedo paricchinditabbhāvāna gahito, tassa ekappakārassa pākāssa paricchedikā taṃsahitadvārālanbanappavattā, avicchedena taduppādaṃ kavidhavisayasamāyogappavattā ca santati bhavituṃ arahatīti tassa bhedantaṃ anāmasitvā paricchedakabhāvāna gahaṇaṃ kataṃ. Lahuparivattino vā dhammā parivattaneneva paricchedaṃ arahantīti santatikhaṇavasena paricchedo vutto. **Pubbantāparantamajjhagatā**ti etena hetupaccayakiccavasena vuttanayaṃ dasseṭṭi.

11. Kilesaggisampayogato **sadarathā**. Etena sabhāvato oḷārikataṃ dasseṭṭi, **dukkhavipākātthenā**ti etena oḷārikavipākanippahādanena kiccato. Kammavegakkhittā kammaṭṭibaddhabhūtā ca kāyakammādiḃyāpāravirahato nirussāhā vipākā, saussāhā ca kiriyā avipākā. Savipākā ca sagabbhā viya oḷārikāti tabbipakkhato avipākā **sukhumā**ti vuttā.

Asātaṭṭhenāti amadhuraṭṭhena. Tena sātapaṭipakkaṃ anīṭṭhasabhāvaṃ dasseṭṭi. **Dukkhaṭṭhenā**ti dukkhamatṭhena. Tena dukkhānaṃ santāpanakiccaṃ dasseṭṭi. “Yāyaṃ, bhante, adukkhamasukhā vedanā, santasmiṃ esā paṇīte sukhe vuttā bhagavatā”ti (ma. ni. 2.88; saṃ. ni. 4.267) vacanaṃ **adukkhamasukhā** pharaṇasabhāvavirahato asantānaṃ kāmarāgapaṭiḃhānūsanānaṃ anusāyanaṃ aṭṭhānattā **santā**, sukhe nikantiṃ pariyādāya adhigantabbatā padhānabhāvaṃ nīṭṭi **paṇīṭā**ti. Tathā anadhigantabbā ca kāmāvacarājātiādisaṅkaraṃ akatvā samānājātiyaṃ nāṇasampayuttavipayuttādiḃe samānabhede sukhato paṇīṭāti yojetabbā. Upabrūhitaṃ dhātūnaṃ paccayabhāvāna sukhā **khobheti** vibādhitānaṃ paccayabhāvāna dukkhā ca. Ubhayampi kāyaṃ byāpentaṃ viya uppajjati **pharati**. **Madayamānanti** maḃaṃ karontaṃ. **Chādayamānanti** icchaṃ uppādentāṃ, avattharamānaṃ vā. Ghammābhittatassa sītodakaghaṭena āsittassa yathā kāyo upabrūhito hoti, evaṃ sukhamaṅginopīti katvā “**āsiṅcamānaṃ viyā**”ti vuttaṃ. **Ekattanimitteyevā**ti pathavīkaṣiṇādiḃe ekasabhāve eva nimitte. **Caratī**ti nānāvajjane javane vedanā viya vipphandanarahitattā **sukhumā**.

Adhippāye akusalatāya **akovido**. **Kusalattike...pe... āgatattā**ti “kusalākusalā vedanā oḷārikā, abyākātā vedanā sukhumā”ti evaṃ āgatattā. Bhūmantarabhede dasseṭṭi “**yampi**”tiādi āradhaṃ. **Iminā nihārenā**ti etena “kāmāvacarasukhato kāmāvacarupekkhā sukhumā”tiādinā sabhāvādiḃhedena ca oḷārikasukhumabhāvaṃ tatra tatveva kathento na bhindaṭṭi nayaṃ dasseṭṭi.

Lokiyalokuttaramissakā kathitā, tasmā ekantaṇṭe hīnapaṇīṭānaṃ uddhaṭṭā evameva ekantahīne ca yathāssambhavaṃ hīnapaṇīṭatā uddharitabbāti anuññātaṃ hotīti ubhayattha taduddharāṇe na kukkucāyitabbanti attho.

Akusalānaṃ kusalādiḃi sukhumattābhāvato pāliya āgatassa aparivattanīyabhāvāna “**heṭṭhimanayo na oloketabbo**”ti vuttanti vadanti, taṃtaṃvāpanavasena kathānēpi parivattanaṃ natthīti na parivattanaṃ sandhāya “heṭṭhimanayo na oloketabbo”ti vuttaṃ, heṭṭhimanayassa pana vuttattā avuttanayaṃ gahetvā “taṃ taṃ vā panā”ti vattaṃ yuttanti “heṭṭhimanayo na oloketabbo”ti vuttanti veditabbo. Bahuvipākā akusalā dosussannatāya **oḷārikā**, tathā appavipākā kusalā. Mandadosattā appavipākā akusalā **sukhumā**, tathā bahuvipākā kusalā ca. Oḷārikasukhumanikantivatthubhāvato kāmāvacarādīnaṃ **oḷārikasukhumatā**. **Sāpīti** bhāvanāmayāya bhedanena dānamayasīlamayānaṃ paccēkaṃ bhedanaṃ nayato dassitanti veditabbāṃ. **Sāpīti** vā tividhāpīti yojetabbāṃ.

13. Jātiādivasena asamānakotṭhāsata **visabhāgaṭṭho**. Dukkhavipākātādivasena asadisakiccatā, asadisabhāvātā vā **visamsaṭṭho**, na asampayogo. Yadi siyā, dūravipariyāyena santikaṃ hotīti samsaṭṭhaṭṭhena santikatā āpajjati, na ca vedanāya vedanāsampayogo atthi. Santikapadavaṇṇanāya ca “sabhāgaṭṭhena sarikkhaṭṭhena cā”ti vakkhatīti vuttanayeneva attho veditabbo.

Na dūrato santikaṃ uddharitabbanti kasmā vuttaṃ, kiṃ yathā santikato akusalato akusalā dūreti uddharīyati, tathā tato dūrato kusalato kusalā santiketī uddharitūṃ na sakkāti? Na sakkā. Tathā hi sati kusalā kusalāya santiketī katvā santikato santikatā eva uddharitā siyā, tathā ca sati santikasantikataratāvacanameva āpajjati, upādāyupādāya

dūrasantikātāya idha vuccati, tasmā dūrato dūruddharaṇaṃ viya santikato santikuddharaṇaṃ na sakkā kātuṃ dūrādūrataratāya viya santikasantikataratāya ca anadhippetatā. Atha pana vadeyya “na kusalā kusalāya eva santiketi uddharitabbā, atha kho yato sā dūre, tassā akusalāya”ti, tañca natthi. Na hi akusalāya kusalā kadāci santike atthīti. Athāpi vadeyya “yā akusalā kusalāya santike, sā tato dūrato kusalato uddharitabbā”ti, tadapi natthi. Na hi kusale akusalā atthi, yā tato santiketi uddhariyeyya, tasmā idha vuttassa dūrassa dūrato accantavisabhāgatā dūre santikaṃ natthīti na sakkā dūrato santikaṃ uddharituṃ, santike panidha vutte bhinne tattheva dūraṃ labbhatīti āha “**santikato pana dūraṃ uddharitabba**”nti.

Upādāyupādāya dūrato ca santikaṃ na sakkā uddharituṃ. Lobhasahagatāya dosasahagatā dūre lobhasahagatā santiketi hi vuccamāne santikatova santikaṃ uddharituṃ hoti. Tathā dosasahagatāya lobhasahagatā dūre dosasahagatā santiketi etthāpi sabhāgato sabhāgantarassa uddhaṭṭatā, na ca sakkā “lobhasahagatāya dosasahagatā dūre sā eva ca santike”ti vattuṃ dosasahagatāya santikabhāvassa akāraṇatā, tasmā visabhāgatā bhedaṃ aggahetvā na pavattatīti sabhāgabyāpakattā dūrātāya dūrato santikuddharaṇaṃ na sakkā kātuṃ. Na hi dosasahagatā akusalasabhāgaṃ sabbaṃ byāpetvā pavattatīti. Sabhāgatā pana bhedaṃ antogadhaṃ katvā pavattatīti visabhāgabyāpakattā santikatāya santikato dūruddharaṇaṃ sakkā kātuṃ. Akusalatā hi lobhasahagatādisabbavisabhāgabyāpikāti. Tenāha “**na dūrato santikaṃ uddharitabba**”ntiādi.

Vedanākkhandhaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Saññākkhandhaniddesavaṇṇanā

17. Cakkuṣamphassajā saññāti ettha yadipi vatthuto phassassa nāmaṃ phassato ca saññāya, vatthuvisiṭṭhaphassena pana visiṭṭhasaññā vatthunā ca visiṭṭhā hoti phassassa viya tassāpi tabbatthukattāti “**vatthuto nāma**”nti vuttaṃ. **Paṭighasamphassajā saññāti** etthāpi yathā phasso vatthārammaṇapaṭighaṭṭanena uppanno, tathā tato jātasaññāpīti “**vatthārammaṇato nāma**”nti vuttaṃ. Ettha ca paṭighajo samphasso, paṭighaviññeyyo vā samphasso **paṭighasamphassoti** uttarapadalopaṃ katvā vuttanti veditabbaṃ.

Viññeyyabhāve vacanaṃ adhikicca pavattā, vacanādhiṇā vā arūpakkhandhā, adhivacanaṃ vā etesaṃ pakāsanam atthīti “adhivacanā”ti vuccanti, tatojo samphasso adhivacanasamphasso, samphassoyeva vā yathāvuttehi atthehi adhivacano ca samphasso cāti adhivacanasamphasso, adhivacanaṃviññeyyo vā samphasso adhivacanasamphasso, tato tasmim vā jātā **adhivacanasamphassajā**. Pañcadvārikasamphassepi yathāvutto attho sambhavatīti tena pariyāyena tato jāpi saññā “**adhivacanasamphassajā**”ti vuttā. Yathā pana aññappakārāsambhavato manosamphassajā nippariyāyena “adhivacanasamphassajā”ti vuccati, na evaṃ ayaṃ paṭighasamphassajā āveṇīkappakārantarasambhavatoti adhippāyo.

Yadi evaṃ cattāro khandhāpi yathāvuttasamphassato jātattā “adhivacanasamphassajā”ti vattuṃ yuttā, saññāva kasmā evaṃ vuttāti? Tiṇṇaṃ khandhānaṃ atthavasena attano pattampi nāmaṃ yattha pavattamāno adhivacanasamphassaja-saddo nirulhatāya dhammābhilāpo hoti, tassā saññāya eva āropetvā sayam nivattanaṃ hoti. Tenāha “**tayo hi arūpino khandhā**”tiādi. Atha vā saññāya paṭighasamphassajāti aññampi visiṭṭhaṃ nāmaṃ atthīti adhivacanasamphassajānāmaṃ tiṇṇaṃyeva khandhānaṃ bhavituṃ arahati. Te pana attano nāmaṃ saññāya datvā nivattāti imamattaṃ sandhāyāha “**tayo hi arūpino khandhā**”tiādi. **Pañcadvārikasaññā oloketvāpi jānituṃ sakkāti** idaṃ tena tenādhippāyena hatthavikārādikaraṇe tadadhippāyavijānananimittabhūtā viññāti viya rajjitvā olokanādisu rattatādivijānananimittaṃ olokanam cakkuhaviññāvisayasamāgame pākaṭaṃ hotīti taṃsampayuttāya saññāyapi tathāpākaṭabhāvaṃ sandhāya vuttaṃ.

Rajjitvā olokanādivasena pākaṭā javanappavattā bhavituṃ arahatīti etissā āsankāya nivattanattaṃ “**pasādavatthukā evā**”ti āha. **Aññam cintentanti** yaṃ pubbe tena cintitaṃ ñātaṃ, tato aññam cintentanti attho.

Saññākkhandhaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Sañkhārakkhandhaniddesavaṇṇanā

20. Heṭṭhimakoṭiyāti ettha bhummaniddesova. Tattha hi padhānaṃ dassitanti. Yadi evaṃ uparimakoṭiyā taṃ na dassitanti āpajjati? Nāpajjati, uparimakoṭigatabhāvena vinā heṭṭhimakoṭigatabhāvābhāvato. Heṭṭhimakoṭi hi sabbabyāpikāti. Dutiye karaṇaniddeso, heṭṭhimakoṭiyā āgatāti sambandho. Purimepi vā “heṭṭhimakoṭiyā”ti yaṃ vuttaṃ, tañca padhānasankhāradassanavasenāti sambandhakarāṇena karaṇaniddesova. **Taṃsampayuttā sañkhārāti** ekūnapaññāsapabhede sankhāre āha. **Gahitāva honti** tappaṭibaddhattā.

Sañkhārakkhandhaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Pakiṇṇakakathāvaṇṇanā

Samuggama-saddo sañjātiyaṃ ādiuppattiyaṃ niruḷho. Taṃtaṃpaccayasamāyoge hi purimabhavasaṅkhātā purimantato uddhaṅgamaṇaṃ **samuggamo**, sandhiyaṃ vā paṭisandhiyaṃ uggamo **samuggamo**. So pana yattha pañcakkhandhā paripuṇṇā samuggacchanti, tattheva dassito. Etena nayena aparipuṇṇakhandhasamuggamo ekavokāracatuvokāresu sakkā viññātuntī. Atha vā yathādhigatānaṃ pañcannampi khandhānaṃ saha uggamo uppatti **samuggamo**. Etasmiṃ atthe vikaluppatti asaṅgahitā hoti. Himavantappadesse jātīmantaeḷakalomaṃ **jātiuṇṇā**. **Sappimaṇḍabindūti** evaṃ etthāpi **bindu**-saddo yojetabbo. **Evaṃvaṇṇappaṭibhāganti** evaṃvaṇṇaṃ evaṃsaṅghānaṃ. Paṭibhajaṇaṃ vā **paṭibhāgo**, sadisatābhajaṇaṃ sadisatāpaṭṭīti attho. Evaṃvidho vaṇṇappaṭibhāgo etassāti **evaṃvaṇṇappaṭibhāgaṃ**.

Santatisīsānīti santatimūlāni, santatikoṭṭhāsā vā. Anekindriyasamāhārabhāvato hi padhānaṃ “sīsa”nti vuccati, evaṃ vatthudasakādikoṭṭhāsā anekarūpasamudāyabhūtā “sīsānī”ti vuttānīti.

Pañcakkhandhā paripuṇṇā hontīti gaṇanāpāripūriṃ sandhāya vuttaṃ, na tassa tassa khandhassa paripuṇṇataṃ. Kammasamuṭṭhāpanaveṇiyā vuttatā “utucittāhārajapaveṇī ca ettakaṃ kālaṃ atikkamivā hotī”tiādīnā vattabbā siyā, taṃ pana “pubbāparato”ti ettha vakkhatīti akathetvā kammajapaveṇī ca na sabbā vuttāti avuttaṃ dassetuṃ opapātikasamuggamo nāma dassito. **Evaṃ...pe... pañcakkhandhā paripuṇṇā hontīti** paripuṇṇāyatanānaṃ vasena nayo dassito, aparipuṇṇāyatanānaṃ pana kāmāvacarānaṃ rūpāvacarānaṃ parihīnāyatanassa vasena santatisīsahāni veditabbā.

Pubbāparatoti ayaṃ vicāraṇā na pañcannaṃ khandhānaṃ uppattiyaṃ, atha kho tesam rūpasamuṭṭhāpaneti daṭṭhabbā. Taṃ dassento āha “**evaṃ panā**”tiādī. **Apacchāpure uppannesūti** etena saṃsayakāraṇaṃ dasseti. Sahuppanesu hi idameva paṭhamaṃ rūpaṃ samuṭṭhāpeti, idaṃ pacchāti adassitaṃ na sakkā viññātuṃ. Ettha ca “pubbāparato”ti etissā vicāraṇāya vatthubhāvena paṭisandhiyaṃ uppannā pavattā pañcakkhandhā gahitā. Tattha ca niddhāraṇe bhūmaniddesoti “**rūpaṃ paṭhamaṃ rūpaṃ samuṭṭhāpeti**”ti āha. Aññathā bhāvenabhāvalakkhaṇatthe bhūmaniddese sati rūpassa rūpasamuṭṭhāpanakkhaṇe kammassāpi rūpasamuṭṭhānaṃ vadantīti ubhayanti vattabbaṃ siyāti. Rūpārūpasantatiṇca gahetvā ayaṃ vicāraṇā pavattāti “**rūpaṃ paṭhamaṃ rūpaṃ samuṭṭhāpeti**”ti vuttaṃ. Aññathā paṭisandhikkhaṇe eva vijjāmaṇe gahetvā vicāraṇāya kariyamānāya arūpassa rūpasamuṭṭhāpanameva natthīti pubbāparasamuṭṭhāpanavicāraṇāya idha na upapajjati vattabbaṃ siyāti. **Vatthu uppādakkhaṇe dubbalaṃ hotīti** sabbarūpānaṃ uppādakkhaṇe dubbalaṃ sandhāya vuttaṃ. Tadā hi taṃ pacchājātapaccayarahitaṃ āhārādīhi ca anupatthaddhanti “dubbala”nti vuttaṃ. **Kammavegakkhittatīti** idaṃ satipi bhavaṅgassa kammajabhāve sāyaṃ vipākasantati paṭisandhikkhaṇe purimabhavaṅgasamuṭṭhāpakato aññena kammunā khittā viya appaṭiṭṭhitā, tato paraṇca samānasantatiyaṃ anantarapaccayaṃ purejātapaccayaṇca labhitvā paṭiṭṭhitāti imamatthaṃ sandhāya vuttaṃ.

Paveṇī ghaṭiyatīti cakkhādivatthusantati ekasmiṃ vijjāmaṇe eva aññassa nirodhupattivasena ghaṭiyati, na cutipaṭisandhinissayavatthūnaṃ viya vicchedappavattīti attho. **Aṅgatoti** jhānaṅgato. Jhānaṅgāni hi cittena saha rūpasamuṭṭhāpakāni, tesam anubaladāyākāni maggaṅgādīni tesu vijjāmaṇesu visesarūpappavattidassanato. Atha vā yāni cittāṅgāni cetanādīni cittassa rūpasamuṭṭhāpane aṅgabhāvaṃ saḥāyabhāvaṃ gacchanti, tesam baladāyakehi jhānaṅgādīhi aparihīnanti attho. Tato parihīnattā hi cakkhuvīññānādīni rūpaṃ na samuṭṭhāpentīti. Yo pana vadeyya “paṭisandhicittena saḥajātavatthu tassa ṭhitikkhaṇe ca purejātanti katvā paccayavekallābhāvato tasmīṃ khaṇadvaye rūpaṃ samuṭṭhāpetū”ti, taṃ nivārento āha “**yadi hi citta**”ntiādī. Tattha ṭhitibhaṅgakkhaṇesupi tesam dhammaṇaṃ vatthu purejātaṃ na hotīti na vattabbamevetanti anujāni, tatthāpi dosaṃ dasseti. Yadi tadā rūpaṃ samuṭṭhāpeyya, tava matena paṭisandhicittampi samuṭṭhāpeyya, tadā pana rūpuppādanameva natthi. Yādā ca rūpuppādanaṃ, tadā uppādakkhaṇe tava matenāpi paccayavekallameva paṭisandhikkhaṇe purejātanissayābhāvato, tasmā **paṭisandhicittaṃ rūpaṃ na samuṭṭhāpetīti** ayametta adhippāyo. Uppādakkhaṇe aṭṭha rūpāni gahetvā uṭṭhahati. Kasmā? Arūpadhammaṇaṃ anantarādipaccayavasena savegānaṃ paripuṇṇabalānameva uppattito.

Avisayatāyāti agatapubbassa gāmassa āgantukassa avisayabhāvato. **Appahutatāyāti** tattha tassa anissarabhāvato. **Cittasamuṭṭhāna...pe... ṭhitānīti** idaṃ yehākārehi cittasamuṭṭhānarūpānaṃ cittacetāsikā paccayā hontī, tehi sabbehi paṭisandhiyaṃ cittacetāsikā samatīmsakammajarūpānaṃ yathāsambhavaṃ paccayā hontīti katvā vuttaṃ.

Vaṭṭamūlanti taṅhā avijjā vuccati. Cuticittena uppajjāmaṇaṃ rūpaṃ tato purimatārehi uppajjāmaṇaṃ viya na bhavantare uppajjati vaṭṭamūlassa vūpasantattā anuppatti vicāretabbā.

Rūpassa natthitāyāti rūpānaṃ nissaraṇattā arūpassa, virāgavasena pahīnattā uppādetabbassa abhāvaṃ sandhāya vuttaṃ. Rūpokāse vā rūpaṃ atthīti katvā rūpapaccayānaṃ rūpuppādanaṃ hoti, arūpaṃ pana rūpassa okāso na hotīti yasmīṃ rūpe sati cittaṃ aññaṃ rūpaṃ uppādeyya, tadeva tattha natthīti attho. Purimarūpassāpi hi paccayabhāvo atthi puttassa pitisadisatādasanatotī.

Utu pana paṭhamaṃ rūpaṃ samuṭṭhāpeti paṭisandhicittassa ṭhitikkhaṇe samuṭṭhāpanatotī adhippāyo. **Utu nāma cesa dandhanirodhoti**tiādī utussa ṭhānakkhaṇe uppādane kāraṇadassanattaṃ arūpānaṃ uppādakāladassanattaṃca vuttaṃ. Dandhanirodhattā hi so ṭhitikkhaṇe balavāti tadā rūpaṃ samuṭṭhāpeti, tasmīṃ dharante eva khippanirodhattā soḷasasu

cittesu uppannesu paṭisandhianantaraṃ cittaṃ utunā samuṭṭhite rūpe puna samuṭṭhāpetīti adhippāyo. **Tasmim dharante eva soḷasa cittāni uppajjivā nirujjhantīti** etena pana vacanena yadi uppādanīrodhakkhaṇā dharamānakkhaṇe eva gahitā, “soḷasacittakkhaṇāyukaṃ rūpa”nti vuttaṃ hoti, athuppādakkhaṇaṃ aggahetvā nirodhakkhaṇova gahito, “sattarasacittakkhaṇāyuka”nti, sace nirodhakkhaṇaṃ aggahetvā uppādakkhaṇo gahito, “adhikasōḷasacittakkhaṇāyuka”nti, yadi pana uppādanīrodhakkhaṇā dharamānakkhaṇe na gahitā, “adhikasattarasacittakkhaṇāyuka”nti. Yasmā pana “**tesu paṭisandhianantara**”nti paṭisandhipi tassa dharamānakkhaṇe uppannesu gahitā, tasmā uppādakkhaṇo dharamānakkhaṇe gahitoti nirodhakkhaṇe aggahite adhikasōḷasacittakkhaṇāyukatā vakkhamānā, gahite vā soḷasacittakkhaṇāyukatā adhippetāti veditabbā.

Ojā kharāti savatthukaṃ ojaṃ sandhāyāha. Sabhāvato sukhumāya hi ojāya vatthuvaseṇa atthi oḷārikasukhumatāti.

Cittañcevāti cittassa pubbaṅgamatāya vuttaṃ, taṃsampayuttakāpi pana rūpasamuṭṭhāpakā hontīti. Yathāha “hetū hetusampayuttakānaṃ dhammānaṃ taṃsamuṭṭhānānaṃ rūpānaṃ hetupaccayena paccayo”tiādi (paṭṭhā. 1.1.1). **Cittanti** vā cittuppādaṃ gaṇhāti, na kammacetanaṃ viya ekadhamameva avijjamaṇaṃ. Kammasamuṭṭhānaṃ taṃsampayuttehipi samuṭṭhitāṃ hotūti ce? Na, tehi samuṭṭhitabhāvassa avuttatā, avacanaṃ tesaṃ kenaci paccayena paccayabhāvabhāvato.

Addhānaparicchedatoti kālāparicchedato. Tattha “sattarasa cittakkhaṇā rūpassa addhā, rūpassa sattarasamo bhāgo arūpassā”ti eso addhānaparicchedo adhippeto. **Paṭisandhikkhaṇeti** idaṃ nayadassanamattaṃ daṭṭhabbaṃ tato parampi rūpārūpānaṃ sahuppattisabbhāvato, na panetaṃ paṭisandhikkhaṇe asahuppattiabhāvaṃ sandhāya vuttanti daṭṭhabbaṃ, paṭisandhicittassa ṭhitibhaṅgakkhaṇesupi rūpuppattiṃ sayameva vakkhatīti. Phalappattanidassanena ca rūpārūpānaṃ asamānakālaṃ nidasseti, na sahuppādaṃ tadatthaṃ anāraddhattā. Sahuppādena pana asamānakālaṃ sukhadīpanā hotīti taṃdīpanatthameva sahuppādaggahaṇaṃ.

Yadi evaṃ rūpārūpānaṃ asamānaddhattā arūpaṃ ohāya rūpassa pavatti āpajjati etassā nivāraṇatthamāha “**tattha kiñcāpi**”tiādi. **Ekappamāñāvāti** nirantaraṃ pavattamānesu rūpārūpadhammesu nicchiddeṣu arūparahitaṃ rūpaṃ, rūparahitaṃ vā arūpaṃ natthīti katvā vuttaṃ. Ayaṃca kathā pañcavokāre kammajarūpappavattiṃ nibbānapaṭibhāganīrodhasamāpattirahitaṃ sandhāya katāti daṭṭhabbā. **Pade padanti** attano pade eva padaṃ nikkhipanto viya lahuṃ lahuṃ akkamitvāti attho. **Anohāyāti** yāva cuti, tāva avijahitvā, cutikkhaṇe pana saheva nirujjhantīti. Yasmiñcaddhāne aññamaññaṃ anohāya pavatti, so ca paṭisandhicutiparicchinno ukkaṃsato etesaṃ addhāti. **Evanti** etena pubbe vuttaṃ avakaṃsato addhāpakāraṃ imaṃca saṅgaṇhātīti daṭṭhabbaṃ.

Ekuppādanānānirodhatoti etaṃ dvayamāpi saha gahetvā rūpārūpānaṃ “ekuppādanānānirodhato”ti eko daṭṭhabbākāro vuttoti daṭṭhabbo. Evaṃ ito paresupi. **Pacchimakkammaṃ ṭhapetvāti** tassa cuticittena saha nirujjhanato nānānirodho natthīti katvā vuttanti vadanti. Tassa pana ekuppādopi natthi heṭṭhā soḷasake pacchimassa bhaṅgakkhaṇe uppattivacanato. Yadi pana yassa ekuppādanānānirodhā dvepi na santi, taṃ ṭhapetabbaṃ. Sabbampi cittassa bhaṅgakkhaṇe uppannaṃ ṭhapetabbaṃ siyā, pacchimakkammaṃ pana uppattito parato cittesu pavattamānesu kammajarūpassa anuppattito vajjetabbaṃ gahetabbaṃca tadā natthīti “pacchimakkammaṃ ṭhapetvā”ti vuttanti veditabbaṃ. Tato pubbe pana aṭṭhacattālīsakammajarūpapaveṇī atthīti tattha yaṃ cittassa uppādakkhaṇe uppannaṃ, taṃ aññassa uppādakkhaṇe nirujjhatīti “ekuppādanānānirodha”nti gahetvā ṭhitibhaṅgakkhaṇesupannarūpāni vajjetvā evaṃ ekuppādanānānirodhato veditabbāti yojanā katāti daṭṭhabbā. Tañhi rūpaṃ arūpena, arūpaṃca tena ekuppādanānānirodhanti. Tattha sañkhalikassa viya sambandho paveṇīti katvā aṭṭhacattālīsakammajiyavacanaṃ kataṃ, aññathā ekūnapaññāsakammajiyavacanaṃ kattabbaṃ siyā.

Nānuppāda...pe... pacchimakkammajena dīpetabbāti tena sudīpanatā vuttaṃ. Etena hi nayena sakkā tato pubbepi ekassa cittassa bhaṅgakkhaṇe uppannarūpaṃ aññassapi bhaṅgakkhaṇe eva nirujjhatīti taṃ arūpena, arūpaṃca tena nānuppādaṃ ekanīrodhanti viññātunti. Ubhayatthāpi pana aññassa cittassa ṭhitikkhaṇe uppannaṃ rūpaṃ aññassa ṭhitikkhaṇe, tassa ṭhitikkhaṇe uppajjivā ṭhitikkhaṇe eva nirujjhanakaṃ arūpaṃca na saṅgahitaṃ, taṃ “nānuppādato nānānirodhato”ti ettheva saṅgahaṃ gacchatīti veditabbaṃ. Catusantakarūpena hi nānuppādanānānirodhatādīpanā ettha ṭhitikkhaṇe uppannassa dassitattā adassitassa vasena nayadassanaṃ hotīti. Samatīmsakammajarūpesu eva ṭhitassapi gabbhe gatassa maraṇaṃ atthīti tesaṃ eva vasena pacchimakkampi yojitaṃ. **Amarā nāma bhavēyyuṃ**, kasmā? Yathā channaṃ vatthūnaṃ pavatti, evaṃ taduppādakakammeneva bhavaṅgādīnaṃca tabbatthukānaṃ pavattiyā bhavitābanti. Na hi taṃ kāraṇaṃ atthi, yena taṃ kammajesu ekaccaṃ pavatteyya, ekaccaṃ na pavatteyyāti. Tasmā āyuusmāvīññānādīnaṃ jīvitasāṅkhārānaṃ anūnatā vuttaṃ “**amarā nāma bhavēyyu**”nti.

“Uppādakkhaṇe uppannaṃ aññassa uppādakkhaṇe nirujjhati, ṭhitikkhaṇe uppannaṃ aññassa ṭhitikkhaṇe, bhaṅgakkhaṇe uppannaṃ aññassa bhaṅgakkhaṇe nirujjhati”ti idaṃ aṭṭhakathāyaṃ āgatattā vuttanti adhippāyo. Attano panādhippāyaṃ uppādakkhaṇe uppannaṃ nirodhakkhaṇe, ṭhitikkhaṇe uppannaṃca uppādakkhaṇe, bhaṅgakkhaṇe uppannaṃ ṭhitikkhaṇe nirujjhatīti dīpetiyeva. Evaṃca katvā addhānaparicchede “taṃ pana sattarasamena cittena saddhim nirujjhati”ti (vibha. aṭṭha. 26 pakīṇṇakathā) vuttaṃ. **Imāya pāliya virujjhati**, kasmā? Catusamuṭṭhānikarūpassapi samānāyukatāya bhavitābattāti adhippāyo. Yathā pana etehi yojitaṃ, tathā rūpassa ekuppādanānānirodhatā

nānuppādekanirodhatā ca natthiyeva.

Yā pana etehi rūpassa sattarasacittakkhaṇāyukatā vuttā, yā ca aṭṭhakathāyaṃ tatiyabhāgādhikasolaṣacittakkhaṇāyukatā, sā **paṭṭicasamuppādavibhaṅgaṭṭhakathāyaṃ** (vibha. aṭṭha. 227) aṭṭhārammaṇāya cutiyā anantarā paccuppannārammaṇaṃ paṭisandhiṃ dassetuṃ “ettāvata ekādasa cittakkhaṇā aṭṭhā honti, tathā pañcadasa cittakkhaṇā aṭṭhā honti, athāvasesapañcacittaekacittakkhaṇāyuke tasmim yevārammaṇe paṭisandhicittaṃ uppajjati”ti dassitena soḷasacittakkhaṇāyukabhāvena virujjhati. Na hi sakkā “ṭhitikkhaṇe eva rūpaṃ āpāthamāgacchatī”ti vattuṃ. Tathā hi sati na rūpassa ekādasa vā pañcadaseva vā cittakkhaṇā aṭṭhā, atha kho atirekaekādasa pañcadasa cittakkhaṇā. Tasmā yadipi pañcadvāre ṭhitippattameva rūpaṃ pasādaṃ ghaṭṭetīti yujjeyya, manodvāre pana uppādakkhaṇepi āpāthamāgacchatīti icchitabbameṭaṃ. Na hi manodvāre aṭṭhādisu kiñci āpāthamā nāgacchatīti. Manodvāre ca evaṃ vuttaṃ “ekādasa cittakkhaṇā aṭṭhā, athāvasesapañcacittakkhaṇāyuke”ti (vibha. aṭṭha. 227).

Yo cettha cittassa ṭhitikkhaṇo vutto, so ca atthi natthīti vicāretabbo. **Cittayama**ke (yama. 2.cittayamaka.102) hi “uppannaṃ uppajjamānanti? Bhaṅgakkhaṇe uppannaṃ, no ca uppajjamāna”nti ettakameva vuttaṃ, na vuttaṃ “ṭhitikkhaṇe bhaṅgakkhaṇe cā”ti. Tathā “nuppajjamānaṃ nuppannanti? Bhaṅgakkhaṇe nuppajjamānaṃ, no ca nuppanna”nti ettakameva vuttaṃ, na vuttaṃ “ṭhitikkhaṇe bhaṅgakkhaṇe cā”ti. Evaṃ “na niruddhaṃ na nirujjhamānaṃ, na nirujjhamānaṃ na niruddha”nti etesaṃ paripuṇṇavissajjane “uppādakkhaṇe anāgatañcā”ti vatvā “ṭhitikkhaṇe”ti avacanaṃ, atikkantaḷavāre ca “bhaṅgakkhaṇe cittaṃ uppādakkhaṇaṃ vītikanta”nti vatvā “ṭhitikkhaṇe”ti avacanaṃ ṭhitikkhaṇābhāvaṃ cittassa dipeti. **Suttasupī** hi “ṭhitassa aññathattaṃ paññāyati”ti tasseva (saṃ. ni. 3.38; a. ni. 3.47) ekassa aññathattābhāvato “yassa aññathattaṃ paññāyati, sā santatiṭṭhi”ti na na sakkā vattuntī, vijjamānaṃ vā khaṇadvayasamaṅgiṃ ṭhitanti.

Yo cettha cittanirodhakkhaṇe rūpuppādo vutto, so ca vicāretabbo “yassa vā pana samudayasaccaṃ nirujjhati, tassa dukkhasaccaṃ uppajjati? Noti vutta”nti (yama. 1.saccayamaka.136). Yo ca cittassa uppādakkhaṇe rūpanirodho vutto, so ca vicāretabbo “yassa kusalā dhammā uppajjanti, tassa abyākatā dhammā nirujjhanṭīti? Notiādi (yama. 3.dhammayamaka.163) vutta”nti. Na ca cittasamuṭṭhānarūpameva sandhāya paṭikkhepo katoti sakkā vattuṃ cittasamuṭṭhānarūpādhikārassa abhāvā, abyākatasaddassa ca cittasamuṭṭhānarūpesveva appavattito. Yadi **saṅkhārayama**ke kāyasaṅkhārassa cittasaṅkhārena sahuppādekanirodhavacanato abyākata-saddena cittasamuṭṭhānamevettha gahitanti kāraṇaṃ vadeyya, tampi akāraṇaṃ. Na hi tena vacanena aññarūpānaṃ cittena sahuppādasahanirodhapaṭikkhepo kato, nāpi nānuppādānānirodhānūjanānaṃ, neva cittasamuṭṭhānato aññassa abyākatabhāvanivāraṇaṇca kataṃ, tasmā tathā appaṭikkhittānānuññātānāvīritābyākatabhāvānaṃ sahuppādasahanirodhādhikānaṃ kammajādīnaṃ etena cittassa uppādakkhaṇe nirodho paṭikkhittoti na sakkā kammajādīnaṃ cittassa uppādakkhaṇe nirodhaṃ vattuṃ. Yamakapāḷianussaraṇe ca sati uppādānantaraṃ cittassa bhijjamānatāti tasmim khaṇe cittaṃ na ca rūpaṃ samuṭṭhāpeti vinassanāntā, nāpi ca aññassa rūpasamuṭṭhāpakassa sahāyabhāvaṃ gacchatīti paṭisandhicittena sahuppanno utu tadanantarassa cittassa uppādakkhaṇe rūpaṃ samuṭṭhāpeyya. Evañca sati rūpārūpānaṃ ādimhi saha rūpasamuṭṭhāpanato pubbāparatoti idampi natthi, atilahuparivattaṇca cittanti yena sahupajjati, taṃ cittakkhaṇe rūpaṃ uppajjamānamevāti sakkā vattuṃ. Teneva hi taṃ paṭisandhito uddhaṃ acittasamuṭṭhānānaṃ attanā saha uppajjamānānaṃ na kenaci paccayena paccayo hoti, tadanantaraṇca taṃ ṭhitippattanti tadanantaraṃ cittaṃ tassa pacchājātapaccayo hoti, na saḷājātapaccayoti. Yadi evaṃ “yassa kāyasaṅkhāro uppajjati, tassa vacīsaṅkhāro nirujjhatīti? No”ti (yama. 2.saṅkhārayamaka.128), vattabbanti ce? Na, cittanirodhakkhaṇe rūpuppādārambhābhāvotī. Nippariyāyena hi cittassa uppādakkhaṇe eva rūpaṃ uppajjamānaṃ hoti, cittakkhaṇe pana avṭivatte taṃ attano rūpasamuṭṭhāpanapurejātapaccayakiccaṃ na karoti, arūpaṇca tassa pacchājātapaccayo na hotīti ṭhitippattivisesālābhaṃ sandhāya pariyāyena idaṃ vuttanti.

Tato paraṃ panāti etassa “ettha pana yadeta”ntiādikāyapi saṅgahakathāya niṭṭhitāya purimakathāya sannitṭhānato “tato paṭṭhāya kammajarūpapaveṇī na pavattati”ti etena saha sambandhoti cutito paranti attho.

Rūpaṃ pana rūpena saḷātīdīnā yathā aṭṭhakathāyaṃ vuttaṃ, tathā ekuppādekanirodhatā rūpānaṃ arūpehi, arūpānaṃ rūpehi ca natthīti katvā rūpānaṃ rūpeheva, arūpānaṇca arūpehi yojitā.

Sarīrassa rūpaṃ avayavabhūtantī attho, ghanabhūto puñjabhāvo **ghanapuñjabhāvo**, na tilamuggādipuñjā viya sithilasambandhanānaṃ puñjoti attho. **Ekuppādādītī**ti yathāvutte tayo pakāre āha.

Heṭṭhāti rūpakaṇḍavaṇṇanāyaṃ. **Parinipphannāva hontīti** vikārarūpādīnaṇca rūpakaṇḍavaṇṇanāyaṃ parinipphannatāpariyāyo vuttoti katvā vuttaṃ. Parinipphannanipphannānaṃ ko vīsesotī? Pubbantāparantaparicchinno paccayehi nipphādito tilakkhaṇāhato sabhāvadhammo **parinipphanno**, **nipphanno** pana asabhāvadhammopi hoti nāmaggaṇasamāpajjanādivasena nipphādiyamānoti. **Nirodhasamāpattī panāti** etena sabbampi upādāpaññattim tadekaḍesena dassetīti veditabbaṃ.

Pakiṇṇakakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Kamādivinicchayakathāvaṇṇanā

Dassanena pahātabbātiadinā paṭhamamaṃ pahātabbā paṭhamamaṃ vuttā, dutiyamaṃ pahātabbā dutiyanti ayaṃ **pahānakkamo**. Anupubbapaṇitā bhūmiyo anupubbena vavattitāti tāsamaṃ vasena desanāya **bhūmikkamo**. “Cattāro satipaṭṭhānā”tiadiko (saṃ. ni. 5.372, 382, 383; vibha. 355) ekakkhaṇepi satipaṭṭhānādisambhavato **desanākkamova**. Dānakathādayo anupubbukkamsato kathitā, uppattiādivavattānābhāvato pana dānādīnaṃ idha desanākkamavacanamaṃ. Desanākkamoti ca yathāvuttavavattānābhāvato anekesaṃ vacanānaṃ saha pavattiyā asambhavato yena kenaci pubbāpariyena desetabbatā tena tenādhippāyena desanāmmattasseva kamo vuccati. **Abhedena hīti** rūpādīnaṃ bhedaṃ akatvā piṇḍaggahaṇenāti attho. **Cakkhuādīnampi visayabhūtaṃti** ekadesena rūpakkhandhaṃ samudāyabhūtaṃ vadati. **Evanti** ettha vuttanayenāti adhippāyo. “Chadvārādhipati rājā”ti (dha. pa. aṭṭha. 2.erakapattanāgarājavatthu) “manopubbaṅgamā dhammā”ti (dha. pa. 1-2) ca vacanato viññānaṃ **adhipati**.

Rūpakkhandhe “**sāsavaṃ upādāniya**”nti vacanaṃ anāsavānaṃ dhammānaṃ sabbhāvato rūpakkhandhassa taṃsabhāvātānivattanatthaṃ, na anāsavarūpanivattanatthanti. **Anāsavāva khandhesu vuttāti** ettha aṭṭhānappayutto **eva-**saddo daṭṭhabbo, anāsavā khandhesseva vuttāti attho.

Sabbasaṅkhatānaṃ sabhāgena ekajjhaṃ saṅgaho **sabbasaṅkhatasabhāgekaṅgaho**. Sabhāgasabhāgena hi saṅgayhamānā sabbasaṅkhatā phassādayo pañcakkhandhā honti. Tattha ruppanādisāmaññena samānakoṭṭhāsā “sabhāgā”ti veditabbā. Tesu saṅkhatābhisankharaṇakiccaṃ āyūhanarasāya cetanāya balavanti sā “saṅkhārakkhandho”ti vuttā, aññe ca ruppanādivisesalakkhaṇarahitā phassādayo saṅkhatābhisankharaṇasāmaññenāti daṭṭhabbā. Phusanādayo pana sabhāvā visuṃ khandha-saddavacanīyā na hontīti dhammasabhāvaviññunā tathāgatena phassakkhandhādayo na vuttāti daṭṭhabbāti. “Ye keci, bhikkhave, samaṇā vā brāhmaṇā vā sassatavādā sassataṃ lokaṇca paññapenti attānaṇca, sabbe te imeyeva pañcupādānakkhandhe nissāya paṭicca, etesaṃ vā aññatara”ntiādīnaṇca suttānaṃ vasena attattaniyagāhāvattussa etaparamatā daṭṭhabbā, etena ca vakkhamānasuttavasena ca khandhe eva nissāya parittārammaṇādivasena na vattabbā ca diṭṭhi uppajjati, khandhaniḃbānavajjassa sabhāvadhammassa abhāvato vuttaṃ hoti. Aññesaṇca khandha-saddavacanīyānaṃ silakkhandhādīnaṃ sabbhāvato na pañcevatī etaṃ codanaṃ nivattatumāha “**aññesaṇca tadavarodhato**”ti.

Dukkhadukkhavipariṇāmadukkhasaṅkharadukkhatāvasena vedanāya **ābādhakattaṃ** daṭṭhabbaṃ. Rāgādisampayuttassa vipariṇāmadidukkhasa itthipurisādiākāraggāhikā taṃtaṃsaṅkappamūlabhūtā saññā **samuṭṭhānaṃ**. Rogassa pittādīni viya āsanna-kāraṇaṃ **samuṭṭhānaṃ**, utubhojanavesamādīni viya mūlakāraṇaṃ **nidānaṃ**. “Cittassaṅgabhūtā cetasikā”ti cittaṃ **gilānūpamaṃ** vuttaṃ, sukhasaññādivasena vedanā-kāraṇāya hetubhāvato vedanābhojanassa chādāpanato ca saññā **aparādhūpamā byañjanūpamā** ca, “pañca vadhakā paccatthikāti kho, bhikkhave, pañcannetaṃ upādānakkhandhānaṃ adhivacana”nti **āsivisūpame** (saṃ. ni. 4.238) vadhakāti vuttā, “bhāroti kho, bhikkhave, pañcannetaṃ upādānakkhandhānaṃ adhivacana”nti **bhārasutte** (saṃ. ni. 3.22) bhāratī, “atītaṃpāhaṃ addhānaṃ rūpena khajjīṃ, seyyathāpāhaṃ etarahi paccuppanna rūpena khajjāmi, ahañceva kho pana anāgataṃ rūpaṃ abhinandeyyaṃ, anāgatenapāhaṃ rūpena khajjeyyaṃ. Seyyathāpetarahi khajjāmi”tiadinā **khajjanīyapariyāyena** (saṃ. ni. 3.79) khādakāti, “so aniccaṃ rūpaṃ ‘aniccaṃ rūpa’nti yathābhūtaṃ nappajānāti”tiadinā **yamakassutte** (saṃ. ni. 3.85) aniccādikāti. Yadi pi imasmiṃ vihaṅge avisesena khandhā vuttā, bāhullena pana upādānakkhandhānaṃ tadantogadhānaṃ daṭṭhabbatā vuttāti veditabbāti.

Desitādiccabandhunāti desitaṃ ādiccabandhunā, desitāni vā. Gāthāsukhatthaṃ anunāsikalopo, nikāralopo vā kato.

Gahetuṃ na sakkāti niccādivasena gahetuṃ na yuttanti attho.

Rūpena saṅghānena phalakasadiṣo dissamāno kharabhāvābhāvā phalakakiccaṃ na karotīti “**na sakkā taṃ gahetvā phalakaṃ vā āsanaṃ vā kātu**”nti āha. **Na tathā tiṭṭhatīti** niccādikā na hotīti attho, taṇhādīttīhi vā niccādiggaṇavasena uppādānianantaraṃ bhijjanato gahitākārā hutvā na tiṭṭhatīti attho. **Koṭṭisatasahassasaṅkhyāti** idaṃ na gaṇanaparichedadassanaṃ, bahubhāvadassanameva panetaṃ daṭṭhabbaṃ. **Udakajallakanti** udakalasiṅgaṃ. Yathā udakatale bindunipātanito vāto udakajallakam saṅkaḍḍhitvā puṭaṃ katvā pupphulaṃ nāma karotī, evaṃ vatthumhi ārammaṇāpāthagamājanito phasso anupacchinnaṃ kilesajallaṃ saṅkaḍḍhitvā vedanaṃ nāma karotī. Idaṇca kilesehi mūlakāraṇabhūtehi ārammaṇassādanabhūtehi ca nibbattaṃ vaṭṭagatavedanaṃ sandhāya vuttanti veditabbā. Ukkatṭhāparicchedena vā cattāro paccayā vuttā, ūnehi pi pana uppajjateva.

Nānālakkhaṇoti vaṇṇagandharasaphassādīhi nānāsabhāvo. Māyāya dassitaṃ rūpaṃ “**māyā**”ti āha. Pañcapi upādānakkhandhā asubhādisabhāvā eva kilesāsucivattubhāvādītoti asubhādito daṭṭhabbā eva. Tathāpi katthaci koci viseso sukhaḅgahaṇīyo hotīti āha “**visesato cā**”tiadi. Tattha cattāro satipaṭṭhānā catuvipallāsappahānākarāti tesam gocarabhāvena rūpakkhandhādisu asubhādivasena daṭṭhabbatā vuttā.

Khandhehi na vihaññati parividitasabhāvattā. Vipassakopi hi tesam vipattiyam na dukkhamāpajjati, khīṇāsavesu

pana vattabbameva natthi. Te hi āyatimpi khandhehi na bādhiyantīti. **Kabaḷikārāhāraṃ parijānātīti** “āhārasamudayā rūpasamudayo”ti (saṃ. ni. 3.56-57) vuttattā ajjhattikarūpe chandarāgaṃ pajahanto tassa samudayabhūte kabaḷikārāhārepi chandarāgaṃ pajahatīti attho, ayaṃ pahānapariññā. Ajjhattikarūpaṃ pana pariggaṇhanto tassa paccayabhūtaṃ kabaḷikārāhāraṃ pariggaṇhātīti ñātapariññā. Tassa ca udayavayānupassī hotīti firaṇapariññā ca yojetabbā. Kāmarāgabhūtaṃ abhijjhaṃ sandhāya “**abhijjhākāyagantha**”nti āha. Asubhānupassanāya hi kāmarāgappahānaṃ hotīti. Kāmarāgamukhena vā sabbalobhappahānaṃ vadati. “Phassapaccayā vedanā”ti vuttattā āhāraparijānane vuttanayena phassaparijānanañca yojetabbāṃ.

Sukhatthameva bhavapatthanā hotīti vedanāya taṇhaṃ pajahanto **bhavoghaṃ uttarati**. Sabbhaṃ vedanaṃ dukkhato passanto attano parena apubbaṃ dukkhaṃ uppāditaṃ, sukhaṃ vā vināsitaṃ na passati, tato “anattaṃ me acari”tiādiāghātavatthuppahānato **byāpādakāyaganthaṃ bhindati**. “Sukhabahule sugatibhave suddhī”ti gahetvā gosīlagovatādīhi suddhiṃ parāmasanto sukhatpatthanāvaseneva parāmasatīti vedanāya taṇhaṃ pajahanto **sīlabbatupādānaṃ na upādiyati**. Manosañcetanā saṅkhārakkhandhova, saññā pana taṃsampayuttatī saññāsankhāre anattato passanto manosañcetanāya chandarāgaṃ pajahati eva, tañca pariggaṇhātī tīreti cāti “**saññaṃ saṅkhāre...pe... parijānātī**”ti vuttaṃ.

Avijjāya viññāṇe ghanaggahaṇaṃ hotīti ghanavinibbhogaṃ katvā taṃ aniccato passanto **avijjoghaṃ uttarati**. Mohabaleneva sīlabbataparāmāsaṃ hotīti taṃ pajahanto **sīlabbataparāmāsakāyaganthaṃ bhindati**.

“Yañca kho etaṃ, bhikkhave, vuccati cittaṃ itipi mano itipi viññāṇaṃ itipi, tatrāssutavā puthujjano nālaṃ nibbinditūṃ, nālaṃ virajjitūṃ, nālaṃ vimuccitūṃ. Taṃ kissa hetu? Dīgharattaṃhetuṃ, bhikkhave, assutavato puthujjanassa ajjhositāṃ mamāyitaṃ parāmaṭṭhaṃ ‘etaṃ mama, esohamasmi, eso me attā’ti (saṃ. ni. 2.61) –

Vacanato viññāṇaṃ niccato passanto diṭṭhupādānaṃ upādiyatīti aniccato passanto taṃ na upādiyatīti.

Kamādivinicchayakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Suttantabhājanīyaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Abhidhammabhājanīyaṇṇanā

34. Evaṃ yā ekavidhādīnā vuttavedanānaṃ bhūmivasena jānitabbatā, taṃ vatvā puna sampayuttato dassitatādijānitabbapakāraṃ vattumāha “**apicā**”tiādi. **Aṭṭhavidhena tatthātī tattha**-saddassa sattavidhabhedeneva yojanā chabbidhabhedena yojanāya satī aṭṭhavidhattābhāvato.

Pūraṇatthameva vuttoti dasavidhatāpūraṇatthameva vutto, na navavidhabhede viya nayadānatthaṃ. Kasmā? Tattha nayassa dinnatā. Bhinditabbassa hi bhedanaṃ nayadānaṃ, tañca tattha katanti. Yathā ca kusallatiko, evaṃ “kāyasamphassajā vedanā atthi sukhā, atthi dukkhā”ti idampi pūraṇatthamevātī dīpitaṃ hoti aṭṭhavidhabhede nayassa dinnatā.

Pubbe gahitato aññassa gahaṇaṃ vaḍḍhanaṃ gahaṇavaḍḍhanavasena, na purimagahite ṭhite aññupacayavasena. Vaḍḍhana-saddo vā chedanattho kesavaḍḍhanādīsu viyātī pubbe gahitassa aggahaṇaṃ chindanaṃ vaḍḍhanaṃ, dukatikānaṃ ubhayesaṃ vaḍḍhanaṃ ubhayavaḍḍhanaṃ, ubhayato vā pavattaṃ vaḍḍhanaṃ ubhayavaḍḍhanaṃ, tadeva ubhatovaḍḍhanakaṃ, tena nayanīharaṇaṃ **ubhatovaḍḍhanakanīhāro**. Vaḍḍhanakanayo vā vaḍḍhanakanīhāro, ubhayato pavatto vaḍḍhanakanīhāro **ubhatovaḍḍhanakanīhāro**. Tattha dukamūlakatikamūlakaubhatovaḍḍhanakesu duvidhatividhabhedānaṃyeva hi viseso. Aññe bhedā avisiṭṭhā, tathāpi paññāppabhedajananatthaṃ dhammavitakkena ñātivitakkādiratthakavitakkanivāraṇatthaṃ imañca pālīṃ vitakkentassa dhammupasaṃhitapāmojjajananatthaṃ ekekassa vārassa gahitassa niyyānamukhabhāvato ca duvidhatividhabhedanānavasena itarepi bhedā vuttatī veditabbā aññamaññāpekkhesu ekassa visesena itaresampi visiṭṭhabhāvato. Na kevalaṃ ekavidhova, atha kho duvidho ca. Na ca ekaduvidhova, atha kho tividhopi. Nāpi eka...pe... navavidhova, atha kho dasavidhopīti hi evañca te bhedā aññamaññāpekkhā, tasmā eko bhedo visiṭṭho attanā apekkhiyamāne, attānañca apekkhamāne aññabhede visesetīti tassa vasena tepī vattabataṃ arahantīti vuttatī daṭṭhabbā.

Sattavidhenātīdayo aññappabhedanirapekkhā kevalaṃ bahuppakāratādassanatthaṃ vuttatī sabbehi tehi pakārehi “**bahavidhena vedanākkhandhaṃ dassesi**”ti vuttaṃ. Mahāvisayo rājā viya savisaye bhagavāpi **mahāvisayatāya** appaṭihato **yathā yathā icchati, tathā tathā desetum sakkoti** sabbaññūtānāvāraṇañāyogototi attho. Duke vatvā tikā vuttatī tikā dukesu pakkhittatī yuttaṃ, dukā pana kathaṃ tikesu pakkhittatī? Parato vuttepi tasmiṃ tasmiṃ tike apekkhakāpekkhitabbavasena dukānaṃ yojitattā.

Kiriyamanodhātu āvajjanavasena labbhatīti vuttaṃ, āvajjanā pana cakkhusamphassapaccayā na hoti. Na hi

samānavīthiyaṃ pacchimo dhammo purimassa koci paccayo hoti. Ye ca vadanti “āvajjanavedanāva cakkhusaṅghaṭṭanāya uppannattā evaṃ vuttā”ti, tañca na yuttaṃ. Na hi “cakkhurūpapaṭiḅhāto cakkhusamphasso”ti katthaci sutte vā aṭṭhakathāyaṃ vā vuttaṃ. Yadi so ca cakkhusamphasso siyā, cakkhuvīññāṇasahajātāpi vedanā cakkhusamphassapaccayāti sā idha aṭṭhakathāyaṃ na vajjetabbā siyā. Pāḷiyañca “cakkhusamphassapaccayā vedanā atthi abyākatā”ti ettha saṅgahittā puna “cakkhusamphassajā vedanā”ti na vattabbaṃ siyāti. Ayaṃ panetthādhippāyo – āvajjanavedanaṃ vinā cakkhusamphassassa uppatti natthīti taduppādikā sā tappayojanattā pariyāyena cakkhusamphassapaccayāti vuttaṃ yuttāti, nipariyāyena pana cakkhusamphassassa paratova vedanā labbhanti.

Catuttiṃsacittuppādavasenāti ettha rūpārūpāvacarānaṃ aggahaṇaṃ tesam sayameva manodvārabhūtattā. Sabbabhavaṅgamaṇo hi manodvāraṃ, cutipaṭisandhiyo ca tato anaññāti. Imasmiṃ pana catuvīsatividhabhede cakkhusamphassapaccayādikusalādīnaṃ samānavīthiyaṃ labbhamānatā aṭṭhakathāyaṃ vuttā, pāḷiyaṃ pana ekūnavīsaticatuvīsatikā saṅkhipitvā āgatāti “cakkhusamphassapaccayā vedanākkhandho atthi anupādinnaanupādāniyo asaṃkiliṭṭhaasaṃkilesiko avitakkaavicāro”tiadinā nānāvīthigatānaṃ labbhamānatāya vuttattā kusallattikassapi nānāvīthiyaṃ labbhamānatā yojetabbā. Aṭṭhakathāyaṃ pana samānavīthiyaṃ cakkhusamphassapaccayādikatā ekantikāti katvā ettha labbhamānatā dassitā, na pana samānavīthiyaṃ labbhamānatā paṭikkhittā. Teneva “**tāni sattavidhādisu yattha katthaci ṭhatvā kathetuṃ vaṭṭanti**”ti āha. Na hi samānavīthiyaṃyeva upanissayakoṭisamatikkamabhāvanāhi labbhamānatā hoti. Tidhāpi ca labbhamānatānaṃ sandhāya “**yattha katthaci ṭhatvā kathetuṃ vaṭṭanti**”ti vuccati.

Etānīti yathā dassitāni kusalādīni cittāni vadati, vedanāniddesepī ca etasmiṃ pubbaṅgamaṃsa cittassa vasena kathetuṃ sukhanti cittaśambandho kato. Teneva pana cittāni sattavidhabhede tikkabhūmivasena, catuvīsatividhabhede dvāratikavasena, tiṃsavidhabhede dvārabhūmivasena, bahuvīdhabhede dvāratikabhūmivasena dīpitanīti “**tesu yattha katthaci ṭhatvā kathetuṃ vaṭṭanti**”ti vuttaṃ. Kusallādīnaṃ dīpanā kāmāvacarādibhūmivasena kātabbā, tā ca bhūmiyo tiṃsavidhabhede sayamevāgatā, na ca sattavidhabhede viya dvāraṃ anāmaṭṭhaṃ, atibyattā ca ettha samānāsamānavīthīsu labbhamānatāti **tiṃsavidhe...pe... sukhadīpanāni honti**”ti vuttaṃ. Kasmā pana tiṃsavidhasmiṃyeva ṭhatvā dīpayiṃsu, nanu dvāratikabhūmīnaṃ āmaṭṭhattā bahuvīdhabhede ṭhatvā dīpetabbānīti? Na, dīpetabbaṭṭhānātikkamato. Sattavidhabhedo hi dvārassa anāmaṭṭhattā dīpanāya aṭṭhānaṃ, catuvīsatividhabhede āmaṭṭhadvāratikā na bhūmiyo apekkhitvā ṭhapitā, tiṃsavidhabhede āmaṭṭhadvārabhūmiyo vuttā. Ye ca ṭhapitā, te cettha tikā apekkhitabarāhitā kevalaṃ bhūmīhi saha dīpetabbāva. Tenedaṃ dīpanāya ṭhānaṃ, tadatikkame pana ṭhānātikkamato hotīti.

Upanissayakoṭiyāti ettha “saddhaṃ upanissāya dānaṃ detī”tiadinā (paṭṭhā. 1.1.423) nānāvīthiyaṃ pakatūpanissayo vuttoti ekavīthiyaṃ kusallādīnaṃ cakkhusamphassādayo tadabhāve abhāvato jāti viya jarāmarāṇassa upanissayalesena paccayoti vuttaṃ yujjeyya, idha pana “kasiṇarūpadassanahetuuppannā parikkammādivedanā cakkhusamphassapaccayā”ti vakkhati, tasmā nānāvīthiyaṃ gatāni etāni cittāni cakkhusamphassapaccayā labbhamānānīti na upanissayaleso upanissayakoṭi, balavabalavānaṃ pana parikkammādināṃ upanissayānaṃ sabbesaṃ ādibhūto upanissayo upanissayakoṭi. “Vālakoti na paññāyatī”tiadisū viya hi ādi, avayavo vā koṭi. Kasiṇarūpadassanato pabhūti ca kāmāvacarakusalādīnaṃ vedanānaṃ upanissayo pavattoti taṃ dassanaṃ upanissayakoṭi. Parikkammādinī viya vā na balavaupanissayo dassananti tassa upanissayantabhāvena upanissayakoṭitā vuttā. Ghānādīdvāresu tīsu upanissayakoṭiyā labbhamānatābhāvaṃ vadanto idha samānavīthi na gahitāti dīpeti. Dassanasavanāni viya hi kasiṇaparikkammādināṃ ghāyanādīni upanissayā na hontīti tadālābho dīpitoti. Yadi viyāyokasiṇaṃ phusitvāpi gahetabbaṃ, purimena pana savanena vinā taṃ phusaṇaṃ sayameva mūlupanissayo yebhuyyena na hotīti tassa upanissayakoṭitā na vuttā.

Ajjhāsāyena sampattigato **ajjhāsāyasampanno**, sampannajjhāsāyoti vuttaṃ hoti. **Vattappaṭivattanti** khuddakañceva mahantañca vattaṃ, pubbe vā kataṃ **vattaṃ**, pacchā kataṃ **paṭivattaṃ**. **Evaṃ cakkhuvīññāṇanti** ādimhi uppannaṃ āha, tato paraṃ uppannānīpi pana kasiṇarūpadassanakalyāṇamittadassanaṃvegavattadassanādīni upanissayapaccayā hontiyevāti. Tena tadupanissayaṃ cakkhuvīññāṇaṃ dassetīti veditabbaṃ.

Yathābhūtasabhāvā dassanaṃ **asamapekkanā**. “Asmī”ti rūpādīsū **vinibandhassa**. Sabhāvantarāmasanavasena **parāmaṭṭhassa**, parāmaṭṭhavatoti attho. Ārammaṇādhigahaṇavasena anu anu uppajjanadhammatāya thirabhāvakilesassa **thāmagatassa**, appahīnakāmarāgādikassa vā. **Pariggahe ṭhitoti** vīmaṃsāya ṭhito. Ettha ca **asamapekkanāyāti**adinā mohādīnaṃ kiccena pākāṇena tesam uppattivasena vicāraṇā daṭṭhabbā. Rūpadassanena uppannakilesasamatikkamavasena pavattā rūpadassanahetukā hotīti “**cakkhusamphassapaccayā nāma jāta**”ti āha. Ettha ca cakkhusamphassassa catubhūmikavedanāya upanissayabhāvo eva pakārantarena kathito, tathā “bhāvanāvasenā”ti ettha ca.

Kalāpasammasanena **tiṇi lakkhaṇāni āropetvā** udayabbayānupassanādīkāya **vipassanāpaṭipāṭiyā** ādimhi rūpārammaṇapariggahena rūpārammaṇaṃ sammasitvā, taṃmūlakaṃ vā sabbam sammasanaṃ ādibhūte rūpārammaṇe pavattatīti katvā āha “**rūpārammaṇaṃ sammasitvā**”ti. Ettha ca nāmarūpapariggahādi sabbam sammasanaṃ **bhāvanāti** veditabbā. **Rūpārammaṇaṃ sammasitvāti** ca yathāvuttacakkhuvīññāṇassa ārammaṇabhūtaṃ rūpārammaṇaṃ vuttaṃ, na yaṃ kiñci. Ārammaṇena hi cakkhusamphassaṃ dassetīti. Evaṃ “rūpārammaṇe uppannaṃ kilesa”nti etthāpi veditabbaṃ.

Idaṃ phoṭṭhabbaṃ kiṃnissitanti cakkhudvāre viya yojanāya yathāsambhavaṃ āpodhātuyā aññamaññassa ca vasena

mahābhūtanissitatā yojetabbā.

Jāti...pe... balavapaccayo hotīti yathāvuttānaṃ bhayato dissamānānaṃ jātiādīnaṃ balavapaccayabhāvena tesam bhayato dassanena sahaḥātassa manosamphassassa, tassa vā dassanassa dvārabhūtassa bhavaṅgamanosamphassassa balavapaccayabhāvaṃ dasseti.

Dhammārammaṇeti na pubbe vutte jātiādīrammaṇeva, atha kho sabbasmiṃ rāgādivatthubhūte dhammārammaṇe. **Vatthunissitanti** ettha vedanādisaṅkhātassa dhammārammaṇekadesassa pariggahamukhena dhammārammaṇapariggahaṃ dasseti.

Manosamphassoti viññānaṃ samphassassa kāraṇabhāvena gahitaṃ, tadeva attano phalasseva phalabhāvena vattuṃ na yuttaṃ kāraṇaphalasaṅkarabhāvena sotūnaṃ sammohajanakattāti āha “**na hi sakkā viññānaṃ manosamphassajanti niddisitu**”nti, na pana viññānaṃ manosamphassena sahaḥātabhāvassa abhāvā. Yasmā vā yathā “tiṇṇaṃ saṅgati phasso”ti (ma. ni. 1.204; 3.420, 425-426; sam. ni. 4.60) vacanato indriyavisayā viya viññānampi phassassa viśesapaccayo, na tathā phasso viññānaṃ, tasmā indriyavisayā viya viññānampi cakkhusamphassajādivacanāṃ na arahatīti cakkhusamphassajādivāho na katoti veditabbo.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pañhapucchakavaṇṇanā

150. Cittuppādarūpavasena taṃ taṃ samudāyaṃ ekekaṃ dhammaṃ katvā “**pañcapaṇṇāsa kāmāvacaradhamme**”ti āha. **Rajjantassāti**ādīsu rāgādayo chasu dvāresu sīlādayo ca pañca saṃvarā yathāsambhavaṃ yojetabbā, sammānaṃ pana manodvāre eva. Rūpārūpāvacaradhammesu abhijjhādomanassādiuppattī atthīti tato satisaṃvaro ṇāvīriyasamvarā ca yathāyogaṃ yojetabbā. Pariggahavacanena sammānaṃpaccavekkhaṇāni saṅgaṇhāti. **Teyevāti** cattāro khandhā vuttā.

Samāne desitabbe desanāmettassa parivaṭṭanaṃ **parivaṭṭo**. Tīsupi parivaṭṭesu katthaci kiñci ūnaṃ adhikaṃ vā natthīti katvā āha “**ekova paricchedo**”ti.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Khandhavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Āyatanavibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyavaṇṇanā

152. Viśesatoti āyatana-saddattho viya asādhāraṇato cakkhādisaddatthototi attho. **Assādetīti** cakkhati-saddo “madhuṃ cakkhati byañjanaṃ cakkhatī”ti rasasāyanattho atthīti tassa vasena atthaṃ vadati. “Cakkhuṃ kho, māgaṇḍiya, rūpārāmaṃ rūparataṃ rūpasammudita”nti (ma. ni. 2.209) vacanato cakkhu rūpaṃ assādeti. Satipi sotādīnaṃ saddārammaṇādiratibhāve nirulhattā cakkhumhiyeva cakkhu-saddo pavattati padumādīsu pañkajādisaddā viyāti daṭṭhabbaṃ. **Vibhāveti cāti** saddalakkhaṇasiddhassa cakkhati-saddassa vasena atthaṃ vadati. Cakkhatīti hi ācikkhati, abhiyattaṃ vadatīti attho. Nayanassa ca vadantassa viya samavisamavibhāvanameva ācikkhananti katvā āha “**vibhāveti cāti attho**”ti. Anekathattā vā dhātūnaṃ vibhāvanatthattā cakkhu-saddassa daṭṭhabbā. Rattaduṭṭhādikālesu kakaṇṭakarūpaṃ viya uddarūpaṃ viya ca **vaṇṇavikāraṃ āpajjamānaṃ rūpaṃ hadayaṅgatabhāvaṃ rūpayati** rūpamiva pakāsaṃ karoti, saviggahamiva katvā dassetīti attho. Viṭṭhāraṇaṃ vā rūpa-saddassa attho, viṭṭhāraṇaṃ pakāsanamevāti āha “**pakāsetī**”ti. Anekathattā vā dhātūnaṃ pakāsanatthoyeva rūpa-saddo daṭṭhabbo, vaṇṇavācākassa rūpa-saddassa **rūpayatīti** nibbācanaṃ, rūpavācākassa ruppattīti ayaṃ viśeso.

Udāharīyatīti vuccatīti-atthe vacanameva gahitaṃ siyā, na ca vacana-saddoyeva ettha saddo, atha kho sabbopi sotaviññeyyoti **sappatīti** sakehi paccayehi sappīyati sotaviññeyyabhāvaṃ gamīyatīti attho. **Sūcayati** attano vatthuṃ gandhavasena apākaṭaṃ “idaṃ sugandhaṃ duggandha”nti pakāseti, paṭicchanaṃ vā pupphādivatthuṃ “ettha pupphaṃ atthi campakādi, phalamatthi ambādī”ti pesuññaṃ karontaṃ viya hotīti attho. Rasaggahaṇamūlakattā āhārajjhohāraṇassa jīvitahetumhi āhārarase ninnatāya **jīvitam avhāyatīti** jivhā vuttā niruttilakkaṇena. **Kucchitānaṃ sāsavadhammānaṃ āyoti** viśesena **kāyo** vutto anuttariyahetubhāvaṃ anāgacchantesu kāmarāganidānakammajanitesu kāmarāgassa ca viśesapaccayesu ghāṇajīvhākāyesu kāyassa viśesatarasāvapaccayattā. Tena hi phoṭṭhabbaṃ assādentā sattā methunampi vesanti. **Uppattidesoti** uppattikāraṇanti attho. Kāyindriyavatthukā vā cattāro khandhā balavakāmāsavādihetubhāvato viśesena “**sāsava**”ti vuttā, tesam uppajjanaṭṭhānanti attho. **Attano lakkhaṇaṃ dhārayanti** ye viśesalakkhaṇena āyatanasaddaparā vattabbā, te cakkhādayo tathā vuttāti aññe manogocarabhūtā dhammā sāmāññalakkhaṇeneva

ekāyatanattaṃ upanetvā vuttā. Oḷārikavattāhārammaṇamananasankhātehi visayavisayibhāvehi purimāni pākāṭānīti tathā apākāṭā ca aññe manogocārā na attano sabhāvaṃ na dhārentīti imassatthassa dīpanattho dhamma-saddoti.

Vāyamantīti attano kiccaṃ karonticeva attho. Imasmiṃca atthe āyatanti etthāti āyatananti adhikaraṇattho āyatana-saddo, dutiyatatiyesu kattuatttho. **Te cāti** cittaacetasi kadhamme. Te hi taṃtaṃdvārārammaṇesu āyanti āgacchanti pavattantīti **āyāti**. **Vitthārentīti** pubbe anuppannattā līnāni apākāṭāni pubbantato uddham pasārenti pākāṭāni karonti uppādentīti attho.

Ruḷhīvasena āyatana-saddassattham vattum **“apicā”**tiādi āraddham. **Taṃ nissittāti** ettha mano manoviññānādīnaṃ cittaacetasi kānaṃ nissayapaccayo na hotīti tassa nesaṃ dvārābhāvo nissayabhāvoti daṭṭhabbo. **Atthatoti** vacanatttho, na vacanīyattho. Vacanatttho hettha vutto **“cakkhatī”**tiādinā, na vacanīyattho **“yaṃ cakkhu catunnaṃ mahābhūtānaṃ upādāya pasādo”**tiādinā (dha. sa. 597) viyāti.

Tāvattvototi anūnādhikabhāvaṃ dasseti. Tattha dvādasāyatanavinimuttassa kassaci dhammassa abhāvā adhikabhāvato codanā natthi, salakkhaṇadhāraṇaṃ pana sabbesaṃ sāmāññalakkhaṇanti ūnacodanā sambhavatīti dassento āha **“cakkhādayopi hi”**tiādi. **Asādhāraṇanti** cakkhuvīññānādīnaṃ asādhāraṇaṃ. Satipi asādhāraṇārammaṇabhāve cakkhādīnaṃ dvārābhāvena gahitattā dhammāyatane aggahaṇaṃ daṭṭhabbaṃ. Dvārārammaṇabhāvehi vā asādhāraṇaṃ sandhāya **“asādhāraṇa”**nti vuttam.

Yebhuyyasahuppattīdīhi uppattikkamādiayutti yojetabbā. **Ajjhattikesu hīti** etena ajjhattikabhāvena visayibhāvena ca ajjhattikānaṃ paṭhamam desetabbatam dasseti. Tesu hi paṭhamam desetabbesu pākāṭattā paṭhamataram cakkhāyatanaṃ desitanti. **Tato ghānāyatanādīnīti** ettha bahūpakāratābhāvena cakkhusotehi purimataram adesetabbāni saha vattum asakkuṇeyyattā ekena kamena desetabbānīti ghānādikkamena desitānīti adhippāyo. Aññathāpi hi desitesu na na sakkā codetum, na ca sakkā sodhetabbāni na desetuntī. Gocaro visayo etassāti **gocaravisayo**, mano. Kassa pana gocaro etassa visayoti? Cakkhādīnaṃ pañcannampi. **Viññānuppattikāraṇavavattānatoti** etena ca cakkhādīnantaram rūpādīvacanassa kāraṇamāha.

Paccayabhedo kammādibhedo. Nirayādiko apadādīgatinānākaraṇaṇica **gatibhedo**. Hatthiassādiko khattiyādiko ca **nikāyabhedo**. Taṃtaṃsattasantānabhedo **puggalabhedo**. Yā ca cakkhādīnaṃ vatthūnaṃ anantabhedatā vuttā, soyeva hadayavatthussa ca bhedo hoti. Tato manāyatanassa anantappabhedatā yojetabbā dukkhāpaṭipadādīto ārammaṇādhipatiādībhedato ca. Imasmiṃ suttantabhājanīye vipassanā vuttāti vipassanupagamaṇica viññānaṃ gahetvā ekāsītībhedatā manāyatanassa vuttā niddesavasena. Nīlam nīlasseva **sabhāgam**, aññaṃ **visabhāgam**, evaṃ kusalasamuttānādībhedesu yojetabbam. **Tebhūmakadhammārammaṇavasena**ti pubbe vuttam cakkhādivajjam dhammārammaṇam sandhāya vuttam.

Saparipphandakiriyāvasena īhanaṃ **ihā**. Cintanavasena byāpāraṇaṃ **byāpāro**. Tattha byāpāram dassento āha **“na hi cakkhu rūpādīnaṃ evaṃ hotī”**ti. Īham dassento āha **“na ca tānī”**tiādi. Ubhayampi pana ihā ca hoti byāpāro cāti uppaṭipāṭivacanaṃ. **Dhammatāvāti** sabhāvova, kāraṇasamatthā vā. Īhabyāpārahītānaṃ dvārādībhāvo **dhammatā**. Imasmiṃca atthe yanti etassa yasmāti attho. Purimasmiṃ sambhavanavisesanaṃ yaṃ-saddo. **“Suñño gāmoti kho, bhikkhave, channetaṃ ajjhattikānaṃ āyatanānaṃ adhivacana”**nti (saṃ. ni. 4.238) vacanato **suññagāmo viya daṭṭhabbāni**. Annapānasamohitanti gahite suññagāme yaññadeva bhājanaṃ parāmasīyati, taṃ taṃ rittakāmyeva parāmasīyati, evaṃ dhuvādībhāvena gahitāni upaparikkhiyamānāni rittakāneva etāni dissantīti. Cakkhādīdvāresu abhijjhādomanassuppādakabhāvena rūpādīni cakkhādīnaṃ **abhigātakānīti** vuttāni. Ahisumārāpakkkhikukkurasiṅgālamakkaṭā **cha pāṇakā**. Visamābilākāsagāmasusānavanāni **tesam gocarā**. Tattha visamādiājjhāsāyehi cakkhādīhi visamābhāvābilākāsagāmasusānasannissitasadisupādīnnadhammavānabhāvehi abhiramitattā rūpādīnampi visamādisadisatā yojetabbā.

Hutvā abhāvattāthenāti idaṃ itaresam catunnaṃ ākārānaṃ saṅgahakattā visuṃ vuttam. Hutvā abhāvākāro eva hi uppādavayattākārādayoti. Tattha **hutvāti** etena purimantavivittatāpubbakaṃ majjhe vijjānānataṃ dasseti, taṃ vatvā **abhāvavacanena** majjhe vijjānānataṃpubbakaṃ, aparante avijjānānataṃ, ubhayenāpi sadā abhāvo aniccalakkhaṇanti dasseti. Sabhāvavijjanaṃ **vipariṇāmo**, jarābhāṅgehi vā parivattanaṃ, santānavikārapattī vā. Sadā abhāvepi ciraṭṭhānaṃ siyāti taṃnivāraṇattham **“tāvākālikato”**ti āha. Uppādavayaññathattarahitāṃ **niccam**, na itarathāti **niccapaṭikkhepato aniccam**, niccapaṭikkhatoti adhippāyo.

Jātidhammatādīhi anīṭṭhatā **paṭipīlanam**. **Paṭipīlanattāthenāti** ca yassa taṃ pavattati, taṃ puggalam paṭipīlanato, sayaṃ vā jarādīhi paṭipīlanattāti attho. Parittatṭhitikassapi attano vijjānānakkhaṇe uppādādīhi abhiṇhaṃ sampāṭipīlanattā **“abhiṇhasampāṭipīlanato”**ti purimaṃ sāmāññalakkhaṇaṃ visesetvā vadati, puggalassa pīlanato **dukkhamam**. Sukhapaṭipakkhabhāvato dukkham sukham paṭikkhipati nivāreti, dukkhavacanaṃ vā atthato sukham paṭikkhipatīti āha **“sukhapaṭikkhepato”**ti.

Natthi etassa vasavattanaṃ, nāpi idaṃ vasavattanakanti avasavattanaṃ, attano parasmim parassa ca attani

vasavattanabhāvo vā vasavattanakaṃ, taṃ etassa natthīti avasavattanakaṃ, avasavattanakassa avasavattanako vā attho sabhāvo **avasavattanakaṭṭho**, idaṃca sāmāññalakkhaṇaṃ. **Tena**ti parassa attani **vasavattanākārena suññaṃ**. Imasmiṃca atthe **suññatoti** etasseva visesaṇaṃ **“assāmikato”**ti. Atha vā “yasmā vā etaṃ...pe... mā pāpuṇātū”ti evaṃ cintayamānassa kassaci tīsu ṭhānesu vasavattanabhāvo natthi, suññaṃ taṃ **tena** attanoyeva **vasavattanākārenā**ti attho. Na idaṃ kassaci kāmākāriyaṃ, nāpi etassa kiñci kāmākāriyaṃ atthīti **akāmākāriyaṃ**. Etena avasavattanatthaṃ visesetvā dasseti.

Vibhavagati vināsagamanāṃ. Santatiyaṃ bhavantaruppattiyeva **bhavaśāṅkantiḡamanāṃ**. Santatiyā yathāpavattākāravijāhanaṃ **pakatibhāvavijāhanaṃ**. “Cakkhu anicca”nti vutte cakkhuanicca-saddānaṃ ekatthattā aniccānaṃ sesadhammānampi cakkhubhāvo āpajjati etissā codanāya nivāraṇatthaṃ visesaśāmaññalakkhaṇavācakanāṃca saddānaṃ ekadesasamudāyabodhanavisesaṃ dīpetuṃ **“apicā”**tiādīmāha.

Kim dassitanti vipassanācāraṃ kathentena kiṃ lakkhaṇaṃ dassitanti adhippāyo. “Katamā cānanda, anattasaññā? Idhānanda, bhikkhu araṇṇagato vā rukkhamaḡagato vā suññāgāragato vā iti paṭisañcikkhati ‘cakkhu anattā’ti...pe... ‘dhammā anattā’ti. Iti imesu chasu ajjhattikabāhiressu āyatanesu anattānupassī viharatī”ti (a. ni. 10.60) avisesesu āyatanesu anattānupassanā vuttāti kāraṇabhūtānaṃ cakkhādīnaṃ, phalabhūtānaṃca cakkhuvīññānādīnaṃ kāraṇaphalamattatāya anattatāya anattalakkhaṇavibhāvanatthāya āyatanadesanāti āha **“dvādasannaṃ...pe... anattalakkhaṇa”**nti. Yadi pi aniccadukkhallakkhaṇāni ettha dassitāni, tehi ca anattalakkhaṇameva visesena dassitanti adhippāyo. **Veti cāti** ettha **iti-saddo samāpanattho**. **Iccassāti** ettha **iti-saddo** yathāsamāpitassa āropetabbadosassa nidassanattho. **Evanti** “cakkhu attā”ti evaṃ vāde satīti attho. **Iccassāti** vā **iti-saddo** “iti vadantassā”ti paravādissa dosalakkhaṇākāranidassanattho. **Evanti** dosagamanappakāranidassanattho. Rūpe attani “evaṃ me rūpaṃ hotū”ti attaniye viya sāmīniddesāpatīti ce? Na, “mama attā”ti gahitattā. “Mama attā”ti hi gahitaṃ rūpaṃ vasavattitāya “evaṃ me hotū”ti icchīyamānaṃca tatheva bhaveyya, icchatopi hi tassa rūpasāñkhāto attā avasavatti cāti. **Ābādhāyāti** evaṃ dukkhena. **Paññāpananti** paresaṃ ñāpanaṃ. Anattalakkhaṇapaññāpanassa aññesaṃ avisayattā anattalakkhaṇadīpakānaṃ aniccadukkhallakkhaṇānaṃca paññāpanassa avisayatā dassitā hoti.

Evaṃ pana duppaññāpanatā etesaṃ durūpaṭṭhānatāya hotīti tesāṃ anupaṭṭhahanakāraṇaṃ pucchanto āha **“imāni panā”**tiādi. Ṭhānādīsu nīrantaraṃ pavattamānassa heṭṭhā vuttassa **abhiṇhasamapaṭipīlanassa**. Dhātumattatāya cakkhādīnaṃ samūhato vinibbhujjanaṃ **nānādhātuvīnibbhogo**. **Ghanenā**ti cattāripi ghanāni ghanabhāvena ekattaṃ upanetvā vadati. Paññāyeva santatīvikopanāti daṭṭhabbaṃ. **Yāthāvasarasatoti** aviparītasabhāvato. Sabhāvo hi rasiyamāno aviraddhapaṭivedhena assādiyamāno **“raso”**ti vuccati. Aniccādīhi aniccakkaṇādīnaṃ aññattha vacanaṃ ruppanādivasena pavattarūpādiggahaṇato viṣiṭṭhassa aniccādiggahaṇassa sabbhāvā. Na hi nāmarūpaparicchedamattena kiccāsiddhi hoti, aniccādayo ca rūpādīnaṃ ākāra daṭṭhabbā. Te panākāra paramatthato avijjāmānā rūpādīnaṃ ākāramattāyevāti katvā **aṭṭhasāliniyaṃ** (dha. sa. aṭṭha. 350) lakkhaṇārammaṇīkavipassanāya khandhārammaṇatā vuttāti adhippāyamatte ṭhātumaṃ yuttaṃ, nātidhāvītuṃ. “Anicca”nti ca gaṇhanto “dukkhaṃ anattā”ti na gaṇhāti, tathā dukkhādiggahaṇe itarassāgahaṇaṃ. Aniccādiggahaṇāni ca nīcassaññādinivattanakāni saddhāsamādhīpaññīndriyādhīkāni tividhāvīmokkhamukhabhūtāni. Tasmā etesaṃ ākāraṇaṃ pariggayhamānānaṃ aññamaññaṃ viśeso ca atthīti ṭiṇi lakkhaṇāni vuttāni.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

167. Nāmarūpaparicchedakathā abhidhammakathāti suttante viya paccayayugaḡavasena akathetvā ajjhattikabāhiravasena abhiññeyyāni āyatanāni abbokārato abhidhammabhājanīye kathitāni. **Āgammā**ti sabbasañkhārehi nibbindassa viśāñkhāraninnassa gotrabhunā vivaṭṭitamānasassa maggena sacchikaraṇenāti attho. Sacchikiriyamānañhi taṃ adhigantvā ārammaṇapaccayabhūtaṃca paṭicca adhipatipaccayabhūte ca tamhi paramassāsabhāvena vinimuttasañkhāressa ca gatibhāvena paṭiṭṭhānabhūte paṭiṭṭhāya khayasañkhāto maggo rāgādayo khepetīti taṃsacchikaraṇābhāve rāgādīnaṃ anuppattīnirodhagamanābhāvā **“taṃ āgama rāgādayo khīyanti”**ti vuttaṃ. **Suttato muñcivā**ti suttapadāni muñcivā. Añño suttassa attho “mātaraṃ pitaraṃ hantvā”tiādīsu (dha. pa. 294-295) viya āharitabbo, natthi suttapadeheva nīto atthoti attho.

Ekamaṃ nānanti cuṇṇitaṃ khuddakaṃ vā karaṇaṃ, **cuṇṇīkaraṇanti** abahumānena vadati. **Na tvamaṃ ekamaṃ nānaṃ jānāsīti** kiṃ ettakaṃ tvameva na jānāsīti attho. **Nanu nāteti** “yadi pi pubbe na ñātaṃ, adhunāpi ñāte nanu sādhu hotī”ti attano jānaṃca paṭicchadetvā vikkhepaṃ karontaṃ nibandhati. **Vibhajitvā**ti akkharatthamatte aṭṭhatvā līnaṃ atthaṃ vibhajitvā uddharitvā nīharitvā kathitanti attho. **Rāgādīnaṃ khayō** nāma abhāvamatto, na ca abhāvassa bahubhāvo atthi attano abhāvattāti vadantassa vacanapaccindanatthaṃ pucchati **“rāgakkhaya nāma rāgasseva khayō”**tiādi. Yadi hi rāgakkhaya dosādīnaṃ khayō na hoti, dosakkhayaḡdayo ca rāgādīnaṃ khayā, aññamaññāvisiṭṭhā bhinnā āpannā hontīti bahunibbānatā āpannā eva hoti, aññamaññāviseso ca nāma nīcassabhāvassa natthīti sasabhāvātā ca nibbānassa. **Nava taṇhāmūlakā** “taṇhaṃ paṭicca pariyesanā”ti (dī. ni. 2.103; 3.359; a. ni. 9.23; vibha. 963) ādayo, tesu pariyesanādayo ca

pariyesanādikarakilesā daṭṭhabbā. **Diyaḍḍhakilesasahassam** nidānakathāyaṃ vuttam.

Oḷārikatāya kāretabboti atisukhumassa nibbānassa oḷārikabhāvadosāpattiyā bodhetabbo, niggaheṭṭabbo vā. **Vatthunti** upādinnaḥaphoṭṭhabbāṃ methunaṃ. Acchādīnampi nibbānappatti kasmā vuttā, nanu “kilesānaṃ accantaṃ anupattinīrodho nibbāna”nti icchantassa kilesānaṃ vināso kañci kālaṃ appavatti nibbānaṃ na hotīti? Na, abhāvasāmaññato. Accantāpavatti hi kañci kālañca appavatti abhāvoyevāti natthi vireso. Savisesaṃ vā vadantassa abhāvata āpajjati. Tiracchānagatehipi pāpuṇitabbattā tesampi pākāṭaṃ piḷandhanaṃ viya oḷārikaṃ thūlaṃ. Kevalaṃ pana kaṇṇe piḷandhituṃ na sakkoti, piḷandhanatopi vā thūlattā na sakkāti uppaḍento viya niggaṇhāti.

Nibbānārammaṇakaraṇena gotrabhukkhāṇe kilesakkhayappatti panassa āpannāti maññamāno āha “**tvam akhīṇesuyevā**”tiādi. Nanu ārammaṇakaraṇamattena kilesakkhayaṃ anupattoti na sakkā vuttuṃ. Cittañhi atītānāgatādisabbāṃ ālambeti, na nipphanamevāti gotrabhupi maggena kilesānaṃ yā anupattidhammatā kātabbā, taṃ ārabha pavattissati? Na, appattanibbānassa nibbānārammaṇaññābhāvato. Na hi aññadhammā viya nibbānaṃ, taṃ pana atigambhīrattā appattena ālambituṃ na sakkā. Tasmā tena gotrabhūnā pattabbena tikālikasabhāvātikantagambhīrabhāvena bhavitabbaṃ, kilesakkhayamattataṃ vā icchato gotrabhūto puretaṃ nipphanena kilesakkhayena. Tenāha “**tvam akhīṇesuyeva kilesesu kilesakkhayaṃ nibbānaṃ paññapesī**”ti. Appattakilesakkhayārammaṇakaraṇe hi sati gotrabhūto puretaracittānīpi ālambeyyunti.

Magassa kilesakkhayaṃ nibbānanti magassa ārammaṇabhūtaṃ nibbānaṃ katamanti attho. **Maggotiādinā** purimāpucchādvayameva vivarati.

Na ca kiñcīti rūpādīsu nibbānaṃ kiñci na hoti, na ca kadāci hoti, atītādībhāvena na vattabanti vadanti, taṃ āgamma avijjātaṇṇaṃ kiñci ekadesamattampi na hoti, tadeva taṃ āgamma kadāci na ca hotīti attho yutto.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pañhapucchakavaṇṇanā

168. Na...pe... navattabbadhammārammaṇattāti yathā sārammaṇā parittādībhāvena navattabbāṃ kiñci ārammaṇaṃ karonti, evaṃ kiñci ālambanato na navattabbakoṭṭhāsaṃ bhajati attho.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Āyatanavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Dhātuvibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyavaṇṇanā

172. Yadi pi dhātusaṃyuttādīsu “dhātunānattaṃ vo, bhikkhave, desessāmi, katamañca, bhikkhave, dhātunānattaṃ? Cakkhudhātu...pe... manoviññādhātu”tiādinā (saṃ. nī. 2.85) aṭṭhārasa dhātuyo āgatā, tā pana abhidhamme ca āgatāti sādharāṇattā aggahetvā suttantesveva āgate tayo dhātuchakke gahetvā suttantabhājanīyaṃ vibhattanti vedītabbaṃ. **Sabbā dhātuyoti aṭṭhārasapi.** Suññe sabhāvamatte niruḷho **dhātu-saddo** daṭṭhabbo. **Asamphuṭṭhadhātūti** catūhi mahābhūtehi abyāpitabhāvoti attho.

173. Pathavīdhātudvayanti aṭṭhakathāyaṃ paduddhāro kato, pāḷiyaṃ pana “dveya”nti āgacchati, attho pana yathāvuttova. **Dvayanti** pana pāṭhe satī ayampi attho sambhavati. Dve avayavā etassāti dvayaṃ, pathavīdhātūnaṃ dvayaṃ **pathavīdhātudvayaṃ**, dvinnāṃ pathavīdhātūnaṃ samudāyoti attho. Dve eva vā avayavā samudītā dvayaṃ, **pathavīdhātudvayanti**. “Tattha katamā pathavīdhātu? Pathavīdhātudvayaṃ, eṣā pathavīdhātū”ti sañkhepena vissajjeti. **Atthi ajjhantikā atthi bāhirāti** ettha **ajjhantikabāhira-saddā** na ajjhantikaduke viya ajjhantikabāhirāyatanavācakā, nāpi ajjhattatike vuttehi ajjhattabahiddhā-saddehi samānatthā, indriyabaddhānindriyabaddhāvācakā pana ete. Tena “**sattasantānapariyāpannā**”tiādi vuttam. **Niyakajjhattāti** ca na paccattaṃ attani jātataṃ sandhāya vuttam, atha kho sabbasattasantānesu jātatanti daṭṭhabbaṃ. **Ajjhattaṃ paccattanti** vacanena hi sattasantānapariyāpannatāya ajjhantikabhāvaṃ dasseti, na pāṭipuggalikatāya. **Sabhāvākāratoti** āpādīhi viṣiṭṭhena attano eva sabhāvabhūtena gahetabbākārena.

Kesā kakkhaḷattalakkhaṇāti kakkhaḷatādhikatāya vuttā. **Pāṭiyekko koṭṭhāsoti** pathavīkoṭṭhāsamatto suññoti attho. Matthaluṅgaṃ aṭṭhimiñjaggahaṇena gahitanti idha visuṃ na vuttanti vedītabbaṃ.

Imināti “seyyathidaṃ kesā”tiādinā. **Kammaṃ katvāti** payogaṃ vīriyaṃ āyūhanaṃ vā katvāti attho. Bhogakāmena kasiyādīsu viya arahattakāmena ca imasmiṃ manasikāre kammaṃ kattabbanti. **Pubbapalibodhāti** āvāsādayo dīghakesādike khuddakapalibodhe aparapalibodhāti apekkhitvā vuttā.

Vaññādīnaṃ pañcannaṃ vasena manasikāro dhātupaṭikūlavaññaṃmanasikārānaṃ sādharmaṇo pubbhāgoti nibbattitadhātumanasikāraṃ dassetuṃ “**avasāne evaṃ manasikāro pavattetabbo**”ti āha. **Aññamaññaṃ ābhogapaccavekkhaṇarahitāti** kāraṇassa ca phalassa ca abyāpārātāya dhātumattataṃ dasseti. Ābhogapaccavekkhaṇādīnampi evameva abyāpārātā daṭṭhabbā. Na hi tāni, tesaṃ kāraṇāni ābhujitvā paccavekkhitvā ca uppajjanti karonti cāti. **Lakkhaṇavasenāti** “kakkhaḷaṃ kharigata”ntiādivacanaṃ sandhāya vuttaṃ.

Vekantaṃ ekā lohajāti. **Nāganāsikalohaṃ** lohasadisam lohavijāti haliddivijāti viya. Tiputambādīhi missetvā kataṃ karaṇena nibbattattā **kittimalohaṃ**. **Morakkhādīni** evaṃnāmānevetāni. **Sāmuddikamuttāti** nidassanamattametam, sabbāpi pana muttā muttā eva.

174. Appetīti **āpo**, ābandhanavasena sesabhūtattayaṃ pāpuṇāti silesatīti attho. **Yūsabhūto**ti rasabhūto. **Vakkhadāyayakanapapphāsāni tementanti** ettha yakanam heṭṭhābhāgapūraṇena, itarāni tesam upari thokaṃ thokaṃ paggharaṇena temeti. **Heṭṭhā leḍḍukhaṇḍāni temayamāneti** temakatemitabbānaṃ abyāpārasāmaññanidassanattāyeva upamā daṭṭhabbā, na ṭhānasāmaññanidassanattāya. Sannicalohitena temetabbānaṃ kesañci heṭṭhā, kassaci upari ṭhitatāñhi satipatṭhānavibhaṅge vakkhatīti, yakanassa heṭṭhābhāgo “ṭhitaṃ mayi lohita”nti na jānāti, vakkādīni “amhe temayamānaṃ lohitaṃ ṭhita”nti na jānantīti evaṃ yojanā kātābbā. Yathā pana bhesajjasikkhāpade niyamo atthi “yesaṃ maṃsaṃ kappati, tesam khīra”nti, evamidha natthi.

175. Tejanavasenāti nisitabhāvena tickhabhāvena. Sarīrassa pakatiṃ atikkamitvā uṇhabhāvo **santāpo**, sarīradahanavasena pavatto mahādāho **paridāho**. Ayametesam viseso. **Yena jīriyatīti** ekāhikādirarogena jīriyatītipi attho yujjati. Satavaraṃ tāpetvā udake pakkhipitvā uddhaṭṭasappi **satadhotasappīti** vadanti. Rasasōṇitamedamaṃsanhāruaṭṭhimiñjā **rasādāyo**. Keci nharuṃ apantevā sukkaṃ sattamadhātuṃ avocunti. **Pakatikoti** khobhaṃ appatto sadā vijjamaṇo. **Petaggi** mukhato bahi niggatova idha gahito.

176. Vāyanavasenāti savegagamanavasena, samudīraṇavasena vā.

177. Iminā yasmīṃ ākāse...pe... taṃ kathitanti idaṃ kasiṇuggahāṭimākāsassa akathitataṃ, ajaṭākāsassa ca kathitataṃ dassetuṃ vuttaṃ.

179. Sukhadukkhānaṃ pharaṇabhāvo sarīraṭṭhakautussa sukhadukkhaphoṭṭhabbasamuṭṭhānapaccayabhāvena yathābalaṃ sarīrekadesasakalarīrapharaṇasamatthātāya vutto, somanassadomanassānaṃ iṭṭhāniṭṭhacittajasamuṭṭhāpanena tatheva pharaṇasamatthātāya. Evaṃ etesaṃ sarīrapharaṇātāya ekassa ṭhānaṃ itaraṃ paharati, itarassa ca aññanti aññamaññaṇa sappaṭipakkhataṃ dasseti, aññamaññaṇapaṭipakkhaḷārikappavatti eva vā etesaṃ pharaṇaṃ. Vatthārammaṇāni ca pabandhena pavattihetubhūtanī pharaṇaṭṭhānaṃ daṭṭhabbā, ubhayavato ca puggalassa vasena ayaṃ sappaṭipakkhatā dassitā sukhadassanīyattā.

181. Kilesakāmaṃ sandhāyāti “saṅkappo kāmo rāgo kāmo”ti (mahāni. 1; cūḷani. ajitamāṇavapucchānidessa 8) ettha vuttaṃ saṅkappaṃ sandhāyāti adhippāyo. Sopi hi vibādhati upatāpeti cāti kilesasanthavasambhavato kilesakāmo vibhatto kilesavattusambhavato vā. **Kāmapaṭisaṃyuttāti** kāmarāgasāṅkhātena kāmena sampayuttā, kāmapaṭibaddhā vā. Aññesu ca kāmapaṭisaṃyuttadhammesu vijjamaṇesu vitakkeyeva kāmopapado dhātusaddo niruḷho veditabbo vitakassa kāmappasaṅgappavattiyā sātisayattā. Esa nayo **byāpādadhātu**ādīsu. Parassa attano ca dukkhāyanaṃ **vihimsā**. **Vihimsantīti** hantuṃ icchanti.

182. Ubhayattha uppannopi abhijjhāsaṃyogena kammaṃpathajananato anabhijjhākammapathabhindanato ca kāmavittakko “**kammaṃpathabhedo**”ti vutto. **Byāpādo panāti** byāpādavacanena byāpādavittakkaṃ dasseti. So hi byāpādadhātūti. Tathā vihimsāya vihimsādhātuyā ca byāpādavasenā yathāsambhavaṃ pāṇātipātādivasena ca kammaṃpathabhedo yojetabbo. **Etthāti** dvīsu tikesu. Sabbakāmāvacarasabbakusalasaṅgāhakehi itare dve dve saṅgahetvā kathanam **sabbasaṅgāhikakathā**. **Etthāti** pana etasmiṃ chakketi vuccamāne kāmādhātuvacanena kāmāvacaraṇaṃ nekkhammadhātuādīnaṃ gahaṇaṃ āpajjati.

Labhāpetabbāti cakkhudhātādibhāvaṃ labhamānā dhammā nīharitvā dassanena labhāpetabbā. Carati etthāti cāro, kiṃ carati? Sammasanaṃ, sammasanassa cāro **sammasanacāro**, tebhūmakadhammānaṃ adhivacanaṃ.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

183. Cakkhussāti visesakāraṇaṃ asādhāraṇasāmbhāvena niddiṭṭhaṃ. Tañhi puggalantarāsādhāraṇaṃ nīlādisabarūpasādhāraṇaṃ. **Vidahaṭṭi** evaṃ evaṃca tayā pavattitabbanti viniyujjamaṇaṃ viya uppādetiṭṭi attho. **Vidahaṭṭi** ca dhātuattho eva viṣiṭṭho upasaggena dīpitoti vināpi upasaggena dhātūti eso saddo tamatthaṃ vadatiṭṭi daṭṭhabbo. Kattukammabhāvakāraṇādādhikāraṇesu dhātupadasiddhi hotiṭṭi pañcapi ete atthā vuttā. **Suvaṇṇarajatādihātuyo** suvaṇṇādīnaṃ bñabhūtā selādayo.

Attano sabhāvaṃ dhārentiṭṭi dhātuyoti etthāpi dhātīti dhātūti padasiddhi veditabbā. Dhātu-saddo eva hi dhāraṇatthopi hotiṭṭi. Kattuathopi cāyaṃ purimena asadisoti nissattasabhāvamattadhāraṇaṃca dhātu-saddassa padhāno atthoti visuṃ vutto. **Dhātuyo viya dhātuyoti** ettha sīha-saddo viya kesarimhi niruḷho purisesu, selāvayavesu niruḷho dhātu-saddo ca cakkhādīsu upacarito daṭṭhabbo. Nāṇaṃca ñeyyaṃca ñāṇaṇeyyāni, tesam avayavā tappabhedabhūtā dhātuyo **ñāṇaṇeyyāvayavā**. Tattha ñāṇappabhedā dhammadhātuekadeso, ñeyyappabhedā aṭṭhārasāpīti ñāṇaṇeyyāvayavamattā dhātuyo honti. Atha vā ñāṇena ñātabbo sabhāvo dhātusaddena vuccamāno aviparītato ñāṇaṇeyyo, na diṭṭhiādīhi viparīttaggāhakehi ñeyyoti attho. Tassa ñāṇaṇeyyassa avayavā cakkhādayo. Visabhāgalakkhaṇāvayavesu rasādīsu niruḷho dhātu-saddo tādisesu aññāvayavesu cakkhādīsu upacarito daṭṭhabbo, rasādīsu viya vā cakkhādīsu niruḷhova. **Nijjivamattasetam adhivacananti** etena nijjivamattapadatthe dhātu-saddassa niruḷhataṃ dasseti. Cha dhātuyo etassāti **chadhātuyo**, yo loke “puriso”ti dhammasamudāyo vuccati, so chadhāturo channaṃ pathavīādīnaṃ nijjivamattasabhāvaṇaṃ samudāyamatto, na ettha jīvo puriso vā atthiṭṭi attho.

Cakkhādīnaṃ kamo pubbe vuttoti idha ekekasmim tike tiṇṇaṃ tiṇṇaṃ dhātūnaṃ kamaṃ dassento āha “**hetuphalānupubbavavattthānavasena**”ti. Hetuphalānaṃ anupubbavavattthānaṃ hetuphalabhāvova. Tattha **hetūti** paccayo adhippeto. **Phalanti** paccayuppannanti āha “**cakkhudhātū**”tiādi. Manodhātudhammadhātūnaṃca manoviññāssa hetubhāvo yathāsambhavaṃ yojetabbo, dvārabhūtanamanovasena vā tassā manodhātuyā.

Sabbāsaṃ vasenāti yathāvuttānaṃ ābhādhātuādīnaṃ pañcatimsāya dhātūnaṃ vasena. Aparamatthasabhāvassa paramatthasabhāvesu na kadāci antogadhatā atthiṭṭi āha “**sabhāvato vijjamaṇāna**”nti. Candābhāsūriyābhādikā vaṇṇanibhā evāti āha “**rūpadhātuyeva hi ābhādhātū**”ti. **Rūpādipaṭibaddhāti** rāgavatthubhāvena gahetabbākāro subhanimittanti sandhāya “rūpādayovā”ti avatvā paṭibaddhavaṇaṃ āha. Asatipi rāgavatthubhāve “kusalavipākārammaṇā subhā dhātū”ti dutiyo vikappo vutto. **Vihimsādhātu** cetanā, paraviheṭhanachando vā. **Avihimsā** karuṇā.

Uhopīti dhammadhātumanoviññādhātuyo. **Hinādīsu** purimanayena hīḷitā cakkhādayo **hinā**, sambhāvitā **pañitā**, nātiḷitā nātisambhāvitā **majjhimāti** khandhavibhaṅge āgatahīnadukato yeva nīharitvā majjhimā dhātu vuttāti veditabbā. Viññādhātu yadipi chaviññādhātuvaseṇa vibhattā, tathāpi “viññādhātuggahaṇena tassā purecārikapaccācārikattā manodhātu gahitāva hoti”ti vuttattā āha “**viññādhātu...pe... sattaviññāsaṅkhepoyevā**”ti. Anekesaṃ cakkhudhātuādīnaṃ, tāsu ca ekekissā nānappakāratāya nānādhātūnaṃ vasena anekadhātunānādhātuloko vuttoti āha “**aṭṭhārasadhātupabhedamattamevā**”ti.

“**Cakkhusotaghānājivhākāyamanomanoviññādhātubhedena**”ti aṭṭhakathāyaṃ likhitaṃ. Tattha na cakkhādīnaṃ kevalena dhātu-saddena sambandho adhippeto vijānanaṃ sabhāvassa pabhedavacanato. Viññādhātu-saddena sambandhe kariyamaṇe dve manogahaṇāni na kattabbāni. Na hi dve manoviññādhātuyo atthiṭṭi. “**Cakkhu...pe... kāyamanoviññāmanodhātū**”ti vā vattabbaṃ atulyayoge dvandasamāsābhāvato. Ayaṃ panettha pāṭho siyā “cakkhu...pe... kāyaviññāmanomanoviññādhātubhedena”ti.

Khandhāyatanadesanā **saṅkhepadesanā**, indriyadesanā **vitthāradesanāti** tadubhayaṃ apekkhitvā **nātiṣaṅkhepavitthārā dhātudesanā**. Atha vā suttantabhājanīye vuttadhātudesanā **atiṣaṅkhepadesanā**, ābhādhātuādīnaṃ anekadhātunānādhātuantānaṃ vasena desetabbā **ativitthāradesanāti** tadubhayaṃ apekkhitvā ayaṃ “**nātiṣaṅkhepavitthārā**”ti.

Bherītaḷaṃ viya cakkhudhātu saddassa viya viññāssa nissayabhāvato. Etāhi ca upamāhi nijjivānaṃ bherītaladaṇḍādīnaṃ samāyoge nijjivānaṃ saddādīnaṃ viya nijjivānaṃ cakkhurūpādīnaṃ samāyoge nijjivānaṃ cakkhuvīññādhātūnaṃ pavattīti kāraṇaphalānaṃ dhātumattattā kāravakadabhāvavirahaṃ dasseti.

Purecarānucarā viyāti nijjivassa kassaci keci nijjivā purecarānucarā viyāti attho. Manodhātuyeva vā attano khaṇaṃ anativattantī attano khaṇaṃ anativattantānaṃyeva cakkhuvīññādhātūnaṃ avijjamaṇepi purecarānucarabhāve pubbakālāparakālatāya **purecarānucarā** viya daṭṭhabbāti attho. **Sallamiva sūlamiva** tividhadukkhataṃsamāyogato daṭṭhabbo. Āsāyeva dukkhaṃ **āsādukkhaṃ**, āsāvighātaṃ dukkhaṃ vā. Saññā hi abhūtaṃ dukkhadukkhampi subhādīto sañjānanti taṃ āsaṃ tassā ca vighātaṃ āsītasubhādīdasiddhiyā janetiṭṭi. Kammappadhānā saṅkhārāti “**paṭisandhiyaṃ pakkhipanato**”tiādimāha. **Jātidukkhānubandhanatoti** attanā nibbattiyamānena jātidukkhena anubandhattā. Bhavapaccayā jāti hi jātidukkhanti. Padumaṃ viya dissamānaṃ khuracakkaṃ viya rūpampi itthiyādibhāvena dissamānaṃ nānāvīdhupaddavaṃ janeti. Sabbe anattā rāgādayo jātiādayo ca visabhūtā asantā sappāṭibhayaṃ cāti tappaṭipakkhabhūtattā

amatādito daṭṭhabbā.

Muñcivāpi aññaṃ gahetvāvāti etena makkaṭṭassa gahitaṃ sākhaṃ muñcivāpi ākāse ṭhātuṃ asamatthatā viya gahitārammaṇaṃ muñcivāpi aññaṃ aggahetvā pavattituṃ asamatthatāya makkaṭṭasamānataṃ dasseti. Aṭṭhivedhavidhohi **damathaṃ** anupagacchanto duṭṭhasso **assakhaḷuṅko**. Raṅgagato naṭo **raṅganaṭo**.

184. Cakkhuñca paṭicca rūpe cātiadinā dvārārammaṇesu ekavacanabahuvacananiddesā ekanānāsantānagatānaṃ ekasantānagataviññāpaccayabhāvato ekanānājātikattā ca.

Sabbadhammesūti ettha **sabba**-saddo adhikārasena yathāvuttaviññāsaṅkhāte ārammaṇasaṅkhāte vā padesasabbasmimṃ tiṭṭhatīti daṭṭhabbo. Manoviññādhātuniddese “cakkhuviññādhātuyā uppajjitvā niruddhasamanantarā uppajjati manodhātu, manodhātuyāpi uppajjitvā niruddhasamanantarā uppajjati citta”nti cakkhuviññādhātānantaraṃ manodhātu viya manodhātānantarampi uppajjati cittanti yāva aññaṃ manodhātu uppajjissati, tāva pavattaṃ sabbaṃ cittaṃ ekattena gahetvā vuttanti evampi attho labbhati. Evañhi satī manoviññādhātānantaraṃ uppannāya manodhātuyā manoviññādhātubhāvappasaṅgo na hotiyeva. Pañcaviññādhātumanodhātukkamanidassanañhi tabbidhurasabhāvena uppattiṭṭhānena ca paricchinna cittaṃ manoviññādhātubhāvadassanattaṃ, na anantaruppattimattenti tabbidhurasabhāve ekattaṃ upanetvā dassanaṃ yujjati. Anupānītepi ekatte tabbidhurasabhāve ekasmimṃ dassite sāmāññavasena aññaṃpi sabbaṃ taṃ sabhāvaṃ dassitaṃ hotīti daṭṭhabbaṃ. **Pi**-saddena manoviññādhātusampiṇḍane ca satī “manoviññādhātuyāpi samanantarā uppajjati cittaṃ...pe... tājā manoviññādhātū”ti manoviññādhātuggahaṇena bhavaṅgānantaraṃ uppannaṃ manodhātucittaṃ nivattitaṃ hotīti ce? Na, tassā manoviññādhātubhāvāsiddhito. Na hi yaṃ codīyati, tadeva pariḥāya hotīti.

Manodhātuyāpi manoviññādhātuyāpiti manadvayavacanena dvinnāṃ aññaṃaññavidhurasabhāvā dāssitāti teneva manodhātāvajjanassa manoviññādhātubhāvo nivattitoti daṭṭhabbo. Vutto hi tassa manoviññādhātuvadhuro manodhātusabhāvo “**sabbadhammesu vā pana paṭthamasamannāhāro uppajjati**”tiadinā. **Sā sabbāpīti** etaṃ mukhamattanidassanaṃ. Na hi javanapariyosānā eva manoviññādhātu, tadārammaṇādīnīpi pana hontiyevāti. Evaṃ pañcaviññādhātumanodhātuvīsītṭhasabhāvavasena sabbaṃ manoviññādhātuṃ dassetvā puna manodvāravasena sātisaṃ javanamanoviññādhātuṃ dassento “**manañca paṭiccā**”tiadimāha. Yadi pana channaṃ dvārānaṃ vasena javanāvasānāneva cittāni idha “manoviññādhātū”ti dassitānīti ayamatto gayheyya, cutipaṭisaṅghibhavaṅgānaṃ aggahitattā sāvasesā desanā āpajjati, tasmā yathāvuttena nayena attho vedittabbo. Chadvārikacittehi vā samānalakkhaṇāni aññaṇīpi “manoviññādhātū”ti dassitānīti vedittabbāni.

Paṭiccāti āgataṭṭhāneti ettha “mano ca nesaṃ gocaravisayaṃ paccanubhoti”tiadīsu (ma. ni. 1.455) visuṃ kātuṃ yuttaṃ, idha pana “cakkhuñca paṭiccā”tiadīsu ca-saddena sampiṇḍetvā āvajjanaṃsapi cakkhādisannissitākaraṇaṃ viya **manañca paṭiccāti āgataṭṭhāne** manodvārasaṅkhātabhavaṅgasannissitameva āvajjanaṃ kātābanti adhippāyo.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pañhapucchakavaṇṇanā

Pañhapucchakaṃ heṭṭhā vuttanayattā uttānamevāti.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dhātuvibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Saccavibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyaṃ

Uddesavaṇṇanā

189. Sāsanakkamoti ariyasaccāni vuccanti ariyasaccadesanā vā. Sakalañhi sāsanaṃ bhagavato vacanaṃ saccavinimuttaṃ natthīti saccesu kamati, sīlasamādhīpaññāsaṅkhātaṃ vā sāsanaṃ etesu kamati, tasmā kamati etthāti kamo, kiṃ kamati? Sāsanaṃ, sāsanassa kamo **sāsanakkamoti** saccāni sāsanapavattiṭṭhānāni vuccanti, taṃdesanā ca tabbohārenāti.

Tathāti taṃsabhāvāva. **Avitathāti** amuśasabhāvā. **Anaññathāti** aññākārahitā. Dukkhadukkhatātaṃnimitatāhi anīṭṭhatā pīḷanaṭṭho, dvidhāpi paridhanaṃ, kilesadāhasamāyogo vā **santāpaṭṭhoti** ayametesam viseso. Puggalahimsanaṃ

vā **pīḷanam**, attano eva tikhiṇabhāvo santāpanaṃ **santāpoti**. Ettha ca **pīḷanaṭṭho** dukkhassa saraseneva āvibhavanākāro, itare yathākkamaṃ samudayamaggaṇirodhadassanehi āvibhavanākārāti ayaṃ catunnampi viseso. Tatratatrābhīnandanavasena byāpetvā ūhanaṃ rāsikaraṇaṃ dukkhanibbattanaṃ **āyūhanaṃ**, samudayato āgacchati vā āyaṃ, dukkhaṃ. Tassa ūhanaṃ pavattanaṃ **āyūhanaṃ**, sarasāvibhavanākāro eso. Nidadāti dukkhanti **nidānaṃ**, “idaṃ taṃ dukkha”nti sampañcchāpentāṃ viya samuṭṭhāpeti attho. Dukkhadassanehi cāyaṃ **nidānaṭṭho** āvi bhavati. **Samyogapalibodhaṭṭhā** nirodhamaggadassanehi, te ca saṃsārasaṃyojanamagganivāraṇākārā daṭṭhabbā.

Nissaranti ettha sattā, sayameva vā nissaṭṭaṃ visamūyuttaṃ sabbasaṅkhatehi sabbupadhipaṭṭinissaggabhāvatoti **nissaraṇaṃ**. Ayamassa sabhāvena āvibhavanākāro. **Vivekāsaṅkhatāmetaṭṭhā** samudayamaggadukkhadassanāvibhavanākārā, samudayakkhayaappaccayaavināsītā vā. Saṃsāro niggamaṇaṃ **niyyānaṃ**. Ayamassa sarasena pakāsanākāro, itare samudayanirodhadukkhadassanehi. Tattha palibodhupacchedavasena nibbānādhiḡamova nibbānanimittatā **hetvaṭṭho**. Paññāpadhānattā maggassa nibbānadassanaṃ, catusaccadassanaṃ vā **dassanaṭṭho**. Catusaccadassane kilesadukkhasantāpavūpasamane ca ādhipaccaṃ karonti maggaṅgadhamaṃ sampayuttadhammesūti so maggassa **adhipateyyaṭṭho**. Viseso vā āramaṇādhipatibhūtā maggaṅgadhamaṃ honti “maggādhipatino dhammā”ti vacanatotī so tesam ākāro **adhipateyyaṭṭho**. Evamādi āhāti sambandho. Tattha **abhisamayaṭṭho** abhisametabbaṭṭho, abhisamayassa vā visayabhūto attho **abhisamayaṭṭho**, abhisamayasseva vā pavattīkāro **abhisamayaṭṭho**, so cettha abhisametabbena pīḷanādinā dassitoti daṭṭhabbo.

Kucchitaṃ khaṃ **dukkhaṃ**. “**Samāgamo sameta**”ntiādisu kevalassa **āgama**-saddassa **eta**-saddassa ca payoge saṃyogattassa anupalabbhanato **saṃ**-saddassa ca payoge upalabbhanato “**saṃyogaṃ dīpeti**”ti āha, evaṃ “**uppannaṃ udita**”nti etthāpi. **Aya**-saddo gatiatthasiddho hetu-saddo viya kāraṇaṃ dīpeti attano phalanipphādanena ayati pavattati, eti vā etasmā phalanti ayoti, saṃyoge uppattikāraṇaṃ samudayoti ettha visuṃ payujjamaṇāpi upasagga-saddā sadhātukaṃ saṃyogattamaṃ uppādatthaṇca dīpentī kiriyāvisesakattāti veditabbā.

Abhāvo ettha rodhassāti nirodhoti etena nibbānassa dukkhavivekabhāvaṃ dasseti. Samadhigate tasmim tadadhigamavato puggalassa rodhābhāvo pavattisaṅkhatassa rodhassa paṭipakkabhūtāya nivattiyā adhigatattāti etasmiṇcatthe abhāvo etasmim rodhassāti nirodhoicceva padasamāso. Dukkhābhāvo panettha puggalassa, na nibbānasseva. Anuppādo eva nirodho **anuppādanirodho**. Āyatibhavādisu appavattī, na pana bhaṅgoti bhaṅgavācakaṃ nirodha-saddaṃ nivattetvā anuppādavācakaṃ gaṇhāti. Etasmim atthe kāraṇe phalopacāraṃ katvā nirodhapaccayo nirodhoti vutto. **Paṭipadā ca hoti** puggalassa **dukkhanirodhappattiyā**. Nanu sā eva dukkhanirodhappattī tassā eva sā paṭipadāti na yujjati? Na, puggalādhiḡamassa yehi so adhigacchati, tesam kāraṇabhūtadhammānaṃca pattibhāvena paṭipadābhāvena ca vuttatā. Sacchikiriyāsacchikaraṇadhammānaṃ aññattābhāvepi hi puggalasacchikiriyadhammabhāvehi nānattaṃ katvā niddeso kato. Atha vā dukkhanirodhappattiyā niṭṭhānaṃ phalanti tassā dukkhanirodhappattiyā paṭipadatā daṭṭhabbā.

Buddhādayo ariyā paṭivijjantī ettha paṭividdhakāle pavattaṃ buddhādivohāraṃ “agamā rājagahaṃ buddho”tiādisu (su. ni. 410) viya purimakālepi āropetvā “buddhādayo”ti vuttaṃ. Te hi buddhādayo catūhi maggehi paṭivijjantī. Ariyapaṭivijjhitabbāni saccāni **ariyasaccānī** cettha purimāpade uttarapadalopo daṭṭhabbo. **Ariyā imanti** paṭivijjhitabbaṭṭhena ekattaṃ upanetvā “ima”nti vuttaṃ. **Tasmāti** tathāgatassa ariyattā tassa saccānī **ariyasaccānī** vuccantī attho. Tathāgatena hi sayam adhigatattā, teneva pakāsītattā, tato eva ca aññehi adhigamanīyattā tāni tassa hotīti. **Ariyabhāvasiddhitopī** ettha ariyasādhakāni saccāni **ariyasaccānī** pubbe viya uttarapadalopo daṭṭhabbo. **Ariyāni saccānītipī** ettha avitathabhāvena araṇīyattā adhiḡantabbattā ariyāni, ariyavohāro vā ayaṃ avisamvādako avitatharūpo daṭṭhabbo.

Bādhanalakkhaṇanti ettha dukkhadukkhatanimittabhāvo bādhanā, udayabbayapīḷitatā vā. Bhavādisu jātiādivasena cakkhurogādivasena ca anekadhā dukkhassa pavattanameva puggalassa **santāpanaṃ**, tadassa kiccaṃ **raso**. Pavattinivattīsu saṃsāramokkhesu pavatti hutvā gayhatīti **pavattipaccupaṭṭhānaṃ**. Pabhavati etasmā dukkhaṃ paṭisandhiyaṃ nibbattati purimabhāvena pacchimabhāvo ghaṭito saṃyutto hutvā pavattatīti **pabhavo**. “Evampi taṇhānusaye anūhate nibbattatī dukkhamidaṃ punappuna”nti (dha. pa. 338) evaṃ punappunaṃ uppādanaṃ **anupacchedakaraṇaṃ**. Bhavanissaraṇanivāraṇaṃ **palibodho**. Rāgakkhayādi bhāvena sabbadukkhasantatā **santi**. **Accutirasanti** accutisampattikaṃ. Cavanaṃ vā kiccanti tadabhāvaṃ kiccamaiva voharivā accutikiccanti attho. Acavanaṇca sabhāvassāpariccajanaṃ avikāratā daṭṭhabbā. Pañcakkhandhanimittasūññatāya aviggahaṃ hutvā gayhatīti **animittapaccupaṭṭhānaṃ**. Anusayupacchedanavasena saṃsāracāraṇakato niggamanūpāyabhāvo **niyyānaṃ**. Nimittato pavattato ca cittassa vuṭṭhānaṃ hutvā gayhatīti **vuṭṭhānapaccupaṭṭhānaṃ**.

Asuvaṇṇādi suvaṇṇādi viya dissamānaṃ māyāti vatthusabbhāvā tassā **viparītātā** vuttā. Udaṃ viya dissamānā pana marīci upagātānaṃ tucchā hoti, vatthumattampi tassā na dissatīti **visaṃvādikā** vuttā. Marīcimāyāattānaṃ vipakkho bhāvo **tacchāvīparītabhūtabhāvo**. **Ariyāñāpassāti** avitathagāhakaṃ ānāssa, tena paṭivedhapaccavekkhaṇāni gayhanti, tesāṇca **gocara**bhāvo paṭivijjhitabbaṭṭhāraṃ abhāvo ca daṭṭhabbo. **Aggīlakkaṇaṃ** uṇhattaṃ. Tañhi katthaci kaṭṭhādiupādānabhedepi visaṃvādakaṃ viparītaṃ abhūtaṃ vā kadāci na hoti. “Byādhihammā jarādhammā, atho maraṇadhammino”ti (a. ni. 3.39; 5.57) ettha vuttā jātiādikā **lokapakati**. Manussaṇaṃ uddhaṃ dīghatā, ekaccānaṃ

tiracchānānaṃ tiriyaṃ dīghatā, vuddhiniṭṭhaṃ pattānaṃ puna avaḍḍhanaṃ evamādikā cāti vadanti. Tacchāvīparītabhūtabhāvesu pacchimo **tathatā**, paṭhamo **avitathatā**, majjhimo **anaññathatā**ti ayametesam viseso.

Dukkhā aññaṃ na bādhakanti kasmā vuttaṃ, nanu taṇhāpi jāti viya dukkhanimittatāya bādhikāti? Na, bādhakapabhavabhāvena viṣuṃ gahitattā. Jātiādīnaṃ viya vā dukkhassa adhiṭṭhānabhāvo dukkhadukkhata ca **bādhakatā**, na dukkhassa pabhavakatāti natthi taṇhāya pabhavakabhāvena gahitāya bādhakattappasaṅgo. Tenāha “**dukkhā aññaṃ na bādhaka**”nti. **Bādhakattaniyāmenāti** dukkhaṃ bādhakameva, dukkhaṃ bādhakanti evaṃ dvidhāpi bādhakattāvadhāraṇenāti attho. **Taṃ vinā nāññatoti** satipi avasesakilesaavasesākusalasāsavakusalamūlāvasesasāsavakusaladhammānaṃ dukkhaḥetubhāve na taṇhāya vinā tesam dukkhaḥetubhāvo atthi, tehi pana vināpi taṇhāya dukkhaḥetubhāvo atthi kusalehi vinā akusalehi, rūpāvacarādīhi vinā kāmāvacarādīhi ca taṇhāya dukkhanibbattakattā. **Tacchaniyyānabhāvattāti** dvidhāpi niyāmena taccho niyyānabhāvo etassa, na micchāmagassa viya viparītātāya, lokiyāmagassa viya vā anekantikātāya atacchoti tacchaniyyānabhāvo, maggo. Tassa bhāvo tacchaniyyānabhāvattaṃ, tasmā **tacchaniyyānabhāvattā**. Sabbattha dvidhāpi niyāmena tacchāvīparītabhūtabhāvo vuttoti āha “**iti tacchāvīpallāsa**”tiādi.

Sacca-saddassa sambhavantānaṃ atthānaṃ uddharaṇaṃ, sambhavante vā atthe vatvā adhippetatthassa uddharaṇaṃ **atthuddhāro**. **Viratisacceti** musāvādaviratiyaṃ. Na hi aññavirātīsu sacca-saddo niruḥhoti. “Idameva saccaṃ, moghamañña”nti gahitā diṭṭhi **diṭṭhisaccaṃ**. “Amosadhammaṃ nibbānaṃ, tadariyā saccato vidū”ti (su. ni. 763) amosadhammattā nibbānaṃ **paramatthasaccaṃ** vuttaṃ. Tassa pana taṃsampāpakassa ca maggassa pajānā paṭivedho avivādakāraṇanti dvayampi “ekañhi saccaṃ na dutiyamatthi, yasmim pajā no vivade pajāna”nti (su. ni. 890; mahāni. 119) missā gāthāya saccanti vuttaṃ.

Netam dukkhaṃ ariyasaccanti āgaccheyya, netam ṭhānaṃ vijjatiti etena jātiādīnaṃ dukkhaariyasaccabhāve avīparītataṃ dasseti, **aññaṃ dukkhaṃ ariyasaccanti āgaccheyya, netam ṭhānaṃ vijjati**ti iminā dukkhaariyasaccabhāvassa jātiādīsu niyatataṃ. Sacepi kathañci koci evaṃcitto āgaccheyya, paññāpane pana sahadhammena paññāpane attano vādassa ca paññāpane samattho natthīti dassetuṃ “**ahametaṃ...pe... paññāpessāmīti āgaccheyya, netam ṭhānaṃ vijjati**”ti vuttaṃ. Jātiādīnaṃ anaññathatā aññassa ca tathābhūtaṃ abhāvoyevettha ṭhānabhāvo. Sacepi koci āgaccheyya, āgacchatu, ṭhānaṃ pana natthīti ayamettha suttattho. Esa nayo dutiyasuttepi. Tattha pana sampattatā paccakkhatā ca **paṭhamatā**, taṃnimittatā **dutiyatā**, tadupasamatā **tatiyatā**, taṃsampāpakatā **catutthatāti** daṭṭhabbā.

Nibbutikāmena pariḷānānādīhi aññaṃ kiñci kiccaṃ kātappaṃ natthi, dhammaññakiccaṃ vā ito aññaṃ natthi, pariññeyyādīni ca etapparamānevāti **cattāreva vuttāni**. Taṇhāya ādīnavadassāvīnaṃ vasena “taṇhāvattuādīnaṃ etaṃparamatāyā”ti vuttaṃ. Tathā ālaye pañcākāmaguṇasañkhāte, sakalavattukāmasañkhāte, bhavattayasañkhāte vā dukkhe dosadassāvīnaṃ vasena “ālayādīnaṃ etaṃparamatāyā”ti vuttaṃ.

Sahetukena dukkhenāti etena dukkhassa abbochinnatādassanena atisaṃvegavatthutaṃ dasseti.

Na paṭivedhaññaṃ viya sakideva bujjhati, atha kho anu anu bujjhanato **anubodho**, anussavākāraparivittakadiṭṭhinijjhānakkhantianugato vā bodho **anubodho**. Na hi so paccakkhato bujjhati, anussavādivasena pana kappetvā gaṇhātīti. **Kiccatoti** pariḷānānādito. Taṃkiccakaraṇeneva hi tāni tassa pākāṇi. Vivaṭṭānupassanāya hi sañkhārehi paṭīyamānāmanāsassa uppajjamaṇaṃ maggaññaṃ visañkhāraṃ dukkhanissaraṇaṃ ārammaṇaṃ katvā dukkhaṃ paricchindati, dukkhagatañca taṇhaṃ pajahati, nirodhañca phusati ādicco viya pabhāya, sammāsañkappādīhi saha uppannaṃ taṃ maggaṃ bhāveti, na ca sañkhāre amuñcitvā pavattamānena ñāṇena etaṃ sabbam sakkā kātuṃ nimittapavattehi avuṭṭhitattā, tasmā etāni kiccāni karontaṃ taṃ ñāṇaṃ dukkhādīni vibhāveti tattha sammohanivattanenaṃti “**cattāripi saccāni passati**”ti vuttaṃ.

Dukkhasamudayampi so passatiti kālantaradassanaṃ sandhāya vuttanti ce? Na, “yo nu kho, āvuso, dukkhaṃ passati, dukkhasamudayampi so passati”tiādīnaṃ (saṃ. ni. 5.1100) ekadassino aññattayadassitāvīcāraṇāya tassā sādhanatthaṃ gavaṃpatittherena imassa suttassa āharitattā paccakañca saccesu dissamānesu aññattayadassanassa yojitattā. Aññathā anupubbābhisamāyepurimadiṭṭhassa pacchā adassanato samudayādīdassino dukkhādīdassanatā na yojetabbā siyāti. Suddhasañkhārapuñjamattadassanato **sakkāyadīṭṭhipariyuṭṭhānaṃ** nivāreti. “Lokasamudayaṃ kho, kaccāna, yathābhūtaṃ sammappaññāya passato yā loke natthitā, sā na hotī”ti vacanato samudayadassanaṃ hetuphalappabandhāvīchedadassanavasena **ucchedadiṭṭhipariyuṭṭhānaṃ** nivāreti. “Lokanīrodhaṃ kho...pe... passato yā loke atthitā, sā na hotī”ti (saṃ. ni. 2.15) vacanato nirodhadassanaṃ hetunirodhā phalanīrodhadassanavasena **sassatadiṭṭhipariyuṭṭhānaṃ** nivāreti. Attakārassa paccakkhadassanato maggadassanena “natthi attakāre, natthi parakāre, natthi purisakāre”tiādīkaṃ (dī. ni. 1.168) **akiriyaḍiṭṭhipariyuṭṭhānaṃ** pajahati. “Natthi hetu, natthi paccayo sattānaṃ saṃkilesāya, ahetū appaccayā sattā saṃkilissanti. Natthi hetu...pe... visuddhiyā, ahetū appaccayā sattā visuḷḷhanti”tiādīkā ahetukadiṭṭhi ca idha akiriyaḍiṭṭhiggaḥaṇena gahitāti daṭṭhabbā. Sāpi hi visuddhimaggadassanena pahīyatīti.

Dukkhañāṇaṃ samudayaphalassa dukkhassa adhvudābhāvaṃ passatīti **phale vippaṭṭipattim** nivatteti. “Issaro lokaṃ pavatteti nivatteti cā”ti **issarakāraṇino** vadanti, padhānato āvi bhavati, tattheva ca patilīyatīti **padhānakāraṇino**. “Kālavaseneva pavattati nivattati cā”ti **kālavādino**. “Sabhāveneva sambhoti vibhoti cā”ti **sabhāvavādino**. **Ādi**-saddena aṇūhi loko pavattati, sabbaṃ pubbekatahetūti evamādi akāraṇapariggaho daṭṭhabbo. Rāmudakāḷārādīnaṃ viya **arūpaloke**, nigaṇṭhādīnaṃ viya **lokathupikāya apavaggo** mokkhoti gahaṇaṃ. **Ādi**-saddena padhānassa appavatti, guṇaviyuttassa attano sakattani avatṭhānaṃ, brahmunā salokatā, diṭṭhadhammanibbānavādāti evamādiggaṇaṇa ca daṭṭhabbaṃ. Ettha **guṇaviyuttassāti** buddhisukhadukkhacchādosapayattadhammādhhammasankhārehi navahi attaguṇehi vippayuttassāti kaṇāḍabhakkhavādo. Indriyatappanaputtamukhadassanādīhi vinā apavaggo natthīti gahetvā tathāpavattanaṃ **kāmasukhallikānuyogo**.

Ajjhattikabāhiresu dvādasasu āyatanesu kāmabhavavibhavataṇhāvasena dvādasā tikā **chattimsa taṇhāvicarītāni**. **Khuddakavattuvibhaṅge** vā āgatanayena kālavibhāgaṃ anāmasitvā vuttāni. Vīmaṃsiddhipādādayo bodhipakkhiyā kiccanānattena vuttā, atthato ekattā sammādiṭṭhimukhena tattha antogadhā. **Tayo nekkhamavitakkādayoti** lokiyakkhaṇe alobhamettākaraṇāsampayogavasena bhinnā maggakkhaṇe lobhabyāpādavihiṃsāsamucchedavasena tayoti ekopi vutto. Esa nayo sammāvācādīsu. Appicchatāsantuṭṭhitānaṃ pana bhāve sammājīvasambhavato tena tesam saṅgaho daṭṭhabbo. Bhavantarepi jīvita hetupi ariyehi avītikkamaṇiyattā ariyakantānaṃ sammāvācādisīlānaṃ gahaṇena yena saddhāhatthena tāni pariggahetabbāni, so saddhāhattho gahitoyeva hotīti tato anaññāni saddhindriyasaddhābalāni tattha antogadhāni hontī. **Tesam atthitāyāti** saddhindriyasaddhābalachandiddhipādānaṃ atthitāya sīlassa atthibhāvato tividhenapi silena te tayopi gahitāti tattha antogadhā. **Cittasamādhīti** cittiddhipādānaṃ vadati. “Cittam paññaṇa bhāvaya”ntī (saṃ. ni. 1.23, 192) hi cīttamukhena samādhī vuttoti samādhimukhena cīttampi vattabbataṃ arahati. Cīttiddhipādābhāvanāya pana samādhīpi adhimatto hotīti vīmaṃsiddhipādādivacanāṃ viya cīttiddhipādāvacanaṃ avatvā idha “**cittasamādhī**”ti vuttaṃ. “Pīṭimanassa kāyo passambhati, passaddhakāyo sukhaṃ vedeti, sukhino cīttam samādhīyati”ti (dī. ni. 3.359; saṃ. ni. 5.376; a. ni. 3.96; 11.12) vacanato samādhīupakārā pīṭipassaddhiyo, tasmā samādhiggahaṇena gahitā, upekkhā pana samādhīupakārakato taṃsadisakiccato ca, tasmā sammāsamādhivasena etesaṃ antogadhātā daṭṭhabbā.

Bhāro viya vighātakattā. **Dubbhikkhamiva** bādhakattā. “Nibbānaparamaṃ sukha”ntī (ma. ni. 2.215, 217; dha. pa. 203, 204) sukhabhāvato **subhikkhamiva**. Anīṭṭhabhāvato sāsaṅkasappaṭibhayato ca dukkhaṃ **verīsarukkhabhayaorimafīrupamaṃ**.

Tathatthenāti tathasabhāvena, pariññeyyabhāvenāti attho. Etena ariyasaccadvayaṃ siyā dukkhaṃ, na ariyasaccaṃ, siyā ariyasaccaṃ, na dukkhanti imamattaṃ dasseti. Ariyasacca-saddaparā hi dukkhādisaddā pariññeyyādibhāvaṃ vadanti. Teneva ariyasacca-saddānapekkhaṃ dukkha-saddaṃ sandhāya maggasampayuttasāmaññaphaladhammānaṃ ādīpadaśaṅgaho vutto, tadapekkhaṃ sandhāya catutthapadaśaṅgaho. Samudayādīsu avasesakilesādayo samudayo, na ariyasaccaṃ, saṅkhāranirodho nirodhasamāpatti ca nirodho, na ariyasaccaṃ, ariyamaggato aññāni maggaṅgāni maggo, na ariyasaccanti iminā nayena yojanā kātābbā. Dukkhaṃ vedanīyampi santaṃ vedakarahaṇaṃ, kevalaṃ pana tasmīṃ attano paccayehi pavattamāne dukkhaṃ vedetīti vohāramattaṃ hoti. Evaṃ itaresupi.

Kiriyāva vijjātīti samudayameva vadati, tassa vā dukkhapaccayabhāvaṃ. Maggo atthīti vattabbe “**maggamatthī**”ti okārasa abhāvo katoti daṭṭhabbo. **Gamakoti** gantā. Sāsavatā asubhatāti katvā nirodhamaggā **subhā eva**. Dukkhādīnaṃ pariyāyena samudayādibhāvo ca atthi, na pana nirodhabhāvo, nirodhassa vā dukkhādibhāvoti na aññamaññasamaṅgītāti āha “**nirodhasuññāni vā**”tiādi. **Samudaye dukkhassābhāvatoti** ponobbhavikāya taṇhāya punabbhavassa abhāvato. Yathā vā pakativādīnaṃ vikārāvibhāvato pubbe paṭippalīnā ca pakatibhāveneva tiṭṭhanti, na evaṃ samudayasampayuttampi dukkhaṃ samudayabhāvena tiṭṭhatīti āha “**samudaye dukkhassābhāvatoti**”ti. Yathā avibhattehi vikārehi mahantā visesindriyabhūtavisesehi pakatibhāveneva ṭhitehi pakati sagabbhā pakativādīnaṃ, evaṃ na phalena sagabbho hetūti attho. **Dukkhasamudayānaṃ nirodhamaggānaṇa asamavāyāti** etaṃ vivaranto āha “**na hetusamavetaṃ hetuphala**”ntiādi. Tattha idha tantūsu paṭo, kapālesu ghaṭo, biraṇesu kaṭo, dvīsu aṇūsū dvīaṇukantiādīnā idha buddhivohārajanako avisuṃ siddhānaṃ sambandho samavāyo, tena samavāyena kāraṇesu dvīsu aṇūsū dvīaṇukaṃ phalaṃ samavetaṃ ekībhūtamiva sambandhaṃ, tīsu aṇūsū tīaṇukanti evaṃ mahāpathavimāhādukamahāaggimāhāvātakkhandhāpariyantaṃ phalaṃ attano kāraṇesu samavetanti samavāyavādīno vadanti. Evaṃ pana vadantehi aparimānesu kāraṇesu mahāparimāṇaṃ ekaṃ phalaṃ samavetaṃ attano antogadhehi kāraṇehi sagabbhaṃ asuññanti vuttaṃ hoti, evamidha samavāyābhāvā phale hetu natthīti hetusuññaṃ phalanti attho.

Pavattibhāvatoti saṃsārassa pavattibhāvato. **Catuāhārabhedatoti** iminā cattāro āhārabhede tehi bhinne tappaccayadhamabhede ca saṅgaṇhāti. **Rūpābhīnandanādībhedo** rūpādīkhandhavasena, ārammaṇavasena vā. Upādānehi upādīyatīti upādī, upādānakkhandhapañcakaṃ. Nibbānaṇa taṃnissaraṇabhūtaṃ tassa vūpasamo taṃsantīti katvā tassa yāva pacchimaṃ cīttam, tāva sesataṃ, tato paraṇa anavasesataṃ upādāya “**saupādisesanibbānadhātu anupādisesanibbānadhātu**”ti dvidhā voharīyatīti. “Sammādiṭṭhi sammāsankappo **vipassanā**, itare **samatho**”ti vadanti. Sīlampi hi samathassa upakārakattā samathaggahaṇena gayhatīti tesam adhippāyo. Atha vā yānavayavasena laddho maggo **samatho vipassanāti** āgamanavasena vuttoti daṭṭhabbo. **Sappadesattāti** sīlakkhandhādīnaṃ ekadesattāti attho.

Sīlakkhandhādayo hi sabbalokiyalokuttarasīlādīsāṅgāhakā, ariyamaggo lokuttaroyevāti tadekadeso hoti.

Onatasahāyo viya vāyāmo paggahakiccāsāmaññato. **Aṃsakūṭaṃ datvā ʃhitasahāyo viya sati** apilāpanavasena nicalabhāvakarāṇasāmaññato. **Sajātitoti** savitakkasavicārādibhedesu samānāya samādhijātiyāti attho. **Kiriyatoti** samādhianurūpakiriyato. Tato eva hi “cattāro satipaṭṭhānā samādhinimittā, cattāro sammappadhānā samādhiparikkhārā”ti (ma. ni. 1.462) sativāyāmānaṃ samādhissa nimittaparikkhārabhāvo vuttoti.

Ākoṭentena viyāti “aniccaṃ anicca”ntiādīnā paññāsadisena kiccena samantato ākoṭentena viya “aniccaṃ khayatṭhena, dukkhaṃ bhayatṭhena”tiādīnā **parivattantena viya** ca ādāya ūhitvā dinnameva paññā paṭivijjhati. Dvinnāṃ samānakālattepi paccayabhāvena saṅkappassa purimakālassa viya niddeso kato. **Sajātitoti** “dukkhe ñāṇa”ntiādīsu samānāya paññāyati. **Kiriyatoti** ettha paññāsadisakiccaṃ kiriyāti vuttaṃ, pubbe pana samādhupakāraṃ tadanurūpaṃ kiccanti ayamettha viseso. “Sabbāṃ, bhikkhave, abhiññeyya”nti (saṃ. ni. 4.46) vacanato cattāripi abhimukhaṃ paccakkhato ñātabbāni, abhivisiṭṭhena vā ñāṇena ñātabbānīti **abhiññeyyāni**.

Durabhisambhavaranti abhisambhavituṃ sādhetuṃ asakkuṇeyyatarāṃ, sattivighātena duradhigamanti attho. Bādhakapabhavasantiyānalakkhaṇehi vavattānaṃ **salakkhaṇavavattānaṃ**. **Duravagāhatthena gambhīrattāti** oḷārikā dukkhasamudayā. Tiracchānagatānampi hi dukkhaṃ āhārādīsu ca abhilāso pākāto, pīlanādiyūhanādivasena pana “idaṃ dukkhaṃ, idamassa kāraṇa”nti yāthāvato ogāhituṃ asakkuṇeyyattā **gambhīrā**, saṅhasukhumadhammattā nirodhamaggā sabhāvato eva gambhīrattā **duravagāhā**, teneva uppanne magge natthi nirodhamaggānaṃ yāthāvato anavagāhoti. Nibbānampi maggena adhigantabbattā tassa phalanti apadissatīti āha “**phalāpadesato**”ti. Vuttañhi “dukkhanirodhe ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā”ti (vibha. 719). Maggopi nirodhassa sampāpakabhāvato hetūti apadissatīti āha “**hetuapadesato**”ti. Vuttampi cetāṃ “dukkhanirodhagāminiyā paṭipadāya ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā”ti (vibha. 719). **Iti vijāññāti iti**-saddena vijānanakkamaṃ dasseti. **Evam pakārehīti evam**-saddena vijānanakāraṇabhūte naye.

Uddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

1. Dukkhasaccaniddeso

Jātiniddesavaṇṇanā

190. Tattha ...pe... ayaṃ mātikāti niddesavāraādīmhi vutte jātiādīniddese tesāṃ jātiādīnaṃ niddesavasena dukkhassa ariyasaccassa kathanatthāya, tesu vā jātiādīsu tesaṅca dukkhatṭhe vedītabbe jātiādīnaṃ niddesavasena dukkhassa ariyasaccassa kathanatthāya dukkhadukkhandīkā dukkhamātikā vedītabbāti attho. Atha vā **tatthāti** tasmīṃ niddesavāre. “Jātipi dukkhā...pe... saṅkhittena pañcupādānakkhandhā dukkhā”ti ayaṃ dukkhassa ariyasaccassa kathanatthāya mātikāti yathādasitassa jātiādīniddesassa mātikābhāvaṃ dīpeti. Taṃ dīpetvā puna yasmīṃ padadvaye ʃatvā dukkhaṃ ariyasaccaṃ kathetabbaṃ, tassa niddhāraṇatthaṃ sabbāṃ dukkhaṃ saṅkaḍḍhento āha “**idañhi dukkhaṃ nāma**”tiādi.

Sabhāvatoti dukkhavedayitasabhāvato. **Nāmatoti** teneva sabhāvena laddhanāmato. Tena na aññena pariyāyena idaṃ dukkhaṃ nāma, atha kho dukkhattāyevāti sabhāvena nāmaṃ viseseti. Atha vā **nāmatoti** udayabbayavantatāya laddhanāmato. Yathā aññe udayabbayavanto dhammā na sabhāvato dukkhā, na evaṃ idaṃ, atha kho sabhāvato dukkhā, bhūtamevedaṃ dukkhanti purimena dukkha-saddena pacchimaṃ viseseti. Vipariṇānavavantatāya sukhaṃ anīṭṭhameva hotīti dukkhaṃ nāma jātaṃ. Tenevāha “**dukkhuppattihetuto**”ti. Kaṇṇasulādīhi abhihūtaṃ nitthunānādihi dukkhābhībhūtatāya viññāyamānāyapi kiṃ tava rujjatīti pucchitvāya kaṇṇasulādīdukkhaṃ jānitabbaṃ hotīti **paṭicchannadukkhata** tassa vuttā. **Upakkamassa ca pākāṭabhāvato**ti kāraṇavasena dukkhavisesassa pākāṭabhāvaṃ dasseti.

Sabhāvaṃ muñcitvā pakāraṇarena dukkhanti vuccamānaṃ **pariyāyadukkhaṃ**. Kathetabbattā paṭiññātaṃ yathā kathetabbaṃ, taṃpakāradassanattaṃ “**ariyasaccaṅca nāmeta**”ntiādīmāha. **Saṅkhepo** sāmāññaṃ, sāmāññaṅca visese antokarivā pavattatīti tattha ubhayathāpi kathetuṃ vaṭṭati. **Vitthāro pana** viseso jātiādiko, viseso ca visesantarānivattakoti jātiādīsu jarādīnaṃ saṅkhipanaṃ na sakkā kātunti tattha vitthāreneva kathetabbaṃ.

191. “Aparassa aparassā”ti dīpanaṃ **aparattadīpanaṃ**. Sāmiatthehi hi aparatta-saddo sijjhatīti. **Tesaṃ tesanti** vā sāmivasena vuttaṃ atthaṃ bhummavasena vattukāmatāya āha “**aparattadīpana**”nti, aparasmīṃ aparasmīṃ dīpananti attho. Aparassa aparassa vā jātiāsaṅkhātassa atthassa dīpanaṃ **aparattadīpanaṃ**. Pañcagativasena ekekāyapi gatiyā khattiyādibhummadevādīhatthījātivāsena cāti **gatijātivāsena**.

Tiṅākāro **tiṅajāti**, so ca upādāpaññattīti “**paññattiya**”nti āha. **Tadupādāyāti** taṃ paṭhamaṃ viññāṇaṃ upādāya ayaṃ jāti, nāssa kutoci niggamaṇaṃ upādāya. Yasmā ca evaṃ, tasmā **sāvassa jāti** paṭhamaviññāṇasaṅkhātāti attho. Atha vā tadupādāya sajjatoti vuccatīti **sāvassa jāti** paṭhamaviññāṇasaṅkhātāti attho. Viññāṇamukhena ca pañcapi khandhā vuttā

hontīti “**paṭisandhiya**”nti āha. Ariyabhāvakarāṇattā **ariyasīlanti** pātimokkhasaṃvaro vuccati. Jātiādīnīpi lakkhaṇāni dhammānaṃ ākāravikārāti katvā saḥappādakā saḥavikārakāti vuttā. **Jāyanaṭṭhenā**tiādi āyatanavasena yonivasena ca dvīhi dvīhi padehi sabbasatte pariādiyitvā jātiṃ dassetuṃ vuttaṃ. Purimanaye pana ekekena padena sabbasatte pariādiyitvā jāti dassitāti ayaṃ vireso. Keci pana “purimanaye kattuniddeso, pacchimanaye bhāvaniddeso kato”ti vadanti, “tesaṃ tesaṃ sattānaṃ jāti”ti pana kattari sāminiddessa katattā ubhayatthāpi bhāvaniddesova yutto. Sampuṇṇā jāti **sañjāti**. Pākaṭā nibbatti **abhinibbatti**. “Tesaṃ tesaṃ sattānaṃ...pe... abhinibbatti”ti sattavasena pavattattā **sammutikathā**.

Tatra tatrāti ekacatuvoḥkārahavesu dvinnāṃ dvinnāṃ, sese rūpadhātuyāṃ paṭisandhikkhaṇe uppajjamānānaṃ pañcannaṃ, kāmadhātuyāṃ vikalāvikalindriyānaṃ vasena sattannaṃ navannaṃ dasannaṃ puna dasannaṃ ekādasannaṃca āyatanānaṃ vasena saṅgaho veditaḥ. Ekabhavapariyāpanassa khandhasantānassa paṭhamābhiniḥḥattibhūtā paṭisandhikkhandhāti āha “**paṭhamābhiniḥḥattilakkhaṇā**”ti. Tameva santānaṃ niyyātentāṃ viya “handā gaṇhathā”ti paṭicchāpentāṃ viya pavattatīti **niyyātanarasā**. Santatiyā eva ummujjanaṃ hutvā gayhatīti **ummujjanapaccupaṭṭhānā**. Dukkharāsissa vicittatā dukkhaviccittatā, dukkhavisesā vā tadavayavā, taṃ paccupaṭṭhāpeti phalatīti **dukkhavicittatāpaccupaṭṭhānā**.

Pariyāyanipariyāyadukkhesu yaṃ dukkhaṃ jāti hoti, taṃ dukkhabhāvoyeva tassā dukkhaṭṭho. Yadi akkhānena pāpuṇitabbaṃ siyā, bhagavā ācikkheyya. Bhagavatāpi –

“Taṃ kiṃ maññatha, bhikkhave, katamo nu kho mahantataro? Yo cāyaṃ mayā paritto pānimatto pāsāno gahito, yo ca himavā pabbatarājāti. Appama...pe... gahito, himavantaṃ pabbatarājānaṃ upanidhāya saṅkhampi na upeti, kalabhāgampi na upeti, upanidhampi na upeti. Evameva kho, bhikkhave, yaṃ so puriso tīhi sattisatehi haññamāno tatonidānaṃ dukkhaṃ domanassaṃ paṭisaṃvedeti, taṃ nerayikassa dukkhassa upanidhāya saṅkhampi...pe... upanidhampi na upeti”ti (ma. ni. 3.250) –

Upamāvasena pakāsitaṃ **āpāyikadukkhaṃ**. Sukhuppattikāraṇāni sucīni uppalādīnīti katvā tattha nibbattinivāraṇena jātiyā dukkhavattubhāvaṃ dasseti “**atha kho**”tiādinā. Dukkuppattikāraṇe nibbattanena gabbhāpariharaṇūpakkamena vinā mātukucchisambhavaṃ **dukkhaṃ gabbhokantimūlakaṃ** aññānapekkhattā, upakkamanibbattaṃ pana **pariharaṇamūlakaṃ** okkantimattānapekkhattā. Ayametesāṃ vireso.

Attano abhimukhaṃ kaḍḍhanaṃ **ākāḍḍhanaṃ**, parito sabbatobhāgena kaḍḍhanaṃ **parikaḍḍhanaṃ**. Adho dhunanaṃ **odhunanaṃ**, tiriyaṃ, sabbato vā dhunanaṃ **nidhunanaṃ**. Tacchetvā khārapakkhipanaṃ **khārāpaṭicchakaṃ**.

Sakalasarīraṇhāpanaṃ **nhāpanaṃ**, ekadesadhovanaṃ **dhovanaṃ**, sūriyābhimukhapavattanena **ātāpanaṃ**, pañcaggitāpena **paritāpanaṃ** daṭṭhabbaṃ. Sabboyeva vā tāpo dvidhāpi vutto.

Kuḥiṃ nu patiṭṭhaṃ labhetha, jātiyā vinā na tassa dukkhassa patiṭṭhānaṃ atthīti attho, jātiyā vā vinā so satto kuḥiṃ nu patiṭṭhaṃ, kattha nu patiṭṭhanto taṃ dukkhaṃ labhethāti attho. Tattha tiracchānesu kathaṃ dukkhaṃ bhavēyya taḥiṃ tiracchānesu jātiṃ vinā. **Na cassāti** na ce assa. Nanu nevatthīti sambandho kātabbo, nanu āhāti vā. **Yadatoti** yasmā nevatthi, tasmā āhāti attho.

Jarāniddesavaṇṇanā

192. Jīraṇameva **jīraṇatā**, jīraṇassa vā ākāro **tā**-saddena vutto.

Yathāpure asallakkheteti gāravakaraṇaupatṭhānādīni asallakkhente taṃnimittaṃ domanassaṃ uppajjati attho.

Satādīnanti satisutavīriyapaññādīnaṃ vippavāsanimittaṃ attanā apasādetabbehi attano puttadārehi apasādanīyato. Avasavattaṅgapaccāṅgatāya suciasuciādivicāraṇavirahena ca bālakumārakakālo viya jīṇṇakālo hotīti āha “**bhiyyo bālattappattiyā**”ti.

Maraṇaniddesavaṇṇanā

193. “Kālassa antakassa kiriyā”ti yā loke vuccati, sā cuti, maraṇanti attho. Cavanakāloyeva vā anatikkamanīyattā viresena kāloti vutto, tassa kiriyā cutikkhandhānaṃ bhedaḥpattiyeva. **Maccu maraṇanti** etthāpi samāsaṃ akatvā yo maccu vuccati bhedo, yaṅca maraṇaṃ pāṇacāgo, idaṃ vuccati maraṇanti viṣuṃ sambandho na na yujjati.

Yassa khandhabhedassa pavattattā “tisso mato, phusso mato”ti vohāro hoti, so khandhappabandhassa anupacchinatāya “**sammutimaraṇa**”nti vutto, pabandhasamucchedo ca “**samucchedamarāṇa**”nti. Maraṇampi dukkhaṇti imasmiṃ panatthe dukkhasaccakathā vaṭṭakathāti katvā “**sammutimaraṇaṃ adhippeta**”nti āha. **Tasseva**

nāmanti tabbhāvato tadekadesabhāvato ca maraṇa-saddabahutte asammohatthaṃ vuttaṃ. **Cutilakkhaṇanti** “cavanatā”ti nidassitacavanalakkhaṇameva vadati. Sampattibhavakhandhehi viyojetīti **viyogarasam**, viyogakiriyābhūtātāya vā “**viyogarasa**”nti vuttaṃ. Sattassa purimabhavato vippavāso hutvā upaṭṭhātīti **vippavāsapaccupaṭṭhānaṃ**.

Maraṇantikāti maraṇassa āsannā. Yadi maraṇam na bhavissati, yathāvuttaṃ kāyikaṃ cetasaikaṃ dukkhaṃ na bhavissatīti āha “**dvinnampi dukkhānaṃ vatthubhāvenā**”ti.

Pāpakammādinimittanti pāpakammanimittam pāpagatinimittañcāti attho, kammampi vā ettha “nimitta”nti vuttaṃ upapattinimittabhāvena upaṭṭhānato. Tadupaṭṭhānepi hi “akataṃ vata me kalyāṇa”ntiādinā anappakaṃ domanassaṃ uppajjatīti. **Bhaddassāti** kalyāṇakammassāti attho. **Avisesatoti** “sabbesa”nti etena yojetabbaṃ. **Sabbesanti** ca yesaṃ kāyikaṃ dukkhaṃ uppajjati, teyeva sabbe gahitā “**vitujjamānamammāna**”nti visesitattā. Sandhīnaṃ bandhanāni sandhibandhanāni, tesam chedanena nibbattaṃ dukkhaṃ “**sandhibandhanacchedana**”nti vuttaṃ. **Ādi-saddo** vā kāraṇattho, sandhibandhanacchedanamūlakanti attho.

Anayabyasanāpādanaṃ viyāti anayabyasanāpatti viyāti attho. Vāḷādīhi kate hi anayabyasanāpādane antogadhā anayabyasanāpatti ettha nidassananti.

Sokaniddesavaṇṇanā

194. Sukhakāraṇaṃ hitaṃ, tassa phalaṃ sukhaṃ. **Ñātikkhayoti** bhogādīhi ñātīnaṃ parihāni maraṇaṇca. **Ayaṃ pana visesoti** bhogabyasanāpadatthavisesaṃ rogabyasanādīsu samāsavisesaṇca sandhāyāha. **Ñātibhogā paññattimattā** tabbināsāvātī iminā adhippāyena aparinipphannataṃ sandhāya “**anipphannāni**”ti āha. Aparinipphannataṃyeva hi sandhāya **visuddhimagge** (visuddhi. 2.447 ādayo) ca “dasa rūpāni anipphannāni”ti vuttaṃ. **Rūpakaṇḍavaṇṇanāya**ñhi (dha. sa. aṭṭha. 975 pakīṇṇakakathā) ni “**aparinipphannāni**”ti vuttāni. **Khandhavibhaṅge** ca nipphādetabbassa nirodhasamāpattiādīkassa nipphannatā vuttatī asabhāvadharmassa ca nipphannatā, nibbānasseva anipphannatāti.

Dhamma-saddo hetuatthoti āha “**dukkhassa uppattihetunā**”ti. **Jhāmanti** daḍḍhaṃ. Pubbe vuttalakkhaṇādīkā domanassavedanā sokoti tassa puna lakkhaṇādayo na vattabbā siyuṃ, tathāpi domanassavisesattā sokassa ca viṣiṭṭhā lakkhaṇādayo vattabbāti “**kiñcāpi**”tiādimāha. Visārarahitaṃ anto eva saṅkucitaṃ cintanaṃ, sukkhanaṃ vā **antonijjhānaṃ. Parinijjhāyanaṃ** dahanam. **Ñātibyasanā**dianurūpaṃ socanaṃ **anusocanaṃ**, taṃ taṃ vā guṇaṃ dosaṇca anugantvā socanaṃ tappanaṃ **anusocanaṃ**.

Javanakkhaṇeti manodvārajavanakkhaṇe. Tathā hi taṃ dassento “**ettakā me**”tiādimāha. Kāyaviññāṇādivīthiyampi pana javanakkhaṇe domanassassa paccayo hoti eva. Teneva “**javanakkhaṇe cā**”ti āha. Aññathā kāyikacetasikadukkhaṇaṃ kāyavatthukamanodvārapavattānameva paccayoti gaṇḥeyya tattha visesena kāyikacetasikasaddappavattito.

Tujjatīti “tudatī”ti vattabbe byattayavasena vuttanti veditabbaṃ.

Paridevaniddesavaṇṇanā

195. **Ādevanti etenāti ādevoti** ādevana-saddaṃ katvā assuvimocanādivikāraṃ āpajjantānaṃ tabbikārāpattiyā so saddo karaṇabhāvena vuttoti. Vīhipalāpādayo viya tucchaṃ vacanaṃ **palāpo**. Guṇadose kitteti bodhetīti **guṇadosakittanaraso** lālappa-saddo. Atthānathe hiriyitabbajane ca avicāretvā puggalassa sambhamabhāvo hutvā paridevana-saddo upaṭṭhātīti “**sambhamapaccupaṭṭhāno**”ti vutto, sokavatthuavighātena vā sambhamo, na uttāsasambhamo, so ca paridevana-saddena pākāṭo hotīti paridevo “**sambhamapaccupaṭṭhāno**”ti vutto.

Sokābhībhūto paridevananimittam muṭṭhipothanādīni karoti, paridevananimittameva ca ñātiabbhatthaṅgamanādīni cintetīti paridevassa dukkhadomanassānaṃ **vatthubhāvo** vutto.

Bhiyyoti yena vinā na hoti, tato paridevasamuṭṭhāpakadomanassato, pubbe vuttadukkhatto vā bhiyyo, kaṇṭhoṭṭhatāluādisosajato vā bhiyyoti aññaṇca kāyikaṃ cetasaikaṃ taṃnidānadukkhaṃ saṅgaṇhāti.

Dukkhadomanassaniddesavaṇṇanā

196-7. Kāyikaṃ dukkhaṃ kāyikassa dukkhassa upanissayapaccayoti “**dukkhitassa dukkhaṃ uppajjati**”ti vuttaṃ. Etena dukkhena abhībhūtattā nakkhattaṃ kīḷiṭṭam na labhāmīti balavadomanassaṃ uppajjatīti dukkhassa domanassavatthutā hoti.

Attano pavattikkhaṇaṃ sandhāya “**piḷeti**”ti vuttaṃ kāyikadukkhaṃ, tadupanissayato vā.

Āvaṭṭantīti parivaṭṭanti. **Vivaṭṭantīti** pabbhāre khittatthambho viya ludhanti. Mūlacchinnarukkho viya **chinnapapātaṃ papatanti**, paridayhamānacittā purimadomanassupanissayavasena **cintenti**, vigate domanasse tathācintanaṃ natthīti.

Upāyāsāniddesavaṇṇanā

198. Sabbavisayappaṭipattinivāraṇavasena samantato sīdanaṃ **samsīdanaṃ**, uṭṭhetumpi asakkuṇeyyatākaraṇavasena atibalavaṃ, virūpaṃ vā sīdanaṃ **visīdanaṃ**. Aññaṃ viayaṃ agantvā ñātibyasanādīsu virūpo āsaṅgo tattheva avabandhatā **byāsatti**. Nīthunanakaraṇato **nīthunanaraso**. Visīdanaṃ **visādo**.

Sayaṃ na dukkho dosattā saṅkhārakkhandhāriyāpannadhammantarattā vā. Ye pana domanassameva upāyāsoti vadeyyuṃ, te “upāyāso tīhi khandhehi ekenāyatanena ekāya dhātuyā sampayutto, ekena khandhena ekenāyatanena ekāya dhātuyā kehici sampayutto”ti (dhātu. 249) imāya pāḷiyā paṭikkhipitabbā. Visādappattiyā sukhadukkhaṅkāraṇaṃ agaṇayitvā dukkhaṭṭhānādīni karontānaṃ upāyāso kāyikadukkhasa vatthu hoti, visādanavaseneva ñātivināsādīni cintentānaṃ domanassassa. Attano pavattikkhaṇeyeva upāyāso domanassasampayogato cittaṃ paridahati, avipphārikatākaraṇavasena kāyaṃ visādeti, tadubhayakaraṇeneva tato paraṃ taṃnimittaṃ kāyikaṃ cetasikaṅca adhimattaṃ dukkhaṃ janayattīti dukkho vutto.

Appiyasampayoganiddesavaṇṇanā

199. Na appiyantīti na gamiyanti, na pavesīyantīti attho. **Anatthanti** byasanaṃ, dukkhaṃ vā. **Ahitanti** tassa hetuṃ. Dutiye atthavikappe atthaṃ na kāmentīti **anattakāmāti**ādi asamatthasamāsopi yojito. “Asūriyapassāni mukhāni”tiādīsu viya hi yena samāso, na tassāyaṃ paṭisedhako **a-kāroti**. Yasmim̐ kismiñci nibbhaye yogakkhema-saddo niruḷho dukkhayogato khemattā.

Saṅgatiādīsu saṅkhāravasena yaṃ labbhati, taṃ gahetabbaṃ. Na hi saṅkhārānaṃ ṭhānanisajjādayo bhojanādikicesu vā sahakaraṇaṃ vijjatīti pacchimadvayaṃ tadatthavasena labbhātīti na sakkā vattunti. **Yaṃ labbhātīti** vā yaṃ atthajātaṃ labbhātīti attho. Tena yathā labbhati saṅgatiādīsu attho, tathā yojetabbo. Puggalassa hi saṅgati gantvā saṅkhārehi saṃyogo hoti, āgatehi ca tehi, puggalassa ca attano ṭhānādīsu saṅkhārehi sahabhāvo hoti, sabbakiriyāsu ca missībhāvoti. **Anatthabhāvo** upaddavabhāvo.

Aniṭṭhānaṃ āpāthagamanamattaṃ taṃgahaṇamattaṅca **appiyasampayogo**, na pana pathaviphassādayo viya appiyasampayogo nāma eko dhammo atthīti āha “**so atthato eko dhammo nāma natthī**”ti. Aniṭṭhāni kaṇṭakādīni amittā ca usuādīhi vijjhanādīdukkhaṃ uppādentī.

Idhāti imasmim̐ loke dukkhaṃ hotīti vā idha imasmim̐ dukkhasaccaniddese dukkho vuttoti vā yojetabbaṃ.

Piyavippayoganiddesavaṇṇanā

200. Minantīti nāliyādīsu dhaññaṃ viya anto pakkipanti, na bahi karontīti attho. **Amā**-saddo sahabhāvādīpako. **Ñāyanti vā** ajjhantikāiceva. Ñātibyasanādīko hutvā upaṭṭhātīti **byasanapaccupaṭṭhāno**. Sokuppādaneneva sarīraṃ sosenti, kisaṃ karonti, akisampi nirojatākaraṇena milāpenti, tato ca kāyikaṃ dukkhaṃ uppajjatīti taduppādatā vuttā.

Sokasarasamappitāti etena cetasikadukkhaṃ dasseti, **vitujjantīti** etena kāyikaṃ dukkhaṃ.

Icchāniddesavaṇṇanā

201. Yasmim̐ kāle jātiyā na āgantabbaṃ, taṃ kālaṃ gahetvā āha “**parinibbutesu ca vijjānaṃ jātiyā anāgamana**”nti. **Yampi**ti yenaṭṭīti attho vutto. Yadāpi pana **yaṃ**-saddo “iccha”nti etaṃ apekkhāti, tadāpi alābhavisitṭhā icchā vuttā hoti. Yadā “na labhati”ti etaṃ apekkhāti, tadā icchāvisitṭho alābho vutto hoti. So panatthato añño dhammo natthi, tathāpi alabbhaneyyaicchāva vuttā hoti. Apāpuṇitabbesu pavattattā eva “**appattipaccupaṭṭhānā**”ti vuttā. Yattha hi sā icchā pavattā, taṃ vatthum̐ apāpuṇantī hutvā gayhatīti.

Chinnabhinnagaṇenāti nillajjena dhuttagaṇena, kappāṭikagaṇena vā.

Vighātamayanti cittavighātamayaṃ domanassaṃ cittavighātato eva uppannaṃ ubbandhanajarātisārādīkāyikaṃ dukkhaṅca. **Ichchitālābhanti** alabbhaneyyaicchameva vadatī.

Upādānakkhandhaniddesavaṇṇanā

202. Vitthiṇṇassa dukkhassa ettakanti dassanaṃ dukkhassa saṅkhepo, taṃ kātuṃ na sakkā vitthārassa anantattā. Dukkhavitthāragataṃ pana desanāvithhāraṃ pahāya yattha sabbo dukkhavitthāro samodhānaṃ gacchati, tattha desanāya vavathhānaṃ saṅkhepo, taṃ kātuṃ sakkā tādissassa vatthuno sabbhāvā.

Desaṃ jānanto maggakkhāyikapuriso **desako**. Bhagavāpi **dukkhassa desako**. “**Dukkhantadesakenā**”ti vā pāṭho, dukkhantakkhāyikoti attho.

Pāvakādayo yathā indhanādīni bādheti, evaṃ **bādhayamānā**. **Māraṇantikadukkhābhigghātenā**ti iminā atipākaṭena jātijarādukkhavighātajasokādayo dasseti. **Tatoti** paridevato uddhaṃ. Kaṅṭha sōsādi sandhi bandhacchedanādi janaka dhātukkhobha samāyogato **kāyassa ābādhanaḍḍakkaṃ dukkhaṃ**. **Yesu kesucīti** tissassa vā phussassa vā upādānakkhandhesu sabbampī cakkhurogādidukkaṃ sabbasattagataṃ evampakāramevāti saṅkhipitvā dassentoti attho.

Dukkhasaccaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Samudayasaccaniddesavaṇṇanā

203. Uttarapadalopaṃ katvā “**punabbhavakaraṇaṃ punobbhavo**”tiāha. “Manosamphasso”ti ettha mano viya ca purimapaḍḍassa okārantatā daṭṭhabbā. Atha vā silaṭṭhena ika-saddena gamiyatthattā kiriyāvācākassa saddassa adassanaṃ daṭṭhabbaṃ yathā “apūpabhakkhanasilo apūpiko”ti. “Taddhitā”iti bahuvacananiddesā vicittattā vā taddhitānaṃ abhidhānalakkhaṇattā vā “punabbhavaṃ deti”tiādisu atthesu ponobbhavikasaddasiddhi daṭṭhabbā. Tattha kammasahajātā punabbhavaṃ deti, kammasahāyabhūtā tadasahajātā punabbhāvāya saṃvattati, duvidhāpi punappunaṃ bhve nibbatteti. Tenevāha “**punabbhavassa dāyikāpi**”tiādi. **Ponobbhavikāyevāti nāmaṃ labhatīti** punabbhavaṃ dāyikāpi adāyikāpi punabbhavaṃ deticeva ponobbhavikāti samānavipākāti nāmaṃ labhati samānasabhāvattā tadānubhāvattā ca. Evaṃ itaresu daṭṭhabbaṃ. Tattha upadhimhi yathānibbatte attabhāve vipaccanakammaṃ etissāti **upadhivepakkā**. Nandanaṭṭhena **nandi**, rañjanatṭhena **rāgo**. Yo ca nandirāgo, yā ca taṇhā, ubhayametaṃ ekatthaṃ, byañjanaṃ nānanti taṇhā “**nandirāgena saddhiṃ atthato ekattaṃ gatā**”ti vuttā. Rāgasambandhena “**uppannassā**”ti vuttam. Rūpārūpabhavarāgo visuṃ vakkhatīti kāmabhāve eva bhavapatthanāuppatti vuttāti veditabbā.

Tasmiṃ tasmiṃ piyarūpe paṭhamuppattivāsena “**uppajjati**”ti vuttā, punappunaṃ pavattivāsena “**nivisati**”ti, pariyoṭṭhānānusayavasena vā uppattinivesā yojetabbā. **Sampattiyanti** manussasobhagge devatte ca. **Attano cakkhanti** savatthukaṃ cakkhumāha, sapaśādaṃ vā maṃsapaṇḍaṃ. **Vippasannapañcapasādanti** parisuddhanīlapīṭhalohitakaṅṭhaodātavaṇṇapasādaṃ. **Rajatapanālikam viya** chiddaṃ abbhantare odātattā. **Pāmaṅgasuttaṃ viya** lambakaṅṭhabaddhaṃ. Tuṅgā uccā dīghā nāsikā **tuṅganāsikā**, evaṃ **laddhavohāraṃ** attano **ghānaṃ**. “Laddhavohārā”ti vā pāṭho. Tasmiṃ satī tuṅgā nāsikā yesaṃ, te **tuṅganāsikā**. Evaṃ **laddhavohārā** sattā attano ghānanti yojanā kātabbā. **Jivhaṃ...pe... maññanti** vaṇṇā saṅṭhānato kiccato ca. **Manam...pe... uḷāraṃ maññanti** atīṭṭhiatthavicinanasamatthaṃ. **Attanā paṭiladdhānti** ajjhataṅka sarīragandhādīni bahiddhā ca vilepanagandhādīni. **Uppajjamānā uppajjati**ti yadā uppajjamānā hoti, tadā ettha uppajjati sāmāññena gahitā uppādakiriyā lakkhaṇabhāvena vuttā, visayavisiṭṭhā lakkhitabbabhāvena. Na hi sāmāññavisehi nānattavohāro na hotīti. **Uppajjamānā**ti vā anicchito uppādo hetubhāvena vutto. **Uppajjati**ti nicchito phalabhāvena “yadā uppajjamānā hoti, ettha uppajjati”ti. So hi tena upayojito viya hoti.

Samudayasaccaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Nirodhasaccaniddesavaṇṇanā

204. **Anūhateti** anuddhate, appahīneti attho.

Sīho vedhake paṭipajjati, na usumhi, suvāno leḍḍumhi paṭipajjati, na pahārake. Khayagamanavasena **virajjati**, appavattigamanavasena **nirujjati**. Anapekkhatāya cajanavasena hānivasena ca **cajīyati**, puna yathā na pavattati, tathā dūrakhpanavasena **paṭinissajjīyati**, bandhanabhūtāya mocanasena **muccati**, asaṃkilesavasena **na allīyati**. Āyūhanaṃ samudayo, tappaṭipakkhavasena **anāyūhanaṃ**.

Apaññattinti apaññāpanaṃ, “tittaalābu atthi”ti vohārābhāvaṃ vā. Tittaalābuvalliyā appavattiṃ icchanto puriso viya maggo daṭṭhabbo, tassa tassā appavattininnacittassa mūlacchedanaṃ viya maggassa nibbānārammaṇassa taṇhāpahānaṃ. Tadāppavatti viya taṇhāya appavattibhūtaṃ nibbānaṃ daṭṭhabbaṃ. Dutiyūpamāya dakkhiṇadvāraṃ viya nibbānaṃ, coraghātakā viya maggo daṭṭhabbo, purimā vā upamā maggena niruddhāya piyarūpasātarūpesu niruddhāti vattabattādasannaṭṭhaṃ vuttā, pacchimā nibbānaṃ āgamma niruddhāyapi.

Nirodhasaccaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Maggasaccaniddesavaṇṇanā

205. Aññamaggapaṭikkhepanatthanti titthiyehi kappitassa maggassa dukkhanirodhagāminipaṭipadābhāvaṃ paṭikkhepetunti attho, aññassa vā maggabhāvaṃ paṭikkhepo **aññamaggapaṭikkhepo**. Puggalassa ariyabhāvakarattā ariyaṃ karofīti **ariyo**, ariyaphalapaṭilābhakarattā ariyaṃ labhāpeti janēfīti **ariyo**. Attano kiccavasena phalavasena ca ariyanāmalābho eva vuttoti daṭṭhabbo. Aṭṭha aṅgāni assāti aññapadatthasamāsaṃ akatvā “**aṭṭhaṅgāni assa santīti aṭṭhaṅgiko**”ti padasiddhi daṭṭhabbā.

Caturaṅgasamannāgatā vācā janaṃ saṅgaṇhātīti tabbipakkhaviratisabhāvā sammāvācā bhedakaramicchāvācāpahānena jane sampayutte ca pariggaṇhanakiccavatī hotīti “**pariggahalakkhaṇā**”ti vuttā. Yathā cīvarakammādiko kammanto ekaṃ kātappaṃ samuṭṭhāpeti nipphādeti, taṃtaṃkiriyānipphādako vā cetanāsaṅkhāto kammanto hatthapādacalanādikaṃ kiriyāṃ samuṭṭhāpeti, evaṃ sāvajjakattabbakiriyāsamuṭṭhāpakamicchākammantappahānena sammākammanto niravajjasamuṭṭhāpanakiccavā hoti, sampayuttadhamme ca samuṭṭhāpento eva pavattatīti “**samuṭṭhāpanalakkhaṇo**”ti vutto. Kāyavācānaṃ khandhasantānassa ca saṃkilesabhūtamicchāṅgījavappahānena sammāṅgīvo “**vodāpanalakkhaṇo**”ti vutto.

Attano paccanīkakilesā diṭṭhekaṭṭhā avijjādayo. **Passatīti** pakāsetīti attho. Teneva hi aṅgena tattha paccavekkhaṇā pavattatīti. **Tathevāti** attano paccanīkakilesehi saddhinti attho.

Kiccatoti pubbhāgehi dukkhādīñānehi kattabbakiccassa idha nipphattito, imasseva vā ñāṇassa dukkhādīppakāsanakiccato. **Tīṇi nāmāni labhati** kāmasaṅkappādīppahānakiccanipphattito. **Sikkhāpadavibhaṅge** (vibha. 703 ādayo) “viraticetanā sabbe sampayuttadhammā ca sikkhāpadānī”ti vuttatī tattha padhānānaṃ viraticetanānaṃ vasena “**viratiyopi honti cetanāyopi**”ti āha. Musāvādādīhi viramaṇakāle vā viratiyo subhāsītādivācābhāsanādīkāle ca cetanāyo yojetabbā, **maggakkhaṇe viratiyova** cetanānaṃ amaggaṅgattā ekassa ñāṇassa dukkhādīñānatā viya ekāya viratiyā musāvādādiviratiabhāvo viya ca ekāya cetanāya sammāvācādīkiccattayasādhanaśabhāvābhāvā sammāvācādībhāvāsiddhito, taṃsiddhiyaṅca aṅgattayattāsiddhito ca.

Pubbabhāgepi maggakkhaṇepi sammāsamādhi evāti yadipi samādhiupakāraṇānaṃ abhiniropānānumajjanasampiyāyanabrūhanasantasukhānaṃ vitakkādīnaṃ vasena catūhi jhānehi sammāsamādhi vibhatto, tathāpi vāyāmo viya anuppannākusalānuppādanādicatuvāyāmakiccaṃ, satī viya ca asubhāsukhāniccānattesu kāyādīsu subhāsīñāpāhānacatusatikiccaṃ, eko samādhi catukkajjhānasamādhikiccaṃ na sādhetīti pubbhāgepi paṭhamajjhānasamādhicitte jhānasamādhi paṭhamajjhānasamādhi eva maggakkhaṇepi, tathā pubbhāgepi catutthajjhānasamādhicitte jhānasamādhi catutthajjhānasamādhi eva maggakkhaṇepīti attho.

Vacībhedassa upakāraṇo vitakko sāvajjānavajjavacībhedanivattanapavattanakarāya sammāvācāyapi upakāraṇo evāti “**svāya**”ntiādimāha. Vacībhedanīyāmikā vācā kāyikakiriyāniyāmakassa sammākammantassa **upakārikā**. **Idaṃ vīriyanti** catusammappadhānavīriyaṃ. **Gatīyoti** nipphattīyo, kiccādisabhāve vā. **Samanvesitvāti** upadhāretvā.

Purimāni dve saccāni uggaṇhitvāti sambandho. **Iṭṭhaṃ kantanti** nirodhamaggesu ninnabhāvaṃ dasseti, na abhinandanānaṃ, tanninnabhāvoyeva ca tattha kammakaraṇaṃ daṭṭhabbaṃ.

Kiccatoti pariññādito. **Ārammaṇapaṭivedhoti** sacchikiriyāpaṭivedhamāha. **Sabbampi paṭivedhaññānaṃ lokuttaranti** kasmā vuttaṃ, nanu uggaṇhādīpaṭivedho ca paṭivedhova, na ca so lokuttaroti? Na, kevalena paṭivedha-saddena uggaṇhādīpaṭivedhānaṃ avacanīyattā, paṭivedhanimittattā vā uggaṇhādivasena pavattaṃ dukkhādīsu pubbhāge ñāṇaṃ “paṭivedho”ti vuttaṃ, na paṭivedhattā, paṭivedhabhūtamēva pana ñāṇaṃ sandhāyāha “**sabbampi paṭivedhaññānaṃ lokuttara**”nti. Uggaṇhāpucchāññānīpi savanaññāne eva avarodhaṃ gacchantīti “**savanadhāraṇasammāsanaññānaṃ lokiya**”nti tividhameva ñāṇamāha. Uggaṇhādīhi saccapariggaṇhanaṃ **pariggaho**.

Payogoti kiriyā, vāyāmo vā. Tassa mahantatarassa icchitabbataṃ dukkaratarataṅga upamāhi dasseti “**bhavaggagahaṇattha**”ntiādinā.

Padaghātanti ettha gatamaggo “pada”nti vuccatī. Yena cupāyena kāraṇena kāmavitakko uppajjati, so tassa gatamaggoti tassa ghāto **padaghāto**. **Ussukkāpetvāti** uddhaṃ uddhaṃ santivisesayuttaṃ katvā, vaḍḍhetvāti attho.

Pāliyaṃ vibhattesūti katarapāliyaṃ? **Dhammasaṅgahe** tāva aṭṭha kasiṇāni dasa asubhā cattāro brahmavihārā cattāri āruppāni vibhattāni, **āgamesu** dasa anussatiyo āhāre paṭikūlasaññā catudhātuvavattānanti imāni cāti tattha tattha vibhattaṃ. **Imesu tīsūti** kāmādīsu tīsu ṭhānesu.

Micchāvācāsaṅkhātāyāti etena ekāya cetaṇāya pahātabbaekattaṃ dasseti. Idha ariyasāvako sakalyāṇaputhujjanako sekkho. **Kāyadvāravītikkamā**ti ājīvahetukato pāṇātipātādīto viṣuṃ viṣuṃ viramaṇaṃ yojetabbaṃ.

Ayaṃ panassāti maggabhāvena catubbidhampi ekattena gahevā assa maggassa ayaṃ jhānavasena sabbasādīsabbāsādīsaeakkaccasādīsātā **viseso. Pādakajjhānaniyāmena hotī**ti idha pādakajjhānaniyāmaṃ dhuraṃ katvā āha, **aṭṭhasālīniyaṃ** pana vipassanāniyāmaṃ tattha sabbavādāvirodhato, idha pana sammasitajjhānapuggalajjhāsayaavadānivatannato pādakajjhānaniyāmaṃ. Vipassanāniyāmo pana sādharāṇattā idhāpi na paṭikkhittoti daṭṭhabbo. Aññe cācariyavādā vakkhamānā vibhajitabbāti yathāvuttameva tāva pādakajjhānaniyāmaṃ vibhajanto āha “**pādakajjhānaniyāmena tāvā**”ti.

Āruppe catukkapañcaka...pe... vuttaṃ aṭṭhasālīniyanti adhippāyo. Nanu tattha “āruppe tikacatukkajjhānaṃ uppajjati”ti vuttaṃ, na “catukkapañcakajjhāna”nti? Saccam, yesu pana saṃsayo atthi, tesam uppattidassanena, tenatthato catukkapañcakajjhānaṃ uppajjati vuttameva hotīti evamāhāti vedītabbaṃ. Samudāyañca apekkhivā “**tañca lokuttaraṃ, na lokiya**”nti āha. Catutthajjhānameva hi lokiyaṃ tattha uppajjati, na catukkaṃ pañcakañcāti. **Ettha kathanti** pādakajjhānassa abhāvā kathaṃ daṭṭhabbanti attho. **Taṃjhānikāva tassa tattha tayo maggā uppajjanti** tajjhānikaṃ paṭhamaphalādīmaṃ pādakaṃ katvā uparimaggabhāvanāyāti adhippāyo, tikacatukkajjhānikaṃ pana maggaṃ bhāvetvā tatthuppannassa arūpajjhānaṃ tajjhānikaṃ phalañca pādakaṃ katvā uparimaggabhāvanāya aññajjhānikāpi uppajjanti jhānaṅgādīniyamikā pubbābhisaṅkhārasamāpatti pādakaṃ, na sammasitabbāti phalassapi pādakatā daṭṭhabbā.

Dukkhañāṇādīnaṃ rūpādichaḷārammaṇattā nekkhammasaṅkappādīnaṃ kaṣiṇādītaṃtaṃkusalārammaṇārammaṇattā sammāvācādīnaṃ aṅgānaṃ taṃtaṃviramītabbādīārammaṇattā “**yathānurūpa**”nti āha. **Tadanurūpoti** avippaṭṭisārakarasiḷaṃ vāyāmassa viṣesapaccayoti sīlanurūpatā vāyāmassa vuttā sampayuttassapi, sampayuttasseva ca vacanato “sīlabhūmiyaṃ paṭiṭṭhitassā”ti avatvā “**paṭiṭṭhamānassā**”ti vuttaṃ. **Cetaso asamosoti** “ekārakkho”ti ettha vuttena satārakkhena cetaso rakkhitatā. Tenāha “**iti...pe... suvihitacittārakkhassā**”ti.

Āsavakkhayañāṇassa vijjābhāvo vuttoti āsavakkhayaṅkhaṭṭe magge tīhi khandhehi saṅgahite paññākkhandho **vijjā**, sīlassa catunnañca jhānaṃ caraṇabhāvo vuttoti itare dve khandhā **caraṇaṃ**. Yanti etena nibbānaṃ gacchantīti yānaṃ, vipassanāya yānaṃ **vipassanāyānaṃ**. Sīlaṃ samādhissa viṣesapaccayo, samādhi vipassanāyāti samathassa upakāratā sīlakkhandho ca **samathayānena** saṅgahito. **Vipassanāyānena** kāmesu ādīnaṃ vibhāvento samathayānena nirāmisam jhānasukhaṃ apariccajanto antadvayakummaggaṃ vivajjeti. Paññā viya mohassa, sīlasamādhayo ca dosalobhānaṃ ujuvipaccanīkā adosālobhehi sādhetabbatā. Sīlasamādhipaññāyogato **ādīmajjhāpariyosānakalyāṇaṃ**. Sīlādīni hi sāsanaṃ ādīmajjhāpariyosānanti. Yasmiṃ tīto maggaṭṭho phalaṭṭho ca ariyo hoti, taṃ maggaṃ phalasaṅkhātāṃ khandhattayaṅgahitaṃ sāsanaṃ **ariyabhūmi**.

Maggasaccaniddesaṇṇanā niṭṭhitā.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

206-214. Ariyasacca-saddo samudaye vattamāno pariññeyyabhāvarahite ekantapahātabbe taṅhāsaṅkhāte samudaye pavattati, na pahātabbapariññeyyesu avasesakīlesāvasesākusalesu appahātabbesu ca sāsavakusalamūlāvasesasāvakusalesūti sappadeso tattha samudayo hoti, kevalaṃ saccasaddo nippadesoti āha “**nippadesato samudayaṃ dassetu**”nti. Dukkhanirodhā pana ariyasaccadesanāyaṃ dhammato nippadesā eva. Na hi tato añño dhammo atthi, yo saccadesanāyaṃ dukkhaṃ nirodhoti ca vattabbo siyā, maggopi aṭṭhaṅgikapañcaṅgikavāresu apubbo natthi, tasmā samudayaṃ eva “nippadesato dassetu”nti vadati tassa sabbattha tīsupi vāresu apubbassa dassitattā. Apubbasaṃsamudayadassanattāyapi hi saccadesanāyaṃ “tattha katamo dukkhasamudayo? Taṅhā”ti vacanaṃ kevalāya taṅhāya sacca-saddassa pavattidassanattānti. Desanāvasena pana taṃ taṃ samudayaṃ tīhapetvā dukkhaṃ tassa tassa pahānavasena nirodho aṭṭhaṅgikapañcaṅgikasabbalokuttarakusalavasena maggo ca ariyasaccadesanāyaṃ na vuttoti dukkhādīni ca tattha sappadesāni dassitāni hotīti tāni ca nippadesāni dassetuṃ saccadesanā vuttāti vattum vaṭṭati. **Paccayaṅkhaṭṭanti** kammakīlesavasena jātiādīdukkhassa mūlabhūtantī attho.

Nirodhasaccaṃ...pe... pañcāhākarēhi niddiṭṭhanti ariyasaccadesanato saccadesanāya viṣesaṃ dasseti. Tattha “tiṅṇannañca kusalamūlānaṃ avasesānañca sāsavakusalānaṃ pahāna”nti idaṃ tesam paccayānaṃ avijjātaṅhāpādānaṃ pahānavasena, avijjādīsu vā pahānesu tesam appavattivasena vuttanti vedītabbaṃ. Na hi kusalā pahātabbāti. **Pahānanti** ca maggakiccavasena tadadhigamaṇīyaṃ nirodhaṃ dasseti, nirodhasseva vā taṅhādīnaṃ appavattibhāvo **pahānanti** daṭṭhabbaṃ.

Yadipi “pubbeva kho panassa kāyakammaṃ vacīkammaṃ ājīvo supārisuddho hoti, evamassāyaṃ ariyo aṭṭhaṅgiko maggo bhāvanāpāripūriṃ gacchati”ti (ma. ni. 3.431) lokuttaramaggakkhaṇe aṭṭhaṅgikamaggapāripūriyā

upanissayadassanattham idam vuttam, tathāpi “pubbeva kho panā”ti vacanam kāyakammādisuddhiyā dūratarupanissayatam, cakkhādīsu asārajjantassa asamūlhasa ādinavānupassino viharato tāyeva vuṭṭhānagāminiyā vipassanāya āyatim pañcupādānakkhandhesu apacayam gacchantesu sabbasaṅkhāresu vivaṭṭanavasena, ponobbhāvikanāhāya pahiyamānāya kilesadūribhāvena, kāyikacetāsikadarathasantāpariḷhesu pahiyamānesu passaddhakāyacittavasena kāyikacetāsikasukhe paṭisaṃvediyamāne “yā tathābhūtaṃ diṭṭhi, sāssa hoti sammādiṭṭhi”tiādīnā (ma. ni. 3.431) vuttānam vuṭṭhānagāminivipassanākkhaṇe pavattānam pañcannaṃ sammādiṭṭhādīnam aṅgānam āsannatarupanissayatānca dassētī āsannatarupanissayavasena pañcaṅgikam maggaṃ sukham bujjhantānam puggalānam ajjhāsāyavasena pañcaṅgikamaggadesanāya pavattatam dīpeti. Tenāha “**pubbeva kho...pe... suparisuddho hotīti vacanato**”tiādī. Evamidaṃ **vacanato**ti nissakkavacanam desanupāyassa nāpakanidassanam hoti, **vacanato**ti vā attano vacanānurūpaṃ pañcaṅgikopi maggo paṭipadā evāti bhagavatā desitoti attho. Katthāti? Devapure, tasmā taṃ desitanayam dassetuṃ pañcaṅgikavāropi niddiṭṭho dhammasaṅgāhakehi. Atha vā “pubbeva kho panassā”ti vacaneneva ajjhāsāyavisesakāraṇanidassakena puggalajjhāsāyavasena pañcaṅgiko maggopi paṭipadā evāti desito hotīti āha “**pubbeva kho pana...pe... vacanato pana...pe... desito**”ti, tasmā taṃ suttante desitanayam dassetuṃ pañcaṅgikavāropi niddiṭṭho bhagavatā devapureti attho.

Jhānehi desanāpaveso, bhāvanāpaveso vā **jhānābhīniveso**. Ekekaṃmiṃ koṭṭhāse catunnaṃ catunnaṃ nayasahassānam dassanam gaṇanāsukhatthanti veditabbaṃ. Yathā pana pālī tīhā, tathā ekekissā paṭipadāya suññatādīsu ca pañca pañca koṭṭhāse yojetvā pālīgamaṇam katanti viññāyati. Tattha aṭṭhaṅgikavāre dutiyajjhānādīsu tasmim samaye sattaṅgiko maggo hotīti yojanā kātabbā, sabbasaṅgāhikavāre ca yathā vijjamaṇadhammavasenāti.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pañhapucchakavaṇṇanā

215. Evaṃ purimesupī dvīsūti kasmā vuttam, nanu suttantabhājanīye dukkhanirodhagāminipaṭipadānidese lokiyalokuttaramissako maggo vutto. Tassa hi aṭṭhakathāyam (vibha. aṭṭha. 205) “catūsu saccesu uggahādivasena pubbhāgañāṇupattim sandhāya idam ‘dukkhe nāṇa’ntiādī vuttam, paṭivedhakkhaṇe pana ekameva nāṇam hotī”ti sammādiṭṭhiyā, tathā sammāsaṅkappādīnaṃca lokiyalokuttaramissakatā dassitā “apicesā sammādiṭṭhi nāma pubbhāge nānākkhaṇā nānārammaṇā hoti, maggakkhaṇe ekakkhaṇā ekārammaṇā”tiādīnā cāti? Saccametam, evaṃ pana āgamanavasena tatthāpi catusaccakammaṭṭhānadassanādīmukhena ariyova aṭṭhaṅgiko maggo dassito. Evañca katvā “paṭivedhakkhaṇe pana ekameva nāṇam hotī”ti maggañāṇassa ekasseva dukkhañāṇādītā, “maggakkhaṇe pana...pe... ekova kusalasaṅkappo uppajjati, ayaṃ sammāsaṅkappo nāmā”tiādīnā maggasāṅkappādīnam sammāsaṅkappādītā ca niddhāritā, pālīyañca aṭṭhaṅgikam maggaṃ uddisitvā tameva niddisitum “dukkhe nāṇa”ntiādī vuttam. Tena suttantabhājanīyepi dvinnam lokiyatā, dvinnam lokuttaratā vuttā “**evaṃ purimesupī dvīsūti** etenāti.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Saccavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

5. Indriyavibhaṅgo

1. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

219. Cakkhudvāre indaṭṭham kāretīti cakkhudvārabhāve taṃdvārikehi attano indabhāvaṃ paramissarabhāvaṃ kārayatīti attho. Tañhi te rūpaggaṇe attānam anuvatteti, te ca taṃ anuvattantīti. Esa nayo itaresupī. Yena taṃsamaṅgīpuggalo taṃsampayuttadhammā vā aññātāvino hontī, so aññātāvibhāvo pariniṭṭhitakicajānam.

Katthaci dveti “dvinnam kho, bhikkhave, indriyānam bhāvitattā bahulīkatattā khīṇāsavo bhikkhu aññam byākaroti... pe... ariyāya ca paññāya ariyāya ca vimuttīyā. Yā hissa, bhikkhave, ariyā paññā, tadassa paññindriyam. Yā hissa ariyā vimutti, tadassa samādhindriya”ntiādīsu (saṃ. ni. 5.516) dve, “tiṇṇam kho, bhikkhave, indriyānam bhāvitattā bahulīkatattā piṇḍolabhāradvājena bhikkhunā aññā byākatā...pe... satindriyassa samādhindriyassa paññindriyassa”ti (saṃ. ni. 5.519), “tīṇimāni, bhikkhave, indriyāni. Katamāni tīṇi? Anaññātāññassāmītindriyam aññindriyam aññātāvindriya”nti (saṃ. ni. 5.493), “tīṇimāni...pe... itthindriyam purisindriyam jīvitindriya”nti (saṃ. ni. 5.492) ca evamādīsu tīṇi, “pañcimāni, brāhmaṇa, indriyāni nānāvīsayāni...pe... cakkhundriyam...pe... kāyindriya”nti (saṃ. ni. 5.512), “pañci... pe... sukhindriyam...pe... upekkhindriya”nti (saṃ. ni. 5.501 ādayo), “pañci...pe... saddhindriyam...pe... paññindriya”nti (saṃ. ni. 5.486 ādayo) ca evamādīsu pañca. Tattha suttante dukādivacanam nissaraṇupāyādibhāvato dukādīnam. Sabbāni pana indriyāni abhiññeyyāni, abhiññeyyadhammadesanā ca abhidhammoti idha sabbāni ekato vuttāni.

Khīṇāsavassa bhāvabhūto hutvā uppattito “**khīṇāsavasseva uppajjanato**”ti vuttam.

Lingeti gameti nāpetīti liṅgaṃ, liṅgīyati vā etenāti liṅgaṃ, kiṃ liṅgeti, kiñca vā liṅgīyatīti? Indaṃ indo vā, indassa liṅgaṃ indaliṅgaṃ, indaliṅgassa attho taṃsabhāvo **indaliṅgaṭṭho**, indaliṅgameva vā indriya-saddassa attho **indaliṅgaṭṭho**. Sajjitaṃ uppāditanti siṭṭhaṃ, indena siṭṭhaṃ **indasiṭṭhaṃ**. **Juṭṭhaṃ** sevitaṃ. Kammasaṅkhātassa indassa liṅgāni, tena ca siṭṭhānīti kammajāneva yojetabbāni, na aññāni. Te ca dve atthā kamme eva yojetabbā, itare ca bhagavati evāti **“yathāyoga”**nti āha. **Tenāti** bhagavato kammassa ca indattā. **Etthāti** etesu indriyesu. **Ulliṅgenti** pakāsentī phalasampattivipattīhi kāraṇasampattivipattiavabodhato. “So taṃ nimittaṃ āsevati”tiādīsu (a. ni. 9.35) gocarakaṇampī āsevanāti vuttāti āha **“kānici gocarāsevanāyā”**ti. Tattha sabbesaṃ gocarīkātabbattepi “kānici”ti vacanaṃ avipassitabbānaṃ bahulīmanasikaraṇena anāsevanīyattā. Paccavekkhaṇāmatameva hi tesu hotīti. “Tassa taṃ maggaṃ āsevato”tiādīsu (a. ni. 4.170) bhāvanā “āsevanā”ti vuttāti bhāvetabbāni saddhādīni sandhāyāha **“kānici bhāvanāsevanāyā”**ti. **Ādhipaccaṃ** indriyapaccayabhāvo, asati ca indriyapaccayabhāve itthipurisindriyānaṃ attano paccayavasena pavattamānehi taṃsahitasantāne aññākārena anuppajjamānehi liṅgādīhi anuvattanīyabhāvo, imasmiñcatthe indanti paramissariyaṃ karonticceva indriyāni. Cakkhādīsu dassitena nayena aññesañca tadanuvattīsu ādhipaccaṃ yathārahaṃ yojetabbaṃ.

Heṭṭhāti aṭṭhasāliniyaṃ. **Amoho eva**, na visuṃ cattāro dhammā, tasmā amohassa paññindriyapade vibhāvitāni lakkhaṇādīni tesañca veditabbānīti adhippāyo. **Sesāni** aṭṭhasāliniyaṃ lakkhaṇādīhi **sarūpeneva āgatāni**. Nanu ca sukhindriyadukkhindriyānaṃ tattha lakkhaṇādīni na vuttānīti? Kiñcāpi na vuttāni, somanassadomanassindriyānaṃ pana vuttalakkaṇādīvasena viññeyyato etesampi vuttāneva honti. Kathaṃ? Itthaphoṭṭhabbānubhavanalakkhaṇaṃ sukhindriyaṃ, itthākārasambhogarasam, kāyikassādapaccupaṭṭhānaṃ, kāyindriyapadaṭṭhānaṃ. Anitthaphoṭṭhabbānubhavanalakkhaṇaṃ dukkhindriyaṃ, anitthākārasambhogarasam, kāyikābādhapaccupaṭṭhānaṃ, kāyindriyapadaṭṭhānanti. Ettha ca itthānitthākāranameva ārammaṇaṃ sambhogarasatā veditabbā, na viparītepi itthākārena anitthākārena ca sambhogarasatāti.

Sattānaṃ ariyabhūmiपाठिलब्धो bhagavato desanāya sādharmaṇaṃ padhānañca payojananti āha **“ajjhataḍḍhammaṃ pariññāyā”**tiādi. Aṭṭhakathāyaṃ itthipurisindriyānantaraṃ jīvitindriyadesanakkamo vutto, so indriyayamakadesanāya sameti. Idha pana indriyavibhaṅge manindriyānantaraṃ jīvitindriyaṃ vuttaṃ, taṃ purimacchimānaṃ ajjhataḍḍhābhāraṇaṃ anupālakattena tesam majjhe vuttanti veditabbaṃ. Yañca kiñci vedayitaṃ, sabbam taṃ dukkhaṃ. Yāva ca duvidhattabhāvānupālakassa jīvitindriyassa pavatti, tāva dukkhabhūtaṇaṃ etesaṃ vedayitānaṃ anivattīti **ñāpanattham**. Tena ca cakkhādīnaṃ dukkhānubandhatāya pariññeyyataṃ nāpeti. **Tato anantaraṃ bhāvetabbattāti** bhāvanāmaggasampayuttaṃ aññindriyaṃ sandhāya vuttaṃ. Dassanānantarā hi bhāvanāti.

Satipi purejātādipaccayabhāve indriyapaccayabhāvena sādhetabbameva kiccaṃ **“kicca”**nti āha tassa anaññasādharmaṇattā indriyakathāya ca pavattattā. Pubbaṅgamabhāvena manindriyassa **vasavattāpanaṃ** hoti, nāññesaṃ. Taṃsampayuttānīpi hi indriyāni sādhetabbabhūtaṇe attano attano indriyakiccaṃ sādheti cetasikattāti. “Sabbattha ca indriyapaccayabhāvena sādhetabba”nti ayaṃ adhikāro anuvattatīti daṭṭhabbo. Anuppādane anupatthambhe ca tappaccayānaṃ tappavattane nimittabhāvo **anuviddhānaṃ**. Chādetvā pharitvā uppajjamānā sukhadukkavedanā sahaṅgāte abhibhavitvā sayameva pākāṭa hoti, sahaṅgāta ca tabbasena sukhadukkabhāvappattā vīyāti āha **“yathāsakaṃ oḷārikākārānupāpana”**nti. Asantassa apañītassapi akusalatabbipākādisampayuttassa majjhataḍḍhākārānupāpanaṃ yojetabbaṃ, samānājatīyaṃ vā sukhadukkhehi santapañītākārānupāpanaṃ. Pasannapaggahitupaṭṭhitasamāhitadassanākārānupāpanaṃ yathākkamaṃ saddhādīnaṃ. **Ādi**-saddena uddhambhāgiyasamyojanāni gahitāni, maggasampayuttasseva ca indriyassa kiccaṃ dassitaṃ, teneva phalasampayuttassa taṃtaṃsamyojanānaṃyeva paṭippassaddhipahānakicatā dassitā hotīti. Sabbakatakkiccaṃ aññātāvindriyaṃ aññassa kātabbassa abhāvā amatābhimukhameva tabbhāvapaccayo ca hoti, na itarāni vīya kiccantarapasutañca. Tenāha **“amatābhimukhabhāvapaccayā cā”**ti.

220. Evaṃ santepīti satipi sabbasaṅgāhakatte vīriyindriyapadādīhi saṅgahetabbāni kusalākusalavīriyādīni, cakkhundriyapadādīhi saṅgahetabbāni kālapuggalapaccayādībhedenā bhinnāni cakkhādīni saṅgaṇhanticeva **sabbasaṅgāhakāni**, na yassā bhūmiyā yāni na vijjanti, tesam saṅgāhakattāti attho. Tena ca avisesitattā sabbesaṃ sabbabhūmikattagaḥaṇappasaṅge taṃnivattanena sabbasaṅgāhakavacanaṃ avijjamānassa saṅgāhakattadīpakaṃ na hotīti dasseti.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Pañhapucchakavaṇṇanā

223. Idha anābhāṭṭhanti ekantānārammaṇattena bhāsitaṃ. **“Rūpamissakattā anārammaṇesu rūpadhammesu saṅgahita”**nti kasmā vuttaṃ, nanu missakattā eva jīvitindriyaṃ anārammaṇesu asaṅgahitaṃ. Na hi aṭṭhindriyā anārammaṇāti vuttāti? Saccametaṃ, jīvitindriyaekadesassa pana anārammaṇesu rūpadhammesu saṅgahitataṃ sandhāyetaṃ vuttaṃ, arūpakoṭṭhāsena parittārammaṇādītā atthīti siyāpakkhe saṅgahitanti adhippāyo. Arūpakoṭṭhāsena pana parittārammaṇādītā, rūpakoṭṭhāsena ca navattabattā atthīti missakassa samudāyasseva vasena siyāpakkhe saṅgahitaṃ, na

ekadesavasenāti daṭṭhabbaṃ. Na hi anārammaṇaṃ parittārammaṇādibhāvena navattabbaṃ na hotīti. “Rūpañca nibbānañca anārammaṇā, sattindriyā anārammaṇā”tiādivacanañca avijjāmanārammaṇānārammaṇesu navattabbesu anārammaṇattā navattabbataṃ dasseti, na sārammaṇasseva navattabbataṃ, navattabbassa vā sārammaṇataṃ. Na hi navattabba-saddo sārammaṇe niruḷho. Yadi pi siyā, “tisso ca vedanā rūpañca nibbānañca ime dhammā navattabbā sukhāya vedanāya sampayuttā”tiādi na vucceyya, athāpi parittārammaṇādisambandho navattabba-saddo sārammaṇesveva vattati, “dvāyatanā siyā parittārammaṇā”tiādiṃ avatvā “manāyatanā siyā parittārammaṇaṃ...pe... appamāṇārammaṇa”ntipi, “dhammāyatanā siyā parittārammaṇaṃ...pe... appamāṇārammaṇa”ntipi, “siyā anārammaṇa”ntipi vattabbaṃ siyā. Na hi pañhapucchake sāvasesā desanā atthīti. “Aṭṭhindriyā siyā ajjhāttārammaṇā”ti ettha ca jīvitindriyassa ākiñcaññāyatanakāle arūpassa rūpassa ca anārammaṇattā navattabbatā veditabbā.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Indriyavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

6. Paṭiccasamuppādavibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyaṃ

Uddesavāraṇṇanā

225. “Kiṃvādī bhante sammāsambuddho’ti? ‘Vibhajjavādī mahārājā’”ti (pārā. aṭṭha. 1.tatiyasaṅgītikathā) moggaliputtatissattherena vuttattā sammāsambuddhasāvaka vibhajjavādino. Te hi venayikādibhāvaṃ vibhajja vadanti, cīvarādīnaṃ sevītābbāsevitābbabhāvaṃ vā sassatucchedavāde vā vibhajja vadanti “sassato attā ca loko cā”tiādīnaṃ ṭhapanīyānaṃ ṭhapanato rāgādikkhayassa sassatassa rāgādikāyaduccarītādiucchedassa ca vacanato, na pana ekaṃsabyākaraṇīyādayo tayo pañhe apanetvā vibhajjabyākaraṇīyameva vadantīti. Vibhajjavādīnaṃ maṇḍalaṃ samūho **vibhajjavādimaṇḍalaṃ**, vibhajjavādino vā bhagavato parisā **vibhajjavādimaṇḍalanti** vadanti. Ācariyehi vuttaaviparītattadīpanena te **anabbhācikkhantena**. “Avijjā puññāneñjābhisañkhārānaṃ hetupaccayo hotī”tiādiṃ vadanto kathāvatthumhi paṭikkhitte puggalavādādi ke ca vadanto sakasamayaṃ vakkamati nāma, tathā **avokkamantena**. Parasamayaṃ dosāropanabyāpāravirahena **anāyūhantena**. “Idampi yuttaṃ gahetabba”nti parasamayaṃ asampiṇḍentenāti keci vadanti.

“Tathāhaṃ bhagavatā dhammaṃ desitaṃ ājānāmi, yathā tadevīdaṃ viññānaṃ sandhāvati saṃsarati anañña”ntiādiṃ (ma. ni. 1.396) vadanto suttaṃ paṭibāhati nāma, tathā **appaṭibāhantena**. “Tathāhaṃ bhagavatā dhammaṃ desitaṃ ājānāmi, yathā yeme antarāyikā dhammā vuttā bhagavatā, te paṭisevato nālaṃ antarāyāyā”ti (ma. ni. 1.234; pāci. 418, 429), “supinante kato vītikkamo āpattikaro hotī”ti ca evamādiṃ vadanto vinayaṃ paṭilometi nāma, tabbipariyāyena taṃ **anulomentena**. Paṭilomento hi kammantaraṃ bhindanto dhammatañca vilometi. Suttante vutte cattāro **mahāpadese**, aṭṭhakathāyañca vutte suttasuttānulomaācariyavādaattanomatimāhāpadese **olokentena**. Taṃolokanena hi sutte vinaye ca santiṭṭhanti nātidhāvati. **Dhammanti** paṭiccasamuppādapāḷiṃ. **Atthanti** tadatthaṃ. Hetuhetuphalāni idha nādhīppetāni. “Dukkhadīsu aññānaṃ avijjā”ti vuttamatthaṃ parivattitvā puna “pubbante aññāna”ntiādīhi **aparehipi pariyāyehi niddisantena**. “Sañkhārā iminā pariyāyena bhavoti vuccanti, taṃhā iminā pariyāyena upādāna”ntiādīnā **niddisantenāti** vadanti.

Sattoti sattuṃñātati vadanti, sattuṃñesu vā sañkhāresu sattavohāro. **Paccayākārameva cāti** paccayākāro eva ca, **ma-kāro** padasandhikaro.

Tasmāti vuttanayena atthavaṇṇanāya kātābattā dukkarattā ca.

Paṭiṭṭhaṃ nādhigacchāmīti yattha ṭhitassa vaṇṇanā sukarā hoti, taṃ nayaṃ attanoyeva ñāṇabalena nādhigacchāmīti attho. Nissayaṃ pana ācikkhanto āha “**sāsanam panida**”ntiādi. Idha **sāsananti** pāḷidhammāha, paṭiccasamuppādameva vā. So hi anulomapaṭilomādīnānādesanāyamaṇḍito abbochinno ajjāpi pavattatīti nissayo hoti. Tadaṭṭhakathāsāñkhāto ca **pubbācariyamaggoti**.

“Taṃ suṇātha samāhitā”ti ādarajanane kiṃ payojananti taṃ dassento āha “**vuttañheta**”ntiādi. **Aṭṭhiṃ katvāti** atthaṃ katvā, yathā vā na nassati, evaṃ aṭṭhigataṃ viya karonto aṭṭhiṃ katvā. Pubbakālato aparakāle bhavaṃ **pubbāpariyam**. Paṭhamārambhādito pabhuti khaṇe khaṇe ñāṇavisesaṃ kilesakkhayavisesaṃ labhatīti attho.

Kammavipākakilesavattānaṃ mūlakāraṇattā ādito vuttattā ca avijjā paṭiccasamuppādassa mūlaṃ. Tattha valliyaṃ mūle diṭṭhe tato pabhuti valliyaṃ haraṇaṃ viya paṭiccasamuppādassa mūle diṭṭhe tato pabhuti paṭiccasamuppādadesanāti upamāsaṃsandanā na kātābā. Na hi bhagavato “idameva diṭṭhaṃ, itaraṃ adiṭṭha”nti vibhajanīyaṃ atthi sabbassa

diṭṭhattā. Mūlato pabhuti pana valliya haraṇaṃ viya mūlato pabhuti paṭiccasamuppādadadesanā katāti idamettha sāmāññamadhipeṭaṃ, bodhaneyyajjhāsavyavasena vā bodhetabbabhāvena mūlādiddassanasāmāññaṃca yojetabbaṃ.

Tassāti –

“Sa kho so, bhikkhave, kumāro vuddhimanvāya indriyānaṃ paripākamanvāya pañcahi kāmagueṇhi samappito...pe... rājanīyehi, so cakkhunā rūpaṃ disvā piyarūpe rūpe sārājati, apiyarūpe rūpe byāpajjati, anupaṭṭhitakāyasatī ca viharati parittacetaso. So taṃca cetovimuttiṃ paññāvimuttiṃ yathābhūtaṃ nappajānāti. Yatthassa te uppannā pāpakā akusalā dhammā aparisesā nirujjhanti, so evaṃ anurodhavirodhaṃ samāpanno yaṃ kiñci vedanaṃ vedeti sukhaṃ vā dukkhaṃ vā adukkhamasukhaṃ vā, so taṃ vedanaṃ abhinandati abhivadati ajjhosāya tiṭṭhatī”ti (ma. ni. 1.408) –

Evaṃ vuttassa. Evaṃ sotadvārādīsūpi. **Abhivadatoti** “aho sukhaṃ, aho sukha”nti vacībhedakarappattāya balavataṇhāya “ahaṃ mamā”ti abhivadato. Tato balavatiyā mocetuṃ asakkuṇeyyabhāvena **ajjhosāya tiṭṭhato**. Tatopi balavatī upādānabhūtā taṇhā **nandī**. Ettha ca abhinandanādīnā taṇhā vuttā, nandīvacanena tappaccayaṃ upādānaṃ catubbidhampi nanditātavippayogātāhi taṇhādīṭṭhabhinandanabhāvehi cāti veditabbaṃ. “**Jātipaccayā jarāmarāṇa**”ntīdikaṇca tattheva **mahātaṇhāsāṅkhayavimuttisutte** (ma. ni. 1.402-403) vuttaṃ.

Vipākavattābhūte paṭisandhipavattiphassādayo kammamasamuttāhānaṃca ojaṃ sandhāya “**cattāro āhārā taṇhānidānā**”tiādi vuttaṃ, vaṭṭūpatthambhakā pana itarepi āhārā taṇhāpabhāve tasmiṃ avijjamaṇe na vijjantīti “taṇhānidānā”ti vattum vaṭṭanti.

Tato tatoti catubbidhāsu desanāsu tato tato desanāto. **Ñāyappaṭivedhāya samvattatīti** ñāyoti maggo, soyeva vā paṭiccasamuppādo “ariyo cassa ñāyo paññāya sudiṭṭho hotī”ti (saṃ. ni. 2.41) vacanato. Sayameva hi samantabhadrakattā tathā tathā paṭivijjhitabbatā tāya tāya desanāya attano paṭivedhāya samvattatīti. Samantabhadrakattaṃ desanāvīlāsappatti ca catunnampi desanānaṃ samānaṃ kāraṇanti visesakāraṇaṃ vattukāmo āha “**visesato**”ti. **Assa** bhagavato desanā, **assa** vā paṭiccasamuppādassa desanāti yojetabbaṃ. **Pavattikāraṇavibhāgo** avijjādikova, kāraṇanti vā gahitānaṃ pakatiādīnaṃ avijjādīnaṃca akāraṇatā kāraṇatā ca. Tattha sammūlā keci akāraṇaṃ “kāraṇa”nti gaṇhanti, keci na kiñci kāraṇaṃ bujjhantīti tesam yathāsakehi anurūpehi kāraṇehi **saṅkhārādīpavattisandassanattaṃ** anulomadesanā pavattā, itarāsaṃ tadatthasambhavepi na tāsam tadatthameva pavatti atthantarasabbhāvato. Ayaṃ pana tadatthā evāti etissā tadatthatā vuttā. Pavattīdīnavapaṭicchādīkā avijjā ādi, tato saṅkhārā upajjanti tato viññāṇanti evaṃ pavattiyā **upattikkamasandassanattaṃca**.

Anuvilokayato yo sambodhito pubbhāge taṃtaṃphalapaṭivedho pavatto, tadanusārena tadanugamena jarāmarāṇādīkassa jātiādīkāraṇaṃ yaṃ adhigataṃ, tassa sandassanattaṃ assa paṭilomadesanā pavattā, anuvilokayato paṭilomadesanā pavattāti vā sambandho. Desentopi hi bhagavā kicchāpannaṃ lokaṃ anuviloketvā **pubbhāga...pe... sandassanattaṃ** desetīti. Āhārataṇhādayo paccuppannaddhā, saṅkhārāvijjā atītaddhāti iminā adhippāyenaṃca “**yāva atītaṃ addhānaṃ atiharivā**”ti, āhārā vā taṇhāya pabhāvetabbā anāgato addhā, taṇhādayo paccuppanno, saṅkhārāvijjā atītōti. Paccakkhaṃ pana phalaṃ dassetvā taṃnidānadassanavasena phalakāraṇaparāmarāya dassanaṃ yujjatīti āhārā purimataṇhāya uppādītā paccuppanno addhā, taṇhādayo atīto, saṅkhārāvijjā tatopi atītataro saṃsārassa anādībhāvadassanattaṃ vuttoti **yāva atītaṃ addhānanti** yāva atītatarāṃ addhānanti attho yutto.

Āyatīṃ punabbhavābhiniṃbattīāhārakā vā cattāro āhārā –

“Āhāretīti ahaṃ na vadāmi, āhāretīti cāhaṃ vadeyyuṃ, tatrassa kallo pañho ‘ko nu kho, bhante, āhāretī’ti. Evaṃ cāhaṃ na vadāmi, evaṃ pana avadantaṃ maṃ yo evaṃ puccheyya ‘kissa nu kho, bhante, viññāṇāhāro’ti. Esa kallo pañho, tatra kallaṃ veyyākaraṇaṃ, viññāṇāhāro āyatīṃ punabbhavābhiniṃbattiyā”ti (saṃ. ni. 2.12) –

Vacanato taṃsampayuttatā phassacetanānaṃ tappavattihetuttā ca kabaḷīkārahārassa. Tena hi upatthambhitarūpakāyassa, taṃca icchantassa kammaviññāṇāyūhanaṃ hoti. Bhojanañhi saddhādīnaṃ rāgādīnaṃca upanissayoti vuttanti. Tasmā “te kammavaṭṭasaṅgahitā āhārā paccuppanno addhā”ti imasmiṃ pariyāye purimoyevattho yutto. Atītaddhuto pabhuti “iti kho, bhikkhave, avijjāpaccayā saṅkhārā”tiādinā (saṃ. ni. 2.3) atīte tato paraṇca hetuphalapaṭipāṭiṃ paccakkhānaṃ āhārānaṃ nidānadassanavasena ārohitvā nivattanena vinā abujjhantānaṃ taṃsandassanattaṃ sā ayaṃ desanā pavattāti attho. **Anāgataddhuno sandassanattaṃ** anāgataddhuno duppaṭivijjantānaṃ apassantānaṃ paccakkhaṃ paccuppannaṃ hetuṃ dassetvā hetuphalaparāmarāya tassa sandassanattaṃ attho.

Mūlakāraṇasaddaṃ apekkhitvā “**na akāraṇa**”nti napuṃsakaniddeso kato. Akāraṇaṃ yadi siyā, suttaṃ paṭibāhitaṃ siyāti dassento suttaṃ āharatī. **Vaṭṭakathāya sīsabhāvo** vaṭṭahetuno kammassapi hetubhāvo. Tattha bhavataṇhāyapi hetubhūtā avijjā, tāya paṭicchādītādīnave bhāve taṇhuppattitoti avijjā visesena sīsabhūtāti “**mūlakāraṇa**”nti vuttā. Purimāya koṭiyā apaññāyamānāya uppādavirahato niccataṃ gaṇheyyāti āha “**evañcetam, bhikkhave, vuccatī**”tiādi. Tena

ito pubbe uppannapubbatā natthīti apaññāyanato purimakoṭīapaññāyanam vuttanti imamattham dasseti.

Avijjātañhāhetukkamena phalesu vattabbesu “**sugatiduggatigāmino**”ti vacanam saddalakkhaṇāvirodhanattham. Dvande hi pūjitassa pubbanipātoti. Savarā kira maṃsassa aṭṭhinā alagganattham punappunam tāpetvā koṭṭetvā uñhodakam pāyevā virittam sūnam aṭṭhito muttamamaṃsam gāvim mārenti. Tenāha “**aggisantāpi**”ccādi. Tattha yathā vajjhā gāvī ca avijjābhūtatāyā yathāvuttam uñhodakapānam ārabhati, evaṃ puthujjano yathāvuttam duggatigāmikammaṃ. Yathā pana sā uñhodakapāne ādinavaṃ disvā tañhāvasena sītudakapānam ārabhati, evamayam avijjāya mandattā duggatigāmikamme ādinavaṃ disvā tañhāvasena sugatigāmikammaṃ ārabhati. Dukkhe hi avijjam tañhā anuvattati, sukhe tañham avijjāti.

Evanti avijjāya nivuttatā tañhāya saṃyuttatā ca. **Ayam kāyoti** saviññānakakāyo khandhapañcakam, “saḷāyatanapaccayā phasso”ti vacanato phassakāraṇaṇicetaṃ vuccatīti āyatanachakkam vā. **Samudāgatoti** uppanno. **Bahiddhā ca nāmarūpanti** bahiddhā saviññānakakāyo khandhapañcakam, saḷāyatanāni vā. **Itthetanti** ittham etaṃ. Attano ca paresaṇca pañcakkhandhā dvādasāyatanāni ca dvārārammaṇabhāvena vavatthitāni dvayanāmānīti attho. “**Dvayam paṭicca phassoti** aññattha cakkhurūpādīni dvayāni paṭicca cakkhusamphassādayo vuttā, idha pana ajjhattikabāhirāni āyatanāni. Mahādvayam nāma kireta”nti (saṃ. ni. aṭṭha. 2.2.19) vuttam. Ayametta adhippāyo – aññattha “cakkhuṇca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuvīññānam, tiṇṇam saṅgati phasso”tiādīnā (saṃ. ni. 2.43) “cakkhu ceva rūpā ca...pe... mano ceva dhammā cā”ti vuttāni dvayāni paṭicca cakkhusamphassādayo vuttā, idha pana “ayañceva kāyo”ti cakkhādinissaye sesadhamme cakkhādinissite eva katvā vuttam, cakkhādikāyam ekattena “ajjhattikāyatana”nti gahetvā “bahiddhā nāmarūpa”nti vuttam, rūpādiārammaṇam ekatteneva bāhirāyatananti tāni ajjhattikabāhirāni āyatanāni paṭicca phasso vutto, tasmā mahādvayam nāmetanti. Evañca katvā “attano ca parassa ca pañcahi khandhehi chahāyatanehi cāpi ayamatto dīpetabovā”ti (saṃ. ni. aṭṭha. 2.2.19) vuttam. “Ayam kāyo”ti hi vuttāni sanissayāni cakkhādīni attano pañcakkhandhā, “bahiddhā nāmarūpa”nti vuttāni rūpādīni paresam. Tathā ayam kāyo attanovo ajjhattikāni āyatanāni, bahiddhā nāmarūpaṃ paresam bāhirānīti. Aññatthā ajjhattikāyatanamatte eva “ayam kāyo”ti vutte na ajjhattikāyatanāneva attano pañcakkhandhā hontīti attano ca paresaṇca pañcakkhandhehi dīpanā na sambhaveyyāti. **Saḷevāyatanānīti** saḷeva samphassakāraṇāni, yehi kāraṇabhūtehi āyatanehi uppannena phassena phuṭṭho bālo sukhadukkham paṭisamvedeti.

Ādi-saddena “etesam vā aññatarena avijjānīvaraṇassa, bhikkhave, paṇḍitassa tañhāya saṃyuttassā”tiādi yojetabbaṃ. Tasmiñhi sutte sañkhāre avijjātañhānissite eva katvā kāyaggahaṇena viññāṇanāmarūpasalāyatanāni gahetvā etasmiñca kāye saḷāyatanānam phassaṃ taṃnissitameva katvā vedanāya visesapaccayabhāvaṃ dassentena bhagavatā bālapaṇḍitānam atīdadhāvijjātañhāmūlako vedanānto paṭiccasamuppādo dassito. Puna ca bālapaṇḍitānam visesam dassentena –

“Yāya ca, bhikkhave, avijjāya nivuttassa bālassa yāya ca tañhāya saṃyuttassa ayam kāyo samudāgato, sā ceva avijjā bālassa appahīnā, sā ca tañhā aparikkhīṇā. Taṃ kissa hetu? Na, bhikkhave, bālo acari brahmacariyam sammā dukkhakkhayāya, tasmā bālo kāyassa bheda kāyūpago hoti, so kāyūpago samāno na parimuccati jātiyā...pe... dukkhasmāti vadāmī”ti (saṃ. ni. 2.19) –

Vedanāpabhavaṃ sāvijjam tañham dassetvā upādānabhava ca taṃnissite katvā “kāyūpago hoti”tiādīnā jātiādike dassentena paccuppanahetusamuṭṭhānato pabhuti ubhayamūlova paṭiccasamuppādo vutto, tabbipariyāyena ca paṇḍitassa paccuppanahetuparikkhayato pabhuti ubhayamūlako paṭilomapaṭiccasamuppādoti.

Duggatigāmikammaṃ visesapaccayattā avijjā “**avindiyam vindati**”ti vuttā, tathā visesapaccayo vindiyassa na hotīti “**vindiyam na vindati**”ti ca. Attani nissitānam cakkhuvīññāṇādīnam pavattanam uppādānam āyatanam. Sammohabhāveneva anabhisamayabhūtattā **aviditam** aññātam **karoti**. **Antavirahite javāpetīti** ca vaṇṇāgamavipariyāyavikāravinasadhātuatthavisesayogehi pañcavidhassa niruttalakkhaṇassa vasena tīsupi padesu a-kāra vi-kāra ja-kāre gahetvā aññesam vaṇṇānam lopam katvā ja-kārassa ca dutiyassa āgamaṃ katvā “**avijjā**”ti vuttā. Byañjanattham dassetvā sabhāvattam dassetuṃ “**apicā**”tiādīmāha. Cakkhuvīññāṇādīnam vatthārammaṇāni “idam vatthu, idamārammaṇa”nti avijjāya nītuṃ na sakkāti avijjā tappaṭicchādikā vuttā. Vatthārammaṇasabhāvachchādanato eva avijjādīnam paṭiccasamuppādabhāvassa, jarāmaṇādīnam paṭiccasamuppānabhāvassa ca chādanato paṭiccasamuppādapaṭiccasamuppānabhāvanam veditabbaṃ.

Saṅkhāra-saddaggaṇena āgatā sañkhārā **sañkhāra-saddena āgatasañkhārā**. Yadi pi avijjāpaccayā sañkhārāpi sañkhāra-saddena āgatā, te pana imissā desanāya padhānāti visuṃ vuttā. Tasmā “**duvidhā**”ti ettha abhisānkhāraṇasānkhāraṃ sañkhāra-saddenāgatam sandhāya tattha vuttampi vajjetvā sañkhārasaddena āgatasānkhārā yojetabbā. “Sañkhāra-saddenāgatasānkhārā”ti vā samudāyo vutto, tadekadeso ca idha vaṇṇitabbabhāvena “avijjāpaccayā sañkhārā”ti, tasmā vaṇṇitabbasabbasaṅgahaṇavasena duvidhatā vuttāti veditabbā. **Paṭhamam nirujjhati vacisānkhāroti**ādīnā vitakkavicāraassāsapassāsasaññāvedanāvācīsānkhārādayo vuttā, na avijjāsānkhāresu vuttā kāyasañcetanādayo.

Paritassatīti pipāsati. **Bhavatīti** upapattibhavaṃ sandhāya vuttam, **bhāvayatīti** kammabhavaṃ. Cuti khandhānam maraṇanti “**maranti etenā**”ti vuttam. “Dukkhā vedanā uppādadukkhā ṭhitidukkhā”ti (ma. ni. 1.465) vacanato **dvedhā**

khaṇati. Āyāsoti parissamo visādo. Kevala-saddo asammissavācako hoti “kevalā sālayo”ti, niravasesavācako ca “kevalā aṅgamagadhā”ti, tasmā dvedhāpi atthaṃ vadati. Tattha **asammissassāti** sukharahitassa. Na hi ettha kiñci uppādavayarahitaṃ atthīti.

Taṃsampayutte, puggalaṃ vā sammohayatīti **sammohanarasā.** Ārammaṇasabhāvassa chādanam hutvā gayhatīti **chādanapaccupaṭṭhānā.** “Āsavasamudayā avijjāsamudayo”ti (ma. ni. 1.103) vacanato **āsavapadaṭṭhānā.** Paṭisandhijananatthaṃ āyūhanti byāpāraṃ karontīti **āyūhanarasā,** rāsikaraṇaṃ vā **āyūhanaṃ.** Nāmarūpassa purecārikabhāvena pavattatīti **pubbaṅgamarasam.** Purimabhavena saddhiṃ ghaṭanaṃ hutvā gayhatīti **paṭisandhipaccupaṭṭhānam.** Viññāṇena saha sampayujjatīti **sampayogarasam.** Aññamaññaṃ sampayogābhāvato rūpaṃ vikiratīti **vikiraṇarasam.** Evañca katvā pisiyamānā taṇḍulādayo vikiranti cuṇṇī bhavantīti. Nāmassa kadāci kusalādiabhāvo ca atthīti tato visesanatthaṃ “**abyākatapaccupaṭṭhānā**”nti āha. “Acetanā abyākatā”ti ettha viya anārammaṇatā vā **abyākatatā** daṭṭhabbā. **Āyatanalakkhaṇanti** ghaṭanalakkhaṇaṃ, āyanaṃ tananalakkhaṇaṃ vā. Dassanādīnaṃ kāraṇabhāvo **dassanādirasatā.** Akusalavipākupekkhāya aṇiṭṭhabhāvato dukkhena itarāya ca iṭṭhabhāvato sukkena saṅgahitattā “**sukhadukkhapaccupaṭṭhānā**”ti āha. Dukkhasamudayattā **hetulakkhaṇā taṇhā.** “Tatratatrābhinandinī”ti (dī. ni. 2.400; ma. ni. 1.133, 460; vibha. 203) vacanato **abhinandanarasā.** Cittassa, puggalassa vā rūpādīsu atittabhāvo hutvā gayhatīti **atittabhāvapaccupaṭṭhānā.** Taṇhādaḷhattaṃ hutvā kāmupādānaṃ, sesāni diṭṭhi hutvā upaṭṭhahantīti **taṇhādaḷhattadiṭṭhipaccupaṭṭhānā.** Kammupapattibhavavasena bhavassa lakkhaṇādayo yojetabbā.

Ādi-saddena anubodhādibhāvaggahaṇaṃ. Dukkhadīsu aññānaṃ **appaṭipatti,** asubhādīsu subhādivipallāsā **micchāpaṭipatti.** Diṭṭhivippayuttā vā **appaṭipatti,** diṭṭhisampayuttā **micchāpaṭipatti.** Na avijjāya eva chadvārikatā chaḷārammaṇatā ca, atha kho aññesupi paṭiccasamuppādaṅgesu arūpadhammānanti āha “**sabbesupī**”ti. **Nobhayagocaranti** manāyatanamāha. Na hi arūpadhammaṇaṃ desavasena āsannatā dūratā ca atthi asaṅghānattā, tasmā manāyatanassa gocaro na manāyatanam sampatto asampatto vāti vuccatīti.

Sokādīnaṃ sabbhāvā aṅgabhattappasaṅge “dvādasevā”ti aṅgaṇaṃ vavatthānaṃ veditabbaṃ. Na hi sokādayo aṅgabhāvena vuttā, phalena pana kāraṇaṃ avijjāṃ mūlaṅgaṃ dassetuṃ te vuttatīti. Jarāmaṇaṅgabhāhatassa hi bālassa te sambhavantīti sokādīnaṃ jarāmaṇakāraṇatā vuttā. “Sārīrikāya dukkhāya vedanāya phuṭṭho”ti (saṃ. ni. 4.252) ca **sutte** jarāmaṇanimittaṅga dukkhaṃ saṅgahitanti taṃtaṃnimittānaṃ sādhakabhāvena vuttaṃ. Yasmā pana jarāmaṇeneva sokādīnaṃ ekasaṅkhepo kato, tasmā tesam jātipaccayatā yujjati. Jarāmaṇapaccayabhāve hi avijjāya ekasaṅkhepo kātabbo siyā, jātipaccayā pana jarāmaṇaṃ sokādayo ca sambhavantīti. Tattha jarāmaṇaṃ ekantikam aṅgabhāvene gahitaṃ, sokādayo pana rūpabhāvādīsu abhāvato anekantikā kevalam pākaṭena phalena avijjānidassanatthaṃ gahitā. Tena anāgate jātiyā satī tato parāya paṭisandhiyā hetuhetubhūtā avijjā dassitāti bhavacakkassa avicchedo dassito hotīti. Suttaṅga sokādīnaṃ avijjā kāraṇanti etassevatthassa sādhaṅgaṃ daṭṭhabbaṃ, na sokādīnaṃ bālassa jarāmaṇanimittatāmattassa. “Assutavā puthujjano”ti (saṃ. ni. 4.252) hi vacanena avijjā sokādīnaṃ kāraṇanti dassitā, na ca jarāmaṇanimittameva dukkhaṃ dukkhanti.

Uddesavāraṇaṇā niṭṭhitā.

Avijjāpadaniddesavaṇṇanā

226. “Avijjāpaccayā 92 saṅkhārā”ti hi vuttanti etena avijjāya visesanabhāvena saṅkhārānaṅga padhānabhāvena vuttattā saṅkhārānaṃ niddisatibbabbhāvassa kāraṇaṃ dasseti. **Pitā kathiyati** “dīgho sāmo, mitto rasso, odāto datto”ti.

Rasitabbo paṭivijjhitabbo sabhāvo raso, attano raso saraso, yāthāvo saraso yāthāvasaraso, so eva lakkhitabbattā lakkhaṇanti **yāthāvasarasalakkhaṇaṃ.** “Katamā ca, bhikkhave, avijjā? Dukkhe aññāṇa”ntiādīnā (saṃ. ni. 2.2; ma. ni. 1.103) sutte cattāreva vuttānīti “**suttantikapariyāyena**”ti āha. **Nikkhepakāṇḍe panāti**ādīnā idha catūsu ṭhānesu kathitāya eva avijjāya nikkhepakāṇḍe aṭṭhasu ṭhānesu kiccajātito pañcavīsatiyā padehi lakkhaṇato ca kathitattā tadatthasaṃvaṇṇanāvasena vibhāvanaṃ karoti. Ahāpetvā vibhajitabbavibhajanañhi **abhidhammapariyāyo.**

Jāyati etthāti **jāti,** uppattitṭhānaṃ. Yadipi nirodhamagge avijjā ārammaṇaṃ na karoti, te pana jānitukāmassa tappaṭicchādanavasena anirodhamaggesu nirodhamaggaggahaṇakāraṇavasena ca pavattamānā tattha uppajjatīti vuccatīti tesampi avijjāya uppattitṭhānatā hoti, itaresam ārammaṇabhāvena cāti. Saṅghikabaladevagoṇādīnaṃ saṅghāṭiṅgalādīni viya aññasetādīnaṃ avijjāya dukkhādivisayānaṃ andhattakarānaṃ lobhādīnaṃ nivattako aññāṇādisabhāvo lakkhaṇanti daṭṭhabbaṃ.

Atthathanti phalaphalaṃ. Āmeditavacanañhi sabbesaṃ atthānaṃ visuṃ visuṃ pākaṭakaraṇabhāvappakāsanatthaṃ. Atho eva vā attho **atthathoti** atthassa aviparītātādassanatthaṃ atthenevatthaṃ visesayati. Na hi ñānaṃ anattaṃ atthoti gaṇhātīti. Evaṃ **kāraṇakāraṇanti** etthāpi daṭṭhabbaṃ. **Taṃ ākāranti** atthathādiākāraṃ. **Gahetvāti** citte pavesetvā, cittena puggalena vā gahitaṃ katvā. Paṭividdhassa puna avekkhaṇā **paccavekkhaṇā.** Duccittitacintitādīlakkhaṇassa bālassa bhāvo **bālyam.** **Pajānātīti** pakārehi jānāti. Balavamohanaṃ **pamoho.** Samantato mohanaṃ **sammoho.**

Dukkhārammaṇatāti dukkhārammaṇatāya, yāya vā avijjāya chādentiyā dukkhārammaṇā taṃsampayuttadhammā, sā tesam bhāvoti **dukkhārammaṇatā**, ārammaṇameva vā ārammaṇatā, dukkham ārammaṇatā etissāti **dukkhārammaṇatā**.

Duddasattā gambhīrā na sabhāvato, tasmā tadārammaṇatā avijjā uppajjati, itaresam sabhāvato gambhīrattā tadārammaṇatā nuppajjati adhippāyo. **Apica kho panāti** maggassa saṅkhatasabhāvattā tatopi nirodhassa gambhīrataratam dasseti.

Avijjāpadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Saṅkhārapadaniddesavaṇṇanā

Punāṭīti sodheti apuññaphalato dukkhasamkilesato ca, hitasukhajjhāsayaena puññaṃ karotīti taṃnipphādenena kārakassajjhāsayaṃ pūretīti **puñño**, pūrako puḍḍanibbattako ca niruttillakkaḥena **“puñño”**ti vedittabbo. Samādhipaccanikānaṃ atidūratāya **na iñjati** na calatīti attho. **Kāyassāti** dvārassa sāmibhāvena niddeso kato.

Puññupaganti bhavasampattupagaṃ. **Tatthāti** vibhaṅgasutte (sam. ni. 2.2). Tañhi padhānabhāvena gahitanti. **Sammādiṭṭhisutte** (ma. ni. 1.102) pana “tayome, āvuso, saṅkhārā”ti āgatanti. **Sabbaññujinabhāsito pana ayaṃ**, na paccekajinabhāsito, imassatthassa dīpanattham etesaṃ suttānaṃ vasena te gahitā. Kathaṃ panetena gahaṇenāyamatttho dīpito hotīti taṃdassanattamāha **“abhidhammepe hi suttepe ekasadisāva tanti niddiṭṭhā”**ti. **Sabbaññubhāsitoti** pākāṇena suttantena sadisattā ayampi sabbaññubhāsitoti ñāyatīti vuttam hotīti.

“Terasāpī”ti vuttam, tattha ñāṇavippayuttānaṃ na bhāvanāmayatā pākāṭāti **“yathā hī”**tiādimāha. Pathavī pathavītiādhāvanā ca kaṣiṇaparikkamma karaṇaṃ maṇḍalakarāṇaṃca bhāvanāṃ bhajāpentī.

Dānavasena pavattā cittacetāsikā dhammā **dānaṃ**. Tattha byāpārabhūtā āyūhanacetanā **dānaṃ ārabba dānaṃ adhikicca uppajjati**ti vuccati, evaṃ itaresu. **Somanassacittenti**ti anumodanāpavattinidassanamattametaṃ daṭṭhabbam. Upekkhāsahagatenapi hi anussarati evāti.

Asarikkhakampi sarikkhakena catutthajjhānavipākena vehapphalādīsu vināpi asaṅgesu kaṭattārūpaṃ. Rūpameva saphandanattā **“saiñjana”**nti vuttam iñjanakaraṇāvaraṇādīnaṃ avikkhambhanato, rūpaṇhāsasaṅkhātassa iñjanakassa kāraṇattā vā. Teneva rūpārammaṇaṃ nimittārammaṇaṃca sabbampi catutthajjhānaṃ nippariyāyena **“aniñjana”**nti na vuccatīti. Mahātulāya dhārayamāno nāḷiyā minamāno ca samudāyameva dhāreti minati ca, na ekekaṃ guñjaṃ, ekekaṃ taṇḍulaṃ vā, evaṃ bhagavāpi aparimāṇā paṭhamakusalacetanāyo samudāyavaseneva gahetvā ekajātikattā ekameva katvā dasseti. Evaṃ dutiyādayopīti.

“Kāyadvāre pavattā”ti avatvā **“ādānaggahaṇacopanaṃ pāpayamānā uppannā”**tipi vuttam vaṭṭatīti vacanavisesamattameva dasseti. Kāyadvāre pavattī eva hi ādānāpāpanāti. Purimena vā dvārassa upalakkhaṇabhāvo vutto, pacchimena cetanāya saviññattirūpasamuṭṭhāpanaṃ. Tattha ākaḍḍhitvā gahaṇaṃ **ādānaṃ**, sampayuttassa gahaṇaṃ **gahaṇaṃ**, phandanaṃ **copanaṃ**.

Etthāti kāyavacīsaṅkhāraggaḥe, kāyavacīsañcetanāgahaṇe vā. Aṭṭhakathāyaṃ abhiññācetanā na gahitā viññāṇassa paccayo na hotīti. Kasmā pana na hoti, nanu sāpi kusalā vipākadhammā cāti? Saccam, anupacchinnatāṇhāvijjāmāne pana santāne sabyāpārappavattiyā tassā kusalatā vipākadhammatā ca vuttā, na vipākuppādanena, sā pana vipākaṃ uppādayantī rūpāvacarameva uppādeyya. Na hi aññabhūmikaṃ kammaṃ aññabhūmikaṃ vipākaṃ uppādetīti. Attanā sadisārammaṇaṃca tiṭṭhānikaṃ taṃ uppādeyya cittuppādakaṇḍe rūpāvacaravipākassa kammaśadisārammaṇasseva vuttattā, na ca rūpāvacaravipāko parittādiārammaṇo atthi, abhiññācetanā ca parittādiārammaṇāva hoti, tasmā vipākaṃ na uppādetīti viññāyati. Kaṣiṇesu ca uppāditassa catutthajjhānasamādhissa ānisaṃsabhūtā abhiññā. Yathāha “so evaṃ samāhite citte”tiādi (dī. ni. 1.244-245; ma. ni. 1.384-386). Tasmā samādhiphalasadisā sā, na ca phalaṃ detīti dānasīlānisamso tasmim bhava paccayalābho viya sāpi vipākaṃ na uppādeti. **Yathā ca abhiññācetanā, evaṃ uddhaccacetanāpi na hotīti** idaṃ uddhaccasahagata dhamme viṣuṃ uddharitvā “tesam vipāke ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā”ti (vibha. 725) vuttattā vicāretabbaṃ.

Ayaṃ panettha amataggaṇānugato vinicchayo – dassanabhāvanānaṃ abhāvepi yesam puthujjanānaṃ sekkhānaṃca dassanabhāvanāhi bhavitabbaṃ, tesam taduppattikāle tehi pahātuṃ sakkuṇeyyā akusalā “dassanena pahātabbā bhāvanāya pahātabbā”ti ca vuccanti, puthujjanānaṃ pana bhāvanāya abhāvā bhāvanāya pahātabbacinā natthi. Tena tesam pavattamānā te dassanena pahātuṃ asakkuṇeyyāpi “bhāvanāya pahātabbā”ti na vuccanti. Yadi vuccēyyuṃ, dassanena pahātabbā bhāvanāya pahātabbānaṃ kesañci keci kadāci ārammaṇārammaṇādhipatiupanissayapaccayehi paccayo bhavēyyuṃ, na ca paṭṭhāne “dassanena pahātabbā bhāvanāya pahātabbānaṃ kesañci kenaci paccayena paccayo”ti vuttā. Sekkhānaṃ pana vijjāmānā bhāvanāya pahātuṃ sakkuṇeyyā bhāvanāya pahātabbā. Teneva sekkhānaṃ dassanena pahātabbā cattattā vantattā muttattā pahīnattā paṭinissatṭhattā ukkheṭtattā samukkheṭtattā assādītābhā abhinanditābhā ca na

honti, pahīnatāya eva somanassahetubhūtā avikkhepahetubhūtā ca na domanassaṃ uddhaccañca uppādentīti na te tesam ārammaṇārammaṇādhipatibhāvaṃ pakatūpanissayaabhāvañca gacchanti. Na hi pahīne upanissāya ariyo rāgādikilese uppādeti.

Vuttañca “sotāpattimaggena ye kilesā pahīnā, te kilese na puneti na pacceti na paccāgacchati...pe... arahattamaggena...pe... na paccāgacchati”ti (mahāni. 80; cūḷani. mettagūmānavapucchāniddesa 27), na ca puthujjanānaṃ dassanena pahātuṃ sakkuṇeyyā itaresaṃ na kenaci paccayena paccayo hontīti sakkā vattuṃ “diṭṭhiṃ assādeti abhinandati, taṃ ārabba rāgo uppajjati, diṭṭhi vicikicchā uddhaccaṃ uppajjati. Vicikicchā ārabba vicikicchā diṭṭhi uddhaccaṃ uppajjati”ti diṭṭhivicikicchānaṃ uddhaccārammaṇapaccayabhāvassa vuttattā. Ettha hi **uddhaccanti** uddhaccasahagataṃ cittuppādaṃ sandhāya vuttaṃ. Evañca katvā adhipatipaccayaniddese “diṭṭhiṃ garuṃ katvā assādeti abhinandati, taṃ garuṃ katvā rāgo uppajjati, diṭṭhi uppajjati”ti (paṭṭhā. 1.1.409) ettakameva vuttaṃ, na vuttaṃ “uddhaccaṃ uppajjati”ti. Tasmā dassanabhāvanāhi pahātābbānaṃ atītādibhāvena navattabbatēpi yādisānaṃ tāhi anuppattidhammatā āpādetābbā, tesu puthujjanesu vattamānā dassanaṃ apekkhitvā tena pahātuṃ sakkuṇeyyā dassanena pahātābbā, sekkhesu vattamānā bhāvanaṃ apekkhitvā tāya pahātuṃ sakkuṇeyyā bhāvanāya pahātābbā. Tesu bhāvanāya pahātābbā sahāyavirahā vipākaṃ na janayantīti bhāvanāya pahātābbacetanāya nānākkhaṇikakammaṇapaccayabhāvo na vutto, apekkhitābbadassanabhāvanārahitānaṃ pana puthujjanesu uppajjamānānaṃ sakabhaṇḍe chandarāgādīnaṃ uddhaccasahagatacittuppādassa ca saṃyojanattayatadekaṭṭhakilesānaṃ anupacchinatāya aparikkhīṇasahāyānaṃ vipākuppādanānaṃ na sakkā paṭikkhipituntī uddhaccasahagatadhammānaṃ vipāko **vibhaṅge** vuttoti.

Yadi evaṃ, apekkhitābbadassanabhāvanārahitānaṃ akusalānaṃ nevadassanenanabhāvanāyapahātābbatā āpajjati? Nāpajjati, appahātābbānaṃ “neva dassanena na bhāvanāya pahātābbā”ti (dha. sa. tikamātikā 8) vuttattā, appahātābbaviruddhasabhāvattā ca akusalānaṃ. Evampi tesam imasmiṃ tike navattābbatā āpajjati? Nāpajjati cittuppādakaṇḍe dassitānaṃ dvādasākusalacittuppādānaṃ dvīhi padēhi saṅgahitattā. Yathā hi dhammasasena saṅkhatadhammā sabbe saṅgahitāti uppannattike kālavasena asaṅgahitāpi atītā navattābbāti na vuttā cittuppādarūpabhāvena gahitesu navattābbassa abhāvā, evamidhāpi cittuppādabhāvena gahitesu navattābbassa abhāvā navattābbatā na vuttāti veditābbā. Yattha hi cittuppādo koci niyogato navattābbatā atthi, tattha tesam catuttho koṭṭhāso atthīti yathāvuttapadesu viya tathāpi bhinditvā bhajāpetābbe cittuppāde bhinditvā bhajāpeti “siyā navattābbā parittārammaṇā”tiādinā. Tadabhāvā vuttantike idha ca tathā na vuttā.

Atha vā yathā sappaṭighehi samānasabhāvattā rūpadhātuyaṃ tayo mahābhūtā “sappaṭighe”ti vuttā. Yathāha “asaññasattānaṃ anidassanaṃ sappaṭigheṃ ekaṃ mahābhūtaṃ paṭicca dve mahābhūte, dve mahābhūte paṭicca ekaṃ mahābhūta”nti (paṭṭhā. 2.22.9). Evaṃ puthujjanānaṃ pavattamānā bhāvanāya pahātābbasamānasabhāvā “bhāvanāya pahātābbā”ti vucceyyuntī natthi navattābbatāpasāṅgo. Evañca satī puthujjanānaṃ pavattamānāpi bhāvanāya pahātābbā sakabhaṇḍe chandarāgādayo parabhaṇḍe chandarāgādīnaṃ upanissayaṇapaccayo, rāgo ca rāgadiṭṭhīnaṃ adhipatipaccayoti ayamatto laddho hoti. Yathā pana aphoṭṭhabattā rūpadhātuyaṃ tayo mahābhūtā na paramatthato sappaṭighe, evaṃ apekkhitābbabhāvanārahitā puthujjanesu pavattamānā sakabhaṇḍe chandarāgādayo na paramatthato bhāvanāya pahātābbāti bhāvanāya pahātābbānaṃ nānākkhaṇikakammaṇapaccayāta na vuttā, na ca “dassanena pahātābbā bhāvanāya pahātābbānaṃ kenaci paccayena paccayo”ti vuttā. Ye hi dassanena pahātābbapaccayā kilesā, na te dassanato uddham pavattanti, dassanena pahātābbapaccayassapi pana uddhaccasahagatassa sahāyavekallamattameva dassanena kataṃ, na tassa koci bhāvo dassanena anuppattidhammataṃ āpāditoti tassa ekantābhāvanāya pahātābbatā vuttā. Tasmā tassa tādisasseva satī sahāye vipākuppādanavacanānaṃ, asati ca vipākānuppādanavacanānaṃ na virujjhatīti.

Sāpi viññāṇapaccayabhāve yadi apantābbā, kasmā “samavīsati cetanā”ti vuttanti tassa kāraṇaṃ dassento āha “**avijjāpaccayā pana sabbāpetā honti**”ti. Yadi evaṃ, abhiññācetanāya saha “ekavīsati”ti vattābbanti? Na, avacanassa vuttakāraṇattā, taṃ pana itarāvacanassapi kāraṇanti samānacetanāvacanakāraṇavacanena yaṃ kāraṇaṃ apekkhitvā ekā vuttā, tena kāraṇena itarāyapi vattābbatānaṃ, yañca kāraṇaṃ apekkhitvā itarā na vuttā, tena kāraṇena vuttāyapi avattābbatānaṃ dasseti. Āneñjābhisāṅkhāro cittasāṅkhāro evāti bhedābhāvā pākaṭoti na tassa saṃyogo dassito.

Sukhasaññāya gahetvāti etena taṇhāpavattiṃ dasseti. **Taṇhāparikkhāreti** taṇhāya parivāre, taṇhāya “sukhaṃ subha”ntiādinā saṅkhatē vā alaṅkatēti attho. Taṇhā hi dukkhassa samudayoti ājananto “aho vatāhaṃ kāyassa bhedā paraṃ maraṇā khattiyamaḥāsālānaṃ vā saḥayataṃ upapajjeyya”nti saṅkhāre parikkharotīti. Amaraṇatthāti gahitā dukkarakiriyā **amaratapo**, devabhāvattaṃ tapo vā, dukkhattā vā maro māraṅko tapo **amaratapo**. Diṭṭhe adīṭṭha-saddo viya maresu amara-saddo daṭṭhabbo.

Jātiādi papāta dukkhajānanato **marupapātasadisatā** puññābhisāṅkhārassa vuttā. Ramaṇiyabhāvena ca assādbhāvena ca gayhamānaṃ puññaphalaṃ **dīpasikhāmadhulittasatthadhārāsadisam**, tadattho ca puññābhisāṅkhāro taṃnipātalehanasādiso.

“Sukho imissā paribbājikāya taruṇāya mudukāya lomasāya bhāyā samphasso”tiādinā (ma. ni. 1.469) sukhasaññāya **bālo viya gūthakīlanaṃ** kilesābhibhūtāyā kodhāratiabhibhūto asavaso **maritukāmo viya visakhādanaṃ**

karaṇaphalakkhaṇesu jigucchanīyaṃ dukkhaṇca **apuññābhisaṅkhāraṃ ārabhati**. Lobhasahagatassa vā gūthakīlanasadisatā, dosasahagatassa visakhādanasadisatā yojetabbā. Kāmaguṇasamiddhiyā sabhayassapi pisācanagarassa sukhavipallāsahetubhāvo viya arūpavipākānaṃ nīrantaratāya anupalakkhiyamānauppādavayānaṃ, dīghasantānatāya agayhamānavipariṇāmānaṃ, saṅkhāravipariṇāmadukkhahūtānaṃpi niccādivipallāsahetubhāvoti tesam **pisācanagarasadisatā, tadabhimukhagamanasadisatā** ca āneñjābhisaṅkhāraṃ yojetabbā.

Tāvāti vattabbantarāpekkho nipāto, tasmā avijjā saṅkhārānaṃ paccayoti idaṃ tāva siddhaṃ, idaṃ pana aparaṃ vattabbanti attho. Avijjāpaccayā pana sabbāpetā hontīti vuttanti abhiññācetanānaṃ paccayabhāvaṃ dasseti. Cetopariyapubbenivāsaṇāgatamaṣṣaṇānehi paresaṃ attano ca samohacittajānanakāleti yojetabbā.

Avijjāsammūhhattāti bhavadīnavapaṭicchādīkāya avijjāya sammūhhattā. **Rāgādīnanti** rāgadiṭṭhivicikicchuddhaccadomanassānaṃ avijjāsampayuttarāgādīassādanakālesu avijjāṃ ārabha uppatti veditabbā. Garuṃ katvā assādanāṃ rāgadiṭṭhisampayuttāya eva avijjāya yojetabbā, assādanaṇca rāgo, tadavippayuttā ca diṭṭhīti assādanavacaneneva yathāvuttaṃ avijjāṃ garuṃ karontī diṭṭhi ca vuttāti veditabbā. Rāgādīhi ca pāliyaṃ sarūpena vuttehi taṃsāmpayuttasaṅkhārassa avijjārammaṇādītaṃ dasseti. Anavijjārammaṇassa paṭhamajavanassa ārammaṇādhipatīanantarādīpaccayavacanenu avuttassa vuttassa ca sabbassa saṅgaṇhanatthaṃ **“yaṃ kiñci”**ti āha. **Vuttanayenāti** samatikkamabhavapatthanāvasena vuttanayena.

Ekakāraṇavādo āpajjati dosappasaṅgo vutto. Anīṭṭho hi ekakāraṇavādo sabbassa sabbakāle sambhavāpattito ekasadisasabhāvāpattito ca. Yasmā tisu pakāresu avijjāmaṇesu pārisesena catutthe eva ca vijjāmaṇe ekahetuphaladīpane attho atthi, tasmā na nupapajjati.

Yathāphassaṃ vedanāvavattānati “sukhavedanīyaṃ, bhikkhave, phassaṃ paṭicca uppajjati sukha vedanā”tiādīna (saṃ. ni. 2.62), “cakkhuṇca paṭicca...pe... tiṇṇaṃ saṅgati phasso, phassapaccayā vedanā”tiādīna (saṃ. ni. 2.43) ca sukhavedanīyādicakkhusamphassādīnurūpena sukhavedanādicakkhusamphassajāvedanādīnaṃ vavattānato, samānesu cakkhurūpādīsu phassavasena sukhādivipariyāyābhāvato, samānesu ca rūpamanasikārādīsu cakkhādīsaṅghaṭṭanavasena cakkhusamphassajādivipariyāyābhāvato, aññāpaccayasāmaññepi phassavasena sukhādicakkhusamphassajādīnaṃ oḷārikasukhumādīsaṅkarābhāvato cāti attho. Sukhādīnaṃ yathāvuttasamphassassa aviparīto paccayabhāvo eva **yathāvedanaṃ phassavavattānaṃ**, kāraṇaphalavisesena vā phalākāraṇavisesanicchayo hotīti ubhayatthāpi nicchayo vavattānanti vutto. **Kammādayoti** kammāhārautūdayo apākaṭṭa semhapaṭīkārena rogavūpasamato.

“Assādānupassino taṇhā pavaḍḍhati”ti vacanati “saṃyojanīyesu, bhikkhave, dhammesu assādānupassino viharato taṇhā pavaḍḍhati, taṇhāpaccayā upādānaṃ, upādānapaccayā bhavo”ti (saṃ. ni. 2.53-54) iminā suttana taṇhāya saṅkhārakāraṇabhāvassa vuttattāti attho. Puna tassāpi avijjā kāraṇanti dassanatthaṃ **“avijjāsamudayā āsavasamudayoti vacanato”**ti āha. Taṇhā vā caturupādānabhūtā kāmabhavadiṭṭhāsavā ca saṅkhārassa kāraṇanti pākaṭṭati suddavayenapi avijjāya saṅkhārakāraṇabhāvameva dasseti. **Assādānupassinoti** hi vacanena ādīnavapaṭicchādānakiccā avijjā taṇhāya kāraṇanti dassitā hotīti. Yasmā avidvā, tasmā puññābhisaṅkhārādīke abhisaṅkharotīti avijjāya saṅkhārakāraṇabhāvassa **pākaṭṭatā** aviddasubhāvo saṅkhārakāraṇabhāvena vutto khīṇāsavassa saṅkhārābhāvato **asādhāraṇatā** ca. Puññābhisaṅkhārādīnaṃ sādāraṇāni vatthārammaṇādīnīti puññābhavādiādīnavapaṭicchādīkā avijjā puññābhisaṅkhārādīnaṃ asādhāraṇaṃ kāraṇanti vā attho daṭṭhabbo. **Ṭhānaviruddhoti** atthitāvīruddho. Keci pana “paṭisandhiādīni ṭhānāni”ti vadanti, evaṃ sati purimacittaṃ pacchimacittassa ṭhānaviruddho paccayoti na idaṃ ekantikaṃ siyā. Bhavaṅgampi hi bhavaṅgassa anantarapaccayo, javanaṃ javanassāti, na ca sippādīnaṃ paṭisandhiādīṭṭhānaṃ atthīti na taṃ idha adhippetāṃ. Kammaṃ rūpassa namanaruppanavīrodhā sārammaṇānārammaṇavīrodhā ca **sabhāvaviruddho paccayo, khīrādīni dadhiādīnaṃ** madhurambilarasādisabhāvavīrodhā. Avijānanakicco **āloko** vijānanakiccassa **viññāṇassa**, amadanakiccā ca **gulādayo** madanakiccassa **āsavassa**.

Golomāvilomāni dabbāya paccayo, **dadhiādīni bhūtiṇakassa**. Ettha ca **avīti** rattā eḷakā vuccanti. Vipākāyeva te ca na, tasmā dukkhavipākāyapi avijjāya tadavipākānaṃ puññāneñjābhisaṅkhārānaṃ paccayattaṃ na na yujjati attho. Tadavipākatepi sāvajjāyā tadaviruddhānaṃ taṃsādisānaṇca apuññābhisaṅkhārānameva paccayo, na itaresanti etassa pasaṅgassa nivāraṇatthaṃ “viruddho cāvīruddho ca, sadisāsādiso tathā. Dhammānaṃ paccayo siddho”ti vuttaṃ, tasmā tamatthaṃ pākaṭṭaṃ karonto **“itī ayaṃ avijjā”**tiādīmāha.

Acchejjasuttāvutābhejjamaṇīnaṃ viya pubbāpariyavavattānaṃ niyati, niyatīyā, niyati eva vā saṅgati samāgamo niyatīsaṅgati, tāya bhāvesu pariṇatā manussadevavihaṅgādībhāvaṃ pattā **niyatīsaṅgati bhāvapariṇatā**. Niyatīyā saṅgatiyā bhāvena ca pariṇatā nānappakāratāṃ pattā **niyatīsaṅgati bhāvapariṇatā**ti ca atthaṃ vadanti. Etehi ca vikappanehi avijjā akusalāṃ cittaṃ katvā puññādīsu yattha katthaci pavattatīti imamatthaṃ dassento āha **“so evaṃ avijjāyā”**tiādī.

Apariṇāyako bāloti arahattamaggasampāṭipādakakalyāṇamittarahitoti attho. Arahattamaggāvasānaṃ vā ṇāṇaṃ samavīsamāṃ dassetvā nibbānaṃ nayatīti pariṇāyakanti vuttaṃ, tena rahito **apariṇāyako**. **Dhammaṃ nītvāti**

sappurisūpanissayena catusaccappakāsakasuttādidhammaṃ ñatvā, maggañāṇeṇeva vā sabbadhammapavaraṃ nibbānaṃ ñatvā, taṃjānanāyattattā pana sesasaccābhisamayassa samānakālampi taṃ purimakālaṃ viya katvā vuttaṃ.

Saṅkhārapadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Viññāṇapadaniddesavaṇṇanā

227. Yathāvuttasaṅkhārapaccayā uppajjamānaṃ taṃkammaṇibhattameva viññāṇaṃ bhavituṃ arahatīti “**bāttiṃsa lokiyavipākaviññāṇāni saṅgahitāni honti**”ti āha. **Dhātukathāyaṃ** (dhātu. 466) pana vippayuttenasaṅgahitāsaṅgahitapadaniddese –

“Saṅkhārapaccayā viññāṇeṇa ye dhammā...pe... saḷāyatanapaccayā phassena, phassapaccayā vedanāya ye dhammā vippayuttā, te dhammā katīhi khandhehi...pe... saṅgahitā? Te dhammā asaṅkhatāṃ khandhato ṭhapetvā ekena khandhena ekādasahāyatanehi ekādasahi dhātūhi saṅgahitā. Katīhi asaṅgahitā? Catūhi khandhehi ekenāyatanena sattahi dhātūhi asaṅgahitā”ti –

Vacanatō sabbaviññāṇaphassavedanāpariggaho kato. Yadi hi ettha viññāṇaphassavedanā sappadesā siyuṃ, “vipākā dhammā”ti imassa viya vissajjanaṃ siyā, tasmā tattha abhidhammabhājanīyavasena saṅkhārapaccayā viññāṇādayo gahitāti veditabbā. Avijjāpaccayā saṅkhārā ca abhidhammabhājanīye catubhūmakakusalasaṅkhāro akusalasaṅkhāro ca vuttoti so eva dhātukathāyaṃ gahitoti daṭṭhabbo. Bhavo pana **dhātukathāyaṃ** kammupapattibhavavisesadassanattaṃ na abhidhammabhājanīyavasena gahito. Evañca katvā tattha “upādānapaccayā bhavo”ti anuddharitvā “kammabhavo”tiādīnāva nayena bhavo uddhaṭo. **Vipākāñhetanti** viññāṇassa vipākattā saṅkhārapaccayattaṃ sādheti, tassa pana sādhanattaṃ “upacitakammābhāve vipākābhāvato”ti vuttanti taṃ vīvaranto “**vipākāñcā**”tiādīmāha.

Yebhuyyena lobhasampayuttajavanāvasāneti javanena tadārammaṇānyame somanassasahagatānantaraṃ somanassasahagatatadārammaṇassa vuttattā somanassasahagatāneva sandhāya vuttanti veditabbaṃ. Yasmā pana tīhetukajavanāvasāne ca kadāci ahetukaṃ tadārammaṇaṃ hoti, tasmā “**yebhuyyena**”ti āha. **Sakim vāti** “dirattatirattā”dīsu viya veditabbaṃ. Dvikkhattumeva pana uppajjantīti vadanti. “Dirattatiratta”nti ettha pana vā-saddassa abhāvā vacanasiliṭṭhatāmattena dirattaggahaṇaṃ katanti yujjati, “nirantaratirattadassanattaṃ vā”ti. Idha pana vā-saddo vikappanatto vuttoti sakim eva ca kadāci pavattiṃ sandhāya “**sakim vā**”ti vuttanti daṭṭhabbaṃ. Teneva hi sakim tadārammaṇappavattiyā vicāretabbaṃ dassento “**cittappavattigaṇanāyaṃ panā**”tiādīmāha. Tattha **cittappavattigaṇanāyanti** vipākakathāyaṃ balavarūpādike ārammaṇe vuttaṃ cittappavattigaṇanaṃ sandhāyāha. Tattha hi dveva tadārammaṇupattivārā āgatā. Javanavisayānubhavanañhi tadārammaṇaṃ āsannabhede tasmim visaye ekacittakkhaṇāvāsītṭhāyuke na uppajjeyyāti adhippāyo. **Anurūpāya paṭisandhiyāti** akusalavipākassa apāyapaṭisandhi, kāmāvacarādikusalavipākānaṃ kāmārūpārūpasugatipaṭisandhiyo yathākammaṃ anurūpā.

Paṭisandhikathā mahāvisayāti katvā pavattimeva tāva dassento “**pavattiyāṃ panā**”tiādīmāha. Ahetukadvayādīnaṃ dvāranīyamānīyamāvacanaṃ bhavaṅgabhūtānaṃ sayameva dvārattā cutipaṭisandhibhūtānañca bhavaṅgasaṅkhātena aññeṇa ca dvārena anuppattitō niyataṃ aniyataṃ vā dvāraṃ etesanti vattuṃ asakuṇeyyattā. Ekassa sattassa pavattarūpāvacaravipāko pathavīkasiṇādīsu yasmim ārammaṇe pavatto, tato aññasmim tassa pavattī natthīti rūpāvacarānaṃ niyatārammaṇatā vuttā. **Tatrassāti** pavattiyāṃ bāttiṃsavidhassa.

Indriyappavattīnubhāvato eva cakkhusotadvārabhedena, tassa ca viññāṇavīthibhedāyattattā vīthibhedena ca bhavitabbaṃ, tasmīṇca satī “āvajjanānantaraṃ dassanaṃ savanaṃ vā tadanantaraṃ sampañcchana”ntiādīnā cittaniyameṇa bhavitabbaṃ. Tathā ca satī sampañcchanasantīraṇānaṃpi bhāvo siddho hoti, na indriyappavattīnubhāvena dassanasavanamattasseva, nāpi indriyānaṃ eva dassanasavanakiccatīti imamatthaṃ dassento āha “**dvāravīthibhede cittaniyamato cā**”ti. Paṭhamakusalena ce tadārammaṇassa uppatti hoti, taṃ paṭhamakusalānantaraṃ uppajjamānaṃ janakaṃ anubandhati nāma, dutiyakusalānianantaraṃ uppajjamānaṃ janakasadiṣaṃ anubandhati nāma, akusalānantaraṃ uppajjamānañca kāmāvacarātāya janakasadiṣanti.

Ekādasa tadārammaṇacittāni...pe... tadārammaṇaṃ na gaṇhanti tadārammaṇabhāvātāya “tadārammaṇa”nti laddhanāmāni tadārammaṇabhāvaṃ na gaṇhanti, tadārammaṇabhāvena nappavattantīti attho. Atha vā nāmagottaṃ ārabha javane javite tadārammaṇaṃ tassa javanassa ārammaṇaṃ na gaṇhanti, nālambantīti attho. **Rūpārūpadhammeti** rūpārūpāvacare dhamme. Iduṃ pana vatvā “**abhiññāṇānaṃ ārabbhā**”ti visesanaṃ parittādīārammaṇatāya kāmāvacarasadiṣesu ceva tadārammaṇānuppattidassanattaṃ. Micchattaniyatā dhammā maggo viya bhāvanāya siddhā mahābalā cāti tattha javanena pavattamāneṇa sānubandhanena na bhavitabbanti tesu tadārammaṇaṃ paṭikkhittaṃ. **Lokuttaradhamme ārabbhāti** eteneva siddhe “**sammattaniyatadhammesū**”ti visuṃ uddharaṇaṃ sammattamicchattaniyatadhammānaṃ aññamaññapaṭipakkhāti balavabhāvena tadārammaṇassa avatthubhāvadassanattaṃ.

Evaṃ pavattiyāṃ viññāṇappavattiṃ dassetvā paṭisandhiyaṃ dassetuṃ “**yaṃ pana vutta**”ntiādīmāha. **Kena katthāti**

kena cittena kasmim bhava. Ekūnavīsati paṭisandhiyo tena tena cittena pavattamānā paṭisandhikkhaṇe rūpārūpadhammāti tena tena cittena sā sā tattha tattha paṭisandhi hotīti vuttā. **Tassāti** cittaassa.

Āgantvāti āgataṃ viya hutvā. **Gopakasivalīti** rañño hitārakkhe gopakakule jāto sīvalināmako. Kammādiānussaraṇābyāpārarahitattā “**sammūlhakālakiriya**”ti vuttā. Abyāpareneva hi tattha kammādiupaṭṭhānaṃ hotīti. “Pisiyamānāya makkhikāya paṭhamaṃ kāyadvārāvajjanaṃ bhavaṅgaṃ nāvāṭṭeti attanā cintiyamānassa kassaci atthitāyā”ti keci kāraṇaṃ vadanti, tadetaṃ akāraṇaṃ bhavaṅgavisayato aññassa cintiyamānassa abhāvā aññacittappavattakāle ca bhavaṅgāvāṭṭanasseva asambhavato. Idaṃ panettha kāraṇaṃ siyā – “tānissa tamhi samaye olambanti ajjholambanti abhippalambanti”ti (ma. ni. 3.248) vacanato tīsu javanāvāsesu appavattesseva kammādiupaṭṭhānena bhavitabbaṃ. Anekajavanāvārappavattiyā hi ajjholambanaṃ abhippalambanaṃca hotīti. Tasmā kāyadvārāvajjanaṃ anāvāṭṭetvā manodvārāvajjanaṃ kammādiālambaṇaṃ paṭhamaṃ bhavaṅgaṃ āvāṭṭeti, tato phoṭṭhabbassa balavattā dutiyavāre kāyaviññānavīthi paccuppanne phoṭṭhabbe pavattati, tato purimajavanāvāragahitesseva kammādīsu kamena manodvāravanāṃ javitvā mūlabhavaṅgasāṅkhātaṃ āgantukabhavaṅgasāṅkhātaṃ vā tadārammaṇaṃ bhavaṅgaṃ otarati, tadārammaṇābhāve vā bhavaṅgameva. **Etasmiṃ ṭhāne kālaṃ karotīti** tadārammaṇānantarena cuticcittena, tadārammaṇābhāve vā bhavaṅgasāṅkhāteneva cuticcittena cavatīti attho. Bhavaṅgameva hi cuticcittaṃ hutvā pavattatīti cuticcittaṃ idha “bhavaṅga”nti vuttanti. Manodvāravisayo lahukoti lahukapaccupaṭṭhānaṃ sandhāya vuttaṃ “**arūpadhammānaṃ...pe...lahuko**”ti. Arūpadhammassa hi manodvārassa visayo lahukapaccupaṭṭhānoti. Balavati ca rūpadhammassa kāyadvārassa visaye appavattitvā manodvāravisaye kammādimhi paṭhamaṃ cittappavattidassanena arūpadhammānaṃ visayassa lahukatā dīpītāti. Rūpaṇaṃ visayābhāvepi vā “arūpadhammāna”nti vacanaṃ yesaṃ visayo atthi, taṃdassanattamevāti daṭṭhabbaṃ. Tena lahukammādīsu cittappavattito lahugahaṇīyatā visayassa lahukatā.

Kammādīnaṃ bhūmiccittupādādivasena vitthārato ananto pabhedoti “**sāṅkhepato**”ti āha.

Avijjātaṇhādikilesesu anupacchinnesseva kammādīno upaṭṭhānaṃ, tañcārabbha cittaśantānassa bhavantarāninnapoṇapabbhārātā hotīti āha “**anupacchinnakilesabalavināmita**”nti. Santāne hi vināmita tadekadesabhūtaṃ paṭisandhicittaṃca vināmitameva hoti, na ca ekadesavināmitabhāvena vinā śantānavināmitatā atthīti. Sabbattha pana “duggatipaṭisandhininnāya cutiyā purimajavanāni akusalāni, itarāya ca kusalāni”ti nicchinanti. “Nimittassādagadhitaṃ vā, bhikkhave, viññānaṃ tiṭṭhamānaṃ tiṭṭhati anubyañjanassādagadhitaṃ vā. Tasmim ce samaye kālaṃ karotī, ṭhānametaṃ vijjati, yaṃ dvinnaṃ gatīnaṃ aññatarāṃ gatim upapajjeyya nirayaṃ vā tiracchānayoṇim vā”ti (saṃ. ni. 4.235) vuttaṃ. Tasmā āsannaṃ akusalāṃ duggatīyaṃ, kusalaṃca sugatīyaṃ paṭisandhiyā upanissayo hotīti.

Rāgādihetubhūtaṃ hīnamārammaṇanti akusalavipākassa ārammaṇaṃ bhavitum yuttaṃ anīṭṭhārammaṇaṃ āha. Tampi hi sāṅkappavasena rāgassapi hetu hotīti. Akusalavipākajanakakammāsahajātānaṃ vā taṃsadsīsannacutijavanacetanāsahajātānaṃca rāgādīnaṃ hetubhāvo eva hīnatā. Tañhi pacchānutāpajanakakammānamārammaṇaṃ kammavasena anīṭṭhaṃ akusalavipākassa ārammaṇaṃ bhaveyya, aññathā ca itṭhārammaṇe pavattassa akusalakammassa vipāko kammanimittārammaṇo na bhaveyya. Na hi akusalavipāko itṭhārammaṇo bhavitumarahaṭīti. Pañcadvāre ca āpāthamāgacchantaṃ paccuppannaṃ kammanimittāṃ āsannakatakammārammaṇasantatīyaṃ uppannaṃ taṃsadsīsaṃca daṭṭhabbaṃ, aññathā tadeva paṭisandhiārammaṇūpaṭṭhāpakaṃ tadeva ca paṭisandhijanaṃca bhaveyya, na ca paṭisandhiyā upacārābhūtāni viya “etasmiṃ tayā pavattitabba”nti paṭisandhiyā ārammaṇaṃ anupādentāni viya ca pavattāni cutiāsannāni javanāni paṭisandhijanakāni bhaveyyuṃ. “Katattā upacitattā”ti (dha. sa. 431) hi vuttaṃ. Tadā ca taṃsamānavīthiyaṃ viya pavattamānāni kathaṃ katūpacitāni siyūṃ, na ca assādītāni tadā, na ca lokiyāni lokuttarāni viya samānavīthiphālāni honti.

“Pubbe vāssa taṃ kataṃ hoti pāpakammaṃ dukkhavedanīyaṃ, pacchā vāssa taṃ kataṃ hoti pāpakammaṃ dukkhavedanīyaṃ, maraṇakāle vāssa hoti micchādīṭṭhi samattā samādinā, tena so kāyassa bhedaṃ paraṃ maraṇā apāyaṃ duggatīyaṃ vinipātaṃ nirayaṃ upapajjati”ti (ma. ni. 3.303) –

Ādinā sutte maraṇakāle samattāya samādināya micchādīṭṭhiyā sammādīṭṭhiyā ca saṃsāracetanāya paṭisandhidānaṃ vuttaṃ, na ca dubbalehi pañcadvārikajavanehi micchādīṭṭhi sammādīṭṭhi vā samattā hoti samādinā. Vakkhati ca –

“Sabbampi hetuṃ kusalākusaladhammapaṭivijjānādicavanapariyosānaṃ kiccaṃ manodvārikacitteneva hoti, na pañcadvārikenāti sabbassapetassa kiccassa karaṇe saṃsāranakāni vīthiccittāni paṭikkhittāni”ti (vibha. aṭṭha. 766).

Tattha hi “na kiñci dhammaṃ paṭivijjānātīti ‘manopubbaṅgamā dhammā’ti (dha. pa. 1-2) evaṃ vuttaṃ ekampi kusalaṃ vā akusalaṃ vā na paṭivijjānātīti”ti (vibha. aṭṭha. 766) ca vuttaṃ. Yesaṃ paṭivibhāvanappavattiyā sukhaṃ vā dukkhaṃ vā anveti, tesāṃ sā pavatti pañcadvāre paṭikkhittā, kusalākusalakammāsamādināca tādisamevāti. Tadārammaṇānantaraṃ pana cavanaṃ, tadanantarā ca upapatti manodvārikā eva hoti, na saṃsāranakavīthicitte pariyaṇānāti iminā adhippāyena idha pañcadvārikatadārammaṇānantaraṃ cuti, tadanantaraṃ paṭisandhi ca vuttatīti daṭṭhabbaṃ. Tattha avasesapañcacittakkhaṇāyuke rūpādīmi uppannaṃ paṭisandhiṃ sandhāyeva “paccuppannārammaṇaṃ

upapatticcittam paccuppannārammaṇassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo”ti, avasesekacittakkhaṇāyuke ca uppannam sandhāya “paccuppannārammaṇam upapatticcittam atītārammaṇassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 2.19.28) vuttanti veditabbaṃ.

Suddhāya vāti mahaggatakammanimittārammaṇāya javanavīthiyā tadārammaṇarahitāyāti attho. Sā pana javanavīthi mahaggatavipākassa upacāro viya daṭṭhabbā. Keci pana taṃ vīthim mahaggatāvasānaṃ vadanti. Atītārammaṇā ekādasavidhā, navattabbārammaṇā sattavidhā.

Etenānusārena āruppacutiyaṃ anantarā paṭisandhi veditabbāti idaṃ kasmā vuttaṃ, nanu “pathavīkasiṇajjhānādivasena paṭiladdhamahaggatasugatiyaṃ ṭhitassā”ti evamādike eva naye ayampi paṭisandhi avaruddhāti? Na, tattha rūpāvacaracutianantarāya eva paṭisandhiyā vuttatā. Tattha hi “pathavīkasiṇādikam vā nimittam mahaggatācittam vā manodvāre āpāthamāgacchati. Cakkhusotānaṃ vā”tiādikena rūpāvacaracutiyaṃ eva anantarā paṭisandhi vuttāti viññāyati. Athāpi yathāsambhavayojanāya ayampi paṭisandhi tattheva avaruddhā, arūpāvacaracutianantarā pana rūpāvacarapaṭisandhi natthi, arūpāvacare ca uparūparicutiyā heṭṭhimā heṭṭhimā paṭisandhīti catutthāruppacutiyaṃ navattabbārammaṇā paṭisandhi natthi. Tena tato tattheva atītārammaṇā kāmāvacare ca atītapaccuppannārammaṇā paṭisandhi itarāhi ca yathāsambhavam atītanavattabbārammaṇā āruppapaṭisandhi, atītapaccuppannārammaṇā ca kāmāvacarapaṭisandhi yojetabbāti imassa visesassa dassanattam visum uddharaṇam kataṃ.

Evam ārammaṇavasena ekavidhāya kāmāvacarasugaticutiyaṃ duvidhā duggatipaṭisandhi, duggaticutiyaṃ duvidhā sugatipaṭisandhi, kāmāvacarasugaticutiyaṃ dviekadvippakārānaṃ kāmārūpārūppānaṃ vasena pañcavidhā sugatipaṭisandhi, rūpāvacaracutiyaṃ ca tattheva pañcavidhā, duvidhāya āruppacutiyaṃ paccekam dvinnam kāmārūppānaṃ vasena aṭṭhavidhā ca paṭisandhi dassitā, duggaticutiyaṃ pana ekavidhāya duggatipaṭisandhi duvidhā na dassitā, taṃ dassetum “**duggatiyam ṭhitassa panā**”tiādīmāha. Yathāvuttā pana –

Dvidvipaṇcappakārā ca, pañcāṭṭhaduvidhāpi ca;
Catuvīsati sabbāpi, tā honti paṭisandhiyo.

“Kāmāvacarassa kusalassa kammassa katattā”tiādīnā (dha. sa. 431, 455, 498) nānākkhaṇīkammappaccayabhāvo dassitappakāroti upanissayapaccayabhāvameva dassento “**vuttañheta**”ntiādīmāha.

Ādinā saḥātiādīnā vimissaviññāpena saha. **Omato dve vā tayo vā dasakā uppajantīti** gabbhaseyyakānaṃ vasena vuttaṃ. Aññattha hi aneke kalāpā saha uppajanti. Brahmattabhāvepi hi anekagāvutappamāne aneke kalāpā sauppajantīti tiṃsato adhikāneva rūpāni honti gandharasāhārānaṃ paṭikkhattatā cakkhusotavattusattakajīvitachakkabhāvepi tesam bahuttā. **Aṭṭhakathāyaṃ** pana tatthapi cakkhusotavattitudasakānaṃ jīvitānavakassa ca uppattī vuttā, **pāḷiyam** pana “rūpadhātuyā upapattikkhaṇe ṭhapetvā asaṅgānānaṃ devānaṃ pañcāyatanāni pātubhavanti, pañca dhātuyo pātubhavanti”ti vuttaṃ, tathā “rūpadhātuyā cha āyatanāni nava dhātuyo”ti sabbasaṅgahavasena tattha vijjānāyatanadhātuyo dassetum vuttaṃ. **Kathāvattumhi** ca ghānāyatanādīnaṃ viya gandhāyatanādīnaṃca tattha bhāvo paṭikkhitto “atthi tattha ghānāyatananti? Āmantā, atthi tattha gandhāyatananti? Na hevaṃ vattabbe”tiādīnā (kathā. 519), na ca apoṭṭhabbāyatanānaṃ pathavīdhātuādīnaṃ viya agandharasāyatanānaṃ gandharasānaṃca tattha bhāvo sakkā vattum phusitum asakkuṇeyyatāvinimuttassa pathavīdisabhāvassa viya gandharasabhāvavinimuttassa gandharasasabhāvassa abhāvā.

Yadi ca ghānasamphassādīnaṃ kāraṇabhāvo natthīti āyatanānīti tena vucceyyum, dhātu-saddo pana nissattanijjivāvācakoti gandhadhāturasadhātūti avacane natthi kāraṇam, dhammabhāvo ca tesam ekantena icchitabbo sabhāvadhāraṇādīlakkhaṇato aññassa abhāvā, dhammānaṃca āyatanabhāvo ekantato **yamake** (yama. 1. āyatanayamaka.13) vutto “dhammo āyatananti? Āmantā”ti. Tasmā tesam gandharasāyatanabhāvābhāvepi koci āyatanasabhāvo vattabbo. Yadi ca phoṭṭhabbabhāvato añño pathavīdhātuādībhāvo viya gandharasabhāvato añño tesam koci sabhāvo siyā, tesam dhammāyatane saṅgaho. Gandharasabhāve pana āyatanabhāve ca satī gandho ca so āyatanānaṃca gandhāyatanam, raso ca so āyatanānaṃca rasāyatananti idamāpannamevāti gandharasāyatanabhāvo ca na sakkā nivāretum, “tayo āhārā”ti (vibha. 993) ca vacanato kabaḷīkārāhārassa tattha abhāvo viññāyati. Tasmā yathā pāḷiyā avirodho hoti, tathā rūpagaṇānā kātabbā. Evañhi dhammatā na vilomitā hotīti.

Jātiuṇṇāyāti gabbham phāletvā gahitaṇṇāyātīpi vadanti. **Sambhavabhedoti** atthitābhedo. Nijjhāmatāṇhikā kira niccaṃ dukkhāturatāya kāmam sevitvā gabbham na gaṇhanti.

Rūpībrahmesu tāva opapātikayonikesūti opapātikayonikehi rūpībrahme niddhāreti. “Saṃsedajopapātīsu avakāmsato tiṃsā”ti etaṃ vīvaranto āha “**avakāmsato panā**”tiādi, taṃ panetaṃ pāḷiyā na sameti. Na hi pāḷiyam kāmāvacarānaṃ saṃsedajopapātikānaṃ aghānānaṃ upapattī vuttā. **Dhammahadayavibhaṅge** (vibha. 1007) hi –

“Kāmadhātuyā upapattikkhaṇe kassaci ekādasāyatanāni pātubhavanti, kassaci dasāyatanāni, kassaci aparāni

dasāyatanāni, kassaci navāyatanāni, kassaci sattāyatanāni pātubhavanti’ ti –

Vuttaṃ, na vuttaṃ ‘‘aṭṭhāyatanāni pātubhavanti’ ti. Tathā ‘‘dasāyatanāni pātubhavanti’ ti tikkhattuṃ vattabbaṃ siyā, aghānakaupapattiyā vijjānāyā tikkhattuṃca ‘‘navāyatanāni pātubhavanti’ ti, na ca taṃ vuttaṃ. Evaṃ dhātupātubhāvādīpañhesu yamakepi ghānājavhākāyānaṃ saha-caritā vuttāti.

Cutipaṭisandhīnaṃ khandhādīhi aññamaññaṃ samānatā **abhedo**, asamānatā **bhedo**. Nayamukhamattaṃ dassetvā vuttaṃ avuttaṃca sabbaṃ saṅgaṇhitvā āha ‘‘**ayaṃ tva arūpabhūmisūyeva nayo**’ ti. Rūpārūpāvacarānaṃ upacārassa balavatāya tato cavitvā duggatīyaṃ upapatti natthīti ‘‘**ekaccasugaticutiya**’ ti āha. **Ekaccaduggatipaṭisandhī** ettha **ekaccaggahaṇassa** payojanaṃ maggitabbaṃ. Ayaṃ panetthādhippāyo siyā – nānattakāyanānattasaññīsu vuttā ekacce vinipātikā tihetukādīpaṭisandhikā, tesam taṃ paṭisandhiṃ vinipātabhāvena duggatipaṭisandhīti gahetvā sabbasugaticutiyaṃ sā paṭisandhi hoti, na ekaccasugaticutiyaṃ evāti taṃnivattanatthaṃ ekaccaduggatiggaṇaṃ kataṃ. Apāyapaṭisandhi eva hi ekaccasugaticutiyaṃ hoti, na sabbasugaticutiyaṃ. Atha vā duggatipaṭisandhi duvidhā ekaccasugaticutiyaṃ anantarā duggaticutiyaṃ cāti. Tattha pacchimam vajjetvā purimam eva gaṇhituṃ āha ‘‘**ekaccaduggatipaṭisandhi**’ ti. **Ahetukacutiya sahetukapaṭisandhī** duhetukā tihetukā ca yojetabbā. Maṇḍūkadevaputtādīnaṃ viya hi aheticutiyaṃ tihetukapaṭisandhipi hotīti.

Tassa tassa viparīta ca yathāyogaṃ yojetabbanti ‘‘ekaccasugaticutiya ekaccaduggatipaṭisandhī’ tiādīsu bhedavisesesu ‘‘ekaccaduggaticutiya ekaccasugatipaṭisandhī’ tiādīna yaṃ yaṃ yujjati, taṃ taṃ yojetabbanti attho. Yujjānāmatāpekkhanavasena napuṃsakaniddeeso kato, yojetabbanti vā bhāvatto daṭṭhabbo. Amahaggatabahiddhārammaṇāya mahaggataajjhātārammaṇātiādīsu pana viparītayojanā na kātabbā. Na hi mahaggataajjhātārammaṇāya cutiyā arūpabhūmisū amahaggatabahiddhārammaṇā paṭisandhi atthi. Catukkhandhāya arūpacutiyaṃ pañcakkhandhā kāmāvacarapaṭisandhī etassa vipariyāyo sayameva yojito. Atīārammaṇacutiyaṃ paccuppannārammaṇā paṭisandhī etassa ca vipariyāyo natthi evāti. Bhedaviseso eva ca evaṃ vitthārena dassito, abhedaviseso pana ekekasmim bhede tattha tattheva cutipaṭisandhiyojanāvasena yojetabbo ‘‘pañcakkhandhāya kāmāvacarāya pañcakkhandhā kāmāvacarā...pe... avitakkaavicārāya avitakkaavicārā’ ti, catukkhandhāya pana catukkhandhā sayameva yojitā. Eteneva nayena sakkā ñātunti pañcakkhandhādīsu abhedaviseso na dassitoti. **Tato hetum vināti** tattha hetum vinā.

Aṅgapaccaṅgasandhīnaṃ bandhanāni **aṅgapaccaṅgasandhibandhanāni**, tesam **chedakānaṃ. Niruddhesu cakkhādīsūti** atimandabhāvūpagamaṇaṃ sandhāya vuttanti vedītabbaṃ. Pañcadvārikaviññāṇānantarampi hi pubbe cuti dassitā. **Yamake** ca (yama. 1.āyatanayamaka.120) –

‘‘Yassa cakkhāyatanam nirujjhati, tassa manāyatanam nirujjhatīti? Āmantā. Yassa vā pana manāyatanam nirujjhati, tassa cakkhāyatanam nirujjhatīti? Sacittakānaṃ acakkhukānaṃ cavantānaṃ tesam manāyatanam nirujjhati, no ca tesam cakkhāyatanam nirujjhati. Sacakkhukānaṃ cavantānaṃ tesam manāyatanaṃca nirujjhati, cakkhāyatanaṃca nirujjhatī’ ti –

Ādinā cakkhāyatanādīnaṃ cuticcittena saha nirodho vuttoti. Laddho avaseso avijjādiko viññāṇassa paccayo etenāti **laddhāvasesapaccayo**, saṅkhāro. Avijjāpaṭicchādītādīnave tasmim kammādivisaye paṭisandhiviññāṇassa ārammaṇabhāvena uppattitṭhānabhūte taṇhāya appahīnattā eva purimuppannāya ca santatiyā pariṇatattā paṭisandhitṭhānābhimukhaṃ viññāṇam ninnapoṇapabbhāraṃ hutvā pavattatīti āha ‘‘**taṇhā nāmetī**’ ti. **Sahajātasāṅkhārāti** cutiāsannajavanaviññāṇasahajātacetanā, sabbepi vā phassādayo. Tasmim paṭisandhitṭhāne kammādivisaye viññāṇam **khīpanti**, khīpantā viya tasmim visaye paṭisandhivasena viññāṇapaṭitṭhānassa hetubhāvena pavattantīti attho.

Tanti taṃ viññāṇam, cutipaṭisandhitadāsannaviññāṇānaṃ santativasena viññāṇanti upanītekattaṃ. **Taṇhāya nāmiyamānaṃ...pe... pavattatīti** namanakhipanapurimanissayaajanāparanissayasādananissayarahitapavattanāni santativasena tassevekassa viññāṇassa hontī, na aññassatī dassetī. **Santativasenāti** ca vadanto ‘‘tadevidaṃ viññāṇam sandhāvati saṃsarati anañña’ nti (ma. ni. 1.396) idaṃca micchāgāhaṃ paṭikkhipati. Sati hi nānattanaye santativasena ekattanayo hotīti. Orimatīrarukkhavinibaddharajju viya purimabhavattabhāvavinibandhaṃ kammādiārammaṇam daṭṭhabbaṃ, puriso viya viññāṇam, tassa mātīkātīkkamanīcchā viya taṇhā, atīkkamanapayogo viya khīpanakasāṅkhārā. Yathā ca so puriso paratīre paṭitṭhahamāno paratīrarukkhavinibaddhaṃ kiñci assādayamāno anassādayamāno vā kevalam pathaviyaṃ sabalāpayogeheva paṭitṭhāti, evamidampi bhavantarattabhāvavinibaddhaṃ hadayavattunissayaṃ pañcavokārabhave assādayamānaṃ catuvokārabhave anassādayamānaṃ vā kevalam ārammaṇasampayuttakammeheva pavattatī. Tattha **assādayamānanti** pāpuṇantaṃ, paṭilābhamānanti attho.

Bhavantarādīpaṭisandhānatoti bhavantarassa ādisambandhanato, bhavantarādayo vā bhavayonigativiññāṇatṭhitītasattāvāsantarā, tesam paṭisandhānatoti attho. **Kammanti** paṭisandhījanakaṃ kammaṃ. **Sāṅkhārāti** cutiāsannajavanaviññāṇasahagatā khīpanakasāṅkhārā.

Saddādihetukā ettha paṭighoso saddahetuko, padīpo padīpantarādihetuko, muddā lañchanahetukā, chāyā ādāsādigatamukhādihetukā. **Aññatra agantvā hontī** saddādiṭṭipaccayadesaṃ agantvā saddādihetukā hontī tato pubbe abhāvā, evamidampi paṭisandhiviññānaṃ na hetudesam gantvā tamhetukaṃ hoti tato pubbe abhāvā, tasmā na idaṃ hetudesato purimabhavato āgataṃ paṭighosādayo viya saddādidhesato, nāpi tatha hetunā vinā uppannaṃ saddādihi vinā paṭighosādayo viyāti attho. Atha vā **aññatra agantvā hontī** pubbe paccayadesa sannihitā hutvā tato aññatra gantvā tappaccayā na hontī uppattito pubbe abhāvā, nāpi saddādiṭṭipaccayā na hontī, evamidampīti vuttanayena yojetabbaṃ. **Esa nayoti** bījaṅkurādīsu sabbahetuhetusamuppannesu yathāsambhavaṃ yojanā kātabbāti dasseti. Idhāpi hi hetuhetusamuppannaviññānaṃ ekantamekatte sati na manussagatiko devagatibhūto siyā, ekantanānante na kammavato phalaṃ siyā. Tato “rattassa bījaṃ, rattassa phala”ntiādikassa viya “bhūtapubbāhaṃ, bhante, rohitasso nāma isi”tiādikassa (saṃ. ni. 1.107) vohārassa lopo siyā, tasmā ettha santānabandhe sati hetuhetusamuppannesu na ekantameva ekatā vā nānatā vā upagantabbā. Ettha ca ekantaekatapaṭisedhena “sayamkataṃ sukhaṃ dukkha”nti imaṃ dīṭṭhiṃ nivāreti, ekantanānatapaṭisedhena “paramkataṃ sukhaṃ dukkha”nti, hetuhetusamuppannabhāvavacanena “adhiccasamuppanna”nti. **Etthā**ti ekasantāne.

Catumadhuraalattakarāsādibhāvanā ambamātuluṅgādibījanaṃ **abhisankhāro**. Ettha bījaṃ viya kammavā satto, abhisankhāro viya kammaṃ, bījassa ankurādippabandho viya sattassa paṭisandhiviññānādippabandho, tathuppannassa madhurassa rattakesarassa vā phalassa vā tasseva bījassa, tato eva ca abhisankhārato bhāvo viya kammakārasseva sattassa, tamkammato eva ca phalassa bhāvo veditabbo. Bālasarīre kataṃ vijjāpariyāpuṇaṃ sippasikkhanaṃ osadhappayogo ca na vuḍḍhasarīraṃ gacchanti. Atha ca tamnimittaṃ vijjāpāṭavaṃ sippajānaṃ anāmayatā ca vuḍḍhasarīre hoti, na ca tam aññassa hoti tamantatipariyāpanne eva vuḍḍhasarīre uppajjanato, na ca yathāpayuttana vijjāpariyāpuṇanādīnā vinā aññato hoti tadabhāve abhāvato. Evamidhāpi santāne yaṃ phalaṃ, etaṃ nāññassa, na ca aññatoti yojetabbaṃ. **Na aññatoti** etena ca sankhārābhāve phalābhāvameva dasseti, nāññapaccayanivāraṇaṃ karoti.

Yampi vuttaṃ, tatha vadāmāti vacanaseso. Tatha vā upabhuñjake asati siddhā bhuñjakasammutīti sambandho. Phalāti sammuti **phalatisammuti**.

Evam santepīti asankantipātubhāve, tatha ca yathāvuttadosapariharāṇe sati siddheti attho. **Pavattito pubbeti** kammāyūhanakkhaṇato pubbe. **Pacchā cāti** vipaccanapavattito pacchā ca. Avipakkavipākā katattā ce paccayā, vipakkavipākānampi katattaṃ samānanti tesampi phalāvahatā siyāti āsankānivattanattaṃ āha “**na ca niccam phalāvahā**”ti. **Na vijjamānattā vā avijjamānattā vāti** etena vijjamānattaṃ avijjamānattaṃ nissāya vuttadoseva pariharati.

Tassā pātibhogakiriyāya, bhaṇḍakīṇanakiriyāya, iṇagahaṇādikiriyāya vā karaṇamattaṃ **taṃkiriyākaraṇamattaṃ**. Tadeva **tadatthaniyyātane** paṭibhaṇḍadāne iṇadāne ca paccayo hoti, aphaṭṭaniyyātanaḍiphalanti attho.

Avisesenāti “tīhetuko tīhetukassā”tiādikam bhedam akatvāva sāmāññato, piṇḍavasenāti attho. Sabbattha upanissayapaccayo balavakammassa vasena yojetabbo. “Dubbalañhi upanissayapaccayo na hoti”ti vakkhamānamevetam paṭṭhānavaṇṇanāyanti. **Avisesenāti** sabbapuññābhisaṅkhāraṃ saha saṅgaṇhāti. **Dvādasākusalacetanābhedoti** ettha uddhaccasahagatā kasmā gahitāti vicāretabbametaṃ. **Ekassa viññāssa tatheva paccayo paṭisandhiyaṃ, no pavatteti** ekasseva paccayabhāvanīyamo paṭisandhiyaṃ, no pavatte. Pavatte hi sattannaṃ paccayoti adhippāyo. “Tathā kāmāvacaradevalokepi anīṭṭhā rūpādayo natthī”ti vuttaṃ, devānaṃ pana pubbanimittapātubhāvakāle milātāmālādīnaṃ anīṭṭhatā kathaṃ na siyā.

Sveva dvīsu bhavesūti ettha ekūnatīmsacetanābhedampi cittasankhāraṃ cittasankhārābhāvena ekattaṃ upanetvā “**svevā**”ti vuttaṃ. Tadekadeso pana kāmāvacaracittasankhārova terasannaṃ navannaṃ paccayo daṭṭhabbo. Ekadesapaccayabhāvena hi samudāyo vuttoti.

Yattha ca vitthārapakāsaṇaṃ kataṃ, tato bhavato paṭṭhāya mukhamattappakāsaṇaṃ kātukāmo āha “**ādito paṭṭhāyā**”ti. Tena “dvīsu bhavesū”tiādi vuttaṃ. **Tatiyajjhānabhūmivāsenāti** etena ekattakāyaekattasaññīsāmāññena catutthajjhānabhūmi ca asaṇṇārupavajjā gahitāti veditabbā. **Yathāsambhavanti** ekavīsatiyā kāmāvacararūpāvacarakusalavipākesu cuddasannaṃ paṭisandhiyaṃ pavatte ca, sattannaṃ pavatte eva. Ayaṃ yathāsambhavo.

Catunnaṃ viññānanti bhavādayo apekkhitvā vuttaṃ, catūsu antogadhānaṃ pana tiṇṇaṃ viññānaṃ tīsu viññāṇaṭṭhitīsu ca paccayabhāvo yojetabbo, avīññāṇake sattāvāse saṅkhārapaccayā viññāṇe avijjamānepi tassa saṅkhārahetukattaṃ dassetuṃ “**apicā**”tiādimāha. Etasmiṇca mukhamattappakāsane puññābhisaṅkhārādīnaṃ duggatīdīsu pavattiyam kuslavipākādiviññānaṃ paccayabhāvo bhavesu vuttanayeneva viññāyatīti na vuttoti veditabbo.

Viññānapadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Nāmarūpapadaniddesavaṇṇanā

228. Suttantābhidhammesu nāmarūpadesanāviseso **desanābhedo**. **Tayo khandhāti** etaṃ yadipi pāliyaṃ natthi, atthato pana vuttameva hoṭīti katvā vuttanti vedittabbaṃ.

Aṇḍajānañca abhāvakanānti yojetabbaṃ. **Santatisisānti** kalāpasantānamūlāni. Yadiipi vikārarūpāni paṭisandhikkhaṇe na santi, lakkaṇaparicchedarūpāni pana santīti tāni apariniṭṭhānāni paramatthato vivajjento āha **“rūparūpato”**ti.

Kāmabhava pana yasmā sesaopapātikānanti ettha kiñcāpi kāmabhava “opapātikā”ti vuttā na santi, yena sesaggahaṇaṃ sātthakaṃ bhavēyya, aṇḍajagabbhaseyyakehi pana opapātikasamsedajā sesā hoṭīti sesaggahaṇaṃ katanti vedittabbaṃ. Atha vā brahmakāyikādikehi opapātikēhi vuttehi sese sandhāya **“sesaopapātikāna”**nti āha. Te pana arūpinopi santīti **“kāmabhava”**ti vuttaṃ, aparipuṇṇāyatanānaṃ pana nāmarūpaṃ yathāsambhavaṃ rūpamissakaviññāniddese vuttanayena sakkā dhammagāṇanāto viññātunti na vuttanti daṭṭhabbaṃ.

Avakaṃsato dve aṭṭhakāneva utucittasamuṭṭhānāni hoṭīti sasaddakālaṃ sandhāya **“ukkamsato dvinnaṃ navakāna”**nti vuttaṃ. **Pubbeti** khandhavibhaṅgeti vadanti. Tattha hi “ekekacittakkhaṇe tikkhattuṃ uppajjamāna”nti vuttaṃ. Idheva vā vuttaṃ santatidvayādikaṃ sattakapariyosānaṃ sandhāyāha **“pubbe vuttaṃ kammamamuṭṭhānaṃ sattatividha”**nti, taṃ panuppajjamānaṃ ekekacittakkhaṇe tikkhattuṃ uppajjati iminādhippāyena vuttaṃ “ekekacittakkhaṇe tikkhattuṃ uppajjamāna”nti. **Catuddisā vavathāpitā**ti aññamaññasamsaṭṭhasīsā mūlena catūsu disāsu vavathāpitā aññamaññaṃ āliṅgetvā ṭhitā bhinnavāhanikā viya.

Pañcavokārabhave ca pavattiyanti rūpājanakakammajaṃ pañcaviññānappavattikālaṃ sahaṅgāviññānapaccayañca sandhāyāha. Tadā hi tato nānameva hoṭīti, kammaviññānapaccayā pana sadāpi ubhayaṃ hoṭīti sakkā vattuṃ, pacchājātavīññānapaccayā ca rūpaṃ upatthaddhaṃ hoṭīti. **Asaññesūti**ādi kammaviññānapaccayaṃ sandhāya vuttaṃ, **pañcavokārabhave ca pavattiyanti** bhavaṅgādijanakakammato aññena rūpuppattikālaṃ nirodhasamāpattikālaṃ bhavaṅgādiuppattikālaṃ aññakālañca sandhāya vuttanti yuttaṃ. Bhavaṅgādiuppattikāle hi taṃjanakeneva kammunā uppajjamānaṃ rūpaṃ, so ca vipāko kammaviññānapaccayo hoṭīti sakkā vattuṃ. Sahaṅgāviññānapaccayānepekkhampi hi pavattiyāṃ kammena pavattamānaṃ rūpaṃ nāmañca na kammaviññānapaccayo hoṭīti. **Sabbatthāti** paṭisandhiyaṃ pavatte ca. Sahaṅgāviññānapaccayā nāmarūpaṃ, kammaviññānapaccayā ca nāmarūpañca yathāsambhavaṃ yojetabbaṃ. **Nāmañca rūpañca nāmarūpañca nāmarūpanti** ettha nāmarūpa-saddo attano ekadesena nāma-saddena nāma-saddassa sarūpo, rūpa-saddena ca rūpa-saddassa, tasmā “sarūpaṇaṃ ekaseso”ti nāmarūpa-saddassa ṭhānaṃ itaresañca nāmarūpa-saddānaṃ adassanaṃ daṭṭhabbaṃ.

Vipākato aññaṃ **avipākaṃ**. Yato dvidhā mataṃ, tato yuttameva idanti yojetabbaṃ. **Kusalādicittakkhaṇeti ādi-**saddena akusalakiriya-cittakkhaṇe viya vipākacittakkhaṇepi vipākājanakakammamamuṭṭhānaṃ saṅgahitanti vedittabbaṃ. Vipākacittakkhaṇe pana abhisankhāravīññānapaccayā pubbe vuttanayena ubhayañca upalabbhatīti tādisavipākacittakkhaṇavajjanatthaṃ **“kusalādicittakkhaṇe”**ti vuttaṃ.

Suttantikapariyāyenāti paṭṭhāne rūpānaṃ upanissayapaccayassa avuttattā vuttaṃ, suttante pana “yasmiṃ sati yaṃ hoti, asati ca na hoti, so tassa upanissayo nidānaṃ hetu pabhavo”ti katvā “viññānūpanisaṃ nāmarūpa”nti rūpassa ca viññānūpanissayatā vuttā. Vanapatthapariyāye ca vanasaṇḍagāmanigamanagarajanapadapuggalūpanissayo iriyāpathavihāro, tato ca cīvarādīnaṃ jīvitaparikkhāraṇaṃ kasirena ca appakasirena ca samudāgamaṇaṃ vuttaṃ, na ca vanasaṇḍādayo ārammaṇūpanissayādibhāvaṃ iriyāpathānaṃ cīvarādisamudāgamaṇassa ca bhajanti, tasmā vinā abhāvo eva ca suttantapariyāyato upanissayabhāvo daṭṭhabbo. Nāmassa abhisankhāravīññānaṃ kammārammaṇapaṭisandhiādikāle ārammaṇapaccayova hoṭīti vattabbameva natthīti rūpasseva suttantikapariyāyato ekadhā paccayabhāvo vutto. Sasaṃsayassa hi rūpassa taṃpaccayo hoṭīti vutte nāmassa hoṭīti vattabbameva natthīti.

Pavattassa pākāṭattā apākāṭaṃ paṭisandhiṃ gahetvā pucchati **“kathaṃ paneta”**ntiādinā. Suttato nāmaṃ, yuttito rūpaṃ viññānapaccayā hoṭīti jānitabbaṃ. Yuttito sādhetvā suttēna taṃ daḷhaṃ karonto **“kammamamuṭṭhānassapi hi”**tiādimāha. **Cittasamuṭṭhānassevāti** cittasamuṭṭhānassa viya. Yasmā nāmarūpameva pavattamānaṃ dissati, tasmā tadeva vadantena anuttaraṃ dhammacakkaṃ pavattitaṃ. Suññatāpakāsanañhi dhammacakkappavattananti adhippāyo. Nāmarūpamatatāvacaṇeneva vā pavattiyā dukkhasaccamattatā vuttā, dukkhasaccappakāsanaṃ ca tassa samudayo, tassa ca nirodho, nirodhagāmi ca maggo pakāsito eva hoti. Ahetukassa dukkhassa hetunirodhā, anirujjhanakassa ca abhāva, nirodhassa ca upāyena vinā anadhigantabbattāti catusaccappakāsanaṃ dhammacakkappavattanaṃ yojetabbaṃ.

Nāmarūpapadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Saḷāyatanapadaniddesavaṇṇanā

229. Niyamatoti ca idaṃ catunnaṃ bhūtānaṃ, channaṃ vatthūnaṃ, jīvitassa ca yathāsambhavaṃ

sahajātanissayapurejātaṅdriyādinā ekantena saḷāyatanassa pavattamānassa paccayabhāvaṃ sandhāya vuttaṃ. Rūpāyatanādīnaṃ pana saḷājanissayanupālanabhāvo natthīti aggahaṇaṃ veditabbaṃ. Ārammaṇārammaṇapurejātādibhāvo ca tesam na santatipariyāpannānameva, na ca cakkhādīnaṃ viya ekappakāreṇevāti aniyamato paccayabhāvo. **Niyamato...pe... jīvitindriyanti evanti** ettha **evaṃ**-saddena vā rūpāyatanādīnaṃ saṅgaho veditabbo. **Chaṭṭhāyatanāṇca saḷāyatanāṇca saḷāyatananti** ettha yadipi chaṭṭhāyatanasaḷāyatana-saddānaṃ saddato sarūpatā natthi, atthato pana saḷāyatanekadesova chaṭṭhāyatananti ekadesasarūpatā atthīti ekadesasarūpekaseso katoti veditabbo. Atthato hi sarūpānaṃ ekadesasarūpekasesaṃ icchanti “vaṅko ca kuṭilo ca kuṭilā”ti, tasmā atthato ekadesasarūpānaṇca ekasesena bhavitabbanti.

Atha vā chaṭṭhāyatanāṇca manāyatanāṇca chaṭṭhāyatananti vā, manāyatananti vā, chaṭṭhāyatanāṇca chaṭṭhāyatanāṇca chaṭṭhāyatananti vā, manāyatanāṇca manāyatanāṇca manāyatananti vā ekasesaṃ katvā cakkhādīhi saha “saḷāyatana”nti vuttanti tameva ekasesaṃ nāmapaccayassa, nāmarūpaccayassa ca manāyatanassa vasena kataṃ atthato dassento āha “**chaṭṭhāyatanāṇca saḷāyatanāṇca saḷāyatananti evaṃ katekasesassā**”ti. Yathāvuttopi hi ekaseso atthato chaṭṭhāyatanāṇca saḷāyatanāṇcāti evaṃ kato nāma hotīti. Sabbattha ca ekasese kate ekavacananiddeso katekasesānaṃ saḷāyatanādīsaddavacanīyatāsāmaññavasena katoti daṭṭhabbo. **Abyākatavāre vakkhatīti** kiñcāpi akusalavāre kuslavāre ca “nāmapaccayā chaṭṭhāyatana”nti vuttaṃ, suttantabhājanīye pana vipākachaṭṭhāyatanaṃ gahitanti adhippāyena abyākatavāreṇeva sādhaḥabhāvena udāhaṇanti daṭṭhabbaṃ. Paccayanaye pana “chaṭṭhā hoti taṃ avakaṃsato”tiādīnā avipākassapi paccayo uddhaṭo, so niravasesaṃ vattukāmatāya uddhaṭoti veditabbo. **Idha saṅgahitanti** idha ekasesanayena saṅgahitaṃ, tattha abyākatavāre lokiyavipākabhājanīye vibhantanti veditabbanti adhippāyo.

Neyyanti ñeyyaṃ. Ukkamaṃsāvakaṃsoti ettha sattadhā paccayabhāvato ukkaṃso aṭṭhadhā paccayabhāvo, tato pana navadhā tato vā dasadhāti ayaṃ ukkaṃso, avakaṃso pana dasadhā paccayabhāvato navadhā paccayabhāvo, tato aṭṭhadhā, tato sattadhāti evaṃ veditabbo, na pana sattadhā paccayabhāvato eva dvepi ukkaṃsāvakaṃsā yojetabbā tato avakaṃsābhāvatoti.

Hadayavatthuno saḷāyaṃ hutvāti etena arūpe viya asahāyaṃ nāmaṃ na hoti, hadayavatthu ca nāmena saha chaṭṭhāyatanassa paccayo hotīti ettakameva dasseti, na pana yathā hadayavatthu paccayo hoti, tathā nāmapīti ayamatto adhippeto. Vatthu hi vippayuttapaccayo hoti, na nāmaṃ, nāmaṇca vipākahetādipaccayo hoti, na vatthūti. Pavatte arūpadhammā kammajarūpassa ṭhītipattasseva paccayā honti, na uppajjamānassāti vippayuttaatthiavigatā ca pacchājātavippayuttādayo eva cakkhādīnaṃ yojetabbā.

Avasesamanāyatanassāti ettha “pañcakkhandhabhave panā”ti etassa anuvattamānattā pañcavokārabhave eva pavattamānaṃ pañcaviññānehi avasesamanāyatanam vuttanti daṭṭhabbaṃ. Nāmarūpassa saḷājātādīsādhāraṇapaccayabhāvo sampayuttādīsādhāraṇapaccayabhāvo ca yathāsambhavaṃ yojetabbo.

Saḷāyatanapadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Phassapadaniddesavaṇṇanā

230. “Chaṭṭhāyatanapaccayā phasso”ti abhidhammabhājanīyapāḷi āruppaṃ sandhāya vuttāti “**chaṭṭhāyatanapaccayā phassoti pāḷianusārato**”ti āha. **Ajjhattanti** sasantatipariyāpannameva gaṇhāti. Tañhi sasantatipariyāpannakammanibbattaṃ tādisassa phassassa paccayo hoti, rūpādīni pana bahiddhā anupādinnāni ca phassassa ārammaṇaṃ honti, na tāni cakkhādīni viya sasantatipariyāpannakammakilesanimittapavattibhāvena phassassa paccayoti paṭhamācariyavāde na gahitāni, dutiyācariyavāde pana yathā tathā vā paccayabhāve sati na sakkā vajjetunti gahitānīti.

Yadi sabbāyatanehi eko phasso sambhaveyya, “saḷāyatanapaccayā phasso”ti ekassa vacanaṃ yujjeyya. Athāpi ekamhā āyatanā sabbe phassā sambhaveyyuṃ, tathāpi sabbāyatanehi sabbaphassasambhavato āyatanabhedena phassabhedo natthīti tadabhedavasena ekassa vacanaṃ yujjeyya, tathā pana asambhavato na yuttanti codeti “**na sabbāyatanehi**”tiādīnā. Aññassapi vā asambhavantassa vidhānassa bodhanatthameva “**nāpi ekamhā āyatanā sabbe phassā**”ti vuttaṃ, “na sabbāyatanehi eko phasso sambhoti”ti idameva pana ekaphassavacanaṃ ayuttadīpakaṃ kāraṇanti veditabbaṃ. Nidassanavasena vā etaṃ vuttaṃ, nāpi ekamhā āyatanā sabbe phassā sambhonti, evaṃ na sabbāyatanehi eko phasso sambhoti, tasmā ekassa vacanaṃ ayuttanti. Parihāraṃ pana anekāyatanehi ekaphassassa sambhavatoti dassento “**tatridaṃ vissajjana**”ntiādīmāha. Ekopi anekāyatanappabhavo **ekopanekāyatanappabhavo**. Chadhāpaccayatte pañcavibhāvayeti evaṃ sesesupi yojanā. **Tathā cāti** paccuppannāni rūpādīni paccuppannaṇca dhammāyatanapariyāpannaṃ rūparūpaṃ sandhāya vuttaṃ. **Ārammaṇapaccayamattenāti** taṃ sabbam apaccuppannaṃ aññaṇca dhammāyatanam sandhāya vuttaṃ.

Phassapadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Vedanāpadaniddesavaṇṇanā

231. “Sesāna”nti ettha sampatiṇṇaṇassa cakkhusamphassādayo pañca yadipi anantarādīhipi paccayā honti, anantarādīnaṃ pana upanissaye antogadhattā santīraṇatadārammaṇānañca sādharmaṇassa tassa vasena “**ekadhā**”ti vuttaṃ.

Tebhūmakavipākavedanānampi sahaṇṇatamanosamphassasāṅkhāto so phasso aṭṭhadhā paccayo hotīti yojettabbaṃ. Paccayaṃ anupādinnaṃ keci icchāntīti “**yā panā**”tiādīnaṃ manodvārāvajjanaphassassa paccayabhāvo vutto, tañca mukhamattadassanattamaṃ daṭṭhabbaṃ. Etena nayena sabbassa anantarassa anānantarassa ca phassassa tassā tassā vipākavedanāya upanissayatā yojettabbāti.

Vedanāpadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Taṇhāpadaniddesavaṇṇanā

232. Mamattenāti sampiyāyamānena, assādanataṇhāyāti vuttaṃ hoti. Tattha putto viya vedanā daṭṭhabbā, khīrādayo viya vedanāya paccayabhūtā rūpādayo, khīrādīdayikā dhāti viya rūpādichaḷārammaṇadāyaka cittaḷādayo cha. Tattha veḷḷo rasāyanojāvasena tadupatthambhītajīvitavasena ca dhammārammaṇassa dāyakoṭi daṭṭhabbo. Ārammaṇapaccayo uppaḷḷamānassa ārammaṇamattameva hoti, na upanissayo viya uppādakoti uppādakassa upanissayasaveva vasena “**ekadhāva**”ti vuttaṃ. Upanissayena vā ārammaṇupanissayo saṅgahito, tena ca ārammaṇabhāvena taṃsabhāvo aññopi ārammaṇabhāvo dīpito hotīti upanissayavaseneva paccayabhāvo vuttoti veditabbo.

Yasmā vātiādīnaṃ na kevalaṃ vipākasukhavedanā eva, tissopi pana vedanā vipākā visesena taṇhāya upanissayapaccayo, avisesena itarā cāti dasseti. **Upekkhā pana santattā, sukhamicceva bhāsītīti** tasmā sāpi bhiyyo icchanavasena taṇhāya upanissayoti adhippāyo. Upekkhā pana akusalavipākabhūtā aniṭṭhattā dukkhe avarodhetabbā, itarā iṭṭhattā sukheti sā dukkhaṃ viya sukhaṃ viya ca upanissayo hotīti sakkā vattuntī. “Vedanāpaccayā taṇhā”ti vacanena sabbassa vedanāvato paccayassa atthitāya taṇhuppattippasaṅge taṃnivāraṇatthamāha “**vedanāpaccayā cāpi**”tiādī.

Nanu “anusayasahāyā vedanā taṇhāya paccayo hotī”ti vacanassa abhāva atippasaṅganivattanaṃ na sakkā kātuntī? Na, vaṭṭakathāya pavattattā. Vaṭṭassa hi anusayavīrahe abhāvato anusayasahitāyeva paccayoti atthato vuttametaṃ hotīti. Atha vā “avijjāpaccayā”ti anuvattamānattā anusayasahitāya paccayoti viññāyati. “Vedanāpaccayā taṇhā”ti ca ettha vedanāpaccayā eva taṇhā, na vedanāya vināti ayaṃ niyamo viññāyati, na vedanāpaccayā taṇhā hoti evāti, tasmā atippasaṅgo natthi evāti.

Vusīmatoti vusitavato, vusitabrahmacariyavāsassāti attho. Vussatīti vā “vusī”ti maggo vuccati, so etassa vuttho atthīti **vusīmā**. Aggaphalaṃ vā pariniṭṭhitavāsattā “vusī”ti vuccati, taṃ etassa atthīti **vusīmā**.

Taṇhāpadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Upādānapadaniddesavaṇṇanā

233. Sassato attāti idaṃ purimadiṭṭhiṃ upādiyamānaṃ uttaradiṭṭhiṃ nidassetuṃ vuttaṃ. Yathā hi esā diṭṭhi daḷhikaraṇavasena purimaṃ uttarā upādiyati, evaṃ “natthi dinna”ntiādīkāpīti. **Attaggahaṇaṃ** pana attavādupādānanti na idaṃ diṭṭhupādānadassananti daṭṭhabbaṃ. **Loko cāti** vā attaggahaṇavinimuttaṃ gahaṇaṃ diṭṭhupādānabhūtaṃ idha purimadiṭṭhiuttaradiṭṭhivacanēhi vuttanti veditabbaṃ. “Dhammasaṅkhepavithhāre pana saṅkhepato taṇhādaḷhattaṃ, saṅkhepato diṭṭhimattameva, vitthārato panā”ti evaṃ dhammasaṅkhepavithhārato saṅkhepaṃ vitthārañca niddhāretīti. **Dhammasaṅkhepavithhāre**ti niddhāraṇe bhuttaṃ daṭṭhabbaṃ.

Pakatiānuādīnaṃ sassatagāhapubbaṅgamo, sarīrassa ucchedaggāhapubbaṅgamo ca tesāṃ sāmibhūto koci sassato ucchijjāmāno vā attā atthīti attaggāho kadāci hotīti “**yebhuyyenā**”ti vuttaṃ. Yebhuyyena paṭhamaṃ attavādupādānantiādīnaṃ vā sambandho.

Yadipi bhavarāgajavanavīthi sabbapaṭhamaṃ pavattati gahitappaṭisandhikassa bhavanikantiyā pavattitabbattā, so pana bhavarāgo taṇhādaḷhattaṃ na hotīti maññamāno na kāmupādānassa paṭhamuppattimāha. Taṇhā kāmupādānanti pana vibhāgassa akaraṇe sabbāpi taṇhā kāmupādānanti, karaṇepi kāmāragato aññāpi taṇhā daḷhābhāvaṃ pattā kāmupādānanti tassa arahattamagavajjhātā vuttā.

Uppattiṭṭhānabhūtā cittuppādā **visayo**. Pañcupādānakkhandhā ālayo, tattha ramatīti **ālayarāmā**, pajā. Teneva sā ālayarāmātā ca sakasantāne parasantāne ca pākāṭā hotīti. Upanissayavacanena ārammaṇānantarapakatūpanissayā vuttāti anantarapaccayādīnampi saṅgaho kato hoti.

Upādānapadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Bhavapadaniddesavaṇṇanā

234. Phalavohārena kammabhavo bhavoti vuttoti upapattibhavanibbacanameva dvayassapi sādharmaṇaṃ katvā vadanto āha “**bhavatīti bhavo**”ti. **Bhavaṃ gacchatīti** nipphādanaphalavasena attano pavattikāle bhavābhimukhaṃ hutvā pavattatīti attho, nibbattanameva vā ettha gamaṇaṃ adhippetamaṃ.

Saññāvataṃ bhavo saññābhavoti ettha vantu-saddassa lopo daṭṭhabbo, tassa vā atthe akāraṃ katvā “saññābhavo”tipi pāṭho. Vokiriyati pasāriyati vitthāriyatīti vokāro, vokiṇaṇaṃ vā vokāro, so ekasmiṃ pavattatā **eko vokāro**ti vutto, padesapasaṭṭupattīti attho.

Cetanāsampayuttā vā...pe... saṅgahitāti ācayagāmitāya kammasaṅkhātataṃ dassetvā kammabhava saṅgahitabhāvaṃ pariyāyena vadati, nippariyāyena pana cetanāva kammabhavo. Vuttañhi “kammabhavo tīhi khandhehi ekenāyatanena ekāya dhātuyā sampayutto, ekena khandhena ekenāyatanena ekāya dhātuyā kehici sampayutto”ti (dhātu. 244). Upapattibhavo tīhipi tikehi vuttā upapattikkhandhāva. Yathāha “upapattibhavo kāmabhavo saññābhavo pañcavokārabhavo pañcahi khandhehi ekādasahāyatanehi sattarasahi dhātūhi saṅgahito”tiādi (dhātu. 67). Yadi hi anupādinnakānampi gahaṇaṃ siyā, “dvādasahāyatanehi aṭṭhārasahi dhātūhi”ti vattabbaṃ siyāti.

Saṅkhārabhavānaṃ dhammabhedato na saṅkhārā eva puna vuttatī “**sāttakamevidaṃ punavacana**”nti etaṃ na yuttanti ce? Na, bhavakadesabhāvena saṅkhārānaṃ bhavoti puna vuttatā. Parena vā dhammavisesaṃ agaṇetvā punavacanaṃ coditanti codakābhilāsavasena “**sāttakamevidaṃ punavacana**”nti vuttaṃ.

Kāmabhavādinibbattanakassa kamma kāmabhavādibhāvo phalavohārena aṭṭhakathāyaṃ vutto. Antogadhe visuṃ agaṇetvā abhantaragate eva katvā kāmabhavādike kammupapattibhavavasena duguṇe katvā āha “**cha bhavā**”ti.

Avisesenāti upādānabhedamaṃ akatvāti attho. Upādānabhedākaraṇeneva ca dvādasappabhedassa saṅgahasena saṅgahato “**cha bhavā**”ti vuttaṃ.

Goṣīlena kukkuraṣīlena ca samattena samādinna gunnaṃ kukkurānañca saḥabyatā vuttatī sīlabbatupādānavato jhānabhāvanā na ijjhatīti maññamānā tena **rūpārūpabhavā na hontīti keci vadanti**, vakkhamānena pana pakārena paccayabhāvato “**taṃ na gahetabba**”nti āha. Asuddhimagge ca suddhimaggaparāmasanaṃ sīlabbatupādānanti suddhimaggaparāmasanena rūpārūpāvacarajjhānānaṃ nibbattaṃ na yujjati. Purāṇabhāratasītāharaṇapasubandhavidhiādisavanaṃ **asaddhammasavanaṃ**. **Ādi**-saddena asappurisūpanissayaṃ pubbe ca akatapuññataṃ attamicchāpaṇidhitañca saṅgaṇhāti. **Tadantogadhā evāti** tasmīṃ duccharitanibbatte sucaritanibbatte ca kāmabhava antogadhā evāti attho.

Antogadhāti ca saññābhavapañcavokārabhavānaṃ ekadesena antogadhātā vuttaṃ. Na hi te niravasesā kāmabhava antogadhāti. **Sappabhedassāti** sugatiduggatimanussādippabhedavato. Kamena ca avatvā sīlabbatupādānassa ante bhavapaccayabhāvavacanaṃ attavādupādānaṃ viya abhiñhaṃ asamudācaraṇato attavādupādānamittatā ca.

Hetupaccayappabhedehīti ettha maggapaccayo ca vattabbo. Diṭṭhupādānādīni hi maggapaccayā hontīti.

Bhavapadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Jātijarāmarāṇādīpadaniddesavaṇṇanā

235. Upapattibhavupattiyeva jātīti āha “**na upapattibhavo**”ti. Jāyamānassa pana jāti jātīti upapattibhavopi asati abhāvā jātiyā paccayoti sakkā vattumaṃ. Jāyamānarūpapadaṭṭhānatāpi hi rūpajātiyā vuttā “upacitarūpapadaṭṭhāno (dha. sa. aṭṭha. 641) upacayo, anuppabandharūpapadaṭṭhānā santatī”ti.

Khandhānaṃ jātānaṃ uññātātānuññātātāca **hinapaṇitātā**. **Ādi**-saddena suvaṇṇadubbaṇṇādivisesaṃ saṅgaṇhāti. Ajjhattasantānagatato aññassa visesakārakassa kāraṇassa abhāvā “**ajjhattasantāne**”ti āha.

Tena tenāti ñāti byasanādīnā jarāmarāṇato aññena dukkhadhammena. **Upanissayaakoṭiyāti** upanissayaṃsena, upanissayalesenāti attho. Yo hi paṭṭhāne anāgato sati bhāvā asati ca abhāvā suttantikapariyāyena upanissayo, so “upanissayaakoṭī”ti vuccati.

Jātijarāmarāṇādīpadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Bhavacakkakathāvaṇṇanā

242. Samitanti saṅgataṃ, abbochinnanti attho. **Kāmayānassāti** kāmayānassa, kāmo yānaṃ etassāti vā kāmayāno, tassa **kāmayānassa. Ruppattī** sokena ruppatti.

Pariyuṭṭhānatāya tiṭṭhanasīlo **pariyuṭṭhānaṭṭhāyī**. “Pariyuṭṭhaṭṭhāyino”ti vā pāṭho, tattha pariyuṭṭhātīti pariyuṭṭhaṃ, diṭṭhipariyuṭṭhaṃ, tena tiṭṭhatīti **pariyuṭṭhaṭṭhāyīti** attho daṭṭhabbo. **Pañca pubbanimittānīti** “mālā milāyanti, vatthānī kilissanti, kacchehi sedā muccanti, kāye vevaṇṇiyaṃ okkamati, devo devāsane nābhiraṃatī”ti (itivu. 83) vuttāni pañca maraṇapubbanimittānīti attho. Tāni hi disvā kammanibbattakkhandhasaṅkhāte upapattibhave bhavachandabalena devānaṃ balavasoko uppajjattīti. **Bāloti** avidvā. Tena avijjāya kāraṇabhāvaṃ dasseti. **Tividhanti** tassārūppakathāsavanakammakāraṇādassanamarāṇakālakammopattṭhānanidānaṃ sokādidukkhaṃ. **Āsave sādhetīti** āsave gamenti bodhetīti attho.

Evam satīti aviditādītāya anādībhāve sati. **Ādimattakathananti**ti etassa atthīti ādimāṃ, bhavacakkaṃ. Tassa bhāvo ādimattaṃ, tassa kathanāṃ ādimattakathanāṃ. Visesanivattiattho vā **matta**-saddo, satī anādībhāve avijjā ādimhi majjhe pariyosāne ca sabbattha siyāti ādimattāya avijjāya kathanāṃ virūjjhatīti attho. **Avijjāggahaṇenāti** avijjāya uppādanena kathanena, appahānena vā, attano santāne sannihitabhāvakaraṇenāti attho. **Kammādīnīti** kammavipākavattāni. Vattākāraṇabhāvena padhānattā “padhānadhammo”ti avijjā kathitā. Vadatīti **vado**. Vedeti, vediyatīti vā **vedeyyo**, sukhādīṃ anubhavati, sabbavisaye vā jānāti, “sukhito”tiādīnā attanā parehi ca jānāti nīyati cāti attho. **Brahmādinā vā attanā vāti vā**-saddo ca-saddattho. Tenāha “**kāravēdakarāhita**”nti ca-saddatthasamāsaṃ.

Dvādasavidhasuññatāsuññanti avijjādīnaṃ dvādasavidhānaṃ suññatāya suññāṃ, catubbidhampi vā suññatāṃ ekaṃ katvā dvādasāṅgatāya dvādasavidhātī tāya dvādasavidhāya suññatāya suññanti attho.

Pubbantāharaṇatoti pubbantato paccuppannavipākassa āharaṇato paricchinnavedanāvāsānaṃ etaṃ bhavacakkanti attho. Bhavacakkekadesopi hi bhavacakkanti vuccati. Vedanā vā taṇhāsahāyāya avijjāya paccayo hotīti vedanāto avijjā, tato saṅkhārātī sambajjhanato vedanāvāsānaṃ bhavacakkanti yuttametaṃ, evaṃ taṇhāmūlake ca yojetabbaṃ. Dvinnampi hi aññamaññaṃ anuppaveso hotīti. Avijjā dhammasabhāvaṃ paṭicchadetvā viparītābhinivesaṃ karontī diṭṭhicarite saṃsāre nayati, tesam vā saṃsāraṃ saṅkhārādīpavattim nayati pavattetīti “**saṃsāranāyikā**”ti vuttā. **Phaluppattiyāti** kattuniddeso. Viññāṇādīpaccuppannaphaluppatti hi idha diṭṭhā, adīṭṭhānañca purimabhāve attano hetūnaṃ avijjāsāṅkhārānaṃ phalaṃ ajanetvā anupacchijjanaṃ pakāseti. Atha vā purimabhavacakkaṃ dutiyena sambandhaṃ vuttanti vedanāsāṅkhātassa phalassa uppattiyā taṇhādīnaṃ hetūnaṃ anupacchedaṃ pakāseti, tasmā phaluppattiyā kāraṇabhūṭāya paṭhamassa bhavacakkassa hetūnaṃ anupacchedappakāsanatoti attho. Saṅkhārādīnameva vā phalānaṃ uppattiyā avijjādīnaṃ hetūnaṃ phalaṃ ajanetvā anupacchedameva, viññāṇādīhetūnaṃ vā saṅkhārādīnaṃ anubandhanameva pakāseti paṭhamāṃ bhavacakkaṃ, na dutiyaṃ viya pariyosānampīti “**phaluppattiyā hetūnaṃ anupacchedappakāsanato**”ti vuttam. “Viññāṇapaccayā nāmarūpa”nti ettha aparipuṇṇāyatanakalalarūpaṃ vatvā tato uddham “nāmarūpapaccayā saḷāyatana”nti saḷāyatanappavatti vuttatī āha “**anupubbapavattidīpanato**”ti. “Bhavapaccayā jāti”ti ettha na āyatanānaṃ kamena uppatti vuttatī āha “**sahuppattidīpanato**”ti.

Hetuādīpubbakā tayo sandhī etassāti **hetuphalahetupubbakatisandhi**, bhavacakkaṃ. Hetuphalahetuphalavasena catuppabhedo aṅgānaṃ saṅgaho etassāti **catubhedasaṅgahaṃ**. Sarūpato avuttāpi tasmim tasmim saṅgahe ākirīyanti avijjāsāṅkhārādīggahaṇehi pakāsīyantīti **ākārā**, atītahetuādīnaṃ vā pakārā **ākārā**. Kilesakammavipākā vipākakilesakammehi sambandhā hutvā punappaṇaṃ parivattantīti tesu vattānaṃ āropetvā “**tivaṭṭa**”nti vuttam, vaṭṭekadesattā vā “vattāni”ti vuttāni.

Sandhīnaṃ ādīpariyosānavavattitīti sandhīnaṃ pubbāparavavattitīti attho.

“**Yā kāci vā pana cetanā bhavo, cetanāsampayuttā āyūhanasaṅkhārā**”ti idaṃ imissā dhammaṭṭhitiññābhājanīye vuttāya **paṭisambhidāpāliyā** (paṭi. ma. 1.47) vasena vuttam. Ettha hi “cetanā bhavo”ti āgatāti. Bhavaniddese pana “**sāttatho**”ti ettha “cetanāva saṅkhārā, bhavo pana cetanāsampayuttāpi”ti vibhaṅgapāliyā vasena dassitam. “Tattha katamo puññābhisaṅkhārō? Kusalā cetanā kāmāvacarā”tiādīnā hi saṅkhārānaṃ cetanābhāvo **vibhaṅgapāliyaṃ** (vibha. 226) vuttoti. Tattha **paṭisambhidāpāliyaṃ** “cetanāsampayuttā vipākadharmattā savipākena āyūhanasaṅkhātēna saṅkhatābhisaṅkharānakiccena saṅkhārā”ti vuttā. **Vibhaṅgapāliyaṃ** (vibha. 234) “sabbampi bhavagāmikammaṃ kammabhavo”ti bhavassa paccayabhāvena bhavagāmbhāvato kammasaṃsaṭṭhasahāyatāya kammabhāvato ca upapattibhavaṃ bhāventīti bhavoti vuttā, upapattibhavabhāvanakiccaṃ pana cetanāya sātīsayanti **paṭisambhidāpāliyaṃ** cetanā “bhavo”ti vuttā, bhavābhisaṅkharānakiccaṃ cetanāya sātīsayanti **vibhaṅgapāliyaṃ** “kusalā cetanā”tiādīnā cetanā “saṅkhārā”ti vuttā, tasmā tena tena pariyāyena ubhayaṃ ubhayattha vattum yuttanti natthettha virodho. **Gahaṇanti** kāmupādānaṃ kiccēnāha. **Parāmasananti** itarāni. **Āyūhanāvāsāneti** tīsupi atthavikappesu vuttassa āyūhanassa avasāne.

Dvīsu atthavikappesu vutte āyūhanasaṅkhāre “**tassa pubbabhāgā**”ti āha, tatiye vutte “**taṃsāmpayuttā**”ti. Daharassa cīttappavatti bhavaṅgabahulā yebhuyena bhavantarajanakakammāyūhanasamatthā na hotīti “**idha paripakkattā āyatanāna**”nti vuttam. **Kammakaraṇakāle sammohoti** etena kammassa paccayabhūtaṃ sammohaṃ

dasseti, na kammampayuttameva.

Kammāneva vipākaṃ sambharanti vaḍḍhentīti **kammambhārā**, kammaṃ vā saṅkhārabhavā, tadupakārakāni avijjātaṅḥupādānāni **kammambhārā**, paṭisandhidāyako vā bhavo kammaṃ, tadupakārakā yathāvuttaāyūhanasaṅkhārā avijjādayo ca **kammambhārā**ti kammaṃca kammambhārā ca kammambhārāti ekasesaṃ katvā “**kammambhārā**”ti āha. **Dasa dhammā kammanti** avijjādayopi kammahāyatāya kammasarikkhākā tadupakārakā cāti “kamma”nti vuttā.

Saṅkhippanti ettha avijjādayo viññādayo cāti saṅkhepo, kammaṃ vipāko ca. Kammaṃ vipākoti evaṃ saṅkhipiyatīti vā saṅkhepo, avijjādayo viññādayo ca. Saṅkhepabhāvasāmaññena pana ekavacanāṃ katanti daṭṭhabbaṃ. Saṅkhepasaddo vā bhāgādhivacananti kammabhāgo **kammasaṅkhepo**.

Evaṃ samuppannanti kammato vipāko. Tatthāpi avijjāto saṅkhārāti evaṃ samuppannaṃ, tisandhiādivasena vā samuppannaṃ idaṃ bhavacakkanti attho. **Ittaranti** gamanadhammaṃ, vinassadhammanti attho. Tena uppādayavavantaḍḍipakena **anicca**-saddena vikārāpattidīpakena **cala**-saddena ca adīpitaṃ kālantarāṭṭhāyitāpaṭikkhepaṃ dīpeti, **adhuvanti** etena thirabhāvapaṭikkhepaṃ nissārataṃ. Hetū eva sambhārā **hetusambhārā**. “Thānaso hetuso”ti ettha evaṃ vuttaṃ vā thānaṃ, aññampi tassa tassa sādharmaṇaṃ kāraṇaṃ **sambhāro**, asādharmaṇaṃ **hetu**. **Evanti** evaṃ hetuto dhammamattasambhave hetunirodhā ca vaṭṭupacchede dhamme ca taṃnirodhāya desite satīti attho. Brahmācariyaṃ idha **brahmācariyaḍḍha**. **Satte cāti** ettha **ca**-saddo evaṃ brahmācariyaṃca vijjati, sassatucchedā ca na hotīti samuccayattho. Evañhi hetuāyatte dhammamattasambhave satto nupalabbhati, tasmīṃca upalabbhante sassato ucchedo vā siyā, nupalabbhante tasmīṃ nevuccchedo na sassatanti vuttaṃ hoti.

Saccappabhavatoti saccato, saccānaṃ vā pabhavato. **Kusalākusalaṃ kammanti** vaṭṭakathāya vattamānattā sāsavanti viññāyati. **Avisesenāti** cetanā cetanāsampayuttakāti visesaṃ akatvā sabbampi taṃ kusalākusalaṃ kammaṃ “samudayasacca”nti vuttanti attho. “Taṅhā ca...pe... avasesā ca sāsavā kusalā dhammā”ti hi cetanācetanāsampayuttavisesaṃ akatvā vuttanti, ariyasaccavisesaṃ vā akatvā samudayasaccanti vuttanti attho.

Vatthūsūti ārammaṇesu, cakkhādīsu vā paṭicchādetabbesu vatthūsū. **Sokādīnaṃ adhiṭṭhānattāti** tesāṃ kāraṇattā, tehi siddhāya avijjāya sahitehi saṅkhārehi paccayo ca hoti bhavantarapātubhāvāyāti adhippāyo. Cuticittaṃ vā paṭisandhiviññāṇassa anantarapaccayo hotīti “**paccayo ca hoti bhavantarapātubhāvāyā**”ti vuttaṃ. Taṃ pana cuticittaṃ avijjāsaṅkhārarahitaṃ bhavantarassa paccayo na hotīti tassa sahāyadassanattamāha “**sokādīnaṃ adhiṭṭhānattā**”ti. **Dvidhāti** attanoyeva sarasena dhammantarapaccayabhāvena cāti dvidhā.

Avijjāpaccayā saṅkhārāti etena saṅkhārānaṃ paccayuppānatādasānena “ko nu kho abhisāṅkharotīti esa no kallo pañho”ti dasseti. Tenetaṃ kārakadassananivāraṇanti. **Evamādidassananivāraṇanti** etena “socati paridevati dukkhito”tiādidassananivāraṇamāha. Sokādayopi hi paccayāyattā avasavattinoti “jātipaccayā jarāmāraṇaṃ soka...pe... sambhavanti”ti etena vuttanti.

Gaṇḍabhedapīlakā viyāti gaṇḍabhedanattaṃ paccamāne gaṇḍe tassapi upari jāyamānakhuddakapīlakā viya, gaṇḍassa vā anekadhābhede pīlakā viya. **Gaṇḍavikārā** sūnatāsarāgapubbagahaṇādayo.

Paṭalābhibhūtacakkhuko rūpāni na passati, kiñcīpi passanto ca viparītaṃ passati, evaṃ avijjābhibhūto dukkhādīni na paṭipajjati na passati, micchā vā paṭipajjati **paṭalaṃ viya avijjā**, kiminā viya attanā katattā vaṭṭassa attanoyeva pariḍḍhamanākāraṇattā ca **kosappadesā viya saṅkhārā**, saṅkhārapariggahaṃ vinā paṭiṭṭhaṃ alabhamānaṃ **viññāṇaṃ** pariṇāyakaḥpariggahaṃ vinā paṭiṭṭhaṃ alabhamāno **rājakumāro viyāti** pariggahena vinā paṭiṭṭhālābho ettha sāmāññaṃ. **Upapattinimittanti** kammādiārammaṇamāha. **Parikappanatoti** ārammaṇakāraṇato, sampayuttana vā vitakkena vitakkanato. Devamanussamigavihaṅgādivividhappakāratāya **māyā viya nāmarūpaṃ**, paṭiṭṭhāvisesena vuḍḍhivisesāpattito **vanappagumbo viya saḷāyatanam**. Āyatanānaṃ visayivisayabhūtānaṃ aññamaññābhimukhabhāvato **āyatanaghaṭṭanato**. Ettha ca saṅkhārādīnaṃ kosappadesapariṇāyakādīhi dvīhi dvīhi sadisatāya dve dve upamā vuttāti daṭṭhabbā.

Gambhīro eva hutvā obhāsati pakāsati dissatīti **gambhīravabhāso**. **Jātipaccayasambhūtasamudāgataṭṭhoti** jātipaccayā sambhūtaṃ hutvā sahitaṃ attano paccayānurūpassa uddhaṃ uddhaṃ āgatabhāvo, anuppabandhoti attho. Atha vā sambhūtaṭṭho ca samudāgataṭṭho ca **sambhūtasamudāgataṭṭho**. “Na jātito jarāmāraṇaṃ na hoti, na ca jātiṃ vinā aññato hoti”ti hi jātipaccayasambhūtaṭṭho vutto. **Itthañca jātito samudāgacchatīti** paccayasamudāgataṭṭho, yā yā jāti yathā yathā paccayo hoti, tadanurūpāpātubhāvoti attho.

Anulomapaṭilomatoti idha pana paccayuppādā paccayuppānuppādasaṅkhātāṃ anulomaṃ, nirodhā nirodhasaṅkhātāṃ paṭilomañcāha. Ādito pana antagamaṇaṃ anulomaṃ, antato ca ādigamaṇaṃ paṭilomamāhāti. “Ime cattāro āhārā kiṃnidānā”tiādikāya (saṃ. ni. 2.11) vemajjhato paṭṭhāya paṭilomadēsanāya, “cakkhuṃ paṭicca rūpe ca

uppajjati cakkhuviññāṇaṃ, tiṇṇaṃ saṅgati phasso, phassapaccayā vedanā’ tiādīkāya (saṃ. ni. 2.43-44; 2.4.60) anulomadesanāya ca **dvisandhitisaṅkhepaṃ**, ‘‘saṃyojanīyesu, bhikkhave, dhammesu assādānupassino viharato taṇhā pavaḍḍhati, taṇhāpaccayā upādāna’’ ntiādīsu (saṃ. ni. 2.53-54) **ekasandhidvisaṅkhepaṃ**.

Avijjādīnaṃ sabhāvo paṭivijjhīyatīti **paṭivedho**. Vuttañhi ‘‘tesaṃ tesaṃ vā tattha tattha vuttadhamaṇaṃ paṭivijjhitaḥ salakkhaṇasaṅkhāto aviparītasabhāvo paṭivedho’’ti (dha. sa. aṭṭha. nidānakathā). Apuññābhisaṅkhārekadeso **sarāgo**, añño **virāgo**, rāgassa vā apaṭipakkhabhāvato rāgappavaḍḍhako sabbopi apuññābhisaṅkhāro **sarāgo**, itaro paṭipakkhabhāvato **virāgo**. ‘‘Dīgharattañhetam, bhikkhave, assutavato puthujjanassa ajjhositam mamāyitam parāmatṭham ‘etaṃ mama, esohamasmi, eso me attā’’ti (saṃ. ni. 2.62) attaparāmasassa viññāṇaṃ viṣiṭṭham vatthu vuttanti viññāṇassa **suññataṭṭho** gambhīro, attā vijjānāti saṃsaratīti sabyāpārātasāṅkantiabhinivesabalavatāya **abyāpārāṭṭhaasaṅkantipaṭisaṅkhipātubhāvāṭṭhā** ca gambhīrā, nāmassa rūpena, rūpassa ca nāmena asampayogato **vinibbhogo**, nāmassa nāmena **avinibbhogo** yojetabbo. Ekuppādekanirodhehi avinibbhoge adhippete rūpassa ca rūpena labbhati. Atha vā ekacatuvoḍḍhavesu nāmarūpanaṃ asahavattanato aññamaññavinibbhogo, pañcavokārabhave sahavattanato avinibbhogo ca veditaḥ.

Adhipatiyaṭṭho nāma indriyapaccayabhāvo. ‘‘Lokopeso dvārāpesā khetampeta’’nti (dha. sa. 598-599) vuttā **lokādiatṭhā** cakkhādīsu pañcasu yojetabbā. Manāyatanassapi lujjanato manosamphassādīnaṃ dvārakhettabhāvato ca ete atṭhā sambhavanteva. Āpāthagatānaṃ rūpādīnaṃ pakāsanayogyatālakkaṇaṃ obhāsaṇaṃ cakkhādīnaṃ **visayibhāvo**, manāyatanassa vijjānaṃ. **Saṅghaṭṭanaṭṭho** viśesena cakkhusamphassādīnaṃ pañcannaṃ, itare channampi yojetabbā. Phusanañca phassassa sabhāvo, saṅghaṭṭanaṃ raso, itare upaṭṭhānākārā. **Ārammaṇarasānubhavanaṭṭho** rasavasena vutto, **vedayaṭṭho** lakkhaṇavasena. Attā vedayaṭṭhi abhinivesassa balavatāya **nijjivaṭṭho** vedanāya gambhīro. Nijjivāya vedanāya vedayitaṃ nijjivavedayitaṃ, nijjivavedayitameva atṭho **nijjivavedayaṭṭho**.

Ādānaṭṭho catunnampi upādānaṃ samāno, **gahaṇaṭṭho** kāmupādānaṃ, itaresaṃ tiṇṇaṃ **abhinivesādiatṭho**. ‘‘Ditṭhikantāro’’ti hi vacanato ditṭhīnaṃ **duratikkamanaṭṭhopīti**. Daḷhagahaṇatṭā vā catunnampi **duratikkamanaṭṭho** yojetabbo. **Yonigatiṭṭhitinivāsesukhipananti** samāse bhummavacanassa alopo daṭṭhabbo, tasmā tena āyūhanābhisaṅkharaṇapadānaṃ samāso hoti. Jarāmarāṇaṅgaṃ marāṇappadhānanti marāṇaṭṭhā **eva khayādayo** gambhīrā dassitā. Navanavānañhi parikkhayena khaṇḍiccādi paripakkappavatti jarāti, **khayaṭṭho** vā jarāya vuttoti daṭṭhabbo. Navabhāvāpagamo hi khayoti vattaṃ yuttoti. **Vipariṇāmaṭṭho** dvinnampi. Santativasena vā jarāya khayavayabhāvo, sammutikhaṇikavasena marāṇassa bhedavipariṇāmatā yojetabbā.

Atthanayāti atthānaṃ nayā. Avijjādiatṭhehi ekattādī sena bhāvena nīyanti gammentīti ekattādayo tesaṃ nayāti vuttā. Nīyantīti hi nayāti. Atṭhā eva vā ekattādi bhāvena nīyamānā nīyamānā ‘‘**atthanayā**’’ti vuttā. Nīyanti etehīti vā nayā, ekattādīhi ca atṭhā ‘‘eka’’ntiādīnā nīyanti, tasmā ekattādayo atthānaṃ nayāti **atthanayā**. Santānānupacchedena bījaṃ rukkhabhāvaṃ pattaṃ rukkhabhāvena pavattanti ekattena vuccatīti santānānupacchedo ekattaṃ, evamidhāpi avijjādīnaṃ **santānānupacchedo ekattanti** dasseti.

Bhinnasantānassevāti sambandharahitassa nānattassa gahaṇato sattantaro ucchinno sattantaro uppannoti gaṇhanto ucchedadiṭṭhimupādiyati.

Yato kutocīti yadi aññasmā aññassuppatti siyā, vālikato telassa, ucchuto khīrassa kasmā uppatti na siyā, tasmā na koci kassaci hetu atṭhīti **ahetukadiṭṭhim**, avijjamānēpi hetumhi niyatatāya tilagāvisukkasoṇitādīhi telakhīrasarīrādīni pavattantīti **niyativādañca upādiyati viññātabbaṃ yathārahaṃ**.

Kasmā? Yasmā idañhi bhavacakkaṃ apadāletvā saṃsārabhayamaṭṭo na koci supinantarepi atṭhīti sambandho. **Durabhiyānanti** duratikkamaṃ. **Asanivacakkamivāti** asanīmaṇḍalamiva. Tañhi nimmathanameva, nānimmathanaṃ pavattamānaṃ atṭhi, evaṃ bhavacakkampi ekattaṃ dukkhuppādanato ‘‘**niccanimmathana**’’nti vuttaṃ.

Ñāṇāsīnā apadāletvā saṃsārabhayaṃ atīto natṭhīti etassa sādhaṃ dassento āha ‘‘**vuttampi ceta**’’ntiādi. Tantūnaṃ ākulakaṃ tantākulakaṃ, tantākulakamiva jātā **tantākulakajātā**, kilesakammavipākehi atīva jaṭitīti atṭho. Guṇāya sakuṇiyā nīḍaṃ **guṇāguṇḍikaṃ**. Vaḍḍhiabhāvato **apāyaṃ** dukkhagati bhāvato **duggatiṃ** sukhasamussayato vinipātattā **vinipātañca** catubbidhaṃ **apāyaṃ**, ‘‘khandhānañca paṭipāṭi’’tiādīnā vuttaṃ **saṃsārañca nātivattati**. Saṃsāro eva vā sabbo idha vaḍḍhiapagamādīhi atṭhehi apāyādīnāmako vutto kevalaṃ dukkhakkhandhabhāvato.

Bhavacakkakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

243. Pathaviākāsā viya paṭiccasamuppādo mahāpatthaṭṭavittahāritānaṃ atthānaṃ parikkappavasena kathito. Tañhi apatthaṭṭaṃ avitthatañca pathaviṃ ākāsañca pattharanta vitthārayanto viya ca ekekacittāvaruddhaṃ akatvā sabbasattasabbacittasādhāraṇavasena patthaṭṭavittataṃ katvā suttantabhājanīyena bhagavā dasseti. Tattha **nānācittavasenā**ti asahajātānaṃ saḥajātānañca paccayapaccayuppannānaṃ nānācittagatānaṃ dassitabhāvaṃ sandhāya vuttaṃ. Na va mūlapadāni etesanti **navamūlapadā**, nayā. “Ekekena nayena catunnaṃ catunnaṃ vārānaṃ saṅgahitattā”ti vuttaṃ, ettha “ekekena catukkenā”ti vattabbaṃ. Nayacatukkavārā hi ettha vavattitā dassitānaṃ catukkānaṃ nayabhāvāti.

1. Paccayacatukkavaṇṇanā

Avijjaṃ aṅgaṃ aggahetvā tato paraṃ “avijjāpaccayā saṅkhāro”tiādīni paccayasahitāni paccayuppannāni aṅgabhāvena vuttānti āha “**na, tassa anaṅgattā**”ti. Evañca katvā **niddese** (vibha. 226) “tattha katamā avijjā”ti avijjaṃ visuṃ vissajjetvā “tattha katamo avijjāpaccayā saṅkhāro”tiādīnā taṃtaṃpaccayavanto saṅkhārādayo vissajjīti. Tīsu pakāresu paṭhamapaṭhamavāro dutiyavārādīsu pavisanto paccayavisesādisabbanānattasādhāraṇattā te vāravisesa gaṇhātīti “**sabbasaṅgāhako**”ti vutto. Paṭhamavāro eva hi na kevalaṃ chaṭṭhāyatanameva, atha kho nāmañca phassassa paccayo, nāmaṃ vā na kevalaṃ chaṭṭhāyatanasseva, atha kho phassassāpīti paccayavisesadassanattā, yena atthavisesena mahānidānasuttadesanā pavattā, taṃdassanattāñca chaṭṭhāyatanāṅgaṃ parihāpetvā vuttoti tassa dutiyavāre ca paveso vutto, na sabbaṅgasamorodhato.

Yatthāti vāracatukke ekekavāre ca. **Aññathāti** suttantabhājanīyato aññathā saṅkhāroti vuttaṃ. **Avuttanti** “rūpaṃ saḷāyatana”nti, tesupi ca vāresu catūsipi sokādayo avuttā suttantabhājanīyesu vuttā. Tattha ca vuttameva idha “chaṭṭhāyatana”nti aññathā vuttanti daṭṭhabbaṃ.

Sabbaṭṭhānasādhāraṇatoti vuttanayena sabbavārasādhāraṇato, sabbaviññāṇapavattiṭṭhānabhavasādhāraṇato vā. Vinā abhāvena viññāṇassa khandhattayampi samānaṃ phalaṃ paccayo cāti āha “**avisesenā**”ti. “Tīnaṃ saṅgati phasso”ti (ma. ni. 1.204; sam. ni. 2.43) vacanato pana viññāṇaṃ phassassa visesapaccayoti tassa phasso visiṭṭhaṃ phalaṃ, satipi paccayasampayuttānaṃ āhārapaccayabhāve manosañcetanāya viññāṇāharaṇaṃ visiṭṭhaṃ kiccanti saṅkhāro cassa visiṭṭho paccayo. **Acittakkhaṇamattānti** cittakkhaṇappamānarahitāni. **Tassatthoti** tassa vuttassa avijjādikassa attho suttantabhājanīyavaṇṇanāyaṃ vuttanayeneva veditabbo.

Hetukādīnīti ettha yasmiṃ catukke hetuka-saddo vutto, taṃ hetuka-saddasahacaritattā “hetuka”nti vuttanti veditabbaṃ. Hetu-saddo gatisūcako avigatatā ca vīgatātānivāraṇavasena gati eva hotīti hetukacatukkaṃ avigatapaccayavasena vuttanti vuttaṃ.

Tidhā catudhā pañcadhā vāti vā-saddo “chadhā vā”tipi vikappetīti daṭṭhabbo. Samādhi hi sādharmaṇehi tīhi jhānindriyamaggapaccayehi ca paccayoti. **Upādānaṃ bhavassa maggapaccayena cāti sattadhāti** kāmupādānavajjānaṃ vasena vadati. Kāmupādānaṃ pana yathā bhavassa paccayo hoti, so pakāro taṇhāyaṃ vutto evāti na vutto.

Imasmiṃ catukke saḥajātapaccayena paccayā hontīti vacanavasenāti adhippāyo. Attho hi na katthaci attano paccayuppannaṃ yathāsakehi paccayo na hoti, saḥajātapaccayavaseneva pana imassa catukkassa vuttattā soyevettha hotīti vadanti. **Paṭhamavāro**ti paṭhamacatukkoti evaṃ vattabbaṃ. **Bhavādīnaṃ tathā abhāvanti** yadi saḥajātapaccayavaseneva paṭhamacatukko vutto, bhavo jātiyā, jāti ca maraṇassa saḥajātapaccayo na hotīti yathā avigatacatukkādīsu “bhavapaccayā jāti bhavahetukā”tiādī na vuttaṃ bhavādīnaṃ avigatādīpaccayatāya abhāvato, evamidhāpi “bhavapaccayā jāti”tiādī na vattabbaṃ siyā. Paccayavacanameva hi tesam saḥajātasūcakaṃ āpannaṃ avigatacatukkādīsu viya idha paccayavisesasūcakassa vacanantarassa abhāvā, na ca taṃ na vuttaṃ, na ca bhavādayo saḥajātapaccayā hontī, tasmā na saḥajātapaccayavasenevāyaṃ catukko vutto. **Sesapaccayānañca sambhavanti** idaṃ “bhavādīna”nti etena saha ayojetvā sāmāññena avijjādīnaṃ saḥajātena saha sesapaccayabhāvānañca sambhavaṃ sandhāya vuttaṃ. Ayañhettha attho – paccayavisesasūcakassa vacanantarassa abhāvā saḥajātato aññe paccayabhāvā avijjādīnaṃ na sambhavanti saḥajātapaccayavasenevāyaṃ catukko āradhoti vucceyya, na ca te na sambhavanti, tasmā nāyaṃ tathā āradhoti.

“**Mahānidānasuttante ekādasāṅgiko paṭiccasamuppādo vutto**”ti vuttaṃ, tattha pana “nāmarūpapaccayā viññāṇaṃ, viññāṇapaccayā nāmarūpaṃ, nāmapaccayā phasso”tiādīnā (dī. ni. 2.97) dvikkhattuṃ āgate nāmarūpe ekadhā gahite navaṅgiko, dvidhā gahite dasāṅgiko vutto, aññattha pana vuttasu avijjāsaṅkhāresu addhattayadassanattā yojyamānesu ekādasāṅgiko hotīti katvā evaṃ vuttanti daṭṭhabbaṃ. **Mahānidānasuttantadesanāya pariggahatthanti** tattha hi cakkhāyatanādīni viya rūpe chaṭṭhāyatanāñca nāme antogadhaṃ katvā phassassa niravasesarūpapaccayaṃ viya niravasesanāmapaccayañca dassetuṃ “**nāmarūpapaccayā phasso**”ti vuttaṃ, evamidhāpi tattha dassitavisesadassanena taṃdesanāpariggahattham ekacittakkhaṇike paṭiccasamuppāde chaṭṭhāyatanāṃ nāmantogadhaṃ katvā “nāmapaccayā phasso”ti vuttanti attho.

Rūpappavattidesaṃ sandhāya desitattā “imassā”ti vacanaseso, na purimānanti, teneva “**ayañhi**”tiādīmāha.

Yonivasena opapātikānanti cettha saṃsedajayonikāpi paripuṇṇāyatanabhāvena opapātikasaṅgahaṃ katvā vuttāti daṭṭhabbā. Padhānāya vā yoniyā sabbaparipuṇṇāyatanayoniṃ dassetuṃ “**opapātikāna**”nti vuttaṃ. Evaṃ saṅgahanidassanavaseneva hi **dhammahadaya vibhaṅgepi** (vibha. 1009) “opapātikānaṃ petāna”ntiādīnā opapātikaggahaṃameva kataṃ, na saṃsedajaggahaṇanti. Ekacittakkhaṇe chahāyatanehi phassassa pavatti natthi, na cekassa akusalaphassassa chaṭṭhāyatanavajjaṃ āyatanāṃ samānakkhaṇe pavattamānaṃ paccayabhūtaṃ atthi, ārammaṇapaccayo cettha pavattako na hotīti na gayhati, tasmā “saḷāyatanapaccayā phasso”ti na sakkā vattunti dassanattamaṃ “**yasmā paneso**”tiādīmāha.

Purimayonidvaye sambhavantampi kesañci saḷāyatanāṃ kalalādīkāle na sambhavatīti “**sadā asambhavato**”ti āha. Pacchimayonidvaye pana yesaṃ sambhavati, tesāṃ sadā sambhavatīti. **Itoti** imasmā catukkato, nayato vā, yo viseso.

Paccayacatukkavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Hetucatukkavaṇṇanā

244. Jātikkhāṇamate eva abhāvatoti tato uddhaṃ bhāvatoṭi attho. **Avigatapaccayaniyamābhāvato** bhave upādānāhetukaggahaṇaṃ na kataṃ, **abhāvato avigatapaccayassa** jātiādīsu bhavāhetukādiggahaṇaṃ na katanti yojetabbāṃ. Yathā pana yāva vatthu, tāva anupalabbhamānassa viññāṇassa vatthu avigatapaccayo hoti viññāṇato uddhaṃ pavattanakampi, evaṃ upādānaṃ bhavasāṅgahitānaṃ jātiādīnaṃ, bhavo ca jātiyā avigatapaccayo siyā. Atha na siyā, saṅkhārakkhandhe jātiādīnaṃ saṅgahitattā viññāṇaṃ nāmassa, nāmañca atakkhaṇikasambhavā chaṭṭhāyatanassa avigatapaccayo na siyāti idha viya tatthāpi hetukaggahaṇaṃ na kattabbāṃ siyā, tasmā yāva upādānaṃ, tāva jātiādīnaṃ anupalabbho, jātikkhāṇamate eva bhavassa abhāvo ca kāraṇanti na sakkā kātuṃ. Saṅkhatalakkhaṇānaṃ pana jātiādīnaṃ asabhāvadharmānaṃ bhavena saṅgahitattā asabhāvadharmassa ca paramatthato bhavantarassa abhāvato hetuādipaccayā na santīti bhavassa upādānaṃ na niyamena avigatapaccayo, bhavo pana jātiyā, jāti jarāmarāṇassa neva avigatapaccayoti avigatapaccayaniyamābhāvato abhāvato ca avigatapaccayassa bhavādīsu hetukaggahaṇaṃ na katanti yuttaṃ.

Nanu evaṃ “nāmaṃ viññāṇāhetukaṃ chaṭṭhāyatanāṃ nāmahetuka”nti vacanaṃ na vattabbāṃ. Na hi nāmasāṅgahitānaṃ jātiādīnaṃ avigatapaccayo aññassa avigatapaccayabhāvo ca atthi asabhāvadharmattāti? Na, tesāṃ nāmena asaṅgahitattā. Namanakiccaparicchinnāhi nāmaṃ, tañca kiccaṃ sabhāvadharmānameva hotīti sabhāvadharmabhūtā eva tayo khandhā “nāma”nti vuttā, tasmā tattha hetukaggahaṇaṃ yuttaṃ, idha pana bhavatīti bhavo, na ca jātiādīni na bhavanti “bhavapaccayā jāti sambhavati, jātipaccayā jarāmarāṇaṃ sambhavati”ti yojanato, tasmā saṅkharaṇato saṅkhāre viya bhavanato bhave jātiādīni saṅgahitānīti niyamābhāvābhāvehi yathāvutthehi hetukaggahaṇaṃ na katanti.

Keci panātiādīnā revatatttheramataṃ vadati. **Arūpakkhandhā hi idha bhavoti āgatā**. Vuttañhi “tattha katamo upādānapaccayā bhavo, ṭhapetvā upādānaṃ vedanākkhandho...pe... viññāṇakkhandho”ti (vibha. 249).

“**Vattabbapadesābhāvato**”ti vuttaṃ, satipi pana padese upādānaṃ viya sabhāvāni jātiādīni na hontīti ṭhapetabbassa bhāvantarassa abhāvato eva ṭhapanāṃ na kātabbanti yuttaṃ. Jāyamānānaṃ pana jāti, jātānañca jarāmarāṇanti “bhavapaccayā jāti, jātipaccayā jarāmarāṇa”nti (vibha. 225) vuttaṃ. Yathā pana “nāmapaccayā phassoti tattha katamaṃ nāmaṃ? ṭhapetvā phassaṃ vedanākkhandho...pe... viññāṇakkhandho. Idamaṃ vuccati nāma”nti (vibha. 259), “nāmarūpapaccayā saḷāyatananti atthi nāmaṃ atthi rūpaṃ. Tattha katamaṃ nāmaṃ? Vedanākkhandho saññākkhandho saṅkhārakkhandho. Idamaṃ vuccati nāmaṃ. Tattha katamaṃ rūpaṃ? Cattāro mahābhūtā yañca rūpaṃ nissāya manodhātu manoviññāṇadhātu vattati, idamaṃ vuccati rūpa”nti (vibha. 261) ca yaṃ nāmarūpañca phassassa saḷāyatanassa paccayo, tassa vattabbapadeso niddiṭṭho, evaṃ yo bhavo jātiyā paccayo, tassapi ṭhapetabbagahetabbavisesse sati na sakkā vattabbapadeso natthīti vattunti.

Hetucatukkavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Aññamaññacatukkavaṇṇanā

246. Nippadesattā bhavena upādānaṃ saṅgahitanti paccayuppannassa upādānassa viṣuṃ ṭhitassa abhāvā “bhavapaccayāpi upādāna”nti na sakkā vattunti dassetuṃ “**yasmā pana bhavo nippadeso**”tiādīmāha. Evaṃ sati “nāmapaccayāpi viññāṇa”nti na vattabbāṃ siyā, nāmaṃ pana paccayuppannabhūtaṃ paccayabhūtañca sappadesameva gahitanti adhippāyo. Yathā pana “nāmapaccayā chaṭṭhāyatanāṃ, nāmapaccayā phasso”tiādīsu (vibha. 150-154) paccayuppannaṃ ṭhapetvā nāmaṃ gahitaṃ, evaṃ “bhavapaccayāpi upādāna”nti idhāpi paccayuppannaṃ ṭhapetvā bhavassa gahaṇaṃ na na sakkā kātuṃ, tasmā upādānassa avigatapaccayaniyamābhāvo viya aññamaññapaccayaniyamābhāvo bhave pubbe vuttanayena atthīti “bhavapaccayāpi upādāna”nti na vuttanti veditabbāṃ.

Aññamaññapaccayoti cettha sampayuttavippayuttaatthipaccayo adhippato siyā. “Nāmarūpapaccayāpi viññāṇa”nti

hi vuttam, na ca vatthu akusalaviññāssa aññamaññapaccayo hoti, purejātavippayutto pana hotīti. Tathā “chaṭṭhāyatanapaccayāpi nāmarūpa”nti vuttam, na ca chaṭṭhāyatanam cakkhāyatanupacayādīnam cittasamuṭṭhānarūpassa ca aññamaññapaccayo hoti, pacchājātavippayutto pana hotīti.

Aññamaññacattukkavaṇṇanā niṭṭhitā.

Saṅkhārādīmūlakanayamātikāvaṇṇanā

247. “**Apubbassa aññassa avijjāpaccayassa vattabbassa abhāvato bhavamūlakanayo na vutto**”ti vuttam, evaṃ sati “chaṭṭhāyatanapaccayā avijjā”tiādikā chaṭṭhāyatanādīmūlakā ca na vattabbā siyuṃ. “Nāmapaccayā avijjā”ti ettha hi avijjāpaccayā sabbe cattāro khandhā nāmantī vuttatī. Tatthāyaṃ adhippāyo siyā – nāmapaccayāsiyā chaṭṭhāyatanādīnam avijjāya paccayabhāvo vattabboti chaṭṭhāyatanādīmūlakā vuttā. Yadeva pana nāmaṃ avijjāya paccayo, tadeva bhavapaccayā avijjāti etthāpi vucceyya, na vattabbaviseso koci, tasmā apubbābhāvato na vuttoti. Bhavaggahaṇena ca idha avijjāya paccayabhūtā sabhāvadhammā gaṇheyyaṃ, na jātiādīni apubbābhāvato na vuttoti daṭṭhabbo. “**Avijjāpaccayā avijjātipi vuttam siyā**”ti vuttam, yathā pana “nāmapaccayā phasso”ti vutte “phassapaccayā phasso”ti vuttam na hoti paccayuppannam ṭhapetvā paccayassa gahaṇato, evamidhāpi na siyā, tasmā bhavanavasena sabhāvadhammāsabhāvadhammesu sāmāññena pavatto bhava-saddoti na so avijjāya paccayoti sakkā vuttam. Tena bhavamūlakanayo na vuttoti veditabbo.

“Upādānapaccayā bhavo”ti ettha viya bhavekadesa visuṃ pubbe aggahite bhava-saddo paccayasodhanattham ādito vuccamāno niravasesabodhako hoti, na nāma-saddo. Evaṃsabhāvā hi etā niruttiyoti imināvā adhippāyena “**avijjāpaccayā avijjātipi vuttam siyā**”ti āhāti daṭṭhabbam, imināva adhippāyena “bhavassa nippadesattā bhavapaccayāpi upādānantī na vutta”nti ayamattho aññamaññapaccayavāre vuttoti daṭṭhabbo. Tatthā **pacchinnattā** etena jātijarāmarāṇaṃ avijjāya paccayabhāvo anuññāto viya hoti. Jāyamānaṃ pana jāti, na jātiyā jāyamānā, jīyamānamīyamānaṃ jarāmarāṇaṃ, na jarāmarāṇassa jīyamānamīyamānāti jātiādīni ekacittakkhaṇe na avijjāya paccayo honti, tasmā asambhavato eva tammūlakā nayā na gahitā, pacchedopi pana atthīti “**tattha pacchinnattā**”ti vuttanti daṭṭhabbam. Teneva “**apicā**”tiādīmāha.

Mātikāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Akusalaniddesavaṇṇanā

248-249. **Upādānassa upādānapaccayattam āpajjeyyāti** nanu nāyaṃ doso. Kāmupādānañhi diṭṭhupādānassa, tañca itarassa paccayo hotīti? Saccam, kāmupādānassa pana taṇhāgahaṇena gahitattā nāme viya viśesapaccayattābhāvā ca upādānaggahaṇena taṇhāpaccayā bhavassa ca paccayabhūtā diṭṭhi eva gahitāti ayaṃ doso vuttoti daṭṭhabbo. Yasmā ca upādānaṭṭhāne paccayuppannam paccayo ca ekameva, tasmā “nāmapaccayā phasso, nāmarūpapaccayā saḷāyatana”nti etesaṃ niddesesu viya “upādānapaccayā bhavo”ti etassa niddese paccayo visuṃ na vibhatto. Satipi vā bhavassa paccayabhāvena kāmupādānassapi gahaṇe “ṭhapetvā upādāna”nti avuccamāne kāmupādānam kāmupādānassa, diṭṭhi ca diṭṭhiyā paccayoti āpajjeyyāti paccayapaccayuppannatānivāraṇattham “**ṭhapetvā upādāna**”nti vuttanti dasseti.

252. Cakkhāyatanādiupatthambhakassa cittasamuṭṭhānarūpassa janakaṃ viññāṇaṃ cakkhāyatanupacayādīnam paccayoti vuttam tadajanakampīti adhippāyena “**yassa cittasamuṭṭhānarūpassā**”tiādīmāha. **Tāsampi hīti** utuāhārajasantānampi hi upatthambhakasamuṭṭhāpanapacchājātapaccayavasena viññāṇaṃ paccayo hoti evāti attho.

254. **Yathānurūpanti** mahābhūtasāṅkhātāṃ pañcannaṃ saha-jātādīpaccayo, vatthusaṅkhātāṃ chaṭṭhassa purejātādīpaccayo, nāmaṃ pañcannaṃ pacchājātādīpaccayo, chaṭṭhassa saha-jātādīpaccayoti eṣā yathānurūpatā.

264. **Yassāti** yassa paccayuppannassa nāmassa viññāṇassa sampayuttapaccayabhāvo hotīti yojetabbam.

272. “Phassapaccayāpi nāma”nti phassapaccayabhāvena vattabbasseva nāmassa attano paccayuppannena pavatti dassitāti “**ṭhapetvā phassa**”nti puna vacane koci attho atthīti na vuttanti dassento “**tathāpi**”tiādīmāha.

280. Yasmā adhimokkhopi natthi, tasmā upādānaṭṭhānaṃ parihīnamevāti sambandho. Balavakilesena pana padapūraṇassa kāraṇaṃ taṇhāya abhāvo domanassasahagatesu vutto evāti tassa tena sambandho yojetabbo. **Sabbatthāti** tatiyacittādīsu “taṇhāpaccayā adhimokkho”tiādīmhi viśajjanameva viśesaṃ dassetvā paḷi saṃkhittā. **Heṭṭhāti** cittupādakaṇḍādisu.

Akusalaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Kusalābyākataniddesavaṇṇanā

292. Pasādoti saddhā.

306. “Alobho nidānaṃ kammānaṃ samudayāyā”’tiādivacanato (a. ni. 3.34) sabyāpārāni kusalamūlāni saṅkhārānaṃ nidānāni hontī, na kammavegakkhittesu vipākesu alobhādisahagatakammaapaṭibimbabhūtā viya pavattamānā alobhādayotī pañcaviññānesu viya nidānarahitatā **sotapatitatāti** daṭṭhabbā. Kiriyadhammā kiriyamattattā kammanidānarahitāiceva parihīnāvijjāṭṭhānā veditabbā.

Tatiyacatutthavārā asambhavato evāti kasmā vuttaṃ, kiṃ cakkhuvīññānādīni cakkhāyatanupacayādīnaṃ pacchājātapaccayā na hontīti? Hontī, tadupatthambhakassa pana cittasamuṭṭhānassa asamuṭṭhāpanaṃ sandhāya “**asambhavato**”’ti vuttanti daṭṭhabbāṃ. Sahajātapacchājātaviññānassa pana vasena tadāpi viññānapaccayā nāmarūpaṃ, pacchājātasahajātanāmassa sahajātapurejātabhūtacakkhādirūpassa ca vasena nāmarūpapaccayā saḷāyatanañca labbhatīti tatiyacatutthavārā na na sambhavantīti.

Kusalābyākataniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Avijjāmūlakakusalaniddesavaṇṇanā

334. Sammohavasenāti kusalaphale aniccādītāya sabhaye sādurasavisarukkhabhāsadise taṃnibbattakakusale ca anādīnavadassitāvasena. Samatikkamatthaṃ bhāvanā **samatikkamabhāvanā**, tadaṅgavikkhambhanavasena samatikkamabhūtā vā bhāvanā **samatikkamabhāvanā**.

Tathā idha na labbhanīti avijjāya eva saṅkhārānaṃ avigatādipaccayattābhāvaṃ sandhāya vuttaṃ, viññānādīnaṃ pana saṅkhārādayo avigatādipaccayā hontīti avijjāpaccayā saṅkhāro, saṅkhārapaccayā viññānaṃ saṅkhārahētukantiādīnā yojanā na na sakkā kātuntī avigatacatukkādīnīpi na idha labbhanti. Viññānapaccayā nāmarūpaṃ viññānasampayuttaṃ nāmantiādīnā hi yathālābhayojanāya nayo dassitoti.

Avijjāmūlakakusalaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Kusalāmūlakavipākaniddesavaṇṇanā

343. “Nānākkhaṇīkakkammapaccaye pana vattabbameva natthī”’ti vuttaṃ, kiṃ kusalamūlaṃ akusalāmūlañca kammappaccayo hotīti? Na hoti, kammappaccayabhūtāya pana cetanāya saṃsaṭṭhaṃ kammaṃ viya paccayo hoti. Tena ekībhāvamiva gatattāti evaṃ vuttanti daṭṭhabbāṃ. Yathā kusalākusalāmūlehi vinā kammaṃ vipākaṃ na janētīti tāni vipākassa pariyāyena upanissayoti vuttāni, evaṃ kammena ekībhūtāni saṃsaṭṭhāni hutvā kammajānaṃ paccayā hontīti pariyāyena tesāṃ kammappaccayatā vuttā. **Esāti** esa kusalamūlapaccayo akusalāmūlapaccayo cāti yojetabbāṃ.

Kusalākusalavipākānaṃ viya kiriyānaṃ uppādakāni avijjākusalākusalāmūlāni ca na hontīti āha “**upanissayataṃ na labhanti**”’ti. Manasikāropi javanavīthipaṭipādakamattattā kusalākusalāni viya avijjāṃ upanissayaṃ na karotī, avijjūpanissayānaṃ pana pavattiatthaṃ bhavaṅgāvaṭṭanamattaṃ hoti, pahīnāvijjānañca kiriyānaṃ avijjā nevuppādikā, ārammaṇamattameva pana hoti. Evañca katvā “kusalo dhammo abyākatassa dhammassa upanissayapaccayena paccayo”’ti (paṭṭhā. 1.1.423), “vipākadhammadhammo nevavipākanavipākadhammadhammassa upanissayapaccayena paccayo”’ti (paṭṭhā. 1.3.103) ca evamādisu kiriyānaṃ akusalā upanissayapaccayabhāvena na uddhaṭāti. Apica “avijjāpaccayā saṅkhārā”’ti etassa vasena avijjāmūlako kusalanayo vutto, “saṅkhārapaccayā viññāna”’nti etassa vasena kusalākusalāmūlako vipākanayo, kiriyānaṃ pana neva saṅkhāraggahaṇena, na ca viññānaggahaṇena gahaṇaṃ gacchatīti taṃmūlako kiriyānayo na labbhatīti na vuttoti daṭṭhabbo.

Anekabhedatoti avijjādīnaṃ mūlapadānaṃ ekacittakkhaṇīkānaṃ kiriyante paṭhamanaye sahajātādīnekapaccayabhāvena gahitattā tesāṃ paccayānaṃ vasena navādīmūlapadānaṃ nayānaṃ vasena, anekappakārato catunnaṃ catukkānaṃ vasenāti vā adhippāyo. **Kusalākusalānaṃ pana vipāke cāti** ettha kusalākusalesu kusalākusalānaṃ vipāke cāti vattabbāṃ. Purimappacchimesu hi navesu yathā paccayākāro vutto, taṃdassanattaṃ “anekabhedato ekadhāvā”’ti vuttaṃ, na ca pacchimanaye kusale anekabhedato paccayākāro vutto, atha kho “**ekadhāvā**”’ti. **Ekadhāvāti** ca mūlapadekapaccayatāvasena, ekasseva vā nayassa vasena ekappakārenāti attho, paṭhamacatukkasseva vasenāti vā adhippāyo. **Dhammapaccayabhedeti** avijjādīnaṃ dhammānaṃ paccayabhāvabhede jarāmarañādīnaṃ dhammānaṃ jātiādipaccayabhede, taṃtaṃcittuppādasamayaparicchinnānaṃ vā phassādīnaṃ dhammānaṃ ekakkhaṇīkāvijjādipaccayabhede. Pariyattīādīnaṃ kamo **pariyatti...pe... paṭipattikkamo**. Paccayākāre hi pāḷipariyāpuṇanataatthasavanapāḷiatthacintanāni “jarāmarānaṃ aniccaṃ saṅkhatāṃ...pe... nirodhadhamma”’ntiādīnā bhāvanāpaṭipatti ca kamena kātābbāti **kama**-ggahaṇaṃ karoti. **Tatoti** nīṇappabhedajanakato kamato. Aññaṃ karaṇiyataraṃ natthi. Tadāyattā hi dukkhantakiriyāti.

Kusalāmūlakavipākaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

Paṭiccasamuppādavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

7. Satipaṭṭhānavibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyaṃ

Uddesavāraṇṇanā

355. Tayo satipaṭṭhānāti satipaṭṭhāna-saddassa atthuddhāraṃ karoti, na idha pāliyaṃ vuttassa satipaṭṭhāna-saddassa atthadassanaṃ. **Ādīsu hi satigocaroti ādi-**saddena “phassasamudayā vedanānaṃ samudayo, nāmarūpasamudayā cittassa samudayo, manasikārasamudayā dhammānaṃ samudayo”ti (saṃ. ni. 5.408) satipaṭṭhānanti vuttānaṃ satigocarānaṃ dīpake suttappadesa saṅgaṇhāti. Evaṃ paṭisambhidāpāliyaṃpi avasesapāḷippadesadassanattho ādi-saddo daṭṭhabbo. Dānādīnīpi karontassa rūpādīni kasiṇādīni ca satiyā ṭhānaṃ hotīti taṃnivāraṇatthamāha “**padhānaṃ ṭhāna**”nti. **Pa-**saddo hi padhānatthadīpakoti adhippāyo.

Ariyoti ariyaṃ seṭṭhaṃ sammāsambuddhamāha. **Etthāti** etasmiṃ saḷāyatanavibhaṅgasutteti attho. Suttekaḍesena hi suttam dasseti. Tattha hi –

“Tayo satipaṭṭhānā yadariyo...pe... arahatīti iti kho panetaṃ vuttaṃ, kiñcetaṃ paṭicca vuttaṃ? Idha, bhikkhave, satthā sāvakaṇaṃ dhammaṃ deseti anukampako hitesī anukampaṃ upādāya ‘idaṃ vo hitāya idaṃ vo sukhāyā’ti. Tassa sāvakā na sussūsanti, na sotaṃ odahanti, na aññā cittaṃ upaṭṭhāpentī, vokkamma ca satthusāsanaṃ vattanti. Tatra, bhikkhave, tathāgato na ceva anattamaṇo hoti, na ca anattamaṇataṃ paṭisaṃvedeti, anavassuto ca viharati sato sampajāno. Idaṃ, bhikkhave, paṭhamaṃ satipaṭṭhānaṃ. Yadariyo...pe... arahati.

“Puna caparaṃ bhikkhave satthā...pe... idaṃ vo sukhāyāti. Tassa ekacce sāvakā na sussūsanti...pe... vattanti. Ekacce sāvakā sussūsanti...pe... na ca vokkamma satthusāsanaṃ vattanti. Tatra, bhikkhave, tathāgato na ceva attamaṇo hoti, na ca attamaṇataṃ paṭisaṃvedeti. Na ceva anattamaṇo hoti, na ca anattamaṇataṃ paṭisaṃvedeti. Attamaṇataṃca anattamaṇataṃca tadubhayaṃ abhinivajjetvā upekkhako ca viharati sato sampajāno. Idaṃ, bhikkhave, dutiyaṃ...pe....

“Puna caparaṃ...pe... sukhāyāti. Tassa sāvakā sussūsanti...pe... vattanti. Tatra, bhikkhave, tathāgato attamaṇo ceva hoti, attamaṇataṃca paṭisaṃvedeti, anavassuto ca viharati sato sampajāno. Idaṃ, bhikkhave, tatiya”nti (ma. ni. 3.311) –

Evaṃ paṭighānunayehi anavassutā, niccaṃ upaṭṭhitasatitā, tadubhayavītivattatā satipaṭṭhānanti vuttā. Buddhānameva kira niccaṃ upaṭṭhitasatitā hoti, na paccekabuddhādīnanti.

Pa-saddo ārambhaṃ joteti, ārambho ca pavattīti katvā āha “**pavattayitabbatoti attho**”ti. Satiyā karaṇabhūtāya paṭṭhānaṃ paṭṭhāpetabbaṃ **satipaṭṭhānaṃ**. Ana-saddaṇhi bahulaṃ-vacanena kammaṭṭhaṃ icchanti saddavidū, tatheva kattuathampi icchantīti puna tatiyanaye “**paṭiṭṭhānti paṭṭhāna**”nti vuttaṃ. Tattha **pa-**saddo bhusatthaṃ pakkhandanaṃ dīpetīti “**okkantivā pakkhandivā vattatīti attho**”ti āha. Puna bhāvatthe sati-saddaṃ paṭṭhāna-saddaṃca vaṇṇento “**atha vā**”tiādīmāha. Tena purimatthe sati-saddo paṭṭhāna-saddo ca kattuathoti viññāyati.

Visesena kāyo ca vedanā ca assādassa kāraṇanti tappahānatthaṃ tesam taṇhāvattthūnaṃ oḷārikasukhumaṇaṃ asubhadukkhataḍassanāni mandatikkhapaññehi taṇhācaritehi sukarānti tāni tesam visuddhimaggoti vuttāni, evaṃ dīṭṭhiyā visesakāraṇesu cittadhammesu aniccānattatāḍassanāni nātipabhedātipabhedagatesu tesu tappahānatthaṃ mandatikkhānaṃ dīṭṭhicaritānaṃ sukarānti tesam tāni visuddhimaggoti. Tikko samathayāniko oḷārikāramaṇaṃ pariggaṇhanto tattha aṭṭhatvā jhānaṃ samāpajjitvā vuttthāya vedanaṃ pariggaṇhātīti āha “**oḷārikāramaṇe asaṇṭṭhahanato**”ti. Vipassanāyānikassa sukhume citte dhammesu ca cittaṃ pakkhandatīti tadanupassanānaṃ taṃvisuddhimaggatā vuttā.

Tesam tatthāti ettha **tattha-**saddassa pahānatthanti etena yojanā. Pañca kāmagaṇā savisesā kāye labbhantīti visesena kāyo kāmoghassa vatthu, bhava sukhaggahaṇavasena bhavassādo hotīti bhavoghassa vedanā, santatighanaggahaṇavasena citte attābhiniveso hotīti dīṭṭhoghassa cittaṃ, dhammavinibbhogassa dhammānaṃ dhammamattatāya ca duppaṭivijjhantā sammoho hotīti avijjoghassa dhammā, tasmā tesu tesam pahānatthaṃ cattārova vuttā, dukkhāya vedanāya paṭighānusaṃyo anusetīti dukkhadukkhavipariṇāmadukkhasaṅkhāradukkhabhūtā vedanā visesena byāpādakāyaganthassa vatthu, citte niccaggahaṇavasena sassatassa attano sīlena suddhītiādīparāmasanaṃ hotīti sīlabbataparāmāsassa cittaṃ, nāmarūpaparicchedena bhūtaṃ bhūtato apassantassa bhavavibhavadīṭṭhisāṅkhāto idaṃsaccābhiniveso hotīti tassa

dhammā...pe... sukhavedanāssādasavasena paralokanirapekkho “natthi dinna”ntiādiaparāmāsaṃ uppādetīti diṭṭhupādānassa vedanā. Santatiḡhanaggahaṇavasena sarāgādicitte sammoho hotīti mohāgatiyā cittaṃ, dhammasabhāvānavabodhena bhayaṃ hotīti bhayāgatiyā dhammā...pe... avuttānaṃ vuttanayena vatthubhāvo yojetabbo.

“Āhārasamudayā kāyasamudayo, phassasamudayā vedanāsamudayo (saṃ. ni. 5.408), saṅkhārapaccayā viññāṇaṃ, viññāṇapaccayā nāmarūpa”nti (ma. ni. 3.126; saṃ. ni. 2.1; udā. 1) vacanato kāyādīnaṃ samudayabhūṭā kabaḷīkārahāraphassamanosañcetanāvīññāṇāhārā kāyādi pariḡḡānanaṃ pariññātā hontīti āha “**catubbidhāhārapariññāttha**”nti. **Pakaraṇanayoti** tambapaṇṇibhāsāya vaṇṇanāyoti. Nettipeṭakapakarāṇe dhammakathikānaṃ yojanāyoti vadanti.

Saraṇavasenāti kāyādīnaṃ kusalādidhammānaṃ dhāraṇatāvasena. Saranti gacchanti etāyāti satīti imasmiṃ atthe ekatte nibbāne samāgamo **ekattasamosaraṇaṃ**. Etadeva hi dassetuṃ “**yathā hī**”tiādimāha. Ekanibbānappavesahetubhūto vā samānatāya eko satipaṭṭhānasabhāvo ekattaṃ, tattha samosaraṇaṃ taṃsabhāgatā **ekattasamosaraṇaṃ**. Ekanibbānappavesahetubhāvaṃ pana dassetuṃ “**yathā hī**”tiādimāha. Etasmiṃ atthe saraṇekattasamosaraṇāni saha satipaṭṭhānekabhāvassa kāraṇatena vuttānti daṭṭhabbāni, purimasmiṃ viṣuṃ. **Saraṇavasenāti** vā gamanavasenāti atthe sati tadeva gamanaṃ samosaraṇanti samosaraṇe vā sati-saddatthavasena avuccamāne dhāraṇatāva satīti sati-saddatthantarābhāvā purimaṃ satibhāvassa kāraṇaṃ, pacchimaṃ ekabhāvassāti nibbānasamosaraṇepi sahitāneva tāni satipaṭṭhānekabhāvassa kāraṇāni.

Cuddasavidhenāti idaṃ **mahāsatiṭṭhānasutte** (dī. ni. 2.372 ādayo; ma. ni. 1.105 ādayo) vuttānaṃ ānāpānappādīnaṃ vasena. Tathā **pañcavidhena dhammānupassananti** etthāpi daṭṭhabbaṃ. Ettha ca utṭhānakabhaṇḍasatisatā taṃtaṃsatiṭṭhānabhāvanānubhāvassa daṭṭhabbā. **Bhikkhugocaraḥ hi etc.** Vuttañhi “gocare, bhikkhave, caratha sake pettike visaye”tiādi (saṃ. ni. 5.372; dī. ni. 3.80).

Kāyānupassanādiṭṭhāpattiyā bhikkhu hotīti bhikkhuṃ “kāyānupassī viharatī”tiādinā dasseti bhikkhumhi taṃniyamato. Tenāha “**paṭṭhāpattiyā vā bhikkhubhāvadassanato**”ti.

Samaṃ careyyāti kāyādivisamacariyaṃ pahāya kāyādīhi samaṃ careyya. Rāgādivūpasamena **santo**, indriyadamanena **danto**, catumagganiyamena **niyato**, seṭṭhacāritāya **brahmacārī**. Kāyadaṇḍādiropānena **nidhāya daṇḍaṃ**. So evarūpo bhāhitapāpasamitapāpabhinnakilesatāhi **brāhmaṇādisamañño** vedītabbo.

Kāyānupassanāuddesavaṇṇanā

Asammissatoti vedanādayopi ettha sitā, ettha paṭṭibaddhāti kāye vedanādiānupassanāpasāṅgepi āpanne tadamissatoti attho. Avayavīgāhasamaññātidhāvanasārādānābhīnivesanisedhanatthaṃ kāyaṃ aṅgapaccāṅgehi, tāni ca kesādīhi, kesādīke ca bhūtopādāyarūpehi vinibbhujjanto “**tathā na kāye**”tiādimāha. Pāsādādinagarāvayavasamūhe avayavīvādinopi avayavīgāhaṃ na karontī. Nagaraṃ nāma koci attho atthīti pana kesañci samaññātidhāvanaṃ siyāti itthipurisādisamaññātidhāvane nagaranidassanaṃ vuttaṃ.

Yaṃ passati itthiṃ vā purisaṃ vā, nanu cakkhunā itthipurisadassanaṃ natthīti? Saccam natthi, “itthiṃ passāmi, purisaṃ passāmi”ti pana pavattasaññāya vasena “**yaṃ passatī**”ti vuttaṃ. Micchādassane vā diṭṭhiyā yaṃ passati, na taṃ diṭṭhaṃ, taṃ rūpāyatanam na hoti, rūpāyatanam vā taṃ na hotīti attho. Atha vā taṃ kesādībhūtopādāyasamūhasaṅkhātā diṭṭhaṃ na hoti, diṭṭhaṃ vā yathāvuttaṃ na hotīti attho. **Yaṃ diṭṭhaṃ taṃ na passatīti** yaṃ rūpāyatanam, kesādībhūtopādāyasamūhasaṅkhātā vā diṭṭhaṃ, taṃ paññācakkhunā bhūtato na passatīti attho.

Na aññadhammānupassīti na aññasabhāvānupassī, asubhādito aññākārānupassī na hotīti vuttaṃ hoti. **Pathavīkāyanti** kesādīpathaviṃ dhammasamūhattā kāyoti vadati, lakkhaṇapathavimeva vā anekappabhedasakalarāgatam pubbāpariyabhāvena pavattamānaṃ samūhavasena gahetvā kāyoti vadati, evaṃ aññatthāpi.

Ajjhattabahiddhāti ajjhatabhahiddhādhammānaṃ **ghaṭṭitārammaṇaṃ** ekato ārammaṇabhāvo natthīti attho, ajjhatabhahiddhā dhammā vā ghaṭṭitārammaṇaṃ idaṃ natthīti attho. **Tīsu bhavesu kilesānanti** bhavattayavisayānaṃ kilesānanti attho.

Sabbatthikanti sabbattha bhavaṃ. Sabbasmiṃ līne uddhaṭe ca citte icchitabbatā, sabbe vā līne uddhaṭe ca bhāvetabbā bojjaṅgā atthikā etāyāti **sabbatthikā**. **Antosaṅkhepoti** antoolīyanā kosajjanti attho.

Avisesena dvīhipi nīvaraṇappahānaṃ vuttanti katvā puna ekekena vuttappahānavisesaṃ dassetuṃ “**visesenā**”ti āha, “vineyya nīvaraṇāni”ti avatvā abhijjhādomanassavinayassa vā payojanaṃ dassento “**visesenā**”tiādimāha. Kāyānupassanābhāvanāya ujuvipaccanīkānaṃ anurodhavirodhādīnaṃ pahānadassanañhi etassa payojananti.

Kāyabhāvanāyāti kāyānupassanābhāvanā adhippetā. **Tenāti** anurodhādippahānavacanena.

Sabbatthikakammaṭṭhānaṃ buddhānussati mettā maraṇassati asubhabhāvanā ca. Satisampajañña etena yoginā parihariyamānaṃ taṃ sabbatthikakammaṭṭhānaṃ vuttaṃ satisampajaññabalena avicchinna tassa pariharitabbatā, satiyā vā samatho vutto samādhikkhandhasaṅgahitattā.

Kāyānupassanāuddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Vedanānupassanādiuddesavaṇṇanā

Kevalaṃ panidhātiadinā idha ettakaṃ vedītabbanti vedītabbaṃ paricchedaṃ dasseti. **Addamadakkhīti** dvepi ekatthā. **Sammaddasoti** sammā passako.

Sukhadukkhatopi cāti sukhādīnaṃ tṭhitivipariṇāmaññānasukhatāya, vipariṇāmaṭṭhitiaññānadukkhataya ca vuttattā tissopi ca sukhato tissopi ca dukkhato anupassitabbāti attho.

Rūpādiarammaṇachandādiadhipatiññādisahajātakāmāvacarādibhūminānattabhedānaṃ kusalākusalatābbipākakiriyānānattabhedassa ca **ādi**-saddena sasaṅkhārikāsāṅkhārikasavattukāvattukādinānattabhedānaṃ vasenāti yojetabbaṃ. **Suññatādhammassāti** “dhammā honti, khandhā honti”tiadinā (dha. sa. 121) suññatāvāre āgatasuññatāsabhāvassa vasena. **Kāmañcethāti**adinā pubbe pahīnattā puna pahānaṃ na vattabbanti codanaṃ dasseti, maggacittakkaṇe vā ekattha pahīnaṃ sabbattha pahīnaṃ hotīti visuṃ visuṃ na vattabbanti. Tattha purimacodanāya nānāpuggalaparihāro, pacchimāya nānācittakkaṇikaparihāro. Lokiyabhāvanāya hi kāye pahīnaṃ na vedanādisu vikkhambhitaṃ hoti. Yadipi na pavatteyya, na paṭipakkhabhāvanāya tattha sā abhijjhādomanassassa appavatti hotīti puna tappahānaṃ vattabbamevāti. Ubhayattha vā ubhayaṃ sambhavato yojetabbaṃ. **Ekattha pahīnaṃ sesesupi pahīnaṃ hotīti** maggasatipaṭṭhānabhāvanaṃ, lokiyabhāvanāya vā sabbattha appavattimattaṃ sandhāya vuttaṃ. “Pañcapi khandhā loko”ti hi catūsipi vuttanti.

Vedanānupassanādiuddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Uddesavāraṇṇanā niṭṭhitā.

Kāyānupassanāniddesavaṇṇanā

356. Sabbappakāravacanena uddese dassitā ajjhattādiānupassanā pakārā ca gahitā. Tattha antogadhā cuddasa pakārā, kāyagatāsatisutte vuttā kesādivaṇṇakasiṇārammaṇacatukkajjhānappakārā, lokiyādippakārā cāti tepi gahitā eva. Niddese hi ekappakāraniddesena nidassanamattaṃ katanti, sabbappakāraggahaṇaṃ bāhiresupi ekadesasambhavato katanti daṭṭhabbaṃ.

Tiriyaṃ tacaparicchinanti ettha nanu kesalomanakhānaṃ atacaparicchinatā tacassa ca atthīti? Yadipi atthi, tacaparicchinabahulatāya pana tacaparicchinatā na na hoti kāyassāti evaṃ vuttaṃ. Taco pariyanto assāti tacapariyantoti vuttoti etena pana vacanena kāyekadesabhūto taco gahito eva. Tappaṭibaddhā ca kesādayo tadanupavīṭṭhamulā tacapariyantāva hontīti dvattiṃsākārasamūho sabbopi kāyo tacapariyantoti vuttoti vedītabbo.

“**Pūraṃ nānappakārassā**”ti vuttaṃ, ke pana te pakārā? Yehi nānappakāraṃ asuci vuttanti kesā lomātiadi vuttanti imamattaṃ dipento āha “**ete kesādayo ākārā**”ti. Ākārā pakārāti hi eko attho.

Nisinnassa yāva aparipphandanisajjāmūlakaṃ dukkhaṃ uppajjati, yāvata uṭṭhāti vā, tāva eko **nisajjavāro**. Yena vidhinā uggahe kusalo hoti, so sattavidho vidhi “**uggahakosalla**”nti vuccati, taṃnibbattaṃ vā ñānaṃ.

Pathavīdhātubahulabhāvato matthaluṅgassa karīsāvasāne tantiāropanamāha. Ettha pana **maṃsaṃ...pe... vakkhaṃ... pe... kesāti** evaṃ vakkapañcākādīsu anulomasajjhāyaṃ vatvā paṭilomasajjhāyo purimehi sambandho vutto. Svāyaṃ ye parato visuṃ tipañcāhaṃ, purimehi ekato tipañcāhanti chapañcāhaṃ sajjhāyā vakkhamānā, tesu ādiantadassanavasena vuttoti daṭṭhabbo. Anulomapaṭilomasajjhāyepi hi paṭilomasajjhāyo antimoti. Sajjhāyappakārantaraṃ vā etampīti vedītabbaṃ. **Hatthasaṅkhalikā** āṅgulipanti. **Lakkhaṇapaṭivedhassāti** asubhalakkhaṇapaṭivedhassa, dhātulakkhaṇapaṭivedhassa vā.

Attano bhāgo sabhāgo, sabhāgena paricchedo **sabhāgaparicchedo**, heṭṭhuparitiriyantehi sakakoṭṭhāsikakesantarādīhi ca paricchedoti attho.

Dhātuvibhaṅgo (ma. ni. 3.342 ādayo) pukkusātisuttaṃ. **Sādhāraṇavasena**ti ettakeneva siddhe **sabba**-ggahaṇaṃ vaṇṇakasiṇavasena catukkajjhānikasamathasādhāraṇattassa ca dassanattamaṃ.

Okkamanavissajjananti paṭipajjitabbavajjetabbe maggeti attho. **Bahiddhā puthuttārammaṇeti** ettha kāyānupassanaṃ hitvā subhādivasena gayhamānā kesādayopi bahiddhā puthuttārammaṇānevāti vedittabbā. **Ukkuṭṭhukkaṭṭhiṭṭhāneyeva uṭṭhahitvāti** pubbe viya ekattha katāya ukkuṭṭhiyā kamena sabbatālesu patitvā uṭṭhahitvā pariyaṇṭatālaṃ āditālaṅca agantvā tato tato tattha tattheva katāya ukkuṭṭhiyā uṭṭhahitvāti attho.

Adhicittanti samathavipassanācittaṃ. **Anuyuttenti** yuttapayuttena, bhāvententi attho. **Samādhinimittaṃ** upalakkhaṇākāro samādhiyeva. **Manasi kātabbanti** citte kātabbaṃ, uppādetabbanti attho. Samādhikāraṇaṃ vā ārammaṇaṃ samādhinimittaṃ āvajjitabbanti attho. Ṭhānaṃ atthiṭi vacanaseso, taṃ cittaṃ kosajjāya saṃvatteyya, etassa saṃvattanassa kāraṇaṃ atthiṭi attho. Taṃ vā manasikāraṇaṃ cittaṃ kosajjāya saṃvatteyyāti etassa ṭhānaṃ kāraṇanti attho. **Na ca pabhaṅgūti** kammaniya bhāvūpagamanena ca pabhijjanasabhāvanti attho.

Ālimpetiti ādīpeti jāleti. **Taṅcāti** taṃ piṇḍhanavikatisaṅkhātaṃ atthaṃ payojanaṃ. **Assāti** suvaṇṇakārassa **anubhoti** sambhoti sādheti. **Assa** vā suvaṇṇassa **taṃ** atthaṃ suvaṇṇakāro **anubhoti** pāpuṇāti.

Abhiññāya iddhividhādīññāna sacchikāraṇīyassa iddhividhapaccanubhavanādīkassa **abhiññāsacchikāraṇīyassa**. Paccakkhaṃ yassa atthi, so sakkhi, sakkhino bhabbatā **sakkhibhabbatā**, sakkhibhavanatāti vuttaṃ hoti. Sakkhi ca so bhabbo cāti vā **sakkhibhabbo**. Ayañhi iddhividhādīnaṃ bhabbo, tattha ca sakkhīti sakkhibhabbo, tassa bhāvo **sakkhibhabbatā**, taṃ pāpuṇāti. **Āyataneti** pubbahetādi ke kāraṇe sati.

Sītibhāvanti nibbānaṃ, kilesadarathavūpasamaṃ vā. **Sampahaṃseti**ti samapavattaṃ cittaṃ tathāpavattiyā paññāya toseti uttejeti. Yadā vā nirassādaṃ cittaṃ bhāvanāya na pakkhandati, tadā jātiādīni saṃvegavattūni paccavekkhitvā **sampahaṃseti** samuttejeti.

Tiriyaṃ aññamaññena paricchinnā, kathaṃ? **Dve kesā ekato natthi**ti. **Āsayoti** nissayo, paccayoti attho.

Nakhā tiriyaṃ aññamaññena paricchinnāti visuṃ vavatthitaṃ sandhāya vuttaṃ. Tameva hi atthaṃ dassetuṃ “**dve nakhā ekato natthi**”ti āhāti.

Sukhumampīti yathāvuttaoḷārikacammato sukumaṃ antomukhacammādi. Koṭṭhāsesu vā tacena paricchinnattā yaṃ durupalakkhaṇīyaṃ, taṃ “**sukhuma**”nti vuttaṃ. Tañhi vuttanayena tacāṃ vivarivā passantassa pākātaṃ hotīti.

Tālaguḷapaṭalaṃ nāma pakkatālapalalasi kaṃ tālapaṭṭikāya limpivā sukkhāpetvā uddharivā gahitapaṭalaṃ.

Evaṃ timattānīti evaṃ-matta-saddehi gopphakaṭṭhikādīni avuttānīpi dassētīti vedittabbaṃ. **Kīḷagoḷakāni** suttana bandhitvā aññamaññaṃ ghaṭṭetvā kīḷanagoḷakāni.

Tattha jaṅghaṭṭhikassa paṭiṭṭhitatṭhānanti jaṅghukaṭṭhimhi pavisitvā ṭhitaṭṭhānanti adhippāyo. **Tena aṭṭhinā paṭiṭṭhitatṭhānaṃ** yaṃ **kaṭiṭṭhino**, taṃ **aggachinnamahāpunnāgaphalasadisaṃ**. **Sīsakaṭṭhāveṭhakaṃ** veṭhetvā ṭhapitasāsamayaṃ paṭṭakaṃ. Suttakantanasalākāviddhā goḷakā vaṭṭanāti vuccanti, vaṭṭanānaṃ āvali **vaṭṭanāvali**. **Avalekhanasatthakaṃ** ucchutacāvālekhanasatthakaṃ.

Vakkabhāgena paricchinnanti vakkapariyaṇṭabhāgena paricchinnaṃ.

Sakkharasudhāvaṇṇanti marumpehi katasudhāvaṇṇaṃ. “**Setasakkharasudhāvaṇṇa**”nti ca pāṭhaṃ vadanti, setasakkharāvaṇṇaṃ sudhāvaṇṇaṅcāti attho.

Yattha annapānaṃ nipatitvā tiṭṭhatīti sambandho.

Visamacchinnakalāpo visamaṃ udakaṃ paggharati, evameva sarīraṃ kesakūpādivivarehi upari heṭṭhā tiriyaṅca visamaṃ paggharatīti dassetuṃ **visamacchinnā**-ggahaṇaṃ karoti.

Atikaṭṭhakaaccuṇḍhādiko **visabhāgāhāro** uṇhakāle pavattamānānaṃ dhātūnaṃ visabhāgattā.

Ekattārammaṇabaleneva vāti vikkhambhitanīvaraṇena susamāhitacittena upaṭṭhitassa nānārammaṇavipphandanavirahena ekasabhāvassa ārammaṇassa vasena. Tañhi ekattārammaṇaṃ upaṭṭhahamānameva attani abhiratiṃ, sātīsaṃ pharaṇapītiṃ, iṭṭhākārānubhavanaṅca somanassaṃ uppādeti. Na hi abhiratisomanassehi vinā

anattikkantapītisukhassa ekattupaṭṭhānaṃ atthīti.

Avisesato pana sādharmaṇavasenati paṭikūladhātuvannaṇvasesaṃ akatvā samathavipassanāsādhāraṇavasenaṃ attho. **Tividhena**ti anulomādinā vakkhamānena. **Cha māseti** addhamāse ūnepi māsaparicchedena paricchijjamaṇe sajjhāye cha māsa paricchedakā hontīti katvā vuttanti vedittabbaṃ. Paricchijjamaṇassa māsaragamananivāraṇaṃhi chamāsaggahaṇaṃ, na sakalachamāse parivattadassanattamaṃ. **Ācariyāti** aṭṭhakathācariyā.

Lakkhaṇanti dhātupaṭikūlalakkhaṇaṃ. Janamaṃ na arahantīti **ajāṇā**, jane pavasetumaṃ ayuttā jigucchaniyāti vuttaṃ hoti.

Paṭipāṭiyā aṭṭhīniti paṭipāṭiyā aṭṭhīni koṭiyā ṭhitāni. Na ettha koci attā nāma atthi, aṭṭhīni eva aṭṭhipuñjamatto evāyamaṃ saṅghātoti dasseti. **Anekasandhiyamitoti** anekehi sandhīhi yamito sambaddho so aṭṭhipuñjoti dasseti. **Na kehicīti** yamentaṃ attānaṃ paṭisedheti. **Codito** jarāya maraṇābhimukhagamanena codito.

Mahābhūtaṃ upādārūpena paricchinnaṃ “nīlāṃ pītaṃ sugandhaṃ duggandha”ntiadinā. **Upādārūpaṃ mahābhūtena** tannissitassa tassa tato bahi abhāvā. Chāyātapānaṃ ātapapaccayachāyupādakabhāvo aññaṃaññaṃparicchedakatā. Rūpakkhandhassa pariggahitattā tadantogadhānaṃ cakkhādiāyatanadvārānaṃ vasena taṃtaṃdvārikā arūpino khandhā pākāṭā honti, āyatanāni ca dvārāni ca āyatanadvārānīti vā attho. Tena rūpāyatanādīnaṃ vasenaṃti vuttaṃ hoti.

Sappaccayāti sappaccayabhāvā, paccayāyattaṃ hutvā nibbattanti vuttaṃ hoti. Samāno vā sadiso yutto paccayo sappaccayo, tasmā **sappaccayā**.

Ettakoti yathāvuttena ākārena paṇo koṭṭhāso. Uggahova **uggahasandhi**. Vaṇṇādimukhena hi upaṭṭhānaṃ ettha sandhiyati sambajjhatīti “sandhi”ti vuccati.

Upaṭṭhātīti vaṇṇādivasena upaṭṭhātīti attho. **Pañcaṅgasamannāgateti** nātidūranāccāsanagamanāgamasampannanti ekaṅgaṃ, divā abbokiṇṇaṃ rattimaṃ appasaddamaṃ appanigghosanti ekaṃ, appaḍaṃsamakasavātātapasarīsapasamphassanti ekaṃ, tasmaṃ kho pana senāsane viharantassa appakasirena uppajjati cīvara...pe... parikkhāroti ekaṃ, tasmaṃ pana senāsane therā bhikkhū viharanti bahussutāti ekaṃ (a. ni. 10.11). **Pañcaṅgasamannāgatenāti** appābhādhāsāṭṭheyyasaddhāpaññāvīriyehi padhāniyaṅgehi samannāgatena.

Uṭṭhānakadāyanti tehi khetthehi uṭṭhānakaṃ, tehi dātābbadhaññanti attho. Ettha ca aṭṭhakumbhadāyakaḥhettaṃ viya mukhadhovanakiccaṃ, soḷasakumbhadāyakaṃ viya khādanabhuñjanakiccaṃ daṭṭhabbaṃ lahuagarukabhāvato. Tato pana yaṃ dukkhaṃ nibbattati, taṃ aññaṃca dvattiṃsākāramanasikārena ca nivattatīti āha “**etteva kammaṃ kātabba**”nti. **Ettāvātāti** ekadivasaṃ tiṃsa vāre manasikāraṭṭhapanena.

Sahassuddhāraṃ sādhetvāti sahasavaḍḍhitaṃ iṇaṃ yojetvā. Uddharitabboti **uddhāroti** hi vaḍḍhi vuccatīti. **Suddhacittena**ti vikkhepādīkilesavirahitacittena. Kesādīsu tace rajjantā suchavicammaṃ tacoti gahetvā “suvaṇṇādivaṇṇo me taco”tiadinā rajjanti.

Tesu dve ekamaggaṃ paṭipajjamānā nāma na hontīti yathā tathā vā palāyantīti attho. Tattha rāgādivatthubhāvena dvattiṃsākārānaṃ corasadisatā anattāhāvatā daṭṭhabbā.

Kammameva visesādhigamassa ṭhānanti **kammaṭṭhānaṃ** bhāvanā vuccati. Tenāha “**manasikarontassa appanaṃ pāpuṇāti**”ti. Kammassa vā bhāvanāya ṭhānaṃ ārammaṇaṃ appanārammaṇabhāvūpagamanena appanaṃ pāpuṇāti vuttaṃ.

Mānājātikoti etena laṅghanasamattatāyogena upasamarahitaṃ dasseti. Cittampi hi tathā nānārammaṇesu vaḍḍhitaṃ upasamarahitanti dassetabbanti.

Hatthe gahitapañhavatthu pākatikamevāti visuddhimagge vuttataṃ sandhāyāha. Tattha hi vuttaṃ –

“Mālakatthero kira dīghabhāṇakaabhayaṭṭheraṃ hatthe gahetvā ‘āvuso abhaya, imaṃ tāva pañhaṃ uggañhāhi’ti vatvā āha ‘mālakatthero dvattiṃsakoṭṭhāsesu dvattiṃsapaṭṭhamajjhānalābhī, sace rattimaṃ ekaṃ, divā ekaṃ samāpajjati, atirekaḍḍhamāsenā puna sampajjati. Sace pana devasikaṃ ekameva samāpajjati, atirekamāsenā puna sampajjati’”ti.

Idaṃ pana **ekaṃ manasikarontassa ekaṃ paṭīyekaṃ manasikarontassa dvattiṃsāti** etassa sādhanattaṃ nidassanavasena aññanti daṭṭhabbaṃ.

Anupādinnakapakkhe **ṭhitānī** etena cetiyapabbatavāsī mahātissatthero viya, saṅgharakkhitattherupaṭṭhākasāmaṇero viya ca anupādinna kapakkhe ṭhapetvā gahetuṃ sakkontassa dasavidhāsuhavasena jīvamānakasarīrepi upaṭṭhite upacārappatti dassitā hotīti veditabbā. “Atthissa kāye”ti pana sattavasena kesādīsu gayhamānesu yathā “imasmiṃ kāye”ti satta-ggahaṇarahite ahaṃkāravatthumhi viddhastāhaṃkāre sadā sannihite pākaṭe ca attano kāye upaṭṭhānaṃ hoti, na tathā tatthāti appanaṃ appattā ādinavānupassanāva tattha hotīti adhippāyenāha “**asubhānupassanāsāṅkhātā pana vipassanābhāvanā hotīti veditabbā**”ti.

357. Ādimhi sevanā **āsevanā**, vaḍḍhanaṃ **bhāvanā**, punappunaṃ karaṇaṃ **bahulīkamanti** ayametesam viseso.

362. **Vatthupariññāyāti** abhijjhādomanassānaṃ vatthubhūtaṃ kāyassa pariṇānena. **Appitāti** gamitā, sā ca vināsitatāti āha “**vināsitā**”ti. Appavattiyam ṭhapitātipi **appitāti** ayamatto niruttisiddhiyā vuttoti daṭṭhabbo. **Vigatantā katāti** idāni kātabbo anto etesaṃ natthīti vigatantā, evaṃbhūtā katāti attho. Kammameva visesādhigamassa ṭhānaṃ **kammaṭṭhānaṃ**, kamme vā ṭhānaṃ bhāvanārambho **kammaṭṭhānaṃ**, tañca anupassanāti āha “**anupassanāya kammaṭṭhāna**”nti, anupassanāya vuttanti adhippāyo.

Kāyānupassanāniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Vedanānupassanāniddesavaṇṇanā

363. Sampajānassa vediyaṃ **sampajānavediyaṃ**. **Vatthuntī** sukhādīnaṃ ārammaṇamāha, tena vatthu ārammaṇaṃ etissāti **vatthuārammaṇāti** samāso daṭṭhabbo. **Vohāramattaṃ hotīti** etena “sukhaṃ vedanaṃ vedayāmi”ti idaṃ vohāramattena vuttanti dasseti.

Vīriyasamādhim jojvetvāti adhivāsanavīriyassa adhimattatāya tassa samatāya ubhayaṃ saha jojvetvā. **Saha paṭisambhidāhīti** lokuttara paṭisambhidāhi saha. Lokiyānampi vā sati uppattikāle tattha samatthataṃ sandhāya “**saha paṭisambhidāhī**”ti vuttanti daṭṭhabbaṃ. **Samasīṭi**ti vārasamasīṭi hutvā paccavekkhaṇavārassa anantaravāre parinibbāyīti attho. **Sāṅkhepamanasikāravasena** mahāsati paṭṭhāne, **vitthāramanasikāravasena** rāhulovādadhātu vibhaṅgādīsu.

Phassapañcamakeyevāti eva-saddena vuttetu tīsupi mukhesu pariggahassa samānataṃ dasseti.

Nāmarūpavatthānassa adhippetatā niravasesarūpariggahassa dassanattaṃ “**vatthu nāma karajakāyo**”ti āha, na cakkhādīni chavatthūnīti. Karajakāyassa pana vatthubhāvasādhanaṃ “idañca pana me viññānaṃ ettha sitaṃ, ettha paṭibaddha”nti (dī. ni. 1.235; ma. ni. 2.252) suttaṃ ābhataṃ.

Phassaviññānaṃ pākaṭatā kesañci hotīti yesaṃ na hoti, te sandhāyāha “**phassavasena vā hi...pe... na pākaṭaṃ hotī**”ti. Tesam pana aññesañca sabbesam veneyyānaṃ vedanā pākaṭāti āha “**vedanāvasena pana pākaṭaṃ hotī**”ti. **Satadhotasappi** nāma satavāraṃ vilāpetvā vilāpetvā udake pakkhipitvā uddharitvā gahitasappi.

Vinivattetvāti catukkhandhasamudāyato viṣuṃ uddharitvā. Mahāsati paṭṭhānasuttādīsu katthaci paṭṭhamaṃ rūpakammaṭṭhānaṃ vatvā pacchā arūpakammaṭṭhānaṃ vedanāvasena vinivattetvā dassitaṃ. Katthaci arūpakammaṭṭhānaṃ eva vedanāvasena arūparāsito, nītapariññāya pariññātato vā rūpārūparāsito vā vinivattetvā dassitaṃ. Tatthāpi yesu paṭṭhamaṃ nītapariññā vuttā, tesu tadantogadhaṃ. Yesu na vuttā, tesu ca vedanāya ārammaṇamattaṃ saṃkhitam pāḷianāruḷhaṃ rūpakammaṭṭhānaṃ sandhāya rūpakammaṭṭhānassa paṭṭhamaṃ kathitā vuttāti veditabbā.

“Manoviññeyyānaṃ dhammānaṃ iṭṭhānaṃ kantāna”ntiādinā (ma. ni. 3.306) nayena vuttam chagehassitasomanassaṃ pañcakāmaguṇesu assādānupassino eva hotīti āha “**pañcakāmaguṇāmisānissitā cha gehassitasomanassavedanā**”ti.

Vedanānupassanāniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Cittānupassanāniddesavaṇṇanā

365. Kilesasampayuttānaṃ dhammānaṃ kehici kilesehi vippayogepi sati yehi sampayuttā, tehi saṃkilesabhāvena sadisehi saṃkiliṭṭhattā itarehipi na visuddhatā hotīti āha “**na pacchimapadaṃ bhajantī**”ti. **Duvidhanti** viṣuṃ vacanaṃ sarāgasadosehi viṣiṭṭhaggaṇatthaṃ. Avipassanupagattā “**idha okāsova natthī**”ti vuttam.

Cittānupassanāniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dhammānupassanāniddeso

Ka. nīvaraṇapabbavaṇṇā

367. Kaṇhasukkānaṃ yuganaddhatā natthīti pajānanakāle abhāvā “**abhiṇhasamudācāravasenā**”ti āha.

Subhampīti kāmaccchandopi. So hi attano gahaṇākārena “subha”nti vuccati, tenākārena pavattamānakassa aññassa kāmaccchandassa nimittatā “**nimitta**”nti cāti. Akaṅkhitassa hitasukhassa anupāyabhūto manasikāro **anupāyamanasikāro**. **Tatthāti** nipphādetabbe ārammaṇabhūte ca duvidhepi subhanimitte.

Asubhampīti asubhajjhānampi. Taṃ pana dasasu asubhesu kesādīsu ca pavattaṃ daṭṭhabbaṃ. Kesādīsu hi saññā asubhasaññāti girimānandasutte vuttāti. Ettha catubbidhassapi ayonisomanasikārassa yonisomanasikārassa ca dassanaṃ niravasesadassanatthaṃ katanti veditabbaṃ. Tesu pana asubhe subhanti asubhanti ca manasikāro idhādhippeto, tadanukulattā vā itarepīti.

Bhojane mattaññuno thinamiddhābhivābhāvā otāraṃ alabhamāno kāmārāgo pahīyatīti vadanti. Bhojananissitaṃ pana āhārepaṭikūlasaññaṃ, tabbipariṇāmassa tadādhārassa tassa ca upanissayabhūtaṃ asubhatādidassanaṃ, kāyassa ca āhāraṭṭhitikatādidassanaṃ so uppādetīti tassa kāmaccchando pahīyateva, abhidhammapariyāyena sabbopi lobho kāmaccchandanivaraṇanti āha “**arahattamaggenā**”ti.

Odissakānodissakadisāpharaṇānanti attagaruatippiyasahāyamajjhattavasena odissakatā, sīmābhede kate anodissakatā, ekadisāpharaṇavasena disāpharaṇatā mettāya uggahaṇe veditabbā. Vihāraracchāgāmādivasena vā odissakadisāpharaṇaṃ, vihārādiuddesarahitaṃ puratthimādidisāvasena anodissakadisāpharaṇanti evaṃ vā dvidhā uggahaṃ sandhāya “**odissakānodissakadisāpharaṇāna**”nti vuttaṃ. Uggaho ca yāva upacārā daṭṭhabbo, uggahitāya āsevanā **bhāvanā**. Tattha “sabbe sattā pāṇā bhūtā puggalā atabhāvapariyāpannā”ti etesaṃ vasena pañcavidhā, ekekasmim “averā hontu, abyāpajjā, anīghā, sukhī attānaṃ pariharantū”ti catudhā pavattito vīsatividhā vā anodhisopharaṇā mettā, “sabbā itthiyo purisā ariyā anariyā devā manussā vinipātikā”ti sattodhikaraṇavasena pavattā sattavidhā, aṭṭhavīsatividhā vā odhisopharaṇā mettā, dasahi disāhi disodhikaraṇavasena pavattā dasavidhā ca disāpharaṇā mettā, ekekāya vā disāya sattādiitthiādiaverādiyogena asītādhikacatusatappabhedā anodhisoodhisopharaṇā veditabbā.

Kāyavināmanāti kāyassa vividhena ākārena nāmanā.

Atibhojane nimittaggāhoti atibhojane thinamiddhassa nimittaggāho, “ettake bhutte thinamiddhassa kāraṇaṃ hoti, ettake na hoti”ti thinamiddhassa kāraṇākāraṇaggāhoti attho. Dhutaṅgaṇaṃ vīriyanissitattā āha “**dhutaṅganissitasappāyakathāyapī**”ti.

Kukkuccampi katākātānusocanavasena pavattamānaṃ uddhaccena samānalakkhaṇaṃ avūpasamasabhāvamevāti cetaso avūpasamo “**uddhaccakukkuccamevā**”ti vutto.

Bahussutassa ganthato ca atthato ca atthādīni vicinantassa cetaso vikkhepo na hoti yathāvidhipaṭipattiyā yathānurūpapatikārappavattiyā katākātānusocanañcāti “**bāhusaccenapi uddhaccakukkuccaṃ pahīyati**”ti āha. Vuḍḍhasevitā ca vuḍḍhasīlitaṃ āvahaṭīti cetovūpasamakaratā uddhaccakukkuccappahānakāritā vuttā. Vuḍḍhatam pana anapekkhitvā vinayadharā kukkuccavinodakā kalyāṇamittā vuttāti daṭṭhabbā.

Tiṭṭhati etthāti ṭhānīyā, vicikicchāya ṭhānīyā **vicikicchāṭhānīyā**. Ṭhātabbāti vā ṭhānīyā, vicikicchā ṭhānīyā etesūti **vicikicchāṭhānīyā**.

Kāmaṃ bahussutatāparipucchakatāhi aṭṭhavatthukāpi vicikicchā pahīyati, tathāpi ratanattayavicikicchāmūlikā sesavicikicchāti katvā āha “**tīṇi ratanāni ārabbhā**”ti. Vinaye pakataññutā “sikkhāya kaṅkhati”ti (dha. sa. 1008; vibha. 915) vuttāya vicikicchāya pahānaṃ karotīti āha “**vinaye ciṇṇavasībhāvassapī**”ti.

Okappaniyasaddhāsāṅkhātāadhimokkhabahulassāti anupavisanasaddhāsāṅkhātāadhimokkkena adhimuccanabahulassa. Adhimuccanañca adhimokkhuppādanamevāti daṭṭhabbaṃ. Saddhāya vā ninnatā **adhimutti**.

Nīvaraṇapabbavaṇṇā niṭṭhitā.

Kha. bojjhaṅgapabbavaṇṇā

Khandhādipāḷiyā attho khandhādīnaṃ atthoti katvā āha “**khandha...pe... vipassanānaṃ atthasannissitaparipucchābahulatā**”ti. Tena pāḷimuttakapucchā na tathā paññāsaṃvattanikā, yathā atthapaṭipucchāti dasseti.

Mandattā aggijālādīsu āpodhātuādīnaṃ viya vīriyādīnaṃ sakicce asamatthātā vuttā.

Pattaṃ nīharantova taṃ sutvāti ettha pañcābhiññattā dibbasotena assosīti vadanti.

Pasādasinehābhāvenāti pasādasankhātassa sinehassa abhāvena. **Gadrabhapiṭṭhe** lūkharajo lūkhataro hutvā dissatīti atilūkhatāya taṃsadise.

Samvejanapasādanehi tejanaṃ tosanañca **sampahaṃsanāti**.

Bojjhaṅgapabbavaṇṇanā niṭṭhitā.

Samathavipassanāsuddhavipassanāvasena paṭhamassa itaresaṅca kathitattāti attho. **Maggasampayuttā sati kāyānupassanā nāmāti** āgamanavasena vuttaṃ. **Evaṃ tāva desanā puggale tiṭṭhatīti** kāyānupassīdīnaṃ āgamanavasena visesetvā vuttā satipaṭṭhānadesanā puggale tiṭṭhatīti attho. Na hi sakkā ekassa anekasamaṅgitā vuttuṃ ekakkhaṇe anekasatisambhavāvabodhapasaṅgā, puggalaṃ pana āmasitvā sakiccaparicchinne dhamme vuccamāne kiccabhedena ekissāpi satiyā anekanāmatā hotīti dassento “**kāye panā**”tiādīmāha. Yathā hi puggalakiccaṃ dhammā evāti dhammabhedena kāyānupassīdīpuggalabhedova hoti, na evaṃ dhammassa dhammo kiccanti na dhammabhedena tassa bhedo, tasmā ekāva sati catuvipallāsappahānabhūtā magge samiddhā anattantarena tappahānakiccabhedena cattāri nāmāni labhatīti ayamettha adhippāyo.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

374. Abhidhammabhājanīye “kathaṅca bhikkhu kāye kāyānupassī viharati? Idha bhikkhu yasmim samaye...pe... dandhābhiññāṃ kāye kāyānupassī, yā tasmim samaye sati”tiādīnā āgamanavasena visesitāni satipaṭṭhānāni puggale ṭhapetvā desetvā puna “tattha katamaṃ satipaṭṭhānaṃ? Idha bhikkhu yasmim samaye...pe... dandhābhiññāṃ...pe... yā tasmim samaye sati”tiādīnā puggalaṃ anāmasitvā āgamavisesanañca akatvā catukiccasādhakekasativasena suddhikasatipaṭṭhānanayo vuttoti ayamettha nayadvaye viseso.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

Satipaṭṭhānavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

8. Sammappadhānavibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyavaṇṇanā

390. **Kāraṇappadhānāti** “anuppannapāpakānuppādādiatthā”ti gahitā tatheva te hontīti taṃ atthaṃ sādhentiyevāti etassa atthassa dīpako sammā-saddoti yathādhippetatthassa anuppannapāpakānuppādādinō kāraṇabhūtā, padhānakāraṇabhūtāti attho. Sammāsaddassa upāyayonisoatthadīpakataṃ sandhāya “**upāyappadhānā yonisopadhānā**”ti vuttaṃ. **Paṭipannakoti** bhāvanamanuyutto. Bhusaṃ yogo payogo, payogova parakkamo **payogaparakkamo. Etānti** “vāyamati”tiādīni “āsevamāno vāyamati”tiādīnā yojetabbāni.

Anuppannāti avattabbataṃ āpannānanti bhūmiladdhārammaṇādhiggaḥitāvikkhambhitāsamugghātītuppannānaṃ.

391. **Dhammacchandoti** taṇhādīṭṭhivīriyacchandā viya na añño dhammo, atha kho chandaniyasabhāvo evāti dassento āha “**sabhāvacchando**”ti. Tattha “yo kāmesu kāmacchando”tiādīsu (dha. sa. 1103) taṇhā chandoti vuttāti veditabbo, “sabbeva nu kho, mārisa, samaṇabrāhmaṇā ekantavādā ekantasīlā ekantachandā ekantaajjhosānā”ti (dī. ni. 2.366) ettha dīṭṭhi, pamādaniddese “nikkhittachandatā nikkhittadhuratā”ti vīriyanti vaṇṇeti.

394. **Vāyamati vīriyaṃ ārabhatīti** padadvayassapi niddeso vīriyaniddeso yevāti adhippāyenāha “vīriyaniddese”ti.

406. **Sabbapubbabhāgeti** sabbamaggānaṃ pubbabhāge. **Purimasminti** “anuppannā me kusalā dhammā anuppajjamānā anattāya saṃvatteyyu”nti etthāpi “**samathavipassanāva gahetabbā**”ti vuttaṃ aṭṭhakathāyaṃ, taṃ pana maggānuppannatāya bhāvato anuppajjamāne ca tasmim vaṭṭānatthasaṃvattanato na yuttanti paṭikkhipati.

Mahantaṃ gāraṃ hoti, tasmā “saṅghagāravena yathāruci vinditūṃ na sakkā”ti saṅghena saha na nikkhami. **Atimandāni notī** nanu atimandānīti attho. Santasamāpattitō aññaṃ santhambhanakāraṇaṃ balavaṃ natthīti “**tato**

parihīnā santhambhituṃ na sakkontī’ti āha. Na hi mahārajjumhi chinne suttatantū sandhāretuṃ sakkontīti. Samathe vatthuṃ dassetvā tena samānagatikā vipassanā cāti iminā adhippāyenāha “**evaṃ uppannā samathavipassanā... pe... saṃvattantī**”ti.

Tattha anuppannānanti ettha tattha duvidhāya sammappadhānakathāya, **tattha** vā pāḷiyam “anuppannāna”nti etassa ayaṃ vinicchayoti adhippāyo. **Eteyevāti** anamatagge saṃsāre uppannāyeva.

Cuddasa mahāvattāni khandhake vuttāni āgantukaāvāsikagamikaanumodana bhattacha piṇḍacārīka āraññīka senāsana jantāgharavaccakuṭi ācariyaupajjhāyasaddhivihārikaantevāsikavattāni cuddasa. Tato aññāni pana kadāci tajjanīyakammakatādīkāle pārivāsīkādikāle ca caritabbāni dvāsīti khuddakavattānīti kathitāni daṭṭhabbāni. Na hi tāni sabbāsu avatthāsu caritabbāni, tasmā mahāvatte aḅanītāni. Tattha “pārivāsīkānaṃ bhikkhūnaṃ vattaṃ paññāpessāmī”ti ārabhitvā “na upasampādetabbaṃ...pe... na chamāyaṃ caṅkamante caṅkame caṅkamitabba”nti (cūḷava. 76) vuttāni pakatatte caritabbavattāvasānāni chasaṭṭhi, tato paraṃ “na, bhikkhave, pārivāsīkena bhikkhunā pārivāsīkavuḍḍhatarena bhikkhunā saddhiṃ, mūlāyapaṭikassanārahena, mānattārahena, mānattacārīkena, abbhānārahena bhikkhunā saddhiṃ ekacchanne āvāse vatthabba”ntīdāni (cūḷava. 82) pakatatte caritabbēhi anaññīttā visuṃ visuṃ aḅanētvā pārivāsīkavuḍḍhatarādīsū puggalantaresu caritabbattā tesam vasena sampiṇḍetvā ekekaṃ katvā gaṇetabbāni pañcāti ekasattati vattāni, ukkhepanīyakammakatavattesu vattapaññāpanavasena vuttaṃ “na pakatattassa bhikkhuno abhivādanaṃ paccuṭṭhānaṃ...pe... nahāne piṭṭhiparikammaṃ sādītāba”nti (cūḷava. 75) idaṃ abhivādanādīnaṃ assādiyaṃ ekam, “na pakatatto bhikkhu sīlavipattiyā anuddhamsetabbo”tiādāni (cūḷava. 51) ca dasāti evaṃ dvāsīti honti. Etesveva kānici tajjanīyakammakatādivattāni, kānici pārivāsīkādivattānīti aggahitaggahaṇena dvāsītivattanti daṭṭhabbaṃ.

Idha vipākānubhavanavasena tadārammaṇaṃ, avipakkavipākassa sabbathā avigatattā bhavitvā vīgamattavasena kammañca “**bhutvā vīgatuppanna**”nti vuttaṃ, **na aṭṭhasāliniyaṃ** (dha. sa. aṭṭha. 1) viya rajjanādivasena anubhutvāpagataṃ javanaṃ, uppajjītvā niruddhatāvasena bhūtāpagatasāṅkhātāṃ sesasāṅkhatañca “bhūtāpagatuppanna”nti, tasmā idha okāsakatuppannaṃ vipākameva vadati, na tattha viya kammampīti. **Anusayitakilesāti** appahīnā maggena pahātābbā adhippetā. Tenāha “**atītā vā...pe... na vattābbā**”ti. Tesañhi ambataruṇopamāya vattamānādītā na vattābbāti.

Āhatakhīrarukkho viya nimittaggāhavasena adhigataṃ ārammaṇaṃ, anāhatakhīrarukkho viya avikkhambhitāya antogadhakilesaṃ ārammaṇaṃ daṭṭhabbaṃ, nimittaggāhākāvikkhambhitakilesā vā puggalā āhatānāhatakhīrarukkhasadisā. **Purimanayenevāti** avikkhambhituppanne viya “imasmīṃ nāma ṭhāne nuppajjissantīti na vattābbā asamugghāṭitattā”ti vojetvā vitthāretabbaṃ.

Pāḷiyanti paṭisambhidāpāḷiyaṃ (paṭi. ma. 3.21). Maggena pahīnakilesānameva tidhā navattābbataṃ apākaṭaṃ pākaṭaṃ kātuṃ ajātaphalarukkho ābhato, atītādīnaṃ appahīnatādasanathampi “**jātaphalarukkheṇa dīpetāba**”nti āha. Tattha yathā acchinne rukkhe nibbattirahāni phalāni chinne anuppajjāmānāni na kadāci sasabhāvāni ahesuṃ honti bhavissanti cāti atītādībhāvena na vattābbāni, evaṃ maggena pahīnakilesā ca daṭṭhabbā. Yathā ca chede asati phalāni uppajjissanti, satī ca nuppajjissantīti chedassa sātthakatā, evaṃ maggabhāvanāya ca sātthakatā vojetābbā.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pañhapucchakavaṇṇanā

427. Pañhapucchake yaṃ vuttaṃ “**vīriyajeṭṭhīkāya pana aññassa vīriyassa abhāvā na vattābbāni maggādhīpatīnīti vā na maggādhīpatīnīti vā**”ti, ettha “maggādhīpatīnī”ti na vattābbatāya eva aññassa vīriyassa abhāvo kāraṇanti daṭṭhabbaṃ. Chandassa pana cittassa vā namaggabhūtassa adhipatino tadā abhāvā “na maggādhīpatīnī”ti na vattābbānīti vuttaṃ. Chandacittānaṃ viya namaggabhūtassa aññassa vīriyādhīpatino abhāvāti vā adhippāyo. Sammappadhānānaṃ tadā maggasāṅkhātādhīpatībhāvato vā “na maggādhīpatīnī”ti navattābbatā vuttāti veditābbā.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sammappadhānavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

9. Iddhipādavibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyavaṇṇanā

431. **Iddhi**-saddassa paṭhamo kattuatto, dutiyo karaṇatto vutto, **pāda**-saddassa eko karaṇamevattho vutto. Pajjītabbāva iddhi vuttā, na ca ijjhanṭī pajjītabbā ca iddhi pajjanakaraṇena pādena samānādhīkaraṇā hotīti

“**paṭhamenatthena iddhi eva pādo iddhipādo**”ti na sakkā vattuṃ, tathā iddhikiriyaṅkaraṇena sādhetabbā ca vuddhisāṅkhātā iddhi pajjanakiriyaṅkaraṇena pajjitabbāti dvinnaṃ karaṇānaṃ na asamānādhikaraṇatā sambhavatīti “**dutiyenatthena iddhiyā pādo iddhipādo**”ti ca na sakkā vattuṃ, tasmā paṭhamenatthena iddhiyā pādo iddhipādo, dutiyenatthena iddhi eva pādo iddhipādoti evaṃ yojanā yujjati.

“Chandaṃ ce...pe... ayaṃ vuccati chandasamādhī”ti imāya pāliya chandādhīpati samādhī **chandasamādhīti** adhipati-saddalopaṃ katvā samāso vuttoti viññāyati, adhipati-saddatthadassanavasena pana “**chandahetuko chandādhiko vā samādhī chandasamādhī**”ti aṭṭhakathāyaṃ vuttanti veditabbaṃ. **Padhānabhūtāti** vīriyabhūtāti keci vadanti. Sāṅkhatasāṅkhārādinivattanatthañhi padhānaggahaṇanti. Atha vā taṃ taṃ viśesaṃ sāṅkharotīti **sāṅkhāro**, sabbaṃ vīriyaṃ. Tattha catukiccasādhakato aññassa nivattanatthaṃ padhānaggahaṇanti **padhānabhūtā** seṭṭhabhūtāti attho. Catubbidhassa pana vīriyassa adhippetatā bahuvacananiddeso kato. **Adhiṭṭhānaṭṭhenāti** duvidhatthāyapī iddhiyā adhiṭṭhānatthena. **Pādabhūtānti** iminā viṣuṃ samāsajoyanāvasena pana yo pubbe iddhipādāttho pāda-saddassa upāyatthataṃ gahetvā yathāyutto vutto, so vakkhamānaṃ paṭilābhapubbabhāgānaṃ kattukaraṇiddhibhāvaṃ, uttaracūlabhājanīye vā vuttehi chandādīhi iddhipādehi sādhetabbāya iddhiyā kattiddhibhāvaṃ, chandādīnañca karaṇiddhibhāvaṃ sandhāya vuttoti veditabbo.

Vīriyiddhipādaniddese “vīriyasamādhīpadhānasāṅkhārasamannāgata”nti dvikkhattuṃ vīriyaṃ āgataṃ. Tattha purimaṃ samādhivisesanaṃ “vīriyādhīpati samādhī vīriyasamādhī”ti, dutiyaṃ samannāgamaṅgadassanaṃ. Dveveva hi sabbattha samannāgamaṅgāni samādhī padhānasāṅkhāro ca, chandādayo samādhivisesanāni, padhānasāṅkhāro pana padhānavacaneva viśesito, na chandādīhīti na idha vīriyādhīpatitā padhānasāṅkhārassa vuttā hoti. Vīriyañca samādhī viśesetvā ṭhitameva samannāgamaṅgavasena padhānasāṅkhāravacaneva vuttanti nāpī dvīhi vīriyehi samannāgamo vutto hotīti. Yasmā pana chandādīhi viśiṭṭho samādhī, tathā viśiṭṭheneva ca tena sampayutto padhānasāṅkhāro sesadhammā ca, tasmā samādhivisesanānaṃ vasena cattāro iddhipādā vuttā. Viśesanabhāvo ca chandādīnaṃ taṃtaṃavassayanavasena hotīti “**chandasamādhī...pe... iddhipādā**”nti ettha nissayatthepī pāda-sadde upāyatthena chandādīnaṃ iddhipādātā vuttā hoti. Teneva uttaracūlabhājanīye “cattāro iddhipādā chandiddhipādo”tiādīna chandādīnameva iddhipādātā vuttā. Pañhapucchake ca “cattāro iddhipādā idha bhikkhu chandasamādhī”tiādīnāva (vibha. 462) uddesaṃ katvāpī puna chandādīnaṃyeva kusalādībhāvo vibhattoti. Upāyiddhipādadassanatthameva hi nissayiddhipādadassanaṃ kataṃ, aññathā catubbidhatā na hotīti ayametha pāliavasena atthavinicchayo veditabbo.

433. Rathadhureti rathassa purato. **Hinajātiko** caṇḍālo upaṭṭhānādiguṇayogepi senāpatiṭṭhānādīni na labhatīti āha “**jātiṃ sodhetvā...pe... jātiṃ avassayati**”ti. **Amantanīyoti** hitāhitamantane na araho.

Raṭṭhapālatthero chande sati kathaṃ nānujānissantīti sattapi bhattāni abhuñjitvā mātāpitaro anujānāpetvā pabbajitvā chandameva avassāya lokuttaradhammaṃ nibbattesīti āha “**raṭṭhapālatthero viyā**”ti.

Mogharājatthero vīmaṃsaṃ avassayīti tassa bhagavā “suññato lokaṃ avekkhassū”ti (su. ni. 1125) suññatākathaṃ kathesi, paññānissitamānaniggahatthañca dvikkhattuṃ pucchito pañhaṃ na kathesi. Tattha punappunaṃ chanduppādanaṃ tosaṃ viya hotīti chandassa upaṭṭhānasadisatā vuttā, thāmbhāvato vīriyassa sūrattasadisatā, “chadvārādhīpati rājā”ti (dha. pa. aṭṭha. 2.181 erakapattanāgarājavatthu) vacanato pubbaṅgamattā cittassa viśiṭṭhajātisadisatā.

Abhedatoti chandādīke tayo tayo dhamme sampiṇḍetvā, iddhiiddhipāde amissetvā vā kathananti attho. Tattha chandavīriyādayo viśesena ijjhanti etāyāti iddhīti vuccanti, ijjhatīti iddhīti avisesena samādhīpadhānasāṅkhārāpīti.

Chandiddhipādasamādhīiddhipādādayo viśiṭṭhā, pādo sabbiddhīnaṃ sādharāṇatā avisiṭṭho, tasmā viśiṭṭhesveva pavesaṃ avatvā avisiṭṭhe ca pavesaṃ vattuṃ yuttanti dassetuṃ sabbattha “**pāde patiṭṭhātipi vattuṃ vaṭṭati**”ti āha. **Tatthevāti** chandasamādhīpadhānasāṅkhāraiddhipādesu, catūsu chandādīkesvevāti attho. “Chandavato ko samādhī na ijjhissati”ti samādhībhāvanāmukhena bhāvītā samādhībhāvītā.

Ettha panāti bhedaṅkathāyaṃ abhedakathanato abhinavaṃ natthīti attho. Ye hi tayo dhammā abhedakathāyaṃ iddhiiddhipādotveva vuttā, te eva bhedaṅkathāyaṃ iddhīpi honti iddhipādāpi, sesā iddhipādā evāti evaṃ abhinavābhāvaṃ dassento “**chando samādhī**”tiādīmāha. **Ime hi tayo...pe... na vinā**, tasmā sesā sampayuttakā cattāro khandhā tesāṃ tiṇṇaṃ ijjhanena iddhi nāma bhavēyyuṃ, na attano sabhāvenāti te iddhipādā eva honti, na iddhīti evamidāṃ purimassa kāraṇabhāvena vuttanti veditabbaṃ. Atha vā tiṇṇaṃ iddhīti iddhipādātā ca vuttā, sesānañca iddhipādātāva, taṃ sabbaṃ sādhetuṃ “**ime hi tayo...pe... na vinā**”ti āha. Tena yasmā ijjhanti, tasmā iddhi. Ijjhamānā ca yasmā sampayuttakehi saheva ijjhanti, na vinā, tasmā sampayuttakā iddhipādā, tadantogadhattā pana te tayo dhammā iddhipādāpi hontīti dasseti. Sampayuttakānaṃpi pana khandhānaṃ iddhibhāvapariyāyo atthīti dassetuṃ “**sampayuttakā panā**”tiādīmāha. Catūsu khandhesu ekadesassa iddhīti, catunnaṃpi “iddhiyā pādo iddhipādo”ti iminā atthena iddhipādātā, punapi catunnaṃ khandhānaṃ “iddhi eva pādo iddhipādo”ti iminā atthena iddhipādātā ca dassitā, na aññassatī katvā āha “**na aññassa kassaci adhivacana**”nti. Iminā “iddhi nāma anipphannā”ti idaṃ vādaṃ paṭisedheti.

Paṭilābhappubbabhāgānaṃ paṭilābhasseva ca iddhiiddhipādātāvacaṇaṃ apubbanti katvā pucchati “**kenaṭṭhena iddhi, kenaṭṭhena pādo**”ti. Paṭilābho pubbhāgo cāti vacanaseso. Upāyo ca upāyabhāveṇeva attano phalassa paṭiṭṭhā hotīti āha “**paṭiṭṭhānaṭṭheneva pādo**”ti. **Chandoyeva...pe... vīmaṃsāva vīmaṃsiddhipādoti kathitaṃ**, tasmā na cattāro khandhā iddhiyā samānakālikā nānākkhaṇikā vā iddhipādā, jeṭṭhakabhūtā pana chandādayo eva sabbattha iddhipādāti ayameva tesam aṭṭhakathācariyānaṃ adhippāyo. Suttantabhājanīye hi abhidhammabhājanīye ca samādhivisesanavasena dassitānaṃ upāyabhūtānaṃ iddhipādānaṃ pākāṭakaraṇatthaṃ uttaracūḷabhājanīyaṃ vuttanti. **Kecīti** uttaravīhāravāsītherā kira.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

444. Abhidhammabhājanīye “iddhipādoti tathābhūtassa phasso...pe... paggāho avikkhepo”ti (vibha. 447) iddhiiddhipādattadassanattam paggāhāvikkhepā vuttā, cittapañña ca saṅkhipitvāti. **Cattāri nayasahassāni vibhattānti** idaṃ sādhipativārānaṃ paripuṇṇānaṃ abhāvā vicāretabbaṃ. Na hi adhipatīnaṃ adhipatayo vijjanti, ekekasmim̐ pana iddhipādaniddese ekeko adhipativāro labbhatīti soḷasa soḷasa nayasatāni labbhanti.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pañhapucchakavaṇṇanā

Nanu ca cattāropi adhipatayo ekakkhaṇe labbhanti, aññaṃaññaṃ pana adhipatayo na bhavanti “cattāro iddhipādā na maggādhipatino”ti vuttatā. Rājaputtapamāpi hi etamatthaṃ dīpetīti? Na, ekakkhaṇe dutiyassa adhipatino abhāvato eva, “na maggādhipatino”ti vuttatā rājaputtapamā adhipatiṃ na karontīti imamevatthaṃ dīpeti, na adhipatīnaṃ sahabhāvaṃ. Taṃ kathaṃ jānitabbanti? Paṭikkhattatā. Adhipatipaccayaniddese hi **aṭṭhakathāyaṃ** (paṭṭhā. aṭṭha. 1.3) vuttā “kasmā pana yathā hetupaccayaniddese ‘hetū hetusampayuttakāna’nti vuttaṃ, evamidha ‘adhipatī adhipatisampayuttakāna’nti avatvā ‘chandādhipati chandasampayuttakāna’ntiadinā nayena desanā katāti? Ekakkhaṇe abhāvato”ti. Sati ca catunnaṃ adhipatīnaṃ sahabhāve “ariyamaggasamaṅgissa vīmaṃsādhipateyyaṃ maggaṃ bhāventassā”ti visesaṇaṃ na kattabbaṃ siyā avīmaṃsādhipatikassa maggassa abhāvā. Chandādīnaṃ aññaṃaññādhipatikaraṇabhāve ca “vīmaṃsaṃ ṭhapetvā taṃsāmpayutto”tiadinā chandādīnaṃ vīmaṃsādhipatikattavacaṇaṃ na vattabbaṃ siyā. Tathā “cattāro ariyamaggā siyā maggādhipatino, siyā na vattabbā maggādhipatino”ti (dha. sa. 1429) evamādhipi adhipatīnaṃ sahabhāvo paṭikkhitto evāti.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iddhipādavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

10. Bojjhaṅgavibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyaṃ

Paṭhamanayavaṇṇanā

466. **Paṭiṭṭhānāyūhanā** oghataṇasuttavaṇṇanāyaṃ (saṃ. ni. aṭṭha. 1.1.1) –

“Kilesavasena paṭiṭṭhānaṃ, abhisāṅkhārasena āyūhanā. Tathā taṇhādiṭṭhīhi paṭiṭṭhānaṃ, avasesakilesābhisaṅkhārehi āyūhanā. Taṇhāvasena paṭiṭṭhānaṃ, diṭṭhivasena āyūhanā. Sassatadiṭṭhiyā paṭiṭṭhānaṃ, ucchedadiṭṭhiyā āyūhanā. Līnavasena paṭiṭṭhānaṃ, uddhaccavasena āyūhanā. Kāmasukhānuyogavasena paṭiṭṭhānaṃ, attakilamathānuyogavasena āyūhanā. Sabbākusalābhisaṅkhārasena paṭiṭṭhānaṃ, sabbalokiyakusalābhisaṅkhārasena āyūhanā”ti –

Vuttesu pakāresu idha avuttānaṃ vasena veditabbā.

Sammappavatte dhamme paṭisaṅcikkhati, upapattito ikkhati, tadākāro hutvā pavattatīti **paṭisaṅkhānalakkhaṇo upekkhāsambojjhaṅgo**. Evañca katvā “paṭisaṅkhā santiṭṭhānā gahaṇe majjhataṭṭā”ti upekkhāiccādhimattatāya saṅkhārupekkhā vuttā. Anukkamanikkhepe payojaṇaṃ purimassa purimassa pacchimapacchimakāraṇabhāvo.

467. Balavatī eva sati satisambojjhaṅgoti katvā balavabhāvadīpanatthaṃ pañña gahitā, na yassa kassaci sampadhāraṇasati, kusaluppattikāraṇassa pana saraṇaṃ satīti dassento “**vattaṃ vā**”tiadināha. **Vattasise ṭhatvāti** “aho vata me dhammaṃ suṇeyyūṃ, sutvā ca dhammaṃ pasīdeyyūṃ, pasannā ca me pasannākāraṃ kareyyū”nti evaṃcitto

ahutvā “svākkhāto bhagavatā dhammo...pe... viññūhi, aho vata me dhammaṃ suṇeyyumu, sutvā ca dhammaṃ ājāneyyumu, ājānitvā ca pana tathatthāya paṭipajjeyyu”nti dhammasudhammataṃ paṭicca kāruññaṃ anuddayaṃ anukampaṃ upādāya mahākassapatttherena viya bhāsītanti attho. **Vimuttāyatanaśīseti** “na heva kho sathā, apica kho yathāsutaṃ yathāpariyattaṃ dhammaṃ vitthārena paresaṃ desessāmi”ti evaṃ vimuttikāraṇapadhānabhāve ṭhatvā. Cirakatavatthādivasena taṃsamuṭṭhāpako arūpakoṭṭhāso vutto, bhāvattathā eva vā katabhāsita-saddā kiriyābhūtaṃ arūpakoṭṭhāsassa vācakāti katvā āha “kāyaviññattim...pe... koṭṭhāsa”nti.

Bojjhaṅgasamuṭṭhāpakatā purimānaṃ channaṃ attano attano anantarikassa, paresaṃ sabbesaṃ vā taṃtaṃpariyāyena samuṭṭhāpanavasena yojetabbā. **Kāmalokavaṭṭāmisāti** taṇhā tadārammaṇā khandhāti vadanti, pañcakāmaguṇiko ca rāgo tadārammaṇaṇica **kāmāmisam**, “sassato attā ca loko cā”tiādinaṃ lokaggahaṇavasena pavatto sassatucchedasahagato rāgo tadārammaṇaṇica **lokāmisam**, lokadhammā vā, vaṭṭassādivasena uppanno saṃsārajanako rāgo tadārammaṇaṇica **vaṭṭāmisam**. Maggassa pubbhāgattā **pubbhāgā**.

Paṭhamanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dutiyanayavaṇṇanā

468-469. Abhiññeyyā dhammā nāma “sabbe sattā āhāraṭṭhitikā, dve dhātuyo, tisso dhātuyo, cattāri ariyasaccāni, pañca vimuttāyatanaṇi, cha anuttariyāni, satta niddasavatthūni, aṭṭhābhābhāyatanāni, navānupubbavīhārā, dasa nijjaravatthūni”ti evaṃpabhedā dhammā, “sabbam, bhikkhave, abhiññeyya”nti (saṃ. ni. 4.46) dassitā khandhādayo ca. **Vānanti** vinandhanaṃ bhavādinaṃ, gamanaṃ vā piyarūpasātarūpesu.

Caṅkamaṃ adhiṭṭhahantassa uppannavīriyaṃ vipassanāsahagatanti veditabbaṃ. **Ettakenāti** “lokiyalokuttaramissakā kathitā”ti ettāvata. **Lokiyanti vadanto na kilamattī** kāyaviññattisamuṭṭhāpakassa lokiyattā acodaniyoti attho. **Alabbha...pe... paṭikkhittāti** rūpāvacare alabbhamānaṃ pītisambojjhaṅgaṃ upādāya labbhamaṇāpi avitakkaavicārā pīti paṭikkhittā, “pītisambojjhaṅgo”ti na vuttoti attho. Kāmāvacare vā alabbhamānaṃ avitakkaavicāraṃ pītiṃ upādāya labbhamaṇakāva pītibojjhaṅgabhūtā paṭikkhittā, avitakkaavicāro pītisambojjhaṅgo na vuttoti attho.

Ajjhattavimokkhanti ajjhattadhamme abhinivisitvā tato vuttitammaṃ “ajjhattavimokkho”ti idha vuttoti adhippāyo. **Na vārettabboti** vipassanāpādakesu kaṣiṇādijhānesu satiādinaṃ nibbedhabhāgiyattā na paṭikkhipitabboti attho. Anuddharantā pana vipassanā viya bodhiyā maggassa āsannaṃkāraṇaṃ jhānaṃ na hoti, na ca tathā ekantikaṃ kāraṇaṃ, na ca vipassanākkicassa viya jhānaikkicassa niṭṭhānaṃ maggoti katvā na uddharanti. Tattha kaṣiṇajjhānaggaṇaṇa tadāyattāni ārupānīpi gahitānīti daṭṭhabbāni. Asubhajjhānānaṃ avacanaṃ avitakkāvicārassa adhippetattā.

Dutiyanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Tatiyanayavaṇṇanā

470-471. Tadaṅgasamucchedanissaraṇavivekanissitattaṃ vatvā paṭippassaddhivivekanissitattassa avacanaṃ “satisambojjhaṅgaṃ bhāveti”tiādinaṃ (saṃ. ni. 5.182; vibha. 471) idha bhāvetabbānaṃ bojjhaṅgānaṃ vuttattā. Bhāvitabojjhaṅgassa hi sacchikātabbā phalabojjhaṅgā abhidhamabhājanīye vuttāti. Vossagga-saddo pariccāgattho pakkhandanatto cāti vossaggassa duvidhatā vuttā. **Yathāvuttenti** tadaṅgasamucchedappakārena tanninnabhāvārammaṇakaraṇappakārena ca. **Pariṇāmetaṃ** vipassanākkhaṇe, **pariṇataṃ** maggakkhaṇe.

Tatiyanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Abhidhamabhājanīyavaṇṇanā

472. Upekkhanavasenāti sabhāvaniddesattaṃ dasseti, hāpanavaḍḍhānesu byāpāraṃ akatvā upapattito ikkhanavasenāti attho. **Lokiyaupekkhanāya adhiṅkā upekkhanā ajjupekkhanāti** ayamatto idha lokuttarā eva adhippetāti yuttoti.

Abhidhamabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

Bojjhaṅgavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

11. Maggaṅgavibhaṅgo

2. Abhidhammabhājanīyaṇṇanā

490. Abhidhamme lokuttaracittabhājanīyepi “tasmiṃ kho pana samaye cattāro khandhā honti...pe... aṭṭhaṅgiko maggo hotī”ti (dha. sa. 337) vuttatā idhāpi abhidhammabhājanīye abhidhammānurūpaṃ desanaṃ karonto “aṭṭhaṅgiko maggo”ti ariyopapadataṃ na karoti.

493. Tasmīṃ samayeti lokiyakālena etesaṃ atirekakiccaṃ dasseti. Viratiuppādanena micchāvācādīni puggalaṃ pajahāpentīti sammādiṭṭhādīni pañca “**kārāpakaṅgānī**”ti vuttāni. Sammāvācādīkiriya hi virati, tañca etāni kārāpentīti. **Virativasenā**ti viramaṇakiriyaṅvasena, na kārāpakabhāvena kattubhāvena cāti attho. **Imaṃ...pe... kiccātirekataṃ dassetunti** lokuttarakkhaṇepi imāneva pañca sammāvācādīyassa ekakkhaṇe kārāpakānīti dassetunti attho. Micchādiṭṭhādīkā dasa, tappaccayā akusalā ca dasāti vīsati akusalapakkhiyā, sammādiṭṭhādīkā dasa, tappaccayā ca kusalā dasāti vīsati kusalapakkhiyā ca mahācattārīsakasutte (ma. ni. 3.136) vuttāti tassa etaṃ nāmaṃ.

Puññabhāgiyāti puññakoṭṭhāse bhavā, puññābhisaṅkhārekadesabhūtāti attho. Khandhopadhiṃ vipaccatī, tattha vā vipaccatīti **upadhivepakkā**.

Pañcaṅgikamaggaṃ uddisitvā tattha ekekaṃ pucchitvā tassa tasseva samayavavatthānaṃ katvā vissajjanaṃ “**pāṭiyekkaṃ pucchitvā pāṭiyekkaṃ vissajjana**”nti vuttaṃ. Saha pana pucchitvā pañcannampi samayavavatthānaṃ katvā vissajjane “tattha katamā sammādiṭṭhiyā paññā”tiādiko paṭiniddeso ekato vissajjanapaṭiniddesatā na pāṭiyekkaṃ pucchāvissajjanaṃ nāma hotīti. Tattha pañcaṅgikavāre eva pāṭiyekkaṃ pucchāvissajjanaṃ sammādiṭṭhādīsū kārāpakaṅgesu ekekamukhāya bhāvanāya magguppattīṃ sandhāya katanti vedītabbaṃ. Vācādīni hi pubbasuddhiyā sījjhanti, na maggassa upacārenāti.

Abhidhammabhājanīyaṇṇanā niṭṭhitā.

Maggaṅgavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

12. Jhānavibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyaṃ

Mātikāvaṇṇanā

508. Jhānassa **pubbabhāgakarāṇīyasampadā** pātīmokkhasaṃvarādi. Asubhānussatiyo lokuttarajjhānāni ca ito bahiddhā natthīti **sabbappakāra**-ggahaṇaṃ karoti, **suññā parappavādā samaṇebhīti** (ma. ni. 1.139; a. ni. 4.241) vacanena samaṇabhāvakarapubbabhāgakarāṇīyasampadāsaṃpannassapi abhāvaṃ dasseti. Sikkhāpadesu nāmakāyādivasena vuttesu vacanānatikkamavasena sikkhitabbesu, avītikkamanaviratīcetanāsaṅkhātesu vā sikkhakoṭṭhāsesu paripūraṇavasena sikkhitabbesu sā sā bhikkhusikkhādīkā sikkhāpadekadesabhūtā sikkhitabbāti āha “**sikkhāpadesūti idamassa sikkhitabbadhammaparidīpana**”nti.

Santosādivasena itarītarasantaṃ, tassa ca vaṇṇavādītaṃ, aladdhā ca aparitassanaṃ, laddhā ca agadhitaparibhoganti ete guṇe dasseti. Jhānabhāvanāya kārakoti paridīpanaṃ **kārakabhāvaparidīpanaṃ**. **Araññantiādīnā** senāsanassa pabhedaṃ, **appasaddantiādīnā** nirādīnavataṃ, **paṭisallānasārūppanti** ānisaṃsaṃ dīpetīti āha “**senāsanappabhede... pe... paridīpana**”nti.

Mātikāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Niddesavaṇṇanā

509. Kammatthehi diṭṭhi-saddādīhi sāsanaṃ vuttanti “**diṭṭhattā diṭṭhi**”tiādi vuttaṃ. **Sabhāvattthenā**ti aviparītatthēna. Sikkhiyamāno kāyādīni vineti, na aññathāti āha “**sikkhitabbaṭṭhena vinayo**”ti, vinayo vā sikkhitabbāni sikkhāpadāni, khandhattayaṃ sikkhitabbanti vinayo viyāti vinayoti dasseti. Satthu anusāsanadānabhūtaṃ sikkhattayanti āha “**anusīṭṭhidānavasena**”ti.

Sammādiṭṭhipaccayattāti sammādiṭṭhiyā paccayattā. Tisso hi sikkhā sikkhantassa sammādiṭṭhi paripūrātīti. “Tasmātiha tvaṃ bhikkhu ādimeva visodhehi kusalesu dhammesu, ko cādi kusalānaṃ dhammānaṃ? Sīlañca suvisuddhaṃ diṭṭhi ca ujukā”ti (saṃ. ni. 5.369) vacanato sammādiṭṭhipubbaṅgamaṃ sikkhattayaṃ. Etasmiñca atthadvaye phalākāraṇopacārehi sikkhattayaṃ “**diṭṭhi**”ti vuttaṃ, kusalahammehi vā attano ekadesabhūtehīti adhippāyo. Bhagavato vinayanakiriyaṭṭā vinayo sikkhattayaṃ, taṃ pana vinayanaṃ dhammeneva avisamasabhāvena, desanādhammena vā

pavattaṃ, na daṇḍādināti “**dhammavinayo**”ti vuttaṃ.

Anavajjadhammatthanti paramānavajjanibbānatthaṃ, akuppacetovimuttiatthaṃ vā. Dhammesu abhiññeyyādīsu abhijānanādikāraṇaṃ sikkhattayanti taṃ “**dhammavinayo**”ti vuttaṃ. “Imissā imasmi”nti punappunaṃ vuccamānaṃ niyamakaraṇaṃ hoti, **eva**-saddalopo vā katoti adhippāyenāha “**niyamo kato**”ti.

510. Bhikkhukoti anaññatthena **ka**-kārena padaṃ vaḍḍhitanti “**bhikkhanadhammatāyā**”ti atthamāha. **Bhikkhakoti** pana pāṭhe bhikkhatīti bhikkhakoti attho. **Jallikaṃ** rajamissaṃ malaṃ, amissaṃ **malameva**. **Bhinnapaṭadharoti** nibbacanaṃ bhinnapaṭadhare bhikkhu-saddassa niruḷhattā vuttaṃ.

Yassa bhāvetabbo pahātabbo ca odhi avasiṭṭho atthi, so odhiso, arahā pana tadabhāvā odhirahitoti “**anodhiso kilesānaṃ pahānā bhikkhū**”ti vutto. Odhi-saddo vā ekadese niruḷhoti sabbamaggā sabbakilesā ca arahatā bhāvitā pahānā ca “odhī”ti na vuccanti. **Pahānāti** idaṅca nibbacanaṃ bhedanapariyāyavasena vuttanti veditabbaṃ.

Sekkhotiādinā bhikkhu-saddena vuccamānaṃ atthaṃ guṇavasena dasseti, heṭṭhā pana “samaññāya paṭiññāyā”ti paññāyanavasena, “bhikkhatī”tiādinā nibbacanavasena dassito.

Sekkho bhikkhūti satta sekkhā kathitā, bhinnattā pāpakānaṃ...pe... bhikkhūti khīṇāsavova kathitoti idaṃ dvayaṃ “sekkhoti puthujjanakalyāṇakena saddhiṃ satta ariyā, bhinnattāti iminā pana cattāro phalaṭṭhā”ti iminā dvayena na sameti, tadidaṃ nippariyāyadassanaṃ vuttanti veditabbaṃ. “**Sesaṭṭhānesu puthujjanakalyāṇakādayo kathitā**”ti vuttaṃ, nanu paṭiññāya bhikkhusīlopi vuttoti? Vutto, na pana idhādhippeto sabbappakārajjhānanibbattakassa adhippetatā.

Bhagavato vacanaṃ upasampadākammakaraṇassa kāraṇattā ṭhānaṃ, tadanurūpaṃ **ṭhānārahaṃ**, anūnañattianussāvanaṃ uppaṭipāṭiyā ca avuttanti attho.

511. Nippariyāyato sīlaṃ samādānaviratiavītikkanaviratibhāvatoti adhippāyo. Anabhijjhādīni sandhāya cetasikasīlassa pariyaṣīlatā vuttā. **Nagaravaḍḍhakī** vatthuvijjācariyoti vadanti. **Catubbidho āhāro** asitādīni, bhakkhitabbabhuñjitabbalehitabbacubitabbāni vā.

Pātimokkhasaṃvarena upeto pihitindriyo hoti tiṇṇaṃ sucaritānaṃ indriyaṃvarāhārattā, pātimokkhasaṃvaro vā indriyaṃvarassa upanissayo hoti. Iti pātimokkhasaṃvarena pihitindriyo “pātimokkhasaṃvarasaṃvuto”ti vutto. Iminā adhippāyena “saṃvuto”ti etassa pihitindriyoti atthamāha. **Pātimokkhena ca saṃvarena cāti** idaṃ pātimokkhato aññāṃ sīlaṃ kāyikaavītikkamādiggahaṇena gahitanti iminā adhippāyena vuttanti daṭṭhabbaṃ. Dutiyo panattho dvinnampi ekatthataṃ sandhāya vutto.

513. Sabbampi dussilyanti iminā abhijjhādayo ca gahitāti sandhāyāha “**manasāpi ācarati eva, tasmā taṃ dassetu**”nti. **Tatthāti** kāyikavītikkamādivasena vuttesu anācāresu. **Garubhaṇḍavissajjanamāpajjati** thullaccayaṃ āpajjati attho.

Aropimoti saṅghikabhūmiyaṃ uṭṭhito vutto. **Phātikammanti** garubhaṇḍantarabhūtaṃ kammaṃ. **Daṇḍakammanti** yathāvuttaṃ hatthakammamāha. Sināyanti etenāti **sinānaṃ**, cuṇṇādi.

Saccālīkena piyavādī “cāṭū”ti vuccati, cāṭuṃ attānaṃ icchatīti cāṭukāmo, tassa bhāvo **cāṭukamyatā**. **Muggasūpassa appavisaṇaṭṭhānaṃ nāma natthi** sabbāhārehi aviruddhattāti adhippāyo. Paribhaṭati dhāreti, poseti vāti **paribhaṭo**, atha vā parivārabhūto bhaṭo sevako **paribhaṭo**.

Bhaṇḍāgārikakammaṃ gihīnaṃ kariyamānaṃ vuttaṃ. Piṇḍatthaṃ paṭiṇḍadānaṃ, piṇḍaṃ datvā paṭiṇḍaggahaṇaṃ vā **piṇḍapaṭiṇḍaṃ**. Saṅghabhogacetiyabhogānaṃ ayoniso vicāraṇaṃ **saṅghuppādacetiyuppādapaṭṭhapaṇaṃ**, attano santake viya paṭipajjananti keci.

514. Gāvo caranti etthāti gocaro, gocaro viyāti **gocaro**, abhiṇṇaṃ caritabbaṭṭhānaṃ. Gāvo vā cakkhādīni indriyāni, tehi caritabbaṭṭhānaṃ **gocaro**. Ayutto gocaro **agocaroti** tadañño yutto “gocaro”ti vutto.

Vā-saddo vidhunanatthopi hotīti katvā āha “**viniddhutakibbisāni vā**”ti.

515. Avarā pacchimā mattā etesanti **oramattakāni**. **Samyamakaraṇīyānīti** kāyavācāsaṃyamamattena kattabbapaṭikammāni, vikkipitabbāni vā. “Puna na evaṃ karomī”ti cittena saṃvaramattena, indriyaṃvareneva vā karaṇīyāni **saṃvarakaraṇīyāni**. Divivihārajanapadavāsī **divivihāravāsī**. Manassa adhiṭṭhānameva **adhiṭṭhānāvīkammaṃ**. Desanā idha “**vuṭṭhānāvīkamma**”nti adhippetā. Tattha “cittuppādakaraṇīyāni

manasikārapaṭibaddhānī”ti vacanato pātimokkhasaṃvaravisuddhatthaṃ anatikkamanīyāni anāpattigamanīyāni vajjāni vuttānīti ācariyassa adhippāyo. **Catubbidhassāti** attānuvādaparānuvādadaṇḍaduggatibhayassa.

516. “Idha bhikkhū”ti bhikkhu eva adhippetoti sandhāya “**sesasikkhā pana atthuddhāravasena sikkhā-saddassa atthadassanattthaṃ vuttā**”ti āha. Bhikkhuggahaṇaṃ pana aggaparisaṃmukhena sabbajjhānanibbattakānaṃ catunnampi parisānaṃ dassanattthaṃ kataṃ. Guṇato vā bhikkhu adhippetoti sabbāpi sikkhā idhādhippetāti daṭṭhabbā. **Sabbena sikkhāsamādānenāti** ettha yena samādānena sabbāpi sikkhā samādinā honti, taṃ ekampi sabbasamādānakiccakarattā sabbasamādānaṃ nāma hoti, anekesu pana vattabbameva natthi. **Sabbena sikkhitabbākārenāti** avītikkamadesanāvuttāhānavattacaraṇādiākārena. Vītikkamavasena sesassapi nissesatākaraṇaṃ sandhāya “**bhinnassapī**”tiādīmāha.

519. Āvaraṇīyehi cittaparisodhanabhāvanā jāgariyānuyogoti katvā āha “**bhāvana**”nti. **Suppariggāhakanti** “suppariggāhakaṃ nāma idaṃ ito pubbe ito paraṅca natthi, ayametassa paccayo”tiādīnā pariggāhakaṃ.

520-521. Yuttoti ārambhamaṇo. Sātaccamaṃ nepakkaṅca pavattayamaṇo jāgariyānuyogaṃ anuyutto hotīti sambandhaṃ dasseti.

522. Lokiyāyapi...pe... āhāti idaṃ vipassanābhāvanāya satipaṭṭhānādayo ekasmiṃ ārammaṇe saha nappavattanti, pavattamānānīpi indriyabalāni bojjhaṅgesveva antogadhāni honti. Pītisambojjhaṅgagahaṇena hi tadupanissayabhūtaṃ saddhindriyaṃ saddhābalaṅca gahitameva hoti “saddhūpanisaṃ pāmojja”nti (saṃ. ni. 2.23) vuttattā. Maggaṅgāni pañceva vipassanākkhaṇe pavattantīti imamattthaṃ sandhāya vuttanti daṭṭhabbaṃ.

523. Samantato, sammā, samaṃ vā sātthakādipajānanaṃ sampajānaṃ, tadeva **sampajāññaṃ. Tenāti** satisampayuttattā eva uddese avuttāpi sati niddese “sato”ti iminā vuttāti adhippāyo.

Sātthakānaṃ abhikkamādīnaṃ sampajānanaṃ **sātthakasampajāññaṃ. Evaṃ sappāyasampajāññaṃ.** Abhikkamādīsū pana bhikkhācāragocare aññatthāpi ca pavattesu avijahite kammaṭṭhānasaṅkhāte gocare sampajāññaṃ **gocarasampajāññaṃ.** Abhikkamādīsū asammuyhanameva sampajāññaṃ **asammohasampajāññaṃ.**

Dve kathāti vacanakaraṇākaraṇakathā na kathitapubbā. Vacanaṃ karomi eva, tasmā subbacattā paṭivacanaṃ demīti attho.

Kammaṭṭhānasīsenevāti kammaṭṭhānaggeneva, kammaṭṭhānaṃ padhānaṃ katvā evāti attho. Tena “pattampi acetana”ntiādīnā vakkhamānaṃ kammaṭṭhānaṃ, yathāparihariyamānaṃ vā avijahitvāti dasseti. “Tasmā”ti etassa “dhammakathā kathetabbāyevāti vadantī”ti etena sambandho. **Bhayeti** paracakkādibhaye.

Avasesaṭṭhāneti yāguaggahitaṭṭhāne. **Ṭhānacaṅkamanamevāti** adhiṭṭhātābbiriyāpathavasena vuttaṃ, na hōjanādīkāle avassaṃ kattabbanisajjāyapi paṭikkhepavasena.

Thero dāruccīriyo –

“Tasmātiha te, bāhiya, evaṃ sikkhitabbaṃ. Diṭṭhe diṭṭhamattaṃ bhavissati, sute mute viññāte. Yato kho te, bāhiya, diṭṭhe diṭṭhamattaṃ bhavissati, sute mute viññāte viññātamattaṃ bhavissati, tato tvaṃ, bāhiya, na tena, yato tvaṃ, bāhiya, na tena. Tato tvaṃ, bāhiya, na tattha, yato tvaṃ, bāhiya, na tattha. Tato tvaṃ, bāhiya, nevidha na hurāṃ na ubhayamantarena. Esevanto dukkhassā”ti (udā. 10) –

Ettakena arahattaṃ sacchākāsi.

Khāṇuādīpariharaṇattthaṃ, paṭiṭṭhitapādāpariharaṇattthaṃ vā passena haraṇaṃ **vīti haraṇanti** vadanti. Yāva paṭiṭṭhitapādo, tāva āharaṇaṃ **ati haraṇaṃ**, tato paraṃ haraṇaṃ **vīti haraṇanti** ayaṃ vā etesaṃ viseso. **Avīcinti** nirantaraṃ.

Paṭhamajavanepi...pe... na hotīti idaṃ pañcaviññānavīthiyaṃ itthipurisoti rajjanādīnaṃ abhāvaṃ sandhāya vuttaṃ. Tattha hi āvajjanavotṭhabbanānaṃ ayoniso āvajjanavotṭhabbanavasena itṭhe itthirūpādīmhi lobho, anitṭhe ca paṭigho uppajjati. Manodvāre pana itthipurisoti rajjanādi hoti, tassa pañcadvārajavanaṃ mūlaṃ, yathāvuttaṃ vā sabbāṃ bhavaṅgādi. Evaṃ manodvārajavanassa mūlavasena **mūlapariññā** vuttā. **Āgantukatāvakālikatā** pana pañcadvārajavanasseva apubbatittaratāvasena. **Maṇisappo** sīhaḷadīpe vijjamānā ekā sappajātīti vadanti. **Calananti** kampanaṃ.

Atiharatīti yāva mukhā āharati. **Vīti haratīti** tato yāva kucchi, tāva harati, kucchigataṃ vā passato harati. **Allattaṅca**

anupāletī vāyuādīhi ativisosanaṃ yathā na hoti, tathā pāleti. **Ābhujatī** pariyesanajjhoharaṇajinnājinṇatādīṃ āvajjeti, vijānātīti attho. Taṃtaṃvijānananipphādakoyeva hi payogo “**sammāpayogo**”ti vuttoti. Atha vā “sammāpaṭipattimāgama abbhantare attā nāma koci bhujanako natthī”tiādīnā vijānaṃ **ābhujanaṃ**.

Aṭṭhāneti manussāmanussapariggahite ayutte ṭhāne khettadevāyatanādike. **Tumbato** veḷunāḷiādiudakabhājanato. **Tanti** chaḍḍitaṃ udakaṃ.

Gateti gamaneti pubbe abhikkamaṭṭikkamaggahaṇena gamanepi purato pacchato ca kāyassa atiharaṇaṃ vuttanti idha gamanameva gahitanti vedītabbaṃ, vakkhamāno vā etesaṃ viseso.

Ettakenāti kammaṭṭhānaṃ avissajjivā catunnaṃ iriyāpathānaṃ pavattanavacanamaṭṭena gocarasampajaññaṃ na pākāṭaṃ hotīti attho. **Evam pana sutte kammaṭṭhānaṃ avibhūtaṃ hotīti** caṅkamaṇaṭṭhānanisajjāsu eva pavatte pariggaṇhantassa sutte pavattā apākāṭā hotīti attho.

Kāyādikiriyāmayattā āvajjanakiriyāsamuṭṭhitattā ca javanaṃ, sabbampi vā chadvārapavattaṃ **kiriyāmayapavattaṃ** nāma, dutiyajjhānaṃ vacīsaṅkhāravirahā “tuḥhībhāvo”ti vuccati.

526. Upāsanaṭṭhānanti issāsānaṃ viya upāsanaṃ sikkhāyogakaraṇassa kammaṭṭhānaupāsanaṃ ṭhānanti attho. Tameva hi atthaṃ dassetaṃ “**yogapatha**”nti āhāti. **Sisaṃ dhovātī** icchādāsabyā bhujissataṃ ṇāpayati, micchāpaṭipannehi vā pakkhittaṃ ayasaraṇaṃ dhovati.

529. Vinayapariyāyena adinnādānapārājike āgataṃ. **Suttantapariyāyena** āraññakasikkhāpade “pañcadhanusatikaṃ pacchima”nti āgataṃ āraññikaṃ bhikkhuṃ sandhāya. Na hi so vinayapariyāyike araññe vasanato “āraññako pantsenāsano”ti sutte vuttoti.

530. “Nitumba”ntipi “nadīkuṅja”ntipi yaṃ vadanti, taṃ kandaranti apabbatapadesepi vidugganadīnivattanapadesaṃ **kandaranti** dasseti.

531. Bhājetvā dassitanti etena bhājetabbataṃ ante niddesassa kāraṇaṃ dasseti.

533. Rahassa kiriyā rahassaṃ, taṃ arahati tassa yogganti **rāhasseyyakaṃ**. Vicittā hi taddhitāti. Rahasi vā sādhu rahassaṃ, tassa yoggaṃ **rāhasseyyakaṃ**.

536. Paṇihitoti suṭṭhu ṭhapito.

537. Pariggahitaniyyānanti pariggahitaniyyānasabhāvaṃ, kāyādīsu suṭṭhu pavattiyā niyyānasabhāvayuttanti attho. Kāyādi-pariggahaṇaṃ ṇānaṃ vā pariggaho, taṃ-sampayuttatāya pariggahitaṃ niyyānabhūtaṃ upaṭṭhānaṃ katvāti attho.

542-543. Vikārapattiyāti cittassa vikārapattibhāvenāti attho. **Sabbasaṅgāhikavasenāti** sattaṅkhāragatasabbakodhasaṅgāhikavasena. Sabbasaṅgahaṇaṃca samucchadappahānassapi adhippetattā katanti vedītabbaṃ.

546. Idam sandhāyāti “dve dhammā”ti sandhāya. Ekavacanena “thinamiddha”nti uddisitvāpi niddese “santā”ti **vacanabhedo**, bahuvacanāṃ katanti attho. **Nirodhasantatāyāti** vacanaṃ aṅgasantatāya, sabhāvasantatāya vā santatānivāraṇatthaṃ.

550. Thinamiddhavikāravirahā tappaṭipakkhasaññā **ālokasaññā** nāma hoti. Teneva vuttaṃ “ayaṃ saññā ālokā hotī”ti.

553. “Vantattā muttattā”tiādīni, “ālokā hotī”tiādīni ca “**cattattātiādīni**”ti vuttāni. **Ādi**-saddena vā dvinnampi niddesapadāni saṅgahetvā tattha yāni yesaṃ vevacanāni, tāneva sandhāya “**aññamaññavevacanāni**”ti vuttanti daṭṭhabbaṃ. **Paṭimuṅcatoti** etena sārambaṃ abhibhavaṃ dasseti. Nirāvaraṇā hutvā ābhujati sampajānātīti **nirāvaraṇābhogā**, taṃsabhāvattā **vivaṭṭā**.

556. “Vikālo nu kho, na nu kho”ti anicchayatāya katavattuhujjhācāramūlako vippaṭisāro **vatthujjhācāro** kāraṇavohārena vuttoti daṭṭhabbo.

562. Kilissantīti kilesentīti atthaṃ vadanti, sadarathabhāvena sayameva vā kilissanti. Na hi te uppajjamānā kilesarahitā uppajantīti.

564. Idheva ca vibhaṅge ‘‘upeto hotī’’tiādi **tattha tattha vuttameva**.

588. Niddesavasenāti ‘‘tattha katamā upekkhā? Yā upekkhā’’tiādiniddesavasena. ‘‘Imāya upekkhāya upeto hotī’’tiādi **paṇiniddesavasenāti** vadanti. ‘‘Tattha katamā...pe... imāya upekkhāya upeto hotī’’ti etena puggalo niddiṭṭho hoti, ‘‘samupeto’’tiādinā paṇiniddiṭṭho. Yāva vā ‘‘samannāgato’’ti padaṃ, tāva niddiṭṭho, ‘‘tena vuccati upekkhako’’ti iminā paṇiniddiṭṭhoti tesam vasena niddesapaṇiniddesā yojetabbā. **Pakārenāti** upekkhāya ‘‘upekkhanā’’tiādidhammapakārena ‘‘upeto samupeto’’tiādi puggalappakārena ca upekkhakasaddassa atthaṃ ṭhapento **paṭṭhapenti**. ‘‘Upekkhā’’ti etassa atthassa ‘‘upekkhanā’’ti **kāraṇaṃ**. Upekkhanāvasena hi upekkhāti. Tathā ‘‘upeto samupeto’’ti etesaṃ ‘‘upāgato samupāgato’’ti **kāraṇanti** evaṃ dhammapuggalavasena **tassa tassatthassa kāraṇaṃ dassentā vivaranti**, ‘‘upekkhako’’ti imasseva vā atthassa ‘‘imāya upekkhāya upeto hotī’’tiādinā **kāraṇaṃ dassentā**. ‘‘Upekkhanā ajjhupekkhanā samupeto’’tiādinā byañjanānaṃ vibhāgaṃ **dassentā vibhajanti**. Upekkhaka-saddantogadhāya vā upekkhāya tasseva ca upekkhaka-saddassa viṣuṃ atthavacanaṃ ‘‘yā upekkhā upekkhanā’’tiādinā, ‘‘imāya upekkhāya upeto hotī’’tiādinā ca **byañjanavibhāgo**. Sabbathā aññatā **nikujjhitabhāvo**, kenaci pakārena viññātepi niravasesapariicchindanābhāvo **gambhīrabhāvo**.

602. Uparibhūmippattiyāti idaṃ ‘‘rūpasaññānaṃ samatikkamā’’ti ettheva yojetabbāṃ. Viññāṇaṅcāyatanādīnīpi vā ākāsaṅcāyatanādīnaṃ uparibhūmiyoti sabbatthāpi na na yujjati.

610. Viññāṇaṅcāyatananiddese ‘‘anantaṃ viññāṇanti taṃyeva ākāsaṃ viññāṇena phuṭaṃ manasi karoti anantaṃ pharati, tena vuccati anantaṃ viññāṇa’’nti ettha **viññāṇenti** etaṃ upayogathe karaṇavacanaṃ, taṃyeva ākāsaṃ phuṭaṃ viññāṇaṃ manasi karotīti kira aṭṭhakathāyaṃ vuttaṃ. Ayaṃ vā etassa attho – taṃyeva ākāsaṃ phuṭaṃ viññāṇaṃ viññāṇaṅcāyatanaviññāṇena manasi karotīti. Ayaṃ panattho yutto – taṃyeva ākāsaṃ viññāṇena phuṭaṃ tena gahitākāraṃ manasi karoti, evaṃ taṃ viññāṇaṃ anantaṃ pharati. Yañhi ākāsaṃ paṭhamārūppasamaṅgī viññāṇena anantaṃ pharati, taṃ pharaṇākārasahitameva viññāṇaṃ manasikaronto dutiyārūppasamaṅgī anantaṃ pharati vuccati.

615. Taṃyeva viññāṇaṃ abhāvetīti yaṃ pubbe ‘‘anantaṃ viññāṇa’’nti manasi kataṃ, taṃyevāti attho. Tasseva hi ārammaṇabhūtaṃ paṭhamena viya rūpanimittaṃ tatiyenārūppena abhāvetīti.

Niddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

623. Abhidhammabhājanīye pañcakanayadassane ‘‘pañca jhānāni’’ti ca, ‘‘tattha katamaṃ paṭhamaṃ jhāna’’nti ca ādinā uddhaṭaṃ. Uddhaṭānaṃyeva catunnaṃ paṭhamatatiyacatutthapañcamajjhānānaṃ dassanato, dutiyasseva visesadassanato ca.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pañhapucchakavaṇṇanā

640. Lokuttarāpanetthāti etesu tīsujhānesu ‘‘lokuttarā siyā appamañārammaṇā’’ti evaṃ koṭṭhāsikā pana maggakāle, phalakāle vā lokuttarabhūta evāti adhippāyo. Paricchinnākāsakasiṅgālokasiṅgānāpānābrahmavihārakatutthāni **sabbatthapādakacatutthe** saṅgahitānti daṭṭhabbāni.

Buddhaccekabuddhakhīṇāsavā maggaṃ bhāvayimsu, phalaṃ sacchikarimsūti, bhāvēssanti sacchikarissanti ca heṭṭhimamaggaphalānaṃ vasena vuttanti vedītabbaṃ. Kusalato terasasu hi catutthesu ayaṃ kathā pavattā, na ca kusalacatutthena arahattamaggaphalāni daṭṭhuṃ sakkoti.

‘‘Kiriyaṭo terasanna’’nti ettha lokuttaracatutthaṃ kiriyāṃ natthīti ‘‘dvādasanna’’nti vattabbaṃ, kusalato vā terasasu sekkhaphalacatutthaṃ antogadhaṃ katvā ‘‘kiriyaṭo terasanna’’nti asekkhacatutthena saha vadatīti vedītabbaṃ. Sabbathapādakañcetha khīṇāsavānaṃ yaṇi abhiññādīni santi, tesam sabbesaṃ pādakattā **sabbatthapādakanti** daṭṭhabbaṃ. Na hi tesam vaṭṭaṃ atthīti. Paricchannākāsakasiṅgacatutthādīni viya vā navattabattāya sabbatthapādakasamānattā **sabbatthapādakatā** daṭṭhabbā.

Manosaṅkhārā nāma saññāvedanā, cattāropi vā khandhā. **Nimittaṃ ārabbhāti** ettha ‘‘nimittaṃ nibbānañcā’’ti vattabbaṃ.

“Ajjhatto dhammo ajjhattassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 2.20.28) ettha “ajjhattā khandhā iddhividhaññaṇassa pubbenivāsānussatiññaṇassa yathākammūpagaññaṇassa anāgataṃsaññaṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo”ti vuttattā na cetopariyaññaṇaṃ viya yathākammūpagaññaṇaṃ parasantānagatameva jānāti, sasantānagatampi pana apākaṭaṃ rūpaṃ dibbacakkhu viya apākaṭaṃ kammaṃ vibhāveti. Tenāha “**attano kammajānanakāle**”ti.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Jhānavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

13. Appamaññāvibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyavaṇṇanā

642. Sabbadhūti disādesodhinā anodhisoparaṇaṃ vuttaṃ, **sabbattatāya sabbāvantanti** sattodhinā. Tenāha “**anodhiso dassanatta**”nti. **Tathā-saddo iti-saddo vā na vuttoti** “mettāsahagatena cetasā”ti etassa anuvattakaṃ taṃ dvayaṃ tassa pharaṇantarādīṭṭhānaṃ aṭṭhānanti katvā na vuttaṃ, puna “mettāsahagatena cetasā”ti vuttanti attho.

643. Hirottappānupālītā mettā na parihāyati āsannasapattassa rāgassa sinehassa ca vipattiyā anuppattitoti adhippāyo.

645. Adhimuñcivāti suṭṭhu pasāretvāti attho. Taṃ dassento “**adhikabhāvenā**”tiādimāha, balavatā vā adhimokkheṇa **adhimuccivā**.

648. Heṭṭhā vuttoyevāti “sabbena sabbam sabbathā sabba”nti etesaṃ “sabbena sikkhāsamādānena sabbam sikkham, sabbena sikkhitabbākāreṇa sabbam sikkha”nti ca **jhānavibhaṅge** (vibha. aṭṭha. 516) attho vutto. Idha pana sabbena avadhinā attasamatāya sabbasattayuttatāya ca sabbam lokaṃ, sabbāvadhīdisādīpharaṇākārehi sabbam lokanti ca attho yujjati.

650. Paccatthikavighātavasenāti mettādīnaṃ āsannadūrapaccatthikānaṃ rāgabyāpādādīnaṃ vighātavasena. **Yaṃ appamāṇaṃ, so averoti** so averabhāvoti ayaṃ vā tassa atthoti.

653. Nirayādi **gati**, caṇḍālādi **kulaṃ**, annādīnaṃ alābhītā **bhogo**. **Ādi**-saddena dubbaṇṇatādi gahitaṃ.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pañhapucchakavaṇṇanā

699. Imasmiṃ pana...pe... kathitāti iminā imasmiṃ vibhaṅge kathitānaṃ lokiyabhāvameva dassento khandhavibhaṅgādīhi visesetīti na aññattha lokuttarānaṃ appamaññānaṃ kathitatā anuññātā hoti.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Appamaññāvibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

14. Sikkhāpadavibhaṅgo

1. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

703. Piṭṭhānaṭṭhenāti sampayogavasena upanissayavasena ca okāsabhāvena. Piṭṭhapūvaodanakiṇṇanānāsambhāre pakkhipitvā madditvā katā **surā** nāma. Madhukādīpupphapanasādīphalaucchumuddikādīnānāsambhārānaṃ rasā ciraparivāsītā **merayaṃ** nāma, āsavoti attho.

704. Taṃsampayuttattāti viratisampayuttattā, viraticetanāsampayuttattā vā.

Kammāpathā evāti asabbasādhāraṇesu jhānādīkoṭṭhāsesu kammāpathakoṭṭhāsikā evāti attho. Surāpānampi “surāpānaṃ, bhikkhave, āsevitaṃ...pe... nirayasamvattanika”nti (a. ni. 8.40) viṣuṃ kammāpathabhāvena āgatanti vadanti. Evaṃ sati ekādasa kammāpathā siyuṃ, tasmāssa yathāvuttessveva kammāpathesu upakāraṇasābhāgattavasena

anupaveso daṭṭhabbo.

Sattaitthipurisārammaṇatā tathāgahitasāṅkhārārammaṇatāya daṭṭhabbā. “Pañca sikkhāpadā parittārammaṇā”ti hi vuttaṃ. “Sabbāpi hi etā vitikkamitabbavatthum ārammaṇaṃ katvā veracetanāhi eva viramantī”ti (vibha. aṭṭha. 704) ca vakkhatīti.

Gorūpasilako pakatibhaddo. **Kākaṇikamattassa atthāyāti** lobbhasena musākathane vuttaṃ. Dosavasena musākathane ca niṭṭhappatto saṅghabhedo gahito. Dosavasena parassa byasanatthāya musākathane pana tassa tassa guṇavasena appasāvajjamahāsāvajjatā yojetabbā, mandādhimattabyasanicchāvasena ca. Nissaggiyathāvaravijjāmayiddhimayā sāhatthikāṇattikesveva pavisantīti dve eva gahitā.

Pañcapi kammaṇā evāti cetanāsāṅkhātāṃ pariyāyasilāṃ sandhāya vuttaṃ, viratisīlaṃ pana maggakoṭṭhāsikanti. **Tesaṃ panāti** sesasīlānaṃ.

712. “Koṭṭhāsabhāvenā”ti vuttaṃ, “patiṭṭhānabhāvenā”ti pana vattabbaṃ. Ettha pana sikkhāpadavāre pahīnapañcābhāvaṭṭhānassa arahato viramitabbaverassa sabbathā abhāvā kiriyesu viratiyo na santīti na uddhaṭṭhā, sekkhānaṃ pana pahīnapañcāverattepi taṃsabhāgatāya verabhūtānaṃ akusalānaṃ veranidānaṃ lobhādīnaṃca sabbhāvā viratīnaṃ uppatti na na bhavissati. Akusalasamuṭṭhitāni ca kāyakammādīni tesaṃ kāyaduccarītādīni verāneva, tehi ca tesaṃ viratiyo honteva, yato naphalabhūtassapi uparimaggattayassa aṭṭhaṅgikatā hoti. Sikkhāvāre ca abhāvetabbatāya phaladhammāpi na sikkhitabbā, nāpi sikkhitasikkhassa uppajjamānā kiriyadhammāti na keci abyākatā sikkhāti uddhaṭṭhā.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Pañhapucchakavaṇṇanā

714. Sampattavirativasenāti sampatte paccuppanne ārammaṇe yathāviramitabbato virativasenāti attho.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sikkhāpadavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

15. Paṭisambhidāvibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyaṃ

1. Saṅgahavāraṇṇanā

718. Eseva nayoti saṅkhepena dassetvā tameva nayaṃ vitthārato dassetuṃ “**dhammappabhedassa hī**”tiādīmāha. Niruttipaṭibhānappabhedā tabbisayānaṃ atthādīnaṃ paccayuppannādibhedehi bhinditvā veditabbā.

“**Yaṃ kiñci paccayasamuppanna**”nti etena saccāhetudhammapaccayākāravāresu āgatāni dukkhādīni gahitāni. Saccapaccayākāravāresu nibbānaṃ, pariyaṭṭhāre bhāsitattho, abhidhammabhājanīye vipāko kiriyāñcāti evaṃ pāliyaṃ vuttānameva vasena pañca atthā veditabbā, tathā dhammā ca.

Vidahaṭṭhīti nibbattakahetuādīnaṃ sādharmaṇaṃ nibbānaṃ, tadatthaṃ pana vibhāvetumāha “**pavatteti ceva pāpeti cā**”ti. Tesu purimo attho maggavajjesu daṭṭhabbo. Bhāsītampi hi avabodhanavasena atthaṃ pavatteti. Maggo pana nibbānaṃ pāpetiṭi tasmīṃ pacchimo.

Dhammaniruttābhilāpeti ettha **dhamma**-saddo sabhāvavācakoṭi katvā āha “**yā sabhāvaniruttī**”ti, aviparītaniruttīti attho. **Tassā abhilāpeti** tassā niruttīyā avacanabhūtāya paññattīyā abhilāpeti keci vaṇṇayanti. Evaṃ satī paññatti abhilāpitabbā, na vacanantī āpajjati, na ca vacanato aññaṃ abhilāpitabbaṃ uccāretabbaṃ atthi, athāpi phassādivacanehi bodhetabbaṃ abhilāpitabbaṃ siyā, evaṃ satī atthadhammavajjaṃ tehi bodhetabbaṃ na vijjatīti tesaṃ niruttibhāvo āpajjati. “Phassoti ca sabhāvanirutti, phassaṃ phassāti na sabhāvanirutti”ti dassitovāyamatto, na ca avacanaṃ evaṃpakāraṃ atthi, tasmā vacanabhūtāya eva tassā sabhāvaniruttīyā abhilāpe uccāraṇeti attho daṭṭhabbo.

Taṃ sabhāvaniruttīṃ saddaṃ ārammaṇaṃ katvā paccavekkhantassa tasmīṃ sabhāvaniruttābhilāpe pabhedagataṃ nānaṃ niruttipaṭisambhidāti vuttattā niruttisaddārammaṇāya sotaviññānavīthiyā parato manodvāre niruttipaṭisambhidā pavattatīti vadanti. “Niruttipaṭisambhidā paccuppannārammaṇā”ti ca vacanaṃ saddaṃ gahetvā pacchā jānaṃ sandhāya vuttanti. Evaṃ pana aññaṃ paccuppannārammaṇe aññaṃ paccuppannārammaṇanti vuttanti āpajjati.

Yathā pana dibbasotaññaṃ manussāmanussādisaddappabhedanicchayassa paccayabhūtaṃ taṃ taṃ saddavibhāvakaṃ, evaṃ sabhāvāsabhāvaniruttinicchayassa paccayabhūtaṃ paccuppannasabhāvaniruttisaddārammaṇaṃ taṃvibhāvakaññaṃ niruttipaṭisambhidāti vuccamāne na pālīvirodho hoti. **Taṃ sabhāvaniruttiṃ saddaṃ ārammaṇaṃ katvā paccavekkhantassāti** ca paccuppannasaddārammaṇaṃ paccavekkhaṇaṃ pavattayantassāti na na sakkā vattum. Tampi hi ñāṇaṃ sabhāvaniruttiṃ vibhāventameva taṃtaṃsaddapaccavekkhaṇānantaraṃ taṃtaṃpabhedanicchayahetuttā niruttiṃ bhindantaṃ paṭivijjhantameva uppajjatīti ca pabhedagatampi hotīti. **Sabhāvaniruttīti** māgadhabhāsā adhippetāti tato aññaṃ sakkaṭaṇāmādisaddaṃ sandhāya “**aññaṃ panā**”ti āha. **Byañjananti** nipātapadamāha.

Kathitaṃ aṭṭhakathāyaṃ. **Bodhimaṇḍa**-saddo paṭhamābhisambuddhaṭṭhāne eva daṭṭhabbo, na yattha katthaci bodhirukkhasa paṭiṭṭhitaṭṭhāne. **Suvaṇṇasalākanti** seṭṭhasalākaṃ, dhammadesanattaṃ salākaṃ gahetvāti attho, **na paṭisambhidāyaṃ ṭhitena** pavāritaṃ, tasmā paṭisambhidāto aññeneva pakārena jānitabbato na sakkaṭabhāsājānaṃ paṭisambhidākiccanti adhippāyo.

Idaṃ kathitanti māgadhabhāsāya sabhāvaniruttitāñāpanattaṃ idaṃ idāni vattabbaṃ kathitanti attho. **Chaddantavāraṇa** (jā. 1.16.97 ādayo) -**tittirajātakādīsu** (jā. 1.4.73 ādayo) tiracchānesu ca māgadhabhāsā ussannā, na oṭṭakādibhāsā sakkaṭaṃ vā.

Tatthāti māgadhasesabhāsāsu. **Sesā parivattanti** ekantena kālantare aññathā honti vinassanti ca. Māgadhā pana katthaci kadāci parivattantīpi na sabbattha sabbadā sabbathā ca parivattati, kappavināsepi tiṭṭhatiyevāti “**ayamevekā na parivattati**”ti āha. **Papañcoti** cirāyananti attho. Buddhavacanameva cetassa visayo, teneva “nelaṅgo setapacchādo”ti gāthaṃ pucchito citto gahapati “kiṃ nu kho etaṃ, bhante, bhagavatā bhāsita’nti? ‘Evaṃ gahapati’ti. ‘Tena hi, bhante, muhuttaṃ āgametha, yāvassa atthaṃ pekkhāmī’”ti (saṃ. nī. 4.347) āhāti vadanti.

Sabbatthakaññaṇanti atthādīsu ñāṇaṃ. Tañhi sabbesu tesu tīsu catūsūpi vā pavattattā, kusalakiriyaabhūtāya paṭibhānapaṭisambhidāya dhammatthabhāvato tīsu eva vā pavattattā “**sabbatthakaññaṇa**”nti vuttaṃ. Imāni ñāṇāni idamatthajotakānīti sātthakānaṃ paccavekkhitabbattā sabbo attho etassātipi sabbatthakaṃ, sabbasmiṃ khittanti vā. Sekkhe pavattā arahattappattiyā visadā hontīti vadanti. Pubbayogo viya pana arahattappatti arahatopi paṭisambhidāvisadatāya paccayo na na hotīti pañcannampi yathāyogaṃ sekkhāsekkhapaṭisambhidāvisadattakāraṇatā yojetabbā.

Pucchāya parato pavattā kathāti katvā aṭṭhakathā “**paripucchā**”ti vuttā. **Paṭipattiṃ pūretabbaṃ maññissanti** paṭipattigarutāya lābhaṃ hīlenta satasahassagghanakampi kambalaṃ vāsiyā koṭṭetvā paribhaṇḍakaraṇaṃ mayā kataṃ āvajjitvā lābhagaruno pariyattidharā dhammakathikāva bhavītuṃ na maññissanti vuttaṃ hoti. Ettha ca therassa kaṅkhuppattiyā pubbe avisadataṃ dassetvā arahattappattassa pañhavissajjanena arahattappattiyā visadatā dassitā. **Tissatthero** anantaraṃ vutto tissatthero evāti vadanti.

Pabhedo nāma maggehi adhigatānaṃ paṭisambhidānaṃ pabhedagamaṇaṃ. **Adhigamo** tehi paṭilābho, tasmā so lokuttaro, pabhedo kāmāvacaro daṭṭhabbo. **Na pana tathāti** yathā adhigamassa balavapaccayo hoti, na tathā pabhedassāti attho. Idāni pariyattiyādīnaṃ adhigamassa balavapaccayattābhāvaṃ, pubbayogassa ca balavapaccayattaṃ dassento “**pariyattisavanaparipucchā hī**”tiādīmāha. Tattha **paṭisambhidā nāma natthīti** paṭisambhidādhigamo natthīti adhippāyo. Idāni yaṃ vuttaṃ hoti, taṃ dassento “**ime panā**”tiādīmāha. Pubbayogādihigamā hi dvepi visadakāraṇāti “pubbayogo pabhedassa balavapaccayo hoti”ti vuttanti.

Saṅgahavāraṇaṇā niṭṭhitā.

2. Saccavārādivaṇṇanā

719. Hetuvāre kālattayepi hetuphaladhammā “**atthā**”ti vuttā, tesaṅca hetudhammā “**dhammā**”ti, dhammavāre veneyyavasena atītānaṅca saṅgahitattā “**uppannā samuppannā**”tiādi na vuttanti atītapaccuppannā “**atthā**”ti vuttā, taṃnibbattakā ca “**dhammā**”ti idametesam dvinnampi vārānaṃ nānattaṃ.

Saccavārādivaṇṇanā niṭṭhitā.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

725. **Avuttattāti** “tesaṃ vipāke ñāṇa”nti sāmāññaena vatvā visesena avuttattāti adhippāyo. Ettha ca kiriyānaṃ avipākattā dhammabhāvo na vuttoti. Yadi evaṃ vipākā na hontīti atthabhāvo ca na vattabboti? Na, paccayuppannattā. Evañce kusalākusalānampi atthabhāvo āpajjatīti. Nappaṭisiddho, vipākassa pana padhānahetutāya pākāṭṭā

dhammabhāvova tesam vutto. Kiriyaṇaṃ paccayattā dhammabhāvo āpajjatīti ce? Nāyaṃ doso appaṭṭisiddhattā, kammaphalasambandhassa pana ahetuttā dhammabhāvo na vutto. Apica “ayaṃ imassa paccayo, idaṃ paccayuppanna”nti evaṃ bhedaṃ akatvā kevalaṃ kusalākusale vipākakiriyaḍhamme ca sabhāvato paccavekkhantassa dhammapaṭṭisambhidā atthapaṭṭisambhidā ca hotīti tesam atthadhammatā na vuttatīti veditabbā. Kusalākusalavāresu ca dhammapaṭṭisambhidā kusalākusalānaṃ paccayabhāvaṃ sattivisesaṃ sanipphādetabbataṃ passantīti nipphādetabbāpekkhā hotīti taṃsambandheneva “tesaṃ vipāke nāṇaṃ atthapaṭṭisambhidā”ti vuttaṃ. Sabhāvadassanamattameva pana atthapaṭṭisambhidāya kiccaṃ nipphannaphalamattadassanatoti tassā nipphādakānapekkhattā vipākavāre “tesaṃ vipaccanake nāṇaṃ dhammapaṭṭisambhidā”ti na vuttanti veditabbāṃ.

Sabhāvapaññattiyāti na sattādipaññattiyā, aviparītapaññattiyā vā. **Khobhetvāti** lomahaṃsajananasādhukāradānādīhi khobhetvā. **Puna dhammassavane jānissathāti** appassutattā dutiyavāraṃ kathento tadeva kathessatīti adhippāyo.

746. Bhūmidassanattanti ettha kāmāvacarā lokuttarā ca bhūmi “bhūmī”ti veditabbā, cittuppādā vāti.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pañhapucchakavaṇṇanā

747. Paccayasamuppannaṅca atthaṃ paccayadhammañcāti vacanehi hetādipaccayasamuppannānaṃ kusalākusalārūpānaṃpi atthapariyāyaṃ, hetādipaccayabhūtānaṃ vipākakiriyaṃpi dhammapariyāyaṅca dasseti. Paṭibhānapaṭṭisambhidāya kāmāvacaravipākārammaṇatā mahaggatārammaṇatā ca paṭṭisambhidāñāṇārammaṇatte na yujjati paṭṭisambhidāñāṇānaṃ kāmāvacaralokuttarakusalesu kāmāvacarakiriyaḷokuttaravipākesu ca uppattito. Sabbañāṇārammaṇatāya satī yujjeyya, “yena nāṇena tāni nāṇāni jānātī”ti (vibha. 726) vacanato pana na sabbañāṇārammaṇatāti kathayanti. Suttantabhājanīye pana “nāṇesu nāṇaṃ paṭibhānapaṭṭisambhidā”ti avisesena vuttattā sabbañāṇārammaṇatā siyā. Abhidhammabhājanīyepi cittuppādavasena kathanaṃ niravasesakathananti yathā dāssitavisayavacanavasena “yena nāṇena tāni nāṇāni jānātī”ti yaṃ vuttaṃ, taṃ aññārammaṇataṃ na paṭṭisedhetīti. Yathā ca atthapaṭṭisambhidāvisayānaṃ na niravasesena kathanaṃ abhidhammabhājanīye, evaṃ paṭibhānapaṭṭisambhidāvisayassapīti. Evaṃ paṭibhānapaṭṭisambhidāya sabbañāṇavisayattā “tisso paṭṭisambhidā siyā parittārammaṇā siyā mahaggatārammaṇā siyā appamāṇārammaṇā”ti (vibha. 749) vuttā.

Yadipi “siyā atthapaṭṭisambhidā na maggārammaṇā”ti (vibha. 749) vacanato abhidhammabhājanīye vuttapaṭṭisambhidāsveva pañhapucchakanayo pavatto. Na hi maggo paccayuppanno na hotī, abhidhammabhājanīye ca paṭṭisambhidāñāṇavisayā eva paṭibhānapaṭṭisambhidā vuttatīti na tassā mahaggatārammaṇatāti. Evamapi dvepi etā pālīyo virujjhanti, tāsū balavatarāya tathā itarāya adhippāyo maggitabbo. Kusalākusalānaṃ pana paccayuppannattapaṭṭivedhōpi kusalākusalabhāvapaṭṭivedhavinimutto natthīti nippariyāyā tattha dhammapaṭṭisambhidā ekantadhammavisayattā, tathā vipākakiriyaṇaṃ paccayabhāvapaṭṭivedhōpi vipākakiriyaḷbhāvapaṭṭivedhavinimutto natthīti nippariyāyā tattha atthapaṭṭisambhidā ekantikaatthavisayattā. Kiñci pana nāṇaṃ appaṭṭibhānabhūtaṃ natthi ñeyyappakāsanatoti sabbasmimpi nāṇe nippariyāyā paṭibhānapaṭṭisambhidā bhavituṃ arahatī. Nippariyāyapaṭṭisambhidāsu pañhapucchakassa pavattiyāṃ dvepi pālīyo na virujjhanti.

Saddārammaṇatā bahiddhārammaṇatī ettha parassa abhilāpasaddārammaṇatāti bhavitabbāṃ. Na hi saddārammaṇatā bahiddhārammaṇatāya kāraṇaṃ saddassa ajjhattassa ca sabbhāvātī. Anuvattamāno ca so eva saddoti visesaṃ na katanti daṭṭhabbāṃ.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Paṭṭisambhidāvibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

16. Nāṇavibhaṅgo

1. Ekakamātikādivaṇṇanā

751. Okāsaṭṭhena sampayuttā dhammā ārammaṇaṅcāpi nāṇassa vatthu. **Yāthāvaka vatthuvibhāvanātī** nahetādivatthekappakāravatthuvibhāvanā. Yathā ekaṃ nahetu, tathā ekaṃ aññampīti hi gahetabbāṃ avitathasāmaññayuttāṃ nāṇārammaṇaṃ yāthāvaka vatthu. Yāthāvakena vā avitathasāmaññena vatthuvibhāvanā **yāthāvaka vatthuvibhāvanā**.

Dukānurūpehīti dukamātikānurūpehīti vadanti. Osānadukassa pana dukamātikaṃ anissāya vuttattā dukabhāvanurūpehīti vattabbāṃ. Evaṃ **tikānurūpehīti** etthāpi daṭṭhabbāṃ. Osānaduke pana **atthoti** phalaṃ, anekatthattā

dhātusaddānaṃ taṃ janetīti **atthajāpikā**, kāraṇagatā paññā. Jāpito janito attho etissāti **jāpitatthā**, kāraṇapaññāsadiṣī phalappakāsanabhūtā phalasampayuttā paññā.

10. Dasakamātikāvaṇṇanā

760. “Catasso kho imā, sārīputta, yoniyo. Katamā...pe... yo kho maṃ, sārīputta, evaṃ jāna”nti (ma. ni. 1.152) vacanena **catuyoniparicchedakaññaṃ** vuttaṃ, “nirayañcāhaṃ, sārīputta, pajānāmi”tiādīnā (ma. ni. 1.153) **pañcagatiparicchedakaṃ**. “**Samyuttake āgatāni tesattati nāṇāni, sattasattati nāṇāni**”ti vuttaṃ, tattha pana nidānavagge sattasattati āgatāni catucattārīsañca, tesattati pana paṭisambhidāmagge sutamayādīni āgatāni dissanti, na samyuttaketi. **Aññānipīti** etena idha ekakādivasena vuttaṃ, aññattha ca “pubbante nāṇa”ntiādīnā, brahmajālādīsu ca “tayidaṃ tathāgato pajānāti ‘imāni diṭṭhiṭṭhānāni evaṃ gahitāni’”tiādīnā vuttaṃ anekaññaṇappabhedam saṅgaṇhāti. Yāthāvapaṭivedhato sayañca akampiyam puggalañca taṃsamaṅgiṃ ñeyyesu adhibalam karotīti āha “**akampiyatṭhena upatthambhakatṭhena cā**”ti.

Seṭṭhatṭhānaṃ sabbaññutaṃ. Paṭijānavasena sabbaññutaṃ abhimukhaṃ gacchanti, aṭṭha vā parisā upasaṅkamantīti **āsabhā**, buddhā. **Idam panāti** buddhānaṃ ṭhānaṃ sabbaññutameva vadati. **Titṭhamānovāti** avadantopī titṭhamānova paṭijānāti nāmāti attho. **Aṭṭhasu parisāsu** “abhiṅgāmaham, sārīputta, anekasataṃ khattiyaparisam...pe... tatra vata maṃ bhayaṃ vā sārājjaṃ vā okkamissatīti nimittametam, sārīputta, na samanupassāmi”ti (ma. ni. 1.151) vacanena dassitaakampiyaññayutto dasabalohanti **abhītanādam nadati**. **Sihanādasuttena** khandhakavagge āgatena.

“Devamanussānaṃ catucakkaṃ vattati”ti (a. ni. 4.31) suttasesena sappurisūpassayādīnaṃ phalasampatti pavatti, purimasappurisūpassayādīnaṃ upanissāya pacchimasappurisūpassayādīnaṃ sampatti pavatti vā vuttāti **ādi**-saddena tattha ca cakka-saddassa gahaṇam veditabbaṃ. Paṭivedhaniṭṭhattā arahattamaggaññaṃ paṭivedhoti “**phalakkhaṇe uppannam nāmā**”ti vuttaṃ. Tena paṭiladdhassapi desanāññaṇassa kiccanipphattiparassa bujjanamattena hotīti “**aññāsikoṇḍaññaṇassa sotāpattiphalakkhaṇe pavattam nāmā**”ti vuttaṃ. Tato paraṃ pana yāva parinibbānā desanāññaṇappavatti tasseva pavattitassa dhammacakkassa ṭhānanti veditabbaṃ, pavattitacakkassa cakkavattino cakkaratanatṭhānaṃ viya.

Samādīyantīti **samādānāni**, tāni pana samādiyitvā katāni honṭīti āha “**samādiyitvā katāna**”nti. **Kammameva vā kammamādānanti** etena samādāna-saddassa apubbathābhāvaṃ dasseti muttagata-sadde gata-saddassa viya.

Agatigāmininti nibbānagāminiṃ. Vuttañhi “nibbānañcāhaṃ, sārīputta, pajānāmi nibbānagāminiñca paṭipada”nti (ma. ni. 1.153).

Hānabhāgiyadhammanti hānabhāgiyasabhāvaṃ, kāmasahagatasaññādidhammaṃ vā. **Tam kāraṇanti** pubbeva katābhisaṅkhārādīṃ.

“**Idāni**”ti etassa “iminā anukkamena vuttānīti veditabbāni”ti iminā saha yojanā kātabbā. Kilesāvaraṇaṃ tadabhāvañcāti **kilesāvaraṇābhāvaṃ**. Kilesakkhayādhigamassa hi kilesāvaraṇaṃ **aṭṭhānaṃ**, tadabhāvo **ṭhānaṃ**. Anadhigamassa kilesāvaraṇaṃ **ṭhānaṃ**, tadabhāvo **aṭṭhānanti**. Tattha tadabhāvaggahaṇena gahitaṃ “atthi dinna”ntiādīkāya sammādiṭṭhiyā ṭhitiṃ tabbiparītāya ṭhānābhāvañca adhigamassa ṭhānaṃ passantena iminā ñāṇena adhigamānadhigamānaṃ ṭhānatṭhānabhūte kilesāvaraṇatadabhāve passati bhagavāti imamattaṃ sādento āha “**lokiyasammādiṭṭhiṭṭhidassanato niyatamicchādiṭṭhiṭṭhānābhāvadassanato cā**”ti. Ettha ca adhigamaṭṭhānadassanameva adhippetam upari bhabbapuggalavaseneva vipākāvaraṇābhāvadassanādikassa vakkhamānattā. Iminā pana ñāṇena sījjanato pasaṅgena itarampi vuttanti veditabbaṃ. **Dhātuvemattadassanatoti** rāgādīnaṃ adhimattatādivasena taṃsahitānaṃ dhātūnaṃ vemattatādivasanaṃ, “ayaṃ imissā dhātuyā adhimattatā rāgacarito”tiādīnā cariyāhetunaṃ vā, rāgādayo eva vā pakatibhāvato dhātūti rāgādivemattadassanatoti attho. **Payogaṃ anādiyitvāti** santatimahāmatāṅgulimālādīnaṃ viya kāmarāgabyāpādādivasena payogaṃ anādiyitvā.

(1.) Ekakaniddesavaṇṇanā

761. **Na hetumevāti** ettha ca na hetū evāti attho, byañjanasiliṭṭhatāvasena pana rassattaṃ **ma-kāro** ca kato “adukkhamasukhā”ti ettha viya. **Imināpi nāyenti** ettha purimanayena hetubhāvādīpaṭikkhepo, pacchimanayena nahetudhammādikotṭhāsasaṅgahoti ayaṃ viseso veditabbo. **Cutiggaṇaṇena** cutiparicchināya ekāya jātiyā gahaṇam daṭṭhabbaṃ, **bhavaḅgahaṇena** navadhā vuttabhavassa. Tadantogadhatāya tattha tattha **pariyāpannatā** vuttā. **Uppannaṃ manoviññānaviññeyyamevāti** “na rūpaṃ viya uppannā chaviññānaviññeyyā”ti rūpato etesaṃ visesaṃ karoti.

762. **Kappato kappam gantvāpi na uppajjati** na kadāci tathā uppajjati. Na hi khīrādīnaṃ viya etesaṃ yathāvuttalakkhaṇavilakkhaṇatā atthīti dasseti.

763. Samodhānetvāti loke vijjamānaṃ sabbamaṃ rūpaṃ samodhānetvā. Etena mahattepi avibhāvakkattamaṃ dassento sukhumattā na vibhāveṣṣatīti vādapathaṃ chindati. **Cakkhupasāde** mama vatthumhīti attho. **Visayoti** issariyaṭṭhānanti adhippāyo.

764. Abbokīṇṇāti abyavahitā, anantaritāti attho. Vavatthitānampi paṭipāṭinīyamo tena paṭikkhittoti attho. **Anantarātāti** anantarapaccayatā etena paṭikkhittāti attho.

765. Samanantarātāti ca samanantarapaccayatā.

766. Ābhujanatoti ābhuggakaraṇato, nivattanato icceva attho. Ettha ca “pañca viññāṇā anābhogā”ti ābhogasabhāvā na hontīti attho, “pañcannaṃ viññāṇānaṃ natthi āvaṭṭanā vā”tiādīsipi āvaṭṭanabhāvo vātiādīnā attho daṭṭhabbo.

Na kañci dhammaṃ paṭivijānātīti ettha na sabbe rūpādīdhammā dhammaggaḥaṇena gahitāti yathādhīppetadhammadassanattaṃ **“manopubbaṅgamā dhammāti evaṃ vutta”**nti āha.

Rūpādīsū abhinipātanaṃ tehi samāgamo tesantipi vattumaṃ yujjati āha **“rūpādīnaṃ abhinipātamaṃ”**nti. Kammatthe vā sāmivacanaṃ. Viññāṇehi abhinipātītābāni hi rūpādīnīti. **Idaṃ vuttaṃ hotīti**ādīsū hi ayaṃ adhippāyo – ārammaṇakaraṇena paṭivijānītābāni rūpādīni ṭhapetvā kusalākusalacetanāya taṃsampayuttānaṃca yathāvuttānaṃ sahaḥajapubbaṅgamadhammena paṭivijānītābānaṃ paṭivijānaṃ etesaṃ natthīti. Evañca katvā **“dassanādīdhammā pana muttā aññā etesaṃ kusalādīdhammā paṭivijānātīti nāma natthī”**ti kiccantamaṃ paṭisedheti.

Avipākabhāvena aññaṃ abyākatasāmaññaṃ anivārento kusalākusalaggahaṇaṃca karotīti cavanapariyosānaṃca **kiccaṃ. Pi-**saddena sahaḥajavanakāni vīthiccītāni sampiṇḍetvā pañcadvāre paṭisedhane ayaṃ adhippāyo siyā – “manasā ce paduṭṭhena...pe... pasannena bhāsati vā karoti vā”ti (dha. pa. 1-2) evaṃ vuttā bhāsanakaraṇakarā, taṃsadisā ca sukhadukkhupādakā balavanto chaṭṭhadvārikā eva dhammaggaḥaṇena gahitāti na tesamaṃ pañcadvārikajavanena paṭivijānaṃ atthi, dubbalānaṃ pana pubbaṅgamapaṭivijānaṃ tatha na paṭisiddhaṃ “na kāyakammaṃ na vacīkammaṃ paṭṭhpetī”ti viññātidvayajanakasseva paṭṭhapanapaṭikkhepena dubbalassa manokammaṃ anuññātā. Tathā kāyasucaritādīkusalakammaṃ karomīti, tabbiparītaṃ akusalaṃ kammaṃ karomīti ca kusalākusalasamādānaṃ pañcadvārikajavanena na hoti. Tathā paṭiccasamuppādvāṇānāyaṃ vuttā “pañcadvārikacuti ca na pañcadvārikacitthehi hoti cuticittassa atāmdvārikattā”ti. Yā panāyaṃ pāli “pañcahi viññāṇehi na kañci dhammaṃ paṭivijānātīti aññātra abhinipātamaṃ”ti, tassā rūpādīnaṃ āpāthamattaṃ muñcītvā aññaṃ kañci dhammasabhāvaṃ na paṭivijānātīti ayamatto dissati. Na hi rūpaṃ paṭiggaṇhantampi cakkhuvīññāṇaṃ rūpanti ca gaṇhātīti. Sampaṭicchanaṃ rūpanīlādīākaraṇapaṭivijānaṃ natthīti kiñci dhammassa paṭivijānaṃ paṭikkhattaṃ, pañcahi pana viññāṇehi sātisaṃyamaṃ tassa vijānanti “aññātra abhinipātamaṃ”ti na vuttaṃ. Yassa pāliyaṃ bahiddhāpaccuppannārammaṇatā vuttā, tato aññaṃ niruttīpaṭisambhidaṃ icchantehi pañcadvārajavanena paṭisambhidaññaṃsa saḥuppatti paṭisiddhā. **Rūpārūpadhammeti** rūpārūpāvacaradhammeti attho.

Pañcadvārikacittena na paṭibujjhatīti kasmā vuttaṃ, nanu rūpādīnaṃ āpāthagamane niddāpaṭibodho hotīti? Na, paṭhamaṃ manodvārikajavanassa uppattitoti dassento āha **“niddāyantassa hi”**tiādi. **Palobhetvā** saccasupinena.

Abyākatoyeva āvajjanamattasseva uppajjanatoti vadanti. Evaṃ vadantehi manodvārepi āvajjanaṃ dvattikkhattumaṃ uppajjītvā javanaṭṭhāne ṭhatvā bhavaṅgaṃ otarātīti adhippetanti daṭṭhabbaṃ.

Tassā eva vasaṇāti tassā vasena ekavidhena ñāṇavatthu hotīti ca, vedītabbanti ca yojanā kātabbā.

Ekakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

(2.) Dukaniddesavaṇṇanā

767. Attha-saddo aññātra sabhāvaṃ gahetvā adhikaraṇesu pavattamāno adhikaraṇavasena līngaparivattim gacchatīti adhippāyena jāpīti ca sā atthā cāti **jāpītatthāti** ayamatto vibhāvītoti daṭṭhabbo.

Dukaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

(3.) Tikaniddesavaṇṇanā

768. Paññāpariṇāmitesūti paññāya paripācītesu. “Yogavīhītesūti idaṃca visayavisesanamattameva, tasmā yāni paññāya vīhītāni ahesumaṃ hontī bhavissanti ca, sabbāni tāni yogavīhītānīti daṭṭhabbāni. Sikkhitvā kātabbaṃ **sippamaṃ**, itamaṃ **kammaṃ**. Ayametesaṃ vīseso. **Vaḍḍhakīkammaṃ**ti ca asikkhitvāpi kātabbaṃ thūlakammaṃ **“kamma”**nti daṭṭhabbaṃ,

pañña eva vā tatha tatha “**kammaṃ sippa**”nti ca veditabbā. **Nāgamaṇḍalam** nāma maṇḍalam katvā sappe vijjāya pakkositvā baliṃ datvā visāpanayanam. **Parittaṃ** rakkhā, yena “phū”ti mukhavātaṃ datvā viṣaṃ apanayanti, so uṇṇanābhīdīmanto **phudhamanakamanto**. “A ā”tiādikā mātikā “ka kā”tiādiko tappabhedo ca **lekhā**.

Kusalaṃ dhammaṃ **sakaṃ**, itaraṃ **nosakaṃ**. Catunnaṃ saccānaṃ paṭivijjhitaḥānaṃ tappaṭivedhapaccayabhāvena **anulomanam** daṭṭhabbaṃ. Pubbe “yogavīhitesu vā kammāyatanesu”tiādinaṃ pañña vuttā, puna tassā vevacanavasena “anulomikam khanti”ntiādi vuttanti adhippāyena “**anu...pe... paññāvevacanāni**”ti āha. Ettha ca **evarūpinti** yathāvuttakammāyatanādivisayaṃ kammassakatasaccānulomikasabhāvaṃ aniccādivavattiākārañcāti attho. Yathāvuttā ca bhūmisabhāvavavattiākāraniddesā khantiādīhi yojetabbā. Yassā paññāya dhammā nijjhānapajānanakiccasaṅkhātāṃ olokanaṃ khamanti aviparītasabhāvattā, sā pañña dhammānaṃ nijjhānakkhamaṇaṃ etissā atthīti **dhammanijjhānakkhantī**ti attho.

769. Asaṃvaraṃ muñcatīti samādānasampattaviratisampayuttacetanā “**sīlam pūrentassa muñcetanā**”ti vuttā. Pubbārapaññāya ca dānasīlamayatāvacanato muñcaaparacetanāvasena “ārabbhā”ti, pubbacetanāvasena “adhikicā”ti ca vattuṃ yuttanti “adhikicā”tipi paṭho yujjati.

770. Pañcasīladasasīlāni viññānaṃ jātīyā ca paccayabhūtesu saṅkhārabhavesu antogadhānīti “**uppādā vā**”tiādikāya dhammaṭṭhitipāliya saṅgahitāni. Bhavanibhattakāsīlassa paññāpanaṃ satipi savane na tathāgatadesanāyattanti bhikkhuādīnampi taṃ vuttaṃ.

Adhipaññāya paññāti adhipaññāya antogadhā pañña. Atha vā adhipaññānibbattesu, tadadhiṭṭhānesu vā dhammesu adhipaññā-saddo daṭṭhabbo, tatha pañña **adhipaññāya pañña**.

771. Apāyuppādanakusalatā apāyakosallaṃ siyāti maññaṃ māno pucchati “**apāyakosallaṃ kathaṃ pañña nāma jāta**”ti. Taṃ pana parassa adhippāyaṃ nivattento “**paññāvāyeva hi**”tiādīmāha. **Tatrupāyāti** tatra tatra upāyabhūtā. Thāne uppattī etassāti **thānuppattiyam**. Kiṃ taṃ? Kāraṇajānaṃ, bhayādīnaṃ uppattikkhaṇe tasmiṃyeva thāne lahuuppajjanakanti vuttaṃ hoti.

Tikaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

(4.) Catukkaniddesavaṇṇanā

793. Na paritassatīti “api nāma me taṇḍulādīni siyu”nti na pattheti, tadabhāvena vā na uttasati.

796. Aparappaccayeti parena napattiyāyitabbe. **Dhamme nāṇanti** saccavisayaṃ nāṇaṃ. Ariyasaccesu hi **dhamma**-saddo tesam aviparītasabhāvattāti. Saṅkhatapavaro vā ariyamaggo tassa ca phalaṃ **dhammo**, tatha pañña taṃsahagatā **dhamme nāṇaṃ**. Na aññañānuppādanam **nayanayanaṃ**, nāṇasseva pana pavattivisesotī adhippāyenaṃha “**paccavekkhaṇāññaṃ kicca**”nti. Ettha ca **iminā dhammenāti** maggañāṇenāti vuttaṃ, duvidhampi pana maggaḥalaññaṃ paccavekkhaṇāya ca mūlaṃ, kāraṇaṃca nayanayanassatī duvidhenapi tena dhammenāti na na yujjati, tathā catusaccadhammassa nītatā, maggaḥalasaṅkhātassa ca dhammassa saccapaṭivedhasampayogaṃ gatattā nayanam hotīti tena iminā dhammena nāṇavisayabhāvena, nāṇasampayogena vā nāṇenāti ca attho na na yujjati.

Yadipi sabbena sabbaṃ atītānāgatapaccuppannaṃ dukkhaṃ abhijānanti, tathāpi paccuppanne sasantatipariyāpanne savisesse abhiniveso hotīti āha “**na taññeva ima**”nti. Diṭṭhena adīṭṭhena nayato **nayanaññaṃ**, adīṭṭhassa diṭṭhatāya kāraṇabhūtattā **kāraṇaññaṃ**, anurūpatthavācako vā kāraṇa-saddotī dhamme nāṇassa anurūpaññanti attho.

Sammutimhi nāṇanti dhamme nāṇādīnaṃ viya sātisayassa paṭivedhakiccassa abhāvā visayobhāsanamattajānanasāmaññaṃ nāṇanti sammatesu antogadhanti attho. Sammutivasena vā pavattaṃ **sammutimhi nāṇaṃ**, avasesam pana itaraññāṇattayavisabhāgaṃ nāṇaṃ tabbisabhāgasāmaññaṃ sammutiññaṃ paviṭṭhattā **sammutiññaṃ** nāma hotīti.

797. Kilesamūlake cāti nīvaraṇamūlake ca kāmabhavadhamme.

798. Sā hissāti ettha **assāti** yo “kāmesu vītarāgo hotī”ti evaṃ vutto, assa paṭhamajjhānasamaṅgissatī attho. **Svevāti** etena kāmesu vītarāgabhāvanāvattasseva paṭhamajjhānasamaṅgissa gahaṇe pavatte tassa tato paraṃ avatthaṃ dassetuṃ “**kāmesu vītarāgo samāno**”ti vuttaṃ. Catutthamaggapañña chaṭṭhābhīññābhāvappattiyā taṃ **paṭivijjhati** nāma, itarā tadupanissayattā. Yathānurūpaṃ vā āsavakkhayabhāvato, phale vā āsavakkhaye sati yathānurūpaṃ taṃnibbattanto catūsūpi maggesu pañña **chaṭṭham abhiññaṃ paṭivijjhati**ti daṭṭhabbā.

799. **Kāmasahagatā**ti vatthukāmārammaṇā. **Codentī**ti kāmābhīmukhaṃ tanninnaṃ karontīti attho. **Tadanudhammatā**ti tadanudhammā icceva vuttaṃ hoti. **Tā**-saddassa apubbatthābhāvatoti adhippāyenāha “**tadanurūpasabhāvā**”ti. Nikantiṃ, nikantisahagatacittupādaṃ vā “**micchāsati**”ti vadati. “Aho vata me avitakkaṃ uppajjeyyā”ti avitakkārammaṇā **avitakkasahagatā**.

801. Adhigamabhāvena abhīmukhaṃ jānantassa **abhijānantassa**, abhivisiṭṭhena vā ñāṇena jānantassa, anārammaṇabhūtaṅca taṃ ṭhānaṃ pākaṭaṃ karontassāti attho.

802. Vasitāpañcakarahitaṃ jhānaṃ **appaguṇaṃ**. Ettha catasso paṭipadā cattāri ārammaṇānīti paññāya paṭipadārammaṇuddesena paññā eva uddiṭṭhāti sā eva vibhattāti.

Catukkaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

(5.) Pañcakaniddesavaṇṇanā

804. **Pañcaṅgiko sammāsamādhī**ti samādhiaṅgabhāvena paññā uddiṭṭhāti. Pītipharaṇatādivacanena hi tameva vibhajati, “so imameva kāyaṃ vivekajena pītisukhena abhisandeti”tiādinaṃ (dī. ni. 1.226; ma. ni. 1.427) nayena pītiyā sukhassa ca pharaṇaṃ veditabbaṃ. Pītipharaṇatāsukhapharaṇatāhi ārammaṇe ṭhatvā catutthajjhānassa uppādanato “**pādā viyā**”ti tā vuttā.

Dutiya pañcake ca “**pañcañāṇiko**”ti samādhimukhena pañcañāṇāneva uddiṭṭhāni niddiṭṭhāni cāti daṭṭhabbāni. Lokiyasamādhissa paccanīkāni nīvaraṇapaṭhamajjhānanikantiādīni niggahetabbāni. Aññe kilesā vāretabbā, imassa pana arahattasamādhissa paṭippassaddhasabbakīlesattā na niggahetabbaṃ vāretabbaṅca atthīti maggānantaraṃ samāpattikkhaṇe ca appayogeneva adhigatattā ca ṭhapitattā ca, aparihānivasena ṭhapitattā vā **na sasaṅkhāraniggayhavāritagato**. **Sativepullappattattā**ti etena appavattamānāyapi satiyā satibahulatāya sato eva nāmāti dasseti. **Yathāparicchinnakālavasenā**ti etena paricchindanasatiyā satoti.

Pañcakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

(6.) Chakkaniddesavaṇṇanā

805. Visuddhibhāvaṃ dassento “**dūra...pe... rammaṇāyā**”ti āha. Sotadhātuvisuddhīti ca cittacetasikā dhammā vuttāti tattha ñāṇaṃ **sotadhātuvisuddhiyā ñāṇaṃ**. “Cetopariyañāṇa”nti idameva atthavasena “**paracitte ñāṇa**”nti uddhaṇanti daṭṭhabbaṃ. Cutūpapātañāṇassa dibbacakkhuñāṇekadesattā “**vaṇṇadhātuārammaṇā**”ti vuttaṃ. Muddhappattena cutūpapātañāṇasāṅkhātena dibbacakkhuñāṇena sabbaṃ dibbacakkhuñāṇanti vuttanti daṭṭhabbaṃ.

Chakkaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

(7.) Sattakaniddesavaṇṇanā

806. **Tadeva ñāṇanti** chabbidhampi paccavekkhaṇāñāṇaṃ vipassanārammaṇabhāvena saha gahetvā vuttanti adhippāyo. **Dhammaṭṭhitiñāṇenā**ti chapī ñāṇāni saṅkhipitvā vuttena ñāṇena. **Khayadhammanti**ādinaṃ hi pakārena pavattañāṇassa dassanaṃ, ñāṇavipassanādassanato vipassanāpaṭivipassanādassanamattamevāti na taṃ aṅganti adhippāyo. Pāliyaṃ pana sabbattha ñāṇavacanena aṅgānaṃ vuttattā **nirodhadhammanti ñāṇanti iti**-saddena pakāsetvā vuttaṃ vipassanāñāṇaṃ sattamaṃ ñāṇanti ayamatto dissati. Na hi yampi taṃ dhammaṭṭhitiñāṇaṃ, tampi ñāṇanti sambandho hoti taṃñāṇaggahaṇe etasmiṃ ñāṇabhāvadassanassa anadhippetattā, “khayadhamma...pe... nirodhadhamma”nti etesaṃ sambandhābhāvappasaṅgato cāti.

Sattakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

(8.) Aṭṭhakaniddesavaṇṇanā

808. **Vihāritabbaṭṭhenā**ti paccanīkadhamme, dukkhaṃ vā vicchinditvā pavattetabbaṭṭhena.

Aṭṭhakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

(10.) Dasakaniddeso

Paṭhamabalaniddesavaṇṇanā

809. Avijjamānaṃ ṭhānaṃ **aṭṭhānaṃ**, natthi ṭhānanti vā **aṭṭhānaṃ**. Esa “**anavakāso**”ti etthāpi nayo. Tadathanigamanamattameva hi “**netam ṭhānaṃ vijjati**”ti vacananti. Asukhe sukhanti diṭṭhivipallāsova idha sukhato upagamanassa ṭhānanti adhippetanti dassento “**ekanta...pe... attadiṭṭhivasenā**”ti padhānadiṭṭhimāha. Bhedānurūpassa sāvanaṃ **anussāvanaṃ**, bhedānurūpena vā vacanena viññāpanaṃ.

Liṅge parivatte ca so eva ekakammanibbattito bhavaṅgappabandho jīvitindriyappabandho ca, nāññoti āha “**api parivattaliṅga**”nti. **Ayaṃ pañhoti** nāpanicchānibbattā kathā.

Saṅgāmacatukkaṃ sapattavasena yojetabbaṃ. Sabbattha ca purimaṃ abhisandhicittaṃ appamāṇaṃ, vadhakacittaṃ pana tadārammaṇaṅca jīvitindriyaṃ ānantariyānānantariyabhāve pamāṇanti daṭṭhabbaṃ. **Puthujjanasseva taṃ dinnaṃ hoti**. Kasmā? Yathā vadhakacittaṃ paccuppannārammaṇampi jīvitindriyappabandhavicchedanavasena ārammaṇaṃ katvā pavattati, na evaṃ cāgacetaṇā. Sā hi cajitabbaṃ ārammaṇaṃ katvā cajanamattameva hoti, aññasakakaraṇaṅca tassa cajanam, tasmā yassa taṃ sakaṃ kataṃ, tasseva dinnaṃ hotīti.

Sañṭha...pe... kappavināseyeva muccatīti idaṃ kappatṭhakathāya na sameti. Tattha hi **aṭṭhakathāyaṃ** (kathā. aṭṭha. 654-657) vuttaṃ “**āpāyikoti idaṃ suttaṃ yaṃ so ekaṃ kappam asītibhāge katvā tato ekabhāgamattaṃ kālāṃ tiṭṭheyya, taṃ āyukappaṃ sandhāya vutta**”nti. **Kappavināseyevāti** pana āyukappavināseyevāti atthe sati natthi virodho. Ettha ca **sañṭhahanteti** idaṃ sve vinassissatīti viya abhūtaparikappavasena vuttaṃ. **Ekadivasameva paccati** tato paraṃ kappābhāvena āyukappassapi abhāvato avirodhato atthayojanā daṭṭhabbā.

Pakatattoti anukkhitto. **Samānasamvāsakoti** apārājiko.

Kiṃ pana tanti yo so “**niyato**”ti vutto, taṃ kiṃ niyametīti attho. Tasseva pana yathāpucchitassa niyatassa micchattasammattaniyatadhammānaṃ viya sabhāvato vijjamānataṃ yathāpucchitaṅca niyāmakahetuṃ paṭisedhetvā yena “**niyato**”ti “**sattakkhattuparamādiko**”ti ca vuccati, taṃ yathādhīpetakaraṇaṃ dassetuṃ “**sammāsambuddhena hī**”tiādimāha. Jātassa kumārassa viya ariyāya jātiyā jātassa **nāmamattameṭaṃ** niyatasattakkhattuparamādikaṃ, niyatāniyatābhedaṃ nāmanti attho. Yadi pubbahetu niyāmakko, sotāpanno ca niyatoti sotāpattimaggato uddhaṃ tiṇṇaṃ maggānaṃ upanissayabhāvato pubbahetukiccaṃ, tato pubbe pana pubbahetukiccaṃ natthīti sotāpattimaggassa **upanissayābhāvo āpajjati**. Yadi hi tassapi pubbahetu upanissayo siyā, so ca niyāmakoti sotāpattimagguppattito pubbe eva niyato siyā, taṅca anīṭṭhaṃ, tasmāssa pubbahetunā ahetukatā āpannāti imamattaṃ sandhāyāha “**iccassa ahetu appaccayā nibbattiṃ pāpuṇāti**”ti.

Paṭiladdhamaggo sotāpattimaggo, teneva sattakkhattuparamādiniyame sati sattaṃabhavādito uddhaṃ pavattanakassa dukkhassa mūlabhūtaṃ kilesā teneva khīṇāti upari tayo maggā akiccakā hontīti attho. Yadi upari tayo maggā sattakkhattuparamādikaṃ niyamenti, tato ca añño sotāpanno natthīti sotāpattimaggassa akiccakatā nippayojanā āpajjattī attho. Atha sakkāyadīṭṭhādīppahānaṃ dassanakiccaṃ, tesam pahānena sattakkhattuparamādītāya bhavitabbaṃ. Sā cuparimaggehi eva hotīti sattaṃabhavādito uddhaṃ pavattito tena vinā vuṭṭhāne sakkāyadīṭṭhādīppahānena ca tena vinā bhavitabbanti āha “**paṭhamamaggena ca anuppajjivāva kilesā khepetabbā hontī**”ti. **Na añño koci niyametīti** nāmakaraṇanimittato vipassanāto añño koci niyāmakko nāma natthīti attho. Vipassanāva niyametīti ca nāmakaraṇanimittataṃyeva sandhāya vuttaṃ. Tenevāha “**iti sammāsambuddhena gahitanāmamattameva ta**”nti.

Na uppajjantīti pana atthīti “**na me ācariyo atthi, sadiso me na vijjati**”tiādim (ma. ni. 1.285; 2.341; mahāva. 11; kathā. 405) imissā lokadhātuyā ṭhatvā vadantena bhagavatā “**kiṃ panāvuso sārīputta, atthetarahi aññe samaṇā vā brāhmaṇā vā bhagavatā samasamā sambodhiyanti evaṃ puṭṭhāhaṃ, bhante, notī vadeyya**”nti (dī. ni. 3.161) vatvā tassa kāraṇaṃ dassetuṃ “**aṭṭhānametaṃ anavakāso, yaṃ ekissā lokadhātuyā dve arahanto sammāsambuddhā**”ti (ma. ni. 3.129) imaṃ suttaṃ dassentena dhammasenāpatinā ca buddhakkhettabhūtaṃ imaṃ lokadhātuṃ ṭhapetvā aññattha anuppatti vuttā hotīti adhippāyo.

“**Yo pana bhikkhū**”tiādinā vuttāni sikkhāpadāni **mātikā**, tāya antarahitāya nidānuddesasankhāte pātīmokkhe pabbajjūpasampadākammesu ca **sāsanam tiṭṭhatīti** attho. Pātīmokkhe vā antogadhā pabbajjā upasampadā ca tadubhayābhāve pātīmokkhābhāvato, tasmā pātīmokkhe, tāsū ca **sāsanam tiṭṭhatīti** vuttaṃ. **Osakkitaṃ nāmāti** pacchimapaṭivedhasīlabhedadvayaṃ ekato katvā tato paraṃ vinaṭṭhaṃ nāma hotīti attho.

Tāti rasmiyo. Kāruṇṇanti paridevanakāruṇṇaṃ.

Anacchariyattāti dvīsu uppajjamānesu acchariyattābhāvadosatoti attho. **Vivādabhāvato**ti vivādābhāvattaṃ dve na uppajjantīti attho.

Ekaṃ buddhaṃ dhāretīti **ekabuddhadhāraṇī**. Etena evaṃsabhāvā ete buddhaguṇā, yena dutiyabuddhaguṇe dhāretuṃ asamattā ayaṃ lokadhātūti dasseti. Paccayavisesanipphannañāhi dhammānaṃ sabhāvaviseso na sakkā dhāretunti.

Samam uddham pajjatīti **samupādikā**, udakassopari samam gāminīti attho. **Dvinnampīti** dvepi, dvinnampi vā sarīrabhāram. **Chādentanti** rocayamānam. **Sakim bhuttovāti** ekampi ālopaṃ ajjhoharivāva mareyyāti attho.

Atidhamabhārenāti dhammena nāma pathavī tiṭṭheyya, sā kiṃ teneva calatīti adhippāyo. Puna thero “ratanam nāma loke kuṭumbaṃ sandhārentaṃ abhimatañca lokena attano garusabhāvātāya sakaṭabhaṅgassa kāraṇam atibhārabhūtaṃ diṭṭhaṃ. Evaṃ dhammo ca hitasukhavisesehi taṃsamaṅginaṃ dhārento abhimato ca viññūhi gambhīrappameyyabhāvena garusabhāvattā atibhārabhūto pathavīcalanassa kāraṇam hotī”ti dassento “**idha, mahārāja, dve sakaṭā**”tiādīmāha. **Ekassāti** ekasmā, ekassa vā sakaṭassa ratanaṃ, tasmā sakaṭato gahetvāti attho. **Osāritanti** pavesitaṃ āhaṭaṃ vuttanti attho.

Sabhāvapakatikāti akittimapakatikāti attho. **Kāraṇamahantattāti** mahantehi pāramitākāraṇehi buddhaguṇānaṃ nibbattitoti vuttaṃ hoti. Pathavīādayo mahantā attano attano visaye ekekāva, evaṃ sammāsambuddhopi mahanto attano visaye eko eva. Ko ca tassa visayo? Yāvatakaṃ ñeyyaṃ, evaṃ ākāso viya anantavisayo bhagavā eko eva hotīti vadanto lokadhātvantaresupī dutiyassa abhāvaṃ dasseti.

Pubbabhāge āyūhanavasena **āyūhanasamaṅgitā** sanniṭṭhānacetanāvasena **cetanāsamaṅgitā** ca veditabbā, santatikhaṇavasena vā. **Vipākārahanti** dutiyabhavādīsu vipaccanapakatitaṃ sandhāya vadati. **Calatīti** parivattati. Sunakhehi vajanasīlo **sunakhavājiko**.

Paṭhamabalaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dutiyabalaniddesavaṇṇanā

810. Gatito aññā gatisampatti nāma natthīti dassento “**sampannā gati**”ti āha. Mahāsudassanādīsurājakālo paṭhamakappikādīsumanussakālo ca **kālasampatti**.

Ekantaṃ kusalasseva okāsoti idaṃ yadipi koci kāyasucaritādiipayogasampattiyaṃ ṭhitaṃ bādheyya, taṃ pana bādhanam bādhakasseva issādinimittena viparītaggāhena jātaṃ. Sā payogasampatti sabhāvato sukhavipākasappa paccayo, na dukkhavipākassāti imamattaṃ sandhāya vuttaṃ. Makkaṭo bhattapuṭaṃ bandhaṭṭhāne muṇcitvā bhuñjituṃ na jānāti, yattha vā tattha vā bhinditvā vināseti, evaṃ anupāyaññūpi bhoge. **Susāne chaḍḍetvāti**adinā ghātetvā chaḍḍitassa vuṭṭhānābhāvo viya apāyato vuṭṭhānābhāvoti dasseti.

“Paccarī”tipi **uḷumpassa** nāmaṃ, tena ettha katā “mahāpaccarī”ti vuccati. **Udake maraṇam thale maraṇāna ekamevāti** kasmā vuttaṃ, nanu sakkena “samuddārakkhaṃ karissāmī”ti vuttanti? Saccam vuttaṃ, jīvitassa lahuparivattitaṃ pakāsentehi therehi evaṃ vuttaṃ, lahuparivattitāya jīvitahetu na gamissāmāti adhippāyo. Atha vā **udaketi** nāgadīpaṃ sandhāya vuttaṃ, **thale**ti jambudīpaṃ.

Thero na defīti kathamaṃ etena ñāto, kenaci kiñci ācikkhitaṃ siyāti saññāya na adāsī. Teneva “mayampi na jānāmā”ti vuttaṃ. **Aparassāti** aparassa bhikkhuno pattaṃ ādāya...pe... therassa hatthe ṭhapesīti yojanā. **Anāyatane**ti nikkāraṇe, ayutte vā nassanaṭṭhāne. **Tuvaṃ attānaṃ rakkheyāsi**, mayaṃ pana mahallakattā kiṃ rakkhitvā karissāma, mahallakattā eva ca rakkhituṃ na sakkhissāmāti adhippāyo. Anāgāmitā vā thero attanā vattabbaṃ jānitvā ovadati.

Sammāpayogassa gatamaggoti sammāpayogena nipphādītattā tassa sañjānanakāraṇanti attho.

Bhūtamattaṃ katvā abhūtopamaṃ kathayissatīti adhippāyo. **Manussāti** bhaṇḍāgārikādīniyuttā manussā mahantattā **sampaṭicchitum nāsakkhimsu**.

Dutiyabalaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Tatīyabalaniddesavaṇṇanā

811. **Añcitāti** gatā. **Peccāti** puna, maritvāti vā attho. **Ussannattāti** vitakkabahulatāya ussannattāti vadanti, sūratādīhi vā **ussannattā**. **Dibbantīti** kīḷanti.

Sañjīvakāḷasuttasaṅghātaroruvamahāroruvatāpanamahātāpanaavīciyo **aṭṭha mahānirayā**. Ekekassa cattāri dvārāni, ekekasmim dvāre cattāro cattāro gūthanirayādayoti evaṃ **soḷasa ussadaniraye** vaṇṇayanti.

Sakkasuyāmādayo viya **jeṭṭhakadevarājā**. Pajāpativarūṇāsānādayo viya dutiyādiṭṭhānantarakārako **paricārako hutvā**.

Tatīyabalaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Catutthabalaniddesavaṇṇanā

812. Kappoti dvedhābhūtaggo. Ettha ca bījādīdhātunānattavasena khandhādīdhātunānattaṃ vedītabbaṃ.

Catutthabalaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Pañcamabalaniddesavaṇṇanā

813. Ajjhāsayaadhātūti ajjhāsayasabhāvo. Yathā gūthādīnaṃ dhātusabhāvo eso, yaṃ gūthādīheva saṃsandati, evaṃ puggalānaṃ ajjhāsayasassevesa sabhāvo, yaṃ dussīlādayo dussīlādīkeheva saṃsandantīti vuttaṃ hoti. **Bhikkhūpi āhaṃsūti** aññamaññaṃ āhaṃsu. Āvuso ime manussā “yathāsabhāgena paribhuñjathā”ti vadantā amhe sabhāgāsabhāge viditvā hīnājjhāsayaapaṇītajjhāsayaṃ paricchinditvā dhātusamūttakamme upanenti tassa payogaṃ daṭṭhukāmāti attho, evaṃ sabhāgavaseneva ajjhāsayaadhātuparicchindanato ajjhāsayaadhātusabhāgavasena niyametīti adhippāyo.

Pañcamabalaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Chaṭṭhabalaniddesavaṇṇanā

Caritanti idha ducaritaṃ sucaritanti vuttaṃ. Apparajaṃ akkhaṃ etesanti **apparajakkhāti** attho vibhāvito, apparajaṃ akkhimhi etesanti **apparajakkhāti**tipi saddattho sambhavati. Ettha ca āsayaajānanādīnā yehi indriyehi paroparehi sattā kalyāṇapāpāsayaḍikā honti, tesam jānanaṃ vibhāvetīti vedītabbaṃ. Evañca katvā indriyaparopariyattaāsayaṇusayaññānaṃ viṣuṃ asādhāraṇatā, indriyaparopariyattanānādhimuttikatāññānaṃ viṣuṃ balatā ca siddhā hoti.

815. Yadariyāti ye ariyā. **Āvasiṃsūti** nissāya vasiṃsu. Ke pana te? “Idha, bhikkhave, bhikkhu pañcaṅgavippahīno hoti chaḷaṅgasamānāgato ekārakkho caturāpasseno panuṇṇapaccekasacco samavayasaṭṭhesano anāvīlasaṅkappo passaddhakāyasaṅkhāro suvimuttacitto suvimuttapañño”ti (dī. ni. 3.348; a. ni. 10.19) evaṃ vuttā. Etesu pañcaṅgavippahīnapaccekasaccapanodanaesanāsamavayasajjanāni “saṅkhāyekaṃ paṭisevati adhvāseti parivajjeti vinodeti”ti (ma. ni. 2.168) vuttesu apāssenesu vinodanañca maggacikkāneva, itare ca maggeneva samijjhanti. Tenāha “**etañhi suttaṃ...pe... dīpeti**”ti.

816. Ārammaṇasantānānusayanesu iṭṭhārammaṇe ārammaṇānusayanena **anuseti**. **Āciṇṇasamāciṇṇāti** etena samantato veṭṭetvā viya ṭhitabhāvena anusayitattaṃ dasseti. Bhavassapī vatthukāmattā, rāgavasena vā samānattā “**bhavarāgānusayo...pe... saṅgahito**”ti āha.

818. “Paṇīṭādhimuttikā tikkhindriyā, itare mudindriyā”ti evaṃ indriyavisesadassanattameva adhimuttiggahaṇanti āha “**tikkhindriyamudindriyabhāvadassanattā**”nti.

819. Pahānakkamavasenāti ettha pahātabbapajahanakkamo pahānakkamoti daṭṭhabbo, yassa pahānena bhavitabbaṃ, taṃ teneva pahānena paṭhamam vuccati, tato appahātabbanti ayaṃ vā pahānakkamo.

820. Maggassa upanissayaabhūtāni indriyāni **upanissaya**indriyāni.

826. Nibbutichandarāhitattā **acchanda**kaṭṭhānaṃ **paviṭṭhā**. Yasmiṃ bhavaṅge pavattamāne taṃsantatiyaṃ lokuttaraṃ nibbattati, taṃ tassa **pāda**kaṃ.

Chaṭṭhabalaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sattamabalaniddesavaṇṇanā

828. Niddāyitvāti kammaṭṭhānaṃ manasi karonto niddaṃ okkamitvā paṭibuddho samāpattiṃ samāpannomhīti attho. Nīvaraṇādīhi visuddhacittasantaṭi eva **cittamañjūsā**, samādhī vā, kammaṭṭhānaṃ vā. **Cittaṃ ṭhapetunti** samāpatticittaṃ ṭhapetuṃ. Saññāvedayitānaṃ apāgamo eva **apāgamavimokkha**.

Saññāmanasikārānaṃ kāmādidutiyaññānādīpakkhandaṇāni “**hānabhāgiyavisesabhāgiyadhammā**”ti dassitāni, tehi pana jhānānaṃ taṃsabhāvataṃ dhamma-saddena vuttā. Paṇuṇabhāvavodānaṃ **paṇuṇavodānaṃ**. Tadeva paṭhamajjhānādīhi vuṭṭhahitvā dutiyaññānādīadhiḡamassa paccayattā “**vuṭṭhānaṃ nāmā**”ti vuttaṃ. “Vodānampi vuṭṭhānaṃ, tamhā tamhā

samādhimhā vuṭṭhānampi vuṭṭhāna’nti imāya vuṭṭhānapāliya asaṅgahitattā nirodhasamāpattiyā vuṭṭhānaṃ “**pālimuttakavuṭṭhānaṃ nāmā**”ti vuttaṃ. Ye pana “nirodhato phalasangahitattā vuṭṭhāna’nti pāli natthīti vadeyyuṃ, te “nirodhā vuṭṭhahantassa nevasaññānāsaññāyatanam phalasangahitattā anantarapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 1.1.417) imāya pāliya paṭisedhetabbā.

Sattamabalaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dasamabalaniddesavaṇṇanā

831. Rāgādīhi cetaso vimuttibhūto samādhi **cetovimutti**. Paññāva vimutti **paññāvimutti**.

Kammantaravipākantaramevāti kammantarassa vipākantaramevāti attho. Cetanācetanāsampayuttakadhamme nirayādinibbānagāminipaṭipadābhūte kammanti gahetvā āha “**kammaparicchedamevā**”ti. **Appetum na sakkoti** aṭṭhamanavamabalāni viya, taṃsadisaṃ iddhividhaññaṃ viya vikubbitum. Etena dasabalasadisatañca vāreti, jhānādīññaṃ viya vā appetum vikubbituñca. Yadihi hi jhānādīpaccavekkhaññaṃ sattamabalanti tassa savitakkasavicāratā vuttā, tathāpi jhānādīhi vinā paccavekkhañā natthīti jhānādīsaḥagataṃ ñāṇaṃ tadantogadham katvā evaṃ vuttanti veditabbaṃ. Atha vā sabbaññutaññāṇaṃ jhānādīkiccaṃ viya na sabbaṃ balakiccaṃ kātum sakkotiṭi dassetuṃ “**tañhi jhānaṃ hutvā appetum iddhi hutvā vikubbituñca na sakkoti**”ti vuttaṃ, na pana kassaci balassa jhānaiddhibhāvatoṭi daṭṭhabbaṃ.

Dasamabalaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Ñāṇavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

17. Khuddakavatthuvibhaṅgo

1. Ekakamātikādivaṇṇanā

832. “Tettiṃsati tikā”ti vuttaṃ, te pana **pañcatimsa**. Tathā “purisamalādayo aṭṭha navakā”ti vuttaṃ, te pana **āghātavatthuādayo nava**. Ye “dve aṭṭhārasakā”tiādīmihi vuttā, te eva “iti atītāni chattimsā”tiādīnā tayo chattimsakā katāti āha “**cha aṭṭhārasakā**”ti, dvāsaṭṭhi pana diṭṭhigatāni aññattha vuttabhāveneva idha nikkhittānīti na gahitānīti daṭṭhabbāni.

Ekakamātikādivaṇṇanā niṭṭhitā.

(1.) Ekakaniddesavaṇṇanā

843-844. **Atthi paṭiccaṃ nāmā**ti yathā “cakkhuñca paṭicca”tiādīsu nissayāpaccayabhāvena paṭiccāti vuttaṃ, na tathā idha khattiyādiññānaṃ paramatthato avijjānānaṃ nissayāpaccayattassa abhāvā. Yesu pana khandhesu santesu khattiyādisammūti hoti, tesam abhocchinnatāva khattiyādiññānaṃ atthitā, sā idha paṭicca-saddena vibhāvītāti attho. **Ekissā seṇiyāti** asambhinnāyāti attho.

Pañhavissajjanādikiriyāsu purato karaṇaṃ **purekkhāro**. **Nikkheparāsī**ti nidhānarāsī. **Patthaṭākittinoti** vitthiññākittino. **Rattaññumadoti** purāṇaññutāmadoti vadanti. Cirarattijātena, cirarattipabbajitena vā jānitabbassa, rattīnameva vā jānanamado. **Upaṭṭhāpakamānoti** āṇākaraṇamāno. **Āṇākaraṇaṇhi** vicāraṇaṃ idha “**yaso**”ti vuttanti. Parimaṅḍalattabhāvanissito māno **pariñāhamado**. Sarīrasampattipāriyā mado **pāriyāpimado**.

845. Vatthunā vināpi vattabattāya **avatthukaṃ**, na vatthuno abhāvā.

846. **Cittassa vossajjananti** cittassa satito muccaṇaṃ, kāyaduccarītādīsu pakkhandanaṃ vā **vossaggo**. **Paṭiṭṭhābhāvoti** kusalakaraṇe aṭṭhānaṃ, anuṭṭhānanti attho. Pamādasāṅkhātassa **atthassa** kāyaduccarite cittassa vossaggo paṇātipāte micchādīṭṭhiyaṃ kodhe upanāheti evamādikō pariyaṇto ariyānto, tadatthappariyāyappakāsako vossagganissaggādiko byañjanapariyāyo cāti sabbaṃ taṃ saṅkhipitvā evarūpoti idaṃ ākāranidassanaṃ sabbapariyāyassa vattum asakkuṇeyyattā katanti dassento āha “**pariyantābhāvato**”ti. **Vissaṭṭhākāroti** satiyā paccanīkabhūte cattāro khandhe dasseti.

847. **Cittassa thaddhatā** tathāpavattacittamevāti vadanti, mānaviseso vā daṭṭhabbo. Upasaṅkamane vanditabbaṃ hotīti **pariyanteneva carati**.

848. “Āpattim āpannosī”ti vutte “āvuso, tvaṃ āpannosī”tiādīnā tena vuttaṃ tasseva upari khipanavasena

“**paṭippharivā**”ti vadanti. “Tasmiṃ nāma dalidde, akusale vā idaṃ karonte ahaṃ kasmā na karomī”ti evaṃ idha paṭippharaṇaṃ yuttaṃ. Karaṇassa uttarakiriyā **karaṇuttariyaṃ**. **Akusalapakkho esāti** sārambhoti adhippāyo.

849. Aticca icchatīti aticciccho, tassa bhāvo aticcicchatāti vattabbe cci-kāralopaṃ katvā “**aticchatā**”ti vuttaṃ. **Atricchatāti** ca sā eva vuccatīti. Tatrāpi neruttikavidhānena padasiddhi veditabbā. Yathāladham vā atikkamivā atra atra icchanaṃ **atricchatā**, sā eva ra-kārassa ta-kāraṃ katvā “**aticchatā**”ti vuttā.

Atricchanti aticchaṃ, atra vā icchanto. Kena? **Atilobhena** atilobhamicchāsāṅkhātena **atilobhamadena** ca. Attano hitaṃ **attāti** vuttaṃ. **Hāyati** jīrati, ādiṇṇo vā **attā**, patto vā **attā**, naṃ jīrati candakinnariṃ patthayitvā asitābhūdeviyā vihīno viya.

Icchāhatassāti icchāya upaddutassa, mudditassa vā.

Atihīlayānoti avamaññamāno. **Malakanti** evaṃnāmakam janapadam, abbhokāsam vā. **Kodaṇḍakenāti** kudaṇḍakena rassadaṇḍakena. Gaddulenāti ca vadanti. **Ruhiramakkhitaṅgoti** ruhrasinnaṅgotto.

850. Jānantasseva bhiyyo bhiyyo codento viya **sambhāvetukāmo hoti**. **Paccayeti** upādānādipaccaye.

851. Ye patirūpena vañcenti, te **gaṇṭhikā**, durācārena vā gaṇṭhibhūtā. **Gaṇṭhikaputtā nāma gaṇṭhikā eva honti**, **tena** saddhivihārikā gaṇṭhikabhāvena “**thero...pe... dīghacaṅkame viharati**”ti vadanti.

Vaṭṭati bhanteti ayampi eko pakāro, lābhina eva pana sakkā ñātunti attano samāpattilābhitaṃ sūcetīti attho. **Pañcattayaṃ** nāma uparipaññāsake dutiyasuttaṃ (ma. ni. 3.21 ādayo). Tassa gambhīrattā vadati “**pañcattayaṃ oloketassā**”ti.

852. **Siṅganti** siṅgāraṃ. Tañhi kusalassa vijjhanato samāsevitatāya sīse parikkhatam sunikkhatam visāṇam viya, thirattā ca siṅgam viyāti siṅgam, tam panatthato rāgo.

853. Temanakaraṇatthe **tintiṇa**-saddo daṭṭhabbo. **Khīyananti** ca yena lobhena paraṃ mamanti vadantaṃ khīyati, so vutto. **Khīyanaṃ** bhaṇḍananti ca vadanti. **Tintiṇanti** vā loluppamicceva vuttaṃ hoti. Saññā-saddo hi eso loluppavācakoti.

854. **Ūrupamāṇāpīti** etena mahantaghanabhāvena apūtitam dasseti. **Athavāti**ādina cīvaramaṇḍanādinaṃ visesanāni “imassa vā pūtikāyassa bāhirānaṃ vā parikkhārānaṃ maṇḍanā”tiādīnīti dasseti. Cīvarena hi maṇḍanā **cīvaramaṇḍanā**, cīvarassa vā maṇḍanā **cīvaramaṇḍanā**, evaṃ **pattamaṇḍanā senāsanamaṇḍanā** cāti adhippāyo. Ūnaṭṭhānapūraṇam chavirāgasusaṅṭhānādikaraṇaṅca cīvarādīsu kāye ca yathāyogaṃ yojetabbaṃ. **Tadahujātadārako viya hotīti** dārakacāpalyaṃ na muñcatīti attho.

855. Sadiṣā anurūpā bhaddi sabhāgo, na sabhāgo asabhāgo, mānathaddhatā, virodho vā. Tenassa mātādīsu vattanaṃ **asabhāgavuttitā**. Evaṃvidhānaṃ mānādhikānaṃ akusalānamidaṃ nāmaṃ.

856. **Paritassitāti** saṅkampaṇā, ukkaṅṭhitassa vā tassa tassa taṅhāyanā.

857. Kusalarakāṇe kāyassa avipphārikatā līnatā **jātiālasyaṃ**, na rogautubhojanādīhi kāyagelaññaṃ **tandī** nāma, atha kho pakatīālasanti attho. **Kāyālasanti** nāmakāyassa ālasiaṃ, tadeva rūpakāyassāpīti daṭṭhabbaṃ.

858. Accasanādīhi uppannadhātukkubhanimittaṃ ālasiaṃ **vijambhitā**.

859. Bhattanimittena uppannaṃ ālasiaṃ **bhattasammado**.

860. **Imehi panāti** cittassa akalyatādīhi. Sabbattha **kilesavasenāti** thinamidhakarāṇānaṃ rāgādīnaṃ vasenāti daṭṭhabbaṃ.

861. Sammāājīvato apeto katoti **apakato**. So ājīvupaddavena upaddutoti katvā āha “**upaddutassāti attho**”ti.

Tividhampi tam tattha āgataṃ tassa nissayabhūtāya imāya pāliya **dassetunti** evamattho daṭṭhabbo.

Pāpaṅkānīti āpaṇato chaḍḍitāni. **Nantakānīti** antarahitāni, cīrāni vā. Gilānassa paccayabhūtā bhesajjasāṅkhātā jīvitaṃparikkhārā **gilānapaccayabhesajjaparikkhārā**. **Pūtimuttanti** purāṇassa apurāṇassa ca sabbassa gomuttassetam nāmaṃ. Pūtibhāvena chaḍḍitosadhantīpi keci.

Agabbhikā ekadvārā dīghasālā kira **uddaṇḍo**. Kucchitarajabhūtāya pāpicchatāya niratthakakāyavacīvipphandaniggahaṇaṃ korajaṃ, taṃ etassa atthīti korajiko, ativiya korajiko **korajikakorajiko**. Atiparisāṅkitoti keci. **Mukhasambhāvitoti** korajikakorajikādibhāvena pavattavacanehi attano mukhamattena aññehi sambhāvito. So evarūpo evarūpatāya eva attānaṃ paraṃ viya katvā “**ayaṃ samaṇo**”tiādiṃ katheti.

Paṇidhāyāti “arahāti maṃ jānantū”ti cittaṃ tḥapetvā, patthetvā vā. **Āpāthakajjhāyīti** manussānaṃ āpāthattḥāne samādhim samāpanno viya nisīdanto āpāthake janassa pākātaṭṭhāne jhāyī.

Aññaṃ viya katvā attano samīpe bhaṇanaṃ **sāmantajappitaṃ**. Ākāraṃ rassattaṃ katvā “**aṭṭhapanā**”ti vuttaṃ. Kuhaṇaṃ kuho, tassa ayanā pavatti **kuhāyanā**, kuhassa vā puggalassa ayanā gatikiriyā **kuhāyanā**.

862. Puṭṭhassāti “ko tisso, ko rājapūjito”ti puṭṭhassa. **Nahanāti** bandhanā pariveṭhanā.

863. Nimittena caranto jīvanto nimittakārako nemittiko, tassa bhāvo **nemittikatā**. Attano icchāya pakāsaṇaṃ **obhāso**. Ko pana sotī? “Ajjā bhikkhūnaṃ paccayā dullabhā jātā”tiādikā **paccayapaṭisaṃyuttakathā**. Icchitavattḥussa samīpe kathanāṃ **sāmantajappā**.

864. Bahi chaḍḍanaṃ **ukkhepanā**. Parapiṭṭhimamsakhādanasīlo parapiṭṭhimamsiko, tassa bhāvo **parapiṭṭhimamsikatā**.

865. Nikattaṃ appena lābhena bahukaṃ vañcetvā gahetuṃ icchanaṃ nijigīsaṇaṃ, tassa bhāvo **nijigīsanatā**. Tasseva icchanassa pavattīkāro, taṃsahajātaṃ vā gavesanakammaṃ.

866. Vaṇṇasampannaṃ pokkharaṃ vaṇṇapokkharanti uttarapadalopo pubbapadassa daṭṭhabbo, vaṇṇapāripūrī vā **vaṇṇapokkharatā**. “Atthajāpikā”ti ettha viya japa-saddo uppattivācakoti āha “**pavatteti**”ti.

867. Seyyasadisamānā unnativasena pavattāti ubhayatthāpi “**mānaṃ jappeti**”ti vuttaṃ.

868. Hīnamāno pana onativasena pavattito kevalena mānasaddena niddesaṃ nārahatīti taṃniddese “**omānaṃ jappeti**”ti (vibha. 874) vuttaṃ.

872. Rājabhogena raṭṭhabhuñjanaṃ rājanissito **raṭṭhiyo**.

879. Puggalaṃ anāmasitvāti yathā seyyassa seyyamānādiniddesesu “parehi seyyaṃ attānaṃ dahati”ti seyyādiṃpuggalo mānuppādako āmaṭṭho, evametassa seyyamānabhāvepi mānuppādakapuggalavisesaṃ anāmasitvā “pare atimaññati” cceva vuttanti attho. Pare atikkamitvā maññanaññi yassa kassaci atimānoti.

880. Purimamānassa uparimāno **mānātimāno**, **ati**-saddo upari-saddassa atthaṃ vadatīti daṭṭhabbo. Purimamānaṃ vā atikkanto māno **mānātimāno**.

881. Pakkhiyātīsu vāyaso anto lāmakoti katvā “**kākajāti viyā**”ti vuttaṃ.

882. Thero kira dosacarito ahoṣi, tasmā ādītova “tumhe akhīṇāsavā”ti avatvā upāyena kathesīti vadanti, dosacaritattā vā khippaṃ tatiyapadavāre virāgaṃ uppādesīti adhippāyo.

883. Mānaṃ anugatacchandoti mānasampayuttachando, mānasabhāvaṃ anugato mānacchando vā.

884. “Vilambana”nti ca itthipurisasammānanādikiriyādivilambanaṃpaṭisaṃyuttaṃ kattabbaṃ daṭṭhabbaṃ. Tattha yuttamuttasiliṭṭhaṃ paṭibhānaṃ **vilambanaṃpaṭibhānaṃ**.

887. Amaravādapaṭisaṃyutto vitakko, attano amaraṇatthāya devabhāvattḥāya vā vitakko **amaravitakko**.

888. Paresu anuddayā rāgavasena anuddayakaraṇaṃ etassāti parānuddayo, tassa bhāvo **parānuddayatā**, paresu vā anuddayasseva sahananditādikassa bhāvo **parānuddayatā**, tādiso rāgo. **Tatthāti** parānuddayatāya saṃsaṭṭhavihārena dassitāyāti attho yujjati.

890. Anavaññattim patthento anavaññattatthameva kāmaguṇe ca patthetīti āha “**pañcakāma...pe... nissito hutvā**”ti.

Ekakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

(2.) Dukaniddesavaṇṇanā

891. Upanayhatīti bandhati. A-kāro anantarathavācako, mariyādvācākassa vā ākārassa rassattaṃ katvā “aṭṭhapanā”ti vuttanti “**anantaraṭṭhapanā**”tiādīmāha. Tattha paṭhamuppannassa pavattākāro mariyādā, taṃ anatikkamitvā tasseva dalhīkaraṇavasena ṭhapanā **mariyādaṭṭhapanā**. **Pakatiṭṭhapanā**mattameva, visesanarhitāti attho.

892. Niṭṭhuriyaṃ kheḷapātanaṃ, niṭṭhuriyaṃ viya **niṭṭhuriyaṃ**. **Dassetvāti** dantehi chinditvā. Tena pana dassanaṃ **paḷāsoti** dasseti. **Paḷāsassa āyanāti** yugaggāhappavatti. Samabhāvadahanam **jayo**, tassa āharaṇato **āhāro**. **Dhuraṃ na detīti** pāmokkhaṃ na deti.

894. Kāyena cetiyaṅgaṇādivattaṃ karoti “evaṃ vattasampanno saddho kathaṃ kāyaduccaritādīni karissatī”ti paresaṃ nāpanatthaṃ. **Aticcāti** accayaṃ katvā. **Āsarantīti** āgacchanti, puna paṭicchādane pavattantīti attho. Konāmevaṃ karotīti vocchindanacchādanā vā **vocchādanā**.

Na sammā bhāsītāti yo na sammā bhāsati, so **saṭhoti** dasseti. **Kucchi vā piṭṭhi vā jānituṃ na sakkāti** asantaṅṅasambhāvaneneva cittānurūpakiriyāvīrahato “evaṃcitto evaṃkiriyo”ti jānituṃ na sakkāti attho.

Ajo eva **ajāmigo**. **Nelakoti** taruṇavaccho. Yathā so yakkho tādisaṃ rūpaṃ dassetvā “ajā”ti saññāya āgatāgate khādāti, evamayampi taṃtaṃsadisagaṇasambhāvanena te te vañceti. Tenetaṃ sāṭṭheyyaṃ māyāto balavataṃ vañcanāti daṭṭhabbaṃ. Teneva “**parikkhattatā**”ti vuttaṃ.

908. Sakkāyaditṭhādīnaṃ abhāvepi yaṃ saṃyojanaṃ hoti, taṃ bahiddhā saṃyojanato bahiddhāsaṃyojanassa puggalassa visesanabhūtaṃ **bahiddhāsaṃyojanaṃ nāma**.

Dukaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

(3.) Tikaniddesavaṇṇanā

909. Akusalamūlāneva vaṭṭamūlānīti tehi kathitehi vaṭṭamūlasamudācāro kathito hotīti āha “**tīhi...pe... kathito**”ti.

919. **Sassato lokoti**ādīdassanameva brahmacariyaṃ mokkhasampāpakaṃ uttamacariyanti diṭṭhigatikehi sammatanti āha “**diṭṭhigatikasammataṃ**”ti. Rūpārūpāvacaravipākesu sātisayo bhavarāgoti adhippāyena vuttaṃ “**mahābrahmāna**”nti.

920. **Kathaṃvidhanti** kenākāreṇa saṅghitanti atthoti katvā āha “**ākārasaṅghāna**”nti. **Mānaṭhapanāti** seyyādivasena mānena ṭhapanā, mānasānkhātā vā ṭhapanā.

921. **Cetaso utrāso** domanassaṃ, doso vā, taṃsampaṃyuttā vā cetanādayo.

922. **Desanāsukhatāyāti** tiṇṇaṃ addhānaṃ vasena vicikicchāya desanā sukhā “kankhati vicikicchati”ti, na pana tathā mohenāti adhippāyo. **Vaṇṇādibhedam sutvāti** keci kira vadanti “khattiyajīvo paṇḍuvaṇṇo. Kasmā? So hi pubbaṅhe ramati, pubbaṅhe ca chāyā paṇḍuvaṇṇā. Brāhmaṇavessasuddajivā odātapitakāḷavaṇṇā. Te hi majjhanhasāyanharattīsu odātapitakāḷachāyā kāḷatamakālesu ramantī”ti tesam vaṇṇabhedam, “byāpī parimaṇḍalo”tiādīnā kathentānaṃ saṅghānabhedaṅca sutvā.

923. **Purisapuggaloti** padadvayaṃ ekapadaṃ katvā jānantānaṃ vassenāyaṃ sammutikathā pavattā, padantameva vā idaṃ puggalavācakanti dassento “**ayaṃ panā**”tiādīmāha. Atha vā purisoti vutto ca puggalo eva, na purisindriyayuttovāti dassanatthampi “**purisapuggalo**”ti vuttanti veditabbaṃ. **Aṭṭhasu ābādhēsūti** pīttasemhavātasamuṭṭhānautuvipariṇāmajaopakkamikavisamaparihārajasannipātajakammasamuṭṭhānesu. **Pubbe katanti** purāṇatarakammaṃ icchantīti upapajjavedanīyaṅca kira paṭikkhipanti. **Āṇattimūlakena vāti** yopi āṇāpetvā vadhabandhādīdukkhaṃ uppādeti, tampi taṃmūlakaṃ na hoti, issaranimmānamūlamevāti adhippāyo.

924. **Mohassa anudahanam** dāhakāraṇatāya vuttaṃ, sabhāvatopi pana asampaṭivedho sampaṭivedhasukhassa paccanīkabhūto dukkho evāti anudahanatā veditabbā. Evaṅca katvā “upekkhā vedanā nāṇasukhā aññāṇadukkhā”ti (ma. ni. 1.465) vuttā.

926. **Puthunimittārammaṇēsūti** subhanimittādivasena puthunimittasabhāvesu ārammaṇesu, puthusabhāvesu vā subhanimittādiārammaṇesu. Kosajjapamādaniddesānaṃ samānattepi avipphārikatāsānkhātā līnavuttitā **kosajjam**, sativossaggasānkhātāṃ pamajjanaṃ **pamādoti** ayaṃ visesoti.

931. Sagaruvāsanti saottappavāsamāha, **sajetthakavāsanti** sahirivāsaṃ. Anādiyanā **anaddā** ovādaaggahaṇaṃ, acittikāroti attho. Sukkhakattāhassa viya anallatā, amudutā vā **anaddā**. **Asilyanti** asukhasīlatā amudutā eva.

934. Upārambho dosasampayuttacittuppādo siyā.

936. “Idha pāsāṇaṃ karotī”tiādinā tapanatthepi karoti-saddo yujjati āha “**karotīti tḥapeti**”ti. Ettha cāyaṃ āvajjana akusalānaṃ āsannaakāraṇattā khuddakavattḥūsu vuttāti vedītabbā, tadanukūlakiccattā vā.

Tikaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

(4.) Catukkaniddesavaṇṇanā

939. Itīti nidassane nipātoti evaṃ-saddena samānatthoti dasseti. **Bhavābhavahetūtipīti** ettha bhavanti jāyanti etenāti **bhavo**, sappiādibhesajjaṃ. Bhavo eva paṇītataro abhivuddho **abhavo**. Bhāvanārāmatāariyavaṃsappaheyyattā vā purimataṇḥattayavajjā sabbā taṇhā “bhavābhavahetu uppajjati”ti vuttāti vedītabbā.

Etāyāti chandādiagatiyā. **Na gacchantīti** na pavattanti, taṃ taṃ kiriyāṃ na karontīti attho. **Imināti** chandādinā agatigamanena. Chandādisu yena ninno, tena gamaṇaṃ **yathāninnagamaṇaṃ**.

“Rājā”tiādinā rājādinimitto viya ūmiādinimitto cittutrāso **ūmiādibhayaṃ**, “ūmibhayanti kho, bhikkhave, kodhupāyāsassetāṃ adhivacana”ntiādivacanato (ma. ni. 2.162; a. ni. 4.122; itivu. 109) kodhupāyāsaodarikattapañcaḥkāmagaṇamātugāmā vā. Tatha pañcaḥkāmagaṇamātugāmaggahaṇena tannissitachandarāgaggahaṇaṃ vedītabbaṃ, odarikattañca lobhova. Ukkhepanīyādikammaṃ **vinayadaṇḍaṃ**.

“Atha kho timbaruko paribbājako yena bhagavā...pe... etadavoca ‘kiṃ nu kho, bho gotama, sayāṃkataṃ sukhadukkha’nti? Mā hevaṃ timbarukāti bhagavā avocā”tiādinā nidānavagge (saṃ. ni. 2.18) āgatattā “**timbarukadīṭṭhī**”ti vuttā.

Catukkaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

(5.) Pañcakaniddesavaṇṇanā

940. Āgantūṃ pana na dentīti āgamaṇassa paccayā na hontīti attho daṭṭhabbo.

941. Avadehanatoti pūraṇena maṃsūpacayahetutāya ca upacayanato. Gimhakāle bhuñjivā sayantassa sukhaṃ hotīti taṃ utusukhaṃ “**seyyasukha**”nti vuttaṃ, sayaniriyaṃpathasukhanti attho. **Vatanti** dhutaṅgāni. **Tapoti** khandhakavattāni, vīriyaṃ vā. Sīlaggahaṇena khandhakavattamethunaviratīnaṃ gahitattā tapabrahmacariyaggahaṇaṃ na kattabbanti ce? Na, aññāsīlato visesetvā tapabrahmacariyānaṃ devattakāraṇattaggahaṇassa dassanato, bāhirānañcassa vinibandhassa pavattidassanato vā. Tesañhi avihimsādigovatādidukkarakārikāmethunaviratiyo yathākkamaṃ sīlādīni, tāni ca te devanikāyaṃ pañidhāya carantīti. **Aññathā ca** saddhāruciādīhi “yato kho bho ayaṃ attā rūpī cātumahābhūṭiko mātāpettikasambhavo kāyassa bheda ucchijjati”tiādinā (dī. ni. 1.85) vikappetvā.

942. Byasanesu nātībhogarogabyasanaggahaṇena taṇnimitā sokādayo gahitāti daṭṭhabbā. Dassanasavanesu paṭikūlatā **dassanasavanapaṭikūlatā**. Ettha ca ādinavehi pañcahi tesāṃ kāraṇabhūṭā akkhantiyeva bhinditvā kathitāti vedītabbā, akkhantimūlakā vā appiyatādihetubhūṭā dukkaṭadubbhāsītādīdosā.

Micchājīvanimittaṃ maraṇakāle uppannabhayaṃ “**ājīvakabhaya**”nti vuttaṃ. “Ājīvikābhaya”nti pana pāṭhe paccayānuppattim passato ājīvikanimitto cittutrāsoti attho daṭṭhabbo. Kittisaddo silokanti tappaṭipakkhā asilokaṃ akitti. Tenāha “**garahabhaya**”nti.

943. Uppilāvīti udaggaṭāsāṅkhāto avūpasamabhāvo, avūpasamahetubhūto vā pītiyā ākāro.

Pañcakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

(6.) Chakkaniddesavaṇṇanā

944. “Kodhano hoti upanāhī”tiādinā kodhādīhetukā upanāhādayo kodhādīnaṃ sahāyakāraṇabhāvena suttante vuttāti kodhādayo eva **vivādamūlāni**, tenettha te eva vuttā. **Sandīṭṭhiparāmasitā** attano dīṭṭhiyaṃ abhinivīṭṭhatā.

945. Appatissayoti patissayabhūtehi garūhi virahito. **Appamādalakkhaṇanti** satiavippavāsaṃ kusalanuyogasātaccam vā.

Yuttapayuttatāti tanninnatāvasena suṭṭhu yuttatā. **Gaṇasaṅgaṇikā** kilesavasena pavattā saṅgaṇikā. Itthipaṭisaṃyuttakathāsavane itthisaddasavane ca assādo **savanasaṃsaggo**. Itthiyā kassaci dānaggahaṇassādo **paribhogasaṃsaggo**.

946. Somanassena saddhiṃ upavicarantīti somanassupavicārāti akusalasomanassasahagatā rūpavicārādayo idhādhippētāti vedītabbā, tathā **upekkhupavicārā** ca. **Taṃsampayutto vāti** etena vicāraggahaṇena vitakkopi gahitoti vitakkappavattanena “upavitakketī”ti idampi vuttaṃ hotīti dasseti.

947. Aññāṇasampayuttāti vicikicchuddhaccasahagatacittesu upekkhā mohoti vadanti, lobhasampayuttupekkhāpi pana gehassitā na na hoti.

948. Adhiccasaṃmuppanniko “adhicca samuppanno attā uppanno bhavissatī”ti gaṇhanto sassatadiṭṭhiko hotīti evarūpassa diṭṭhi viyāti dassento “**adhiccasaṃmuppannikassevā**”ti āha. **Na so jātoti** ettha “jātū”ti ayaṃ nipāto u-kārassa o-kāraṃ katvā jātoti vutto, tena vā samānattaṃ nipātantaṃ etaṃ daṭṭhabbaṃ. **Sabbāsavadīṭṭhīti sabbāsavapariyāyena** āgatā diṭṭhi.

Chakkaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

(7.) Sattakaniddesavaṇṇanā

951. Dvāsattīhiyā diṭṭhīsu sattakassa aññassa abhāvā satta ucchedavādā eva idha tathā avatvā “satta diṭṭhī”ti vuttā.

Sattakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

(8.) Aṭṭhakaniddesavaṇṇanā

952. “Kammaṃ kho me kattabbaṃ bhavissatī”tiādinā osīdanākārena pavattacittuppādā **kosajjakāraṇāni**, kosajjameva vā kosajjantarakāraṇatāya **kosajjakāraṇāni**ti daṭṭhabbāni. **Māsācittaṃ maññeti** ettha ācita-saddo tinta-saddassa, maññe-saddo ca viya-saddassa atthaṃ vadatīti adhippāyena “tintamāso viyā”ti ayamatto vibhāvito, māsacayo viyāti vā attho.

957. Pharatīti phusati, ghaṭṭetīti attho. **Aññena kāraṇenāti** “ajja tayā vikāle bhuttaṃ, tena tvaṃ āpattim āpannosī”ti vutto “hiyyo mayā kāle bhuttaṃ, tenāhaṃ anāpanno”tiādinā aññena ayuttena kāraṇena aññaṃ yuttaṃ kāraṇaṃ paṭicchādetīti attho. Pucchitathato bahiddhā yathā taṃ na allīyati, tathā kathāya apanayanaṃ vikkhipanaṃ **bahiddhā apanāmanā**.

958. Asaññivādāti puggalehi diṭṭhiyo dasseti. Yehi vā abhinivesehi asaṅgī attānaṃ vadanti, te **asaññivādā**. **Arūpasamāpattinimittanti** ākāsādiṃ.

Aṭṭhakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

(9.) Navakaniddesavaṇṇanā

960. Dasamassa avuttattā “**sattesu uppattivāseneva kathitāni**”ti vuttaṃ.

963. Sukhavinicchayanti sevitabbāsevitabbasukhasanniṭṭhānanti attho. **Ajjhattaṃ sukhanti** sevitabbaṃ nekkhammasukhaṃ. **Vinicchayāti dve vinicchayāti** idaṃ –

“Sātaṃ asātanti yamāhu loke,
Tamūpanissāya pahoti chando;
Rūpesu disvā vibhavaṃ bhavañca,
Vinicchayaṃ kubbati jantu loke”ti. (su. ni. 873; mahāni. 102) –

Etassa niddese vuttaṃ.

Idha vinicchayoti vuttoti imissā vibhaṅgapāḷiyā yo chandarāgassa paccayasabhāvena vinicchaya-saddena vutto,

sakkapañhepi (dī. ni. 2.357) chandassa nidānabhāvena vitakka-saddena so eva āgatoti evaṃ vitakkassa vinicchayaabhāvaṃ tasseva idha gahitanaṃ dasseti. **Balavasanniṭṭhānanti** balavatiyā taṇhāya ārammaṇassa niṭṭhapetvā gahaṇaṃ.

964. Satipi aññesaṇca saṅkhatabhāve ahanti asmīti ca sātisaṃyā mānassa saṅkhatatāti katvā “**saṅkhata**”nti māno vutto. Seyyādivasena “ahamasmi”ti attano saṅkharāṇaṃ vā **saṅkhatam**. Ettha “bhavissanti”tiādika pavatti taṇhādiṭṭhīnaṃ visesavatīti tāsampi inṅitādiṭṭhīnaṃ vutto.

Navakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

(10.) Dasakaniddesavaṇṇanā

970. Jālakkhipasaṃvidhānādikusalatāsaṅkappanaṃ **upāyacintā**, tassā micchābhāvapaṭicchādanabhāvena pavatto tadākāro **moho upāyacintāvasena uppannoti** daṭṭhabbo. Yathākate pana pāpe anādīnavadassanavasena pavattā saññā, saṅkappo vā **paccavekkhaṇā**, tassāpi micchābhāvapaṭicchādakaṃ tadākāraṃ, anādīnavadassanaṃ vā **paccavekkhaṇākārena uppanno mohoti**. **Vimuttasaññitāti** adhimānasampayuttaṃ, tiṭṭhiyānaṃ vā attano diṭṭhiyā vimuttatāsañjānaṃ. “Vimuttomhi”ti evaṃ pavatto akusalacittuppādo **micchāvimuttīti** keci vadanti. Phalaṃ viya vimuttanti gahite pana diṭṭhisampayuttacitte diṭṭhi **micchāññānaṃ**, samādhi ca **micchāvimuttīti** yuttaṃ siyā.

Dasakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Taṇhāvicaritaniddesavaṇṇanā

973. **Samūhagāhatoti** taṇhāmānadiṭṭhīnaṃ sādharāṇaggahaṇatoti vadanti. “Itthaṃ evaṃ aññathā”ti pana visesaṃ akatvā gahaṇaṃ **samūhagāhoti** daṭṭhabbo. **Aññaṃ ākāranti** parasantānagataṃ ākāraṃ. **Atthīti** sadā saṃvijjatīti attho. **Sīdatīti** vinassati. **Saṃsayaparivittakavasena**ti “kiṃ nu kho ahaṃ siyaṃ, na siya”nti evaṃ parivittakavasena. **Patthanākappanavasena**ti “api nāma sādhu panāhaṃ siya”nti evaṃ patthanāya kappanavasena.

Suddhasisāti taṇhāmānadiṭṭhīnaṃ sādharāṇasīsā visesassa anissitattā “suddhasīsā”ti vuttā. Tatha diṭṭhisīsēhi diṭṭhiyā taṇhā dassitā, sīsasīsamūlakehi mānadiṭṭhīhi sayameva cāti āha “**evamete...pe... taṇhā vicaritamā veditabbā**”ti. Diṭṭhimānesupi “**taṇhāvicaritāni**”ti vacanaṇca aññaṃaññaṃ vippayogīnaṃ diṭṭhimānānaṃ taṇhāya avippayogīnaṃ taṃmūlakattāva tappadhānatāya katanti veditabbaṃ.

974. **Avakkarīti** nipāto nānābhāve vattatīti anānākaraṇaṃ anavakkari, taṃ katvā, avakkari vā akatvā anavakkari katvāti evaṃ dassento āha “**avinibbhogaṃ katvā**”ti. “Anavakāriṃ karitvā”ti vā pāṭho, tatha avakāraṇaṃ vikkhepanaṃ samūhassa ekadesānaṃ vinibbhujjanaṃ avakāri, taṃ avakāriṃ vinibbhogaṃ akatvā, pañcapi khandhe samūhato ekatteneva gahetvā attato avinibbhujjivā asmīti chandamānadiṭṭhiyo paṭilabhatīti attho. **Asitabyābhaṅgitāyāti** dātena kājena cāti etena parikkhārena, asitabyābhaṅgīhi lavanavahanakiriya vā “asitabyābhaṅgī”ti vuttā.

976. **Avakāriṃ karitvāti** rūpādīni attato vinibbhujjivā iminā rūpena...pe... iminā viññāṇena asmīti chandaṃ paṭilabhatīti evaṃ sabbattha imināti etassa attato avinibbhuttana rūpādīnāti attho daṭṭhabbo. Attato hi avinibbhuttāni abahikatāni ahamicceva gahitāni rūpādīni upādāya upagantvā pavattā taṇhā “**ajjhātikassa upādāyā**”ti vuttā, attato ca vinibbhuttāni bahikatāni upagantvā pavattā “**bāhirassa upādāyā**”ti. **Khaggena vā chattena vā ahaṃ niccoti** abhimaṅgalasammataṃ khaggādīnaṃ mama vināso natthīti maññatīti attho. **Ekekassāti** idaṃ anādimhi anante ca saṃsāre ekekassa atītānāgatesu chattiṃsāyapi sambhavadassanattaṃ vuttaṃ, **ekekassa vā puggalassa yathālābhavasena**ti idampi anissitatanhāmānadiṭṭhiṃ katvā puthujjanaṃ addhāpaccuppanne kassaci sambhavadassanattaṃ.

Taṇhāvicaritaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Khuddakavatthuvibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

18. Dhammahadayavibhaṅgo

1. Sabbasaṅgāhikavāraṇṇanā

978. “Pañcakkhandhā”tiādīnā **khandhādīnaṃ** dhātusambhavapariyāpannapātubhāva bhūmantaratīsu dhātūsūppādakadānādikusala kammatabbipākaabhiññeyyādiārammaṇadukadvayadiṭṭhādikusalattikāditikapañcakarūpalokiyadukadvayabhedabhinnānaṃ niravasesato saṅgahitattā dutiyavārādīnaṃ ettha anuppavesato sabbasaṃmaññaṇa vutto paṭhamo **sabbasaṅgāhikavāro**

nāma, dutiyo **uppattānuppattidassanavāro nāmāti** vuttaṃ. Tattha pana “kāmadhātuyā kati khandhā kati āyatanāni”tiādīnā (vibha. 991) tesam atthitā eva vuttā, kiriyāvisesassa appayogo “atthi bhavati samvijjati”ti sāmāññakiriyāya viññeyyabhāvato, tenāyaṃ “sambhavāsambhavadassanavāro”ti vattum yutto, catuttho ca upapattikkhaṇe uppattānuppattidassanavāroti tattha pātubhāvāpātubhāvavacanato.

979. Yathāpucchanti pucchānurūpaṃ avitathabyākaraṇaṃ parehi katampi sabbaññuvacanaṃ viññāya katattā **sabbaññubyākaraṇameva** nāma hoti, ko pana vādo sabbaññunā eva kateti adhippāyo.

2. Uppattānuppattivāraṇṇanā

991. Kāmadhātusambhūtānañcāti iddhiyā rūpadhātugatānaṃ kāmāvacarasattānañcāti attho. **Ghāṇāyatanādīnaṃ abhāvenāti** ettha yadi tadabhāvena gandhāyatanādīni āyatanādikiccaṃ na karonti, asaññasattesu cakkhāyatanassa abhāvena rūpāyatanam āyatanādikiccaṃ na kareyya. Tato “asaññasattānaṃ devānaṃ upapattikkhaṇe dvāyatanāni pātubhavanti”tiādivacanaṃ na vattabbaṃ siyā. Kāmāvacarādiokāsā tattha uppajjamānasattānaṃ, tattha pariyaṇṇanadhāmaṃ vā adhiṭṭhānabhāvena “dhātū”ti vuccanti, tathā yesu kāmāvacarādisattanikāyesu kāmāvacarādisattā uppajjanti, tesam sattānaṃ uppatti etthāti sattuppattīti vuccamānā te sattanikāyā ca, na panettha apariyaṇṇanokāso apariyaṇṇanasattanikāyo ca atthi, yo “dhātū”ti vucceyyāti imamattaṃ dassento “**okāsavasena vā sattuppattivasena vā apariyaṇṇanadhātu nāma natthī**”ti āha. **Sattuppattivasenāti** iminā vā okāsasattalokadvayaṃ saha gahetvā tādisāya apariyaṇṇanadhātuyā abhāvaṃ dasseti, sattabhāvena vā uppatti sattuppatti, sattāvāsavasena taṃtaṃbhavavasena uppajjamānā upādinnakakkhandhā taṃtaṃpariyaṇṇanaṃ sadisādhiṭṭhānabhāvena dhātūti vuccantīti evaṃ apariyaṇṇanadhātu natthīti attho.

3. Pariyaṇṇanāpariyaṇṇavāraṇṇanā

999. Bhavavasena okāsavasena ca paricchinnāti tattha aññattha ca uppajjamānā upādinnakakkhandhā taṃtaṃpariyaṇṇanā sabbe daṭṭhabbā.

6. Uppādakakammaūyuppamāṇavāro

(1.) Uppādakakammavaṇṇanā

1021. Khandhādīnaṃ dhātusambhavādivasena pabhedaṃ vatvā ye sattā dhātuppabhedavanto, yañca tesam uppādakakammaṃ, yo ca tassa vipāko, tesam vasena pabhedaṃ dassetuṃ “**tayo devā**”tiādiko chaṭṭhavāro āraddho. Khandhādayo eva hi dhātuttayabhūtadevasena dānādikammavasena taṃtaṃūyuppamāṇaparicchinnāupādinnakakkhandhavasena ca bhinnāti. Catuḍḍaṇaṃ **ambāṇaṃ**, chaduḍḍanti eke.

Uppādakakammavaṇṇanā niṭṭhitā.

(2.) Ūyuppamāṇavaṇṇanā

1024. Tayopi janāti tayo janasamūhāti adhippāyo.

1025. Ābhāti sobhanā pabhā.

1026. Kañcanapiṇḍo viya sassirikā **kañcanapiṇḍasassirikā**. Tattha pana sobhanapabhāya kiṇṇā subhākiṇṇāti vattabbe ā-kārassa rassattaṃ antimaṇa-kārassa ha-kārañca katvā “**subhākiṇṇā**”ti vuttā, atha pana subhena kiṇṇā subhākiṇṇā. Purimāpadesupī parittaṃ subhaṃ etesanti **parittasubhā**, appamāṇaṃ subhaṃ etesanti **appamāṇasubhāti** subha-saddena samāso yojetabbo hoti.

1027. Ārammaṇamanasikārā pubbhāgena kathitāti jhānakkhaṇe tato pacchā vā parittādikaṣiṇārammaṇabhāvanāya āvajjanena ca jhānassa ārammaṇamanasikāranānattatā na hoti, pubbhāgabhāvanāya pana pubbhāgāvajjanena ca hotīti attho. Pubbhāgabhāvanāya vasena hi jhānaṃ parittapathavīkaṣiṇādīsū taṃtadārammaṇaṃ hoti, pubbhāgena taṃtaṃkaṣiṇāvajjanena taṃtaṃmanasikāranti. Chandādayo pana appanākkhaṇepi vijjanti. Tattha **paṇidhīti** na taṃhāpatthanā, atha kho chandapatthanāva daṭṭhabbā. **Adhimokkho** nicchayo. **Abhinīhāro** cittappavattiyeva. Yadi pana bhavachandabhavapatthanādayo taṃtaṃbhavavisesaniyāmakā adhippetā. “**Appanāyapi vaṭṭanti**”ti etassa appanāya pavattāya tato pacchāpi vaṭṭanti attho daṭṭhabbo. Saññāvirāgādīhi pana visesiyamānaṃ ārammaṇaṃ tathā tathā tattha pavatto manasikāro ca bhavavisesaniyāmakō pubbhāgova vaṭṭati “**ārammaṇamanasikārā pubbhāgena kathitā**”ti vuttaṃ.

Vipulā phalāti vipulasantasukhāyuvanṇādīphalā. **Suṭṭhu passanti** paññācakkhunā maṃsadibbacakkhūhi ca.

1028. “Yāva na taṃ pāpakammaṃ byantī hotī”ti (ma. ni. 3.250) vacanato “**kammameva pamāṇa**”nti āha, abbudādiāyupamāṇaparicchedo pana kammavaseneva katoti adhippāyo.

Nīliyanokāsassa abhāvāti samānājātikena accharāgaṇena sabbadā parivāriyamānassa kāmaguṇākiṇṇassa tabbrahitaṭṭhānassa abhāvāti attho.

Kiṃ niyametīti kiṃ jhānaṃ upapattiṃ niyametīti attho. **Nava brahmaloketi** brahmapārisajjādayo navapi sodhetvā. **Matthaketi** vehapphalesūti attho. **Seṭṭhabhavā nāmāti** tato paraṃ agamanato uttamabhavāti adhippāyo. Teneva **bhavasīsānīti** gahitā. **Imesu tīsu thānesūti** vehapphalādiṭṭhānāni eva sandhāya vuttaṃ. Vehapphalato pana purimesu navasu nibbattaanāgāmī arūpadhātuṃ upapajjatīti katvā “rūpadhātuyā cutassa arūpadhātuṃ upapajjantassa kassaci satta anusayā anusenti, kassaci pañca, kassaci tayo anusenti”ti (yama. 2.anusayayamaka.311) idaṃ vuttaṃ, na vehapphalādisu upapannaṃ sandhāyāti ayamettha adhippāyo siyā. Yaṃ pana vuttaṃ “**navasu brahmalokesu nibbattaariyasāvakaṇaṃ tatrūpapattiyeva hoti, na heṭṭhūpapattī**”ti, etena heṭṭhūpapatti eva nivāritā, na tesveva uparūpari vehapphale ca upapatti arūpadhātūpapatti ca. “**Paṭhamajjhānabhūmiyaṃ nibbatta anāgāmī nava brahmaloke sodhetvā matthake ṭhito parinibbātī**”ti idampi anupubbena ārohantaṃ sandhāya vuttanti na tena tassa matthakaṃ appattassa arūpadhātuṃ upapatti nivāritāti daṭṭhabbā.

Yo vā aññattha tattha vā maggaṃ bhāvetvā cavitvā tattha upapanno avikkhambhitarūparāgo ariyasāvako, taṃ sandhāya ayaṃ aṭṭhakathā vuttā. Teneva “**navasu brahmalokesu nibbattaariyasāvakaṇa**”nti, “**paṭhamajjhānabhūmiyaṃ nibbatta anāgāmī**”ti, “**imesu tīsu thānesu nibbattaanāgāmīno**”ti ca sabbattha nibbattaggahaṇaṃ kataṃ. Tassa pana yena tattha upapanno, tasmīṃ rūparāge vikkhambhite puna bhavābhilāso na bhavissatīti arūparāgupacchedo ca bhavissatiyeva. Yo pana puthujjano tattha nibbatta ariyamaggaṃ bhāvetvā arūpehi vikkhambhitarūparāgo uppanne magge nibbattabhavādīnavadassanavasena anivattitabhavābhilāso, tassa vasena yamakapāli pavattāti vā ayamatto adhippeto siyā.

Āyupamāṇavaṇṇanā niṭṭhitā.

7. Abhiññeyyādivāraṇṇanā

1030. “Ruppanalakkhaṇaṃ rūpaṃ, phusanalakkhaṇo phasso”tiādīnā sāmāññavisesalakkhaṇapariggāhikā **salakkhaṇapariggāhikā** diṭṭhikaṅkhāvitarāṇavisuddhiyo **ñātapariññā**, tato paraṃ yāva anulomā **tīraṇapariññā**, udayabbayānupassanato paṭṭhāya yāva maggā **pahānapariññā**.

Tattha tatthāti khandhādīnaṃ tāva khandhavibhaṅgādīsu pañhapucchakavāre vattabbaṃ vuttaṃ, hetuādīnañca khandhādīsu antogadhattā tattha tattha pañhapucchakavāre vattabbaṃ vuttamevāti daṭṭhabbaṃ.

Abhiññeyyādivāraṇṇanā niṭṭhitā.

Dhammahadayavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti sammohavinodaniyā līnatthapadavaṇṇanā

Vibhaṅga-mūlaṭṭikā samattā.

Namo tassa bhagavato arahato sammāsambuddhassa

Abhidhammapīṭake

Vibhaṅga-anuṭṭikā

1. Khandhavibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyavaṇṇanā

Catusaccantogadhattā catunnaṃ ariyasaccānaṃ gāthāyaṃ “catusaccadaso”ti nippadesato saccāni gahitānīti

nippadesato eva tadattham vibhāvento “**cattāri saccāni**”tiādimāha. Tattha **samāhaṅgānīti** samānīṭāni, cittena ekato gahitānīti adhippāyo. “**Samāhaṅgāni**”ti ca etena samāhāre ayaṃ samāsoti dasseti. Tenevassa katekattassa catusaccanti napuṃsakaniddeso “**tivaṭṭa**”ntiādisu viya. Pattāḍipakkhepena hissa na itthilingatā yathā pañcapattaṃ, catuyugaṃ, tibhuvananti, taṃ catusaccaṃ passi adakkhi, pariññāpahānasacchikiriyaḥbhāvanābhīsamayavasena paṭivijjhīti attho. Kasmā panettha anantāparimāṇesu anaññasādhāraṇesu mahākaruṇāsabbaññūtaññāḍīsu buddhaguṇesu saṃvijjamānesu sāvakehi, paccekabuddhehi ca sādāhāraṇena catusaccadassanena bhagavantaṃ thometīti codanaṃ manasi katvā āha “**satipi sāvakāna**”ntiādi. Tattha “**anaññapubbakattā**”ti iminā sāvakehi, “**tattha cā**”tiādinā paccekabuddhehi ca bhagavato catusaccadassanassa asādāhāraṇataṃ, nīratisayatañca dasseti. **Parasantānesu pasāritabhāvena supākaṭattāti** desanānubhāvena veneyyasantānesu catusaccadassanassa vitthāritabhāvena yāva devamanussesu suppakāsītattā. Nāthasaddaṃ loke yācanupatāpissariyāsīsāsu paṭhanṭīti tamattham dassetuṃ “**nāthaṭīti nātho**”tiādi vuttaṃ. Tattha yasmā bhagavā catusaccadassanabhāveneva attano hitasukhāsīsāya kilesabyasanupatāpanassa, hitapaṭipattiyācanassa ca matthakaṃ patto, tasmā taṃ teneva pakāsītanti atthuddhāraṃ anāmasitvā paduddhāravasena nāthasaddassa attham dassento “**veneyyānaṃ hitasukhaṃ āsīsati**”tiādimāha. “Catusaccadaso”ti vā iminā anaññasādhāraṇo bhagavato ñāṇānubhāvo pakāsītoti “**nātho**”ti iminā anaññasādhāraṇaṃ karuṇānubhāvaṃ vibhāvetuṃ “**veneyyāna**”ntiādi vuttaṃ. Paramena cittissariyena samannāgato bhagavā nāthoti vuccatīti yojanā. Tathā paramena cittissariyena samannāgato sabbasatte guṇehi īsatīti yojetabbaṃ. **Cittissariyenāti** ariyiddhiādinā citte vasibhāvena. **Guṇehi īsatīti** paramukkaṃsagatehi attano sīlādiguṇehi dhammena issariyaṃ vattetīti attho. Evaṃbhūto yasmā sabbābhībhū nāma hoti, tena vuttaṃ “**abhibhavati**”ti. Tathā cāha “sadevake, bhikkhave, loke...pe... abhibhū anabhibhūto, tasmā ‘tathāgato’ti vuccatī”ti (a. ni. 4.23; dī. ni. 1.188). Duvidhenāpi issariyattham nāthasaddaṃ dasseti.

Aṭṭhārasappabhedāya desanāya thomanamevāti yojanā. **Samānagaṇanaguṇehīti** samānagaṇanehi guṇehi karaṇābhūtehi. **Yathāvuttana nīratisayena catusaccadassanēti** sabbaññūtaññāṇassa, dasabalesu vasibhāvassa ca padaṭṭhānabhūtena. Saccābhīsamabodhena hi abhinīhārānurūpaṃ rūpārūpadhammesu chattiṃsakoṭīsatasaḥsamukhappavattana sātisayaṃ santatisamūhakkicārammaṇaṅghanappabhedena mahāvajiraññāsaṅkhātena buddhāveṇīkena sammasanena sambhūtena bhagavā sammāsambodhiyaṃ paṭiṭṭhitova kusalāḍibhedena, phassāḍibhedena ca dhamme vibhajanto cittuppāḍakaṇḍādivasena dhammasaṅgahaṃ catudhā desetūṃ samattho ahoṣi. Tathā atītaṃse appaṭihataññāṇatāḍibuddhadhammasamannāgato bhagavā atīṭāḍibhedato khandhāḍike vibhajitvā desetūṃ samattho ahoṣi. Tena vuttaṃ “**yathāvuttana...pe... vibhaṅga**”nti. “**Sabbaññūbhāsītattā**”ti vatvā puna “**asabbaññūnā desetūṃ asakkuṇeyyataṃ dassento**”ti etena dhammasaṅgaṇāvibhaṅgānaṃ anvayato byatirekato ca sammāsambuddhappaveditāññeva vibhāveti. **Sammāsambuddhatādiguṇeti** buddharatanassa sammāsambuddhatā, dhammasaṅgharatanānaṃ svākkhātā, suppaṭipannatāti evamādiguṇe pakāseti.

Nanu ca “catusaccadaso”tiādinā bhagavatova guṇā vibhāvitāti? Saccam, teneva dhammasaṅghānampi guṇā vibhāvitāti honti tappabhavassa anaññāthābhāvato, tadapadesena vā dhammo, tadādhāro ca saṅgho vuttova hotīti vuttaṃ “**buddhādīnaṃ...pe... vibhāveti**”ti.

Atītaṃseti atītaḥkoṭṭhāse, pubbanteti attho. **Appaṭihatanti** nappaṭihatam, ñāṇassa paṭighāto nāma aññāṇam, sabbampi vā kilesajātam. Tam yasmā bhagavato saha vāsānāya pahīnaṃ, tasmāssa atītaṃse sabbatthakameva ñeyyāvaraṇappahānena ñāṇam appaṭihatanti vuccati. Esa nayo sesesupi. Kiṃ panetāni pāṭiyekkaṃ visuṃ ñāṇāni, udāhu atīṭādisu pavattanakaññāṇāni eva? Tīsu kālesu appaṭihataññāṇāni nāma pāṭiyekkaṃ bhagavato tīṇi ñāṇānevāti vadanti. Ekamyeva hutvā tīsu kālesu appaṭihataññāṇam nāma sabbaññūtaññāṇameva. **Sabbaṃ kāyakammanti** yaṃ kiñci bhagavatā kattabbaṃ kāyakammaṃ. **Ñāṇapubbaṅgamanti** ñāṇapurecārikaṃ. **Ñāṇānuparivattanti** ñāṇassa anuparivattanakaṃ, sabbam kāyapayogaṃ pavattento bhagavā ñāṇena paricchinditvā ñāṇasahitameva pavattetīti attho. Sesapadadvayepi eseva nayo. **Chandassāti** kattukamyatāya, mahākaruṇāsamāyogato sattānaṃ ekantahitesitāya hitakiriyaḥchandassāti attho. **Dhammadesanāyāti** dhammakathāya. Aparikkhayāparimeyyapaṭibhānatāya hi bhagavato karaṇasampattiyā ca dhammadesanā nīrantaraṃ pavattiyamānāpi na kadācīpi parikkhayaṃ gacchati, aññadatthu uparūpari vaḍḍhateva. **Vīriyassāti** parahitapaṭipattiyam ussāhassa. **Vimuttīyāti** phalavimuttīyā. Ettha ca samādhīādīnaṃ ahāni tamtamapaṭipakkhassa savāsanaḥpahīnattā anaññasādhāraṇatāya veditabbā. Chandādīnaṃ pana mahākaruṇāsamāyogatopi. Sesam suviññeyyameva.

1. Te eva dhammeti te eva kusalāḍike tikadukehi saṅgahite dhamme. Suttante khandhādivasena vutte khandhādivasena vibhajitūti yojanā. Nanu suttante paṭisambhīdāvasena te na vuttāti? Yādipi sarūpato na vuttā, “jarāmarāṇe ñāṇam, jarāmarāṇasamudaye ñāṇa”ntiādinā (saṃ. ni. 2.33) pana hetuhetuphalādisu ñāṇāvibhāgassa vuttattā atthato vuttā eva hontī, paṭisambhīdāmagge (paṭi. ma. 2.30) vā paṭisambhīdānaṃ āgatattā suttante paṭisambhīdāvasenāpi te dhammā vuttā eva. **Tatthāti** tasmīṃ suttante. **Saṅkhepenāti** samāseṇa. Uddesaniddesamatteneva hi suttante khandhādayo desitā, na paṭiniddesādināti saṅkhepena te tattha vuttāti vuttā. **Tatthāti** vā dhammasaṅgahe. Tatthāpi hi “tasmīṃ kho pana samaye cattāro khandhā hontī”tiādinā (dha. sa. 58) khandhādayo saṅkhepena vuttāti. Vibhajīyanti ettha, etena vā khandhādayoti vibhaṅgo, te eva pakirīyanti paṭṭhapīyanti ettha, etena vāti pakaraṇam, vibhaṅgo ca so pakaraṇaṅcāti **vibhaṅgappakaraṇam**. **Ādisaddatthajotakenāti** “iti vā, iti evarūpā naccagītavāditavisūkadassanā paṭivīrato”tiādisu (dī. ni. 1.13) viya ādisaddassa atthadīpakena. **Pakāratthajotakenāti** “iti kho, bhikkhave, sappaṭibhāyo bālo, appaṭibhāyo

paṇḍito”tiādīsu (a. ni. 3.1) viya pakāratthavibhāvakena. **“Ekadesena samudāyaṃ nidasseti”**ti etena “rūpakkhando...pe... viññāṅakkhandho”ti ettha itisaddassa nidassanattathaṃ dasseti. Nidassanattopi hi iti-saddo diṭṭho yathā “atthīti kho, kaccāna, ayameko anto”tiādīsu (saṃ. ni. 2.15; 3.90). Parisamāpanattho vā “tasmātiha me, bhikkhave, dhammadāyādā bhavatha, no āmisadāyādā. Atthi me tumhesu anukampā ‘kinti me sāvaka dhammadāyādā bhaveyyuṃ, no āmisadāyādā’ti” (ma. ni. 1.29) evamādīsu viya. Parisamāpanaṅhetam suttantabhājanīyassa ekadesadassanena yadidaṃ “pañcakkhandhā rūpakkhando...pe... viññāṅakkhandho”ti tāva tadatthassa saṅgahitattā. **Tatthāti** vibhaṅgappakarāṇe. **“Nibbānavajjāna”**nti ettha yadi nibbānavajjānaṃ...pe... appakatarapadattā khandhānaṃ khandhavibhaṅgo ādimhi vutto, nanu saha nibbānena sabbadhammasaṅgāhakattā, sabbadhammasaṅgāhakehi ca āyatanādīhi khandhehi ca appakatarapadattā saccavibhaṅgo ādimhi vattabboti? Na, tatthāpi dukkhasaccavibhaṅge ekadesena khandhānaṃ eva vibhajitabbato. Yathāha “tattha katamaṃ dukkhaṃ ariyasaccaṃ? Jātipi dukkhā...pe... saṃkhittena pañcupādānakkhandhā dukkhā”ti (vibha. 190; dī. ni. 2.387; ma. ni. 1.120; 3.373). Idha pana anavasesatova khandhā vibhajiyantīti nibbānavajjānaṃ...pe... appakatarapadattā khandhānaṃ khandhavibhaṅgo ādimhi vutto.

Apica rūpasammūlhā arūpasammūlhā ubhayasammūlhāti tividhā bodhaneyyapuggalā, tathā saṃkhittarucino vitthārarucino nātisaṅkhepavittthārarucino, tikkhindriyā mudindriyā majjhimindriyāti ca. Tesu arūpasammūlhānaṃ upakāryā khandhadesanā, rūpasammūlhānaṃ āyatanadesanā, ubhayasammūlhānaṃ dhātudesanā. Tathā saṃkhittarucīnaṃ khandhadesanā, nātisaṅkhepavittthārarucīnaṃ āyatanadesanā, vitthārarucīnaṃ dhātudesanā. Tikkhindriyānaṃ khandhadesanā, majjhimindriyānaṃ āyatanadesanā, mudindriyānaṃ dhātudesanāti iminā payojanena anukkama ca khandhāyatanadhātuvibhaṅgānaṃ desanākkamova veditabbo. Tam panetaṃ khandhādittayaṃ pavattinivattitadubhayahetumukheneva nīyamānaṃ yathābhūtāvabodhāya hoti, nāññathāti dassanattaṃ saccavibhaṅgadesanā pavattā. So ca yathābhūtāvabodho visesato indriyasannissayenāti indriyavibhaṅgadesanā. Indriyānaṃca indattho taṃtaṃpaccayadhammabhūtānaṃ yathāsakaṃ paccayuppannesu paccayabhāvavisesenevāti paccayapaccayuppannavibhāgasandassanī paccayākāravibhaṅgadesanā. Paccayākārassa khandhādīnaṃca aviparītasabhāvāvabodho satipaṭṭhānādīsu sammāmanasikārenāti satipaṭṭhānasammappadhānaiddhipādabojjhaṅgamaggaṅgavibhaṅgadesanā. Svāyaṃ satipaṭṭhānādīsu sammāmanasikāro imāya paṭipattiyā hotīti jhānaappamaññāvibhaṅgadesanā, sā sammāpaṭipattī ettake sīle paṭipṭhitassa sambhavatīti sikkhāpadavibhaṅgadesanā, yathāvuttāya ca sammāpaṭipattiyā ime ānisamsāti paṭisambhidāññāvibhaṅgadesanā, te cime nīṇavisesā imesu kilesesu pahīyantesu ca sambhavanti, nāññathāti kilesavibhaṅgadesanā, evaṃ vitthārato desite khandhādike saṅkhepatopi jānantassa atthasiddhi hoti evāti dassanattaṃ pariyoṣāne dhammahadayavibhaṅgadesanā pavattāti evametesam aṭṭhārasannaṃ mahāvibhaṅgānaṃ desanākkamakāraṇaṃ veditabbaṃ.

Rūpādīnanti rūpavedanāsaññāsāṅkharaviññāṇaṃ. **Vedayitādisabhāvattābhāvāti** yathākkamaṃ anubhavanasaññānaṃbhisaṅkharāññādisabhāvattābhāvā. Na hi rūpaṃ vedayitādisabhāvaṃ, vedanādi vā ruppanādisabhāvaṃ. Yato rūpādīnaṃ vedanāsamavaroḍhanena “cattāro khandhā”tiādīnaṃ saṅkhipitvā khandhā 06 desetabbā siyuṃ. **Ruppanādito aññassābhāvāti** ruppanānubhavanādisabhāvato aññassa atītādike gahetvā rāsivasena vattabbaṃ saṃkhittassa sabhāvassa abhāvā. Na hi cetasikādibhāvo vedanādīnaṃ sabhāvo. **Heṭṭhā gaṇanesūti** pañcato heṭṭhā gaṇanesu. **Aniṭṭhānanti** apariyoṣānaṃ. Rūpādīsu hi katipaye, ekampi vā aggahetvā vuccamānā khandhavasena desanā anavasesasaṅkhatadhammasaṅgāhinī na sambhavati. **Khandhassāti** rāsaṭṭhassa khandhassa. Tenevāha **“na hī”**tiādī. **Savibhāgadhammehīti** sappabhedadhammehi.

“Saddatthasahitaṃ khandhasaddassa visayaṃ dasseti”ti etena rāsīsaddassa viya rāsaṭṭhe khandhasaddassa vācakabhāvena pavattim dasseti pariyaṅantarabhāvato. Guṇādīsu pana kevalaṃ tabbisayapayogabhāveneva pavattī, na vācakabhāvenāti āha **“guṇe...pe... na saddattha”**nti. **Khandhasaddoti** sīlādisadde sannidhāpīto khandhasaddo. Tenevāha **“sīladiguṇavisitthaṃ rāsaṭṭhaṃ dipeti”**ti. **Kecīti dhammasiritheram** sandhāya vadati. **Etthāti** “sīlakkhandho samādhikkhandho”ti (dī. ni. 3.355) ettha. Na kevalaṃca so eva, aṭṭhakathācariyehipi ettha guṇatthā icchitā eva. Tathā hi **aṭṭhasāliniyam** “sīlakkhandho samādhikkhandhotiādīsu guṇatthenā”ti (dha. sa. aṭṭha. 5) vuttaṃ. Nanu ca kevalopi khandhasaddo “tiṇṇaṃ kho, māṇava, khandhānaṃ vaṇṇavādī, na kho, āvuso visākha, tīhi khandhehi ariyo aṭṭhaṅgiko maggo saṅgahito”ti (ma. ni. 1.462) ca ādīsu sīlādivācako diṭṭhoti? Na, tatthāpi adhikārādivacchedakavasenevassa sīlādīsu pavattidassanato. **Na khandhasaddo paññattisaddassa atthe vattatīti** niruttivohārādisaddā viya paññattipariyāyo na hotīti attho. **Dārukkhandhoti paññatti hotīti** tassa khandhasaddassa paññattivisesappavattitaṃ dasseti. **Viññāṅakkhandhoti khandhasaddoti** “viññāṅaṃ viññāṅakkhandho”ti (yama. 1.khandhayamaka.32) ettha vutto khandhasaddo. **Samudāye niruḷhoti** atītādibhedabhinnassa paññāya abhisamāyūhanena rāsikate viññāṅasamūhe niruḷho. **Tāya eva ruḷhiyā pavattatīti** tāya samudāye niruḷhatāya tadavayave ekasmimpi viññāṅe pavattatīti. Ettha ca nīṇasampayutte niruḷho kosallasambhūtaṭṭhena kusalabhāvo viya nīṇavippayutte viññāṅasamudāye niruḷho tadekadeseṇi ruḷhiyā pavattatīti veditabbaṃ. Atha vā kiñci nimittaṃ gahetvā satipi aññasmiṃ tannimittayutte kismiñcīdeva visaye sammutiyā cirakālatāvasena nimittavirahepi pavattī ruḷhi nāma, yathā mahiyaṃ setīti mahiṃso, gacchantīti gāvoti, evaṃ khandhasaddassāpi ruḷhibhāvo veditabbo.

Rāsīto guṇatoti sabbattha bhummatthe vā nissakkavacanaṃ datṭhabbaṃ. **Niyametvāti** vavatthapetvā. **Piṇḍatṭhoti**

arūpakkhandhānaṃ aññehi samāgamo natthi atilahu-parivattito, tasmā arūpadhammā rūpadhammānaṃ viya pākaṭṭassa vikārassa abhāvato “ruppanti”ti, “ruppanalakkhaṇā”ti ca na vuccantīti sambandho. “Ruppanti”ti padassa kattukammāsādhanaṃ vasena atthaṃ dassetuṃ aṭṭhakathāyaṃ “kuppanti ghaṭṭiyati pīḷiyati bhijjati”ti vuttanti tadatthaṃ vivaranto “**kuppanti etenā**”tiādīmāha. **Kopādikiriyaṃ**ti kopasaṅghaṭṭanapīḷanakiriyaṃ. Kopa-saddo cettha khobhapariyāyo veditabbo. **Kattubhūto kammabhūto ca atthoti** kattukammāsādhanaṃ vasena vuccamāno bhūtopādāyarūpasāṅkhāto attho. **Kammakattutthena bhijjati-saddenā**ti yadā kammakattuttho ruppanti-saddo, tadā bhijjati-saddopi tadattho eva veditabboti attho. Tattha yadā kammatthe “ruppanti”ti padaṃ, tadā “sītenā”tiādīsu kattuatthe karaṇavacanaṃ. Yadā pana “ruppanti”ti padaṃ kattuatthe kammakattuatthe vā, tadā hetumhi karaṇavacanaṃ veditabbaṃ. “**Yaṃ pana ruppanti**”tiādīna “kuppanti”tiādīnaṃ kattukammattānaṃ atthavacanaṃ vacane karaṇaṃ dasseti. Yadi pi attha-saddo “pīḷanaṭṭho”tiādīsu (paṭi. ma. 1.17; 2.8) sabhāvapariyāyopi hoti, “kenatthenā”ti panettha abhidheyapariyāyo adhippetoti āha “**kenatthenāti pucchāsabhāgavasena ruppantaṭṭhena**”ti, ruppantasaddābhidheyabhāvenāti attho. Tenevāha “**na kevalaṃ saddatthoyeva ruppana**”nti. **Tassa atthassāti** tassa bhūtopādāyappabhedassa sabhāvadharmassa. Ruppantalakkhaṇaṃ nāmetāṃ aniccādi viya kakkhaḷattādito aññanti na gahetabbaṃ. Paññattiviseso hi tanti, kakkhaḷattādīnaṃyeva pana arūpadhammavidhuro sabhāvavisesoti veditabbaṃ.

Mucchāpattiyāti mucchāya mohassa āpajjanena. **Kappasaṅghānaṃ udakanti** kappasaṅghāpakamahāmeghavuttāṃ udakaṃ. **Tathāti** tappakāratāya khārabhāve **sati** udakena kappavuttāṅhakāle viya **pathavī vilīyeyya**. Lokantariyasattānaṃ pana pāpakammabalaṃ akhārepi khāre viya sarīrassa vilīyānā veditabbā. **Tenevāti** saussadanissayanirayassa vuttatā eva. Na hi avicimhi pañcavidhabandhanādikkammakāraṇaṃ karonti.

3. Pakaraṇappattaṃ rūpaṃ pakkhipitvā mātikā ṭhapitāti ānetvā sambandho. **Mahābhūto...pe... āpajjati** tappakārabhāvena atītaṃse gaṇanaṃ gatanti vuttatāti adhippāyo. “**Na hi**”tiādīna dhammantaravattanatthātaṃ pakāraṇantaravattanatthātaṃ ca bhūtopādāyagahaṇassa natthīti dasseti. **Taṃdassaneti** gaṇanantaradassane. **Taṃsabhāvattāti** bhūtopādāyasabhāvattā. “**Na cā**”tiādīna bhūtopādāyasabhāvo atītaṃsagaṇitāyā taṃsabhāvassapi aññatā gaṇitattā, atāṃsabhāvassa ca tathā gaṇitattā akāraṇanti dasseti. “**Ajjhatta...pe... labbhati**”ti etena dutiyanaye na kevalaṃ yathāvuttova doso, atha kho abyāpitopi dosoti dasseti. Tadetāṃ pana akāraṇaṃ karaṇabhāvassava anadhippetatā. Na hettha bhūtopādāyarūpabhāvo atītaṃse gaṇanaṃ karaṇanti adhippetāṃ, yato yathāvuttadosāpatti siyā.

“**Kinti**”ti ettha “**ki**”nti pubbe yaṃ “rūpa”nti sāmāññato gahitaṃ, tassa sarūpapucchā. **Iti-saddo** nidassanattho, na karaṇattho. Tenassa yaṃ rūpaṃ atītaṃ niruddhaṃ...pe... atītaṃsena saṅgahitaṃ atītakotthāse gaṇanaṃ gataṃ, taṃ kinti ce? “**Cattāro ca...pe... rūpa**”nti bhūtopādāyavibhāgadassanamukhena visesaṃ nidasseti. Yattakā hi idha visesā niddiṭṭhā cakkhāyatānādayo, tesamidaṃ nidassananti. Na cettha purimanayato aviseso. Tattha hi rūpassa bhūtopādāyatāmatasabhāvadassanā vuttā. Tenāha aṭṭhakathāyaṃ “atītarūpampi bhūtāni cevā”tiādi. Idha pana bhūtopādāyena nidassanabhūtena rūpassa sabbavisesavibhāvanatā dassitā. Evañca katvā abyāpitadosopi cettha anokāsava, yaṃ rūpaṃ ajjhattaṃ...pe... upādinnaṃ, kinti? Cattāro ca...pe... rūpanti tadanñavisesanidassanassa adhippetatā. Tathā cāha “**evaṃ sabbattha attho veditabbo**”ti.

Pariyāyadesanattāti sabhāvato pariyaṇaṃ parivattanaṃ pariyaṇo, ujukaṃ appavattīti attho. Pariyaṇena, pariyaṇabhūtā vā desanā etthāti pariyaṇadesanaṃ, suttantaṃ. Suttantañhi veneyyajjhāsaya vasena desetabbadhamme lesato labbhamānabhāvakathanaṃ, na ujunippadesabhāvakathanaṃ pariyaṇadesanaṃ nāma. Teneva taṃ “yathānulomasāsana”nti vuccati. Abhidhammo pana desetabbadhamme ujunippadesakathanaṃ nippariyaṇadesanaṃ nāma, yato “yathādharmasāsana”nti vuccati. **Nicchayena desoti** vavatthānato kathanaṃ. Tathā **bhaddekarattasuttā**disu (ma. ni. 3.272 ādayo) viya atītādivhāvo atītanāgatapaccuppannabhāvo addhāvasena idhāpi khandhavibhaṅge suttantabhājanīyattā niddisitaṃ siyāti yojanā.

Sannipatitanti samāgataṃ. **Santānavasenaṃ**ti pubbāparavasena. Pubbenāparassa samappamānatāya **anūnaṃ anadhikaṃ**, tato eva **ekākāraṃ**. Pavattikālavasena vā **anūnaṃ anadhikaṃ**, samānasabhāvāyā **ekākāraṃ**. Tena visabhāgautunā anantaritātaṃ dasseti. **Evaṃ āhārepi**ti ettha visabhāgāhārena anantarito anekavāraṃ anekadivasampi bhutto sabhāgekāhāraṃ nāma. “Tato pubbe visabhāgautūāhārasamuṭṭhānaṃ atītaṃ, pacchā anāgata”nti hi vuttanti. “Ekāhārasamuṭṭhāna”nti pana vuttatā ekasseva āhārasa yojanā yuttarūpāti apare. **Pañcadvāravasenaṃ**ti ettha pañcadvāravajjanato paṭṭhāyā yāva tadārammaṇaṃ, yāva javanaṃ, yāva vā voṭṭhabbanaṃ, tāva pavattā cittasatati ekavīthi. **Ekajavanāsamuṭṭhānanti** ekajavanāvārasamuṭṭhānaṃ. Ettha ca samayaṃ anāmasitvāva santativasena, santatiñca anāmasitvāva samayavasena atītādivibhāgo gahetabbo.

Tesanti hetupaccayānaṃ. **Kalāpassāti** rūpakalāpassa. **Kammānantarādīti** kammādi, anantarādīti paccekaṃ ādi-saddo yojetabbo. Tattha paṭhamena ādisaddena upanissayapaccayassa āhāradīno ca dutiyena samanantarānantarūpanissayādīno saṅgaho veditabbo. Cittupādassa cettha kammānantarādīpaccayavasena, itarassa kammādivaseneva janakabhāve yojanā daṭṭhabbā. Tathā cittupādassa purejātavasena, itarassa pacchājātavasena, ubhayesampi saḥajātavasena upatthambhanaṃ veditabbaṃ. Tenevāha “**yathāsambhavaṃ yojetabba**”nti. **Uppādakkhaṇeti** hetukicckkhaṇe. Hetukicckkaṃ nāma tassa tassa uppādetabbassa uppattikāraṇaṃ, tañca tasmim khaṇe

uppannapalattā tato param kattabbābhāvato niṭṭhitañcāti daṭṭhabbam. Itaram pana tīsupi khaṇesu paccayakiccam daṭṭhabbanti yojanā.

6. Aniṭṭhanāmanivattanassāti aniṭṭhanāmanivattiyā akāraṇabhāvadassanena iṭṭhanāmalābhāpanassa akāraṇabhāvaṃ dasseti.

Devamanussasampattibhaveti sampattiyutte sampanne devamanussabhāve. **Samiddhasobhanatāti** abhivuddhasobhanatā. **Tato evāti** sampattivirahato eva, asampannatā evāti attho. **Tesaṃyeva hatthiādīnaṃ sukhassa hetubhāvaṃ na gacchanti** sāraṇādivasena dukkhapaccayattā. **Tesanti** hatthirūpādīnaṃ. **“Tassa tassevā”**tiādīnā yathāvuttamatthaṃ vivarati. Akusalena attanā katena nibbattaṃ dukkhassa paccayo hotīti yojanā. **Tasmāti** yasmā kammaṃ yasmim santāne nibbattaṃ, tattheva sukhadukkhānaṃ paccayo hoti, na aññattha, tasmā. **Aṭṭhakathāyaṃ panāti** ekaccamatadassanaṃ. Tattha **“aniṭṭhaṃ nāma natthī”**ti yasmā paṭisedhadvayena kusalakammajassa iṭṭhabhāvo niyato, tasmā “kusalakammajameva iṭṭha”nti evaṃ aniyamtvā “kusalakammajam iṭṭhamevā”ti evamettha niyamo gahetabboti dassento **“akusalakammajampī”**tiādīmāha. Kinti akusalakammajam sobhanaṃ, yaṃ paresaṃ iṭṭhaṃ nāma siyā? Yadi duggatiyaṃ kesañci tiracchānānaṃ saṅghānādisampatti sugatiyaṃ sattānaṃ akusalaniissandena virūparūpatā viya kusalanissandena, kathaṃ tassā akusalakammajatā. Atha pana yaṃ kesañci amanāpampi samānaṃ rūpaṃ manāpaṃ hutvā upaṭṭhāti, taṃ sandhāya vuttaṃ, evampi yathā kesañci tiracchānādīnaṃ kusalakammajam manussādirūpaṃ amanāpato upaṭṭhantampi kusalavipākasessa ārammaṇabhāvato atthato iṭṭhameva nāma hoti, evaṃ akusalakammajam kesañci manāpaṃ hutvā upaṭṭhantampi akusalavipākasessa ārammaṇabhāvato atthato aniṭṭhameva nāma hoti, evañcetam sampaṭicchitabbaṃ. Aññathā **“aṭṭhāmetam anavakāso, yaṃ kāyaduccaritassa iṭṭho kanto manāpo vipāko uppajjeyyā”**tiādiatṭhānapāliya (ma. ni. 3.131) virodho siyā. Tenevāha **“kusalakammajassa panā”**tiādi. **Sabbesanti** attano, paresañca. **Iṭṭhassa abhāvo vattabboti** yathā “kusalakammajam aniṭṭhaṃ nāma natthī”ti vuttaṃ, evaṃ kiñcāpi “akusalakammajam iṭṭhaṃ nāma natthī”ti aṭṭhakathāyaṃ na vuttaṃ, tena pana nayadassanena akusalakammajassa abhāvo vutto eva hotīti so saṃvaṇṇanāvasena niddhāretvā vattabboti adhippāyo. Etena kusalakammajameva iṭṭhanti purimapaḍāvadhāraṇassa gahetabbataṃ dasseti.

Idāni **“hatthiādīnampī”**tiādīnā tamevatthaṃ vivarati. **Kusalavipākassāti** etthāpi kusalavipākasessa ārammaṇanti attho. **Manussānanti** ca nidassanamattaṃ daṭṭhabbam. Itaresampi ca akusalakammajam akusalavipākasessa, kusalakammajañca kusalavipākasessa ārammaṇanti dassitovāyaṃ nayoti. Kasmā pana iṭṭhāniṭṭhamissite vatthumhi manāpatāva saṅghātīti āha **“iṭṭhārammaṇena...pe... sakkā vattu”**nti. **Suṭṭhu vuttanti** “iṭṭhāniṭṭhaṃ ekantato vipākeneva paricchijjati”ti vadantehi iṭṭhāniṭṭhārammaṇavavattānaṃ sammadeva vuttaṃ. **Taṃ anugantvāti** vipākasena iṭṭhāniṭṭhārammaṇavavattānaṃ anugantvā. **Sabbatthāti** sugatiduggatīsu, sabbesu vā ārammaṇesu.

“Aniṭṭhā”ti vacaneneva tesam iṭṭhatā nivattitāti āha **“sadisatā ca rūpādibhāvoyevā”**ti. Iṭṭhāneva rūpādīni kāmaguṇāti sutte vuttānāti mittapaṭipakkho amitto viya iṭṭhapaṭipakkhā aniṭṭhāti adhippetāti vuttaṃ **“aniṭṭhāti...pe... vohāro viyā”**ti. **Sabbāni vāti** ettha “piyarūpaṃ sātārūpa”nti (dī. ni. 2.400; ma. ni. 1.133; vibha. 203) vacanato kathaṃ aniṭṭhānaṃ rūpādīnaṃ kāmaguṇabhāvāpatīti ce? Tesampi vipallāsavasena taṇhāvattubhāvato piyarūpabhāvassa adhippetattā. Yadi evaṃ kathaṃ “cakkhuvīññeyyāni rūpāni iṭṭhāni”tiādisuttapadaṃ (ma. ni. 1.166; 2.155; 3.57; saṃ. ni. 5.30) niyatīti āha **“atisayenā”**tiādi.

Indriyabaddharūpavasena pāliyaṃ hīnadukaniddeso pavattoti dassetuṃ **“dvīsupi hīnapanītapadesū”**tiādimāha. **Avayavayoge sāmivacanam**, na kattarīti adhippāyo. “Tesaṃ tesaṃ sattāna”nti indriyabaddharūpe niddiṭṭhe kasmā kammajavasena attho vutto, na catusantativasenāti āha **“sattasantāna...pe... vutta”**nti. Padhānattā hi kammajavasena atthaṃ vatvā sesesu “evaṃ utusamuṭṭhānādisupī”ti aṭṭhakathāyaṃ atideso kato. **“Tehi tehīti etasmim atthe”**ti iminā “tesaṃ tesa”nti kattari sāmivacanam āsaṅkati. Tathā sati visaye vā sāmivacane laddhaguṇam dasseti **“na kammajavasenevā”**tiādīnā, kammajaggahaṇaṅcetha upalakkhaṇam daṭṭhabbam.

Mariyādābhūtanti uttamamariyādābhūtaṃ. Tenevāha **“yassa yeva manāpā, tassa teva paramā”**ti. **Tesanti** kāmaguṇānaṃ. **Sabhāvatoti** lakkhaṇato.

“Ekasmimyeva assādanakujjanato”tiādīnā “yasmā teyeva rūpādayo eko assādetī”tiādikam suttantavivaraṇam iṭṭhāniṭṭhabhāve hetubhāvena vuttanti dasseti. **Iṭṭhāniṭṭhaggahaṇam hotīti** nibbāne viya aniṭṭhaggahaṇam saññāvīpallāsena aññesupi ārammaṇesu iṭṭhāniṭṭhābhīniveso hotīti adhippāyo.

Vibhāgo nāma asaṅkaro, vitthāro cāti **“vibhatta”**nti padassa **“vavatthitam, pakāsita”**nti ca atthamāha. **Aññesanti** atiaḍḍhadaliddānaṃ. **Idam iṭṭhaṃ, aniṭṭhañca hotīti** ettha ca-saddena aniṭṭhaṃ, iṭṭhañca hotīti ayampi attho vuttoti veditabbaṃ. **Aniṭṭhaṃ iṭṭhanti** iṭṭhassa “aniṭṭha”nti, aniṭṭhassa “iṭṭha”nti gahaṇe yathāsaṅkhyam yojanā. **Indriyavikārāpattiādīnāti** ettha **ādi**-saddena pubbābhisaṅkharādiṃ saṅgaṇhāti. Puretaram pavattacittābhisaṅkharavasenāpi hi vināva saññāvīpallāsaṃ iṭṭhaṃ “aniṭṭha”nti, aniṭṭhañca “iṭṭha”nti gayhatīti.

Tena vipākenāti tena kusalākusalavipākena. **Ārammaṇassa iṭṭhāniṭṭhatanti** yattha taṃ uppajjati, tassa buddharūpādikassa gūṭhādikassa ca ārammaṇassa yathākkamaṃ iṭṭhataṃ aniṭṭhatañca nidasseti. **Vijjamānepi saññāvippallāse ārammaṇena vipākaniyamadassananti** iṭṭhārammaṇe kusalavipākova uppajjati, aniṭṭhārammaṇe akusalavipākovāti evaṃ ārammaṇena vipākaniyamadassanaṃ. **Ārammaṇaniyamadassanattanti** yaṃ kusalavipākassa ārammaṇaṃ, taṃ iṭṭhaṃ nāma. Yaṃ akusalavipākassa ārammaṇaṃ, taṃ aniṭṭhaṃ nāmāti dassanattamaṃ. Ārammaṇena niyāmito hi vipāko attano upakāraṇassa ārammaṇassa niyāmakko hotīti.

Dvārantare dukkhassa paccayabhūṭassa ārammaṇassa dvārantare sukhavipākuppādanato, dvārantare sukhassa paccayabhūṭassa ārammaṇassa dvārantare dukkhavipākuppādanato vipākena ārammaṇaniyamadassanena vipākavasena iṭṭhāniṭṭhatā dassitāti yojanā.

7. Duppariggahaṭṭhena kāraṇabhūṭena lakkhaṇassa indriyādisabhāvassa duppaṭivijjhatā, evaṃ supariggahaṭṭhena lakkhaṇasuppaṭivijjhatā veditabbā. **“Dūre”ti avuttassāti** lakkhaṇato “dūre”ti akathitassa. **Vuttampīti** lakkhaṇato “dūre”ti vuttampīti sukhumarūpaṃ.

“Bhindamāno”ti sambhindamānoti vuttaṃ hotīti āha **“missakaṃ karonto”**ti. Yasmā pana bhedanaṃ vibhāgakaṇāmpī hoti, tasmā dutiyavikappe **“bhindamāno”**ti padassa **“visuṃ karonto”**ti atthamāha. Tatiyavikappe pana **bhindamānoti** vināsentoti attho. Tenāha **“santikabhāvaṃ bhinditvā dūrabhāvaṃ, dūrabhāvañca bhinditvā santikabhāvaṃ karonto”**ti. Na hi sakkā santikassa tabbhāvaṃ avināsetvā dūrabhāvaṃ kātuṃ, tathā itarassāpi. Santikabhāvakaṇāna na bhindati na vināseti, na ca okāsadūrato lakkhaṇato dūraṃ visuṃ karaṇena bhindati vibhāgaṃ karoti, nāpi okāsadūrena lakkhaṇato dūraṃ vomissakakaraṇena bhindati sambhindatīti yojanā. **“Tidhā attho daṭṭhabbo”**ti saṅkhepena vuttamatthaṃ **“na hī”**tiādinaṃ vīvarati. Visuṃ karoti, vomissakaṃ karotīti karoti-saddaṃ ānetvā sambandho. **“Etthāpi”**tiādinaṃ yathā “okāsato dūrameva bhindatī”ti ettha okāsato dūrasa okāsato santikabhāvakaṇānaṃ adhippetanti vināsanāṃ bhedanaṃ, evaṃ “na lakkhaṇato dūraṃ bhindatī”ti etthāpi lakkhaṇato dūrasa lakkhaṇato santikabhāvakaṇānaṃ abhedanaṃ avināsananti imamatthaṃ dasseti. Vomissakakaraṇavibhāgakaṇānaṃ sandhāyāha **“bhindamānoti ettha ca aññathā bhedanaṃ vutta”**nti. Pacchimanāye vināsanattameva sandhāya **“bhedanaṃ idha ca aññathā vutta”**nti avoca.

Rūpakkhandaṇiddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Vedanākkhandhaṇiddesavaṇṇanā

8. **Cakkhādayo pasādāti** oḷārikattabhāvapariyāpannā cakkhusotagghānāvihāpasādā, manomayattabhāvapariyāpannā cakkhusotappasādā ca. **Kāyavohāraṃ arahantīti** kāyantogadhattā kāyekadesattā ca kāyoti vattabbaṃ arahantī. **Kāyoti** hi attabhāvopi vuccati **“sakkāyaditṭhī”**tiādīsu (saṃ. ni. 1.21; 3.155), karajakāyopi **“so imamhā kāyā aññaṃ kāyaṃ abhinimmināti”**tiādīsu (paṭi. ma. 3.14). **Tabbatthukāti** cakkhādinissitā kāyikāti pariyaṇena vuttā, nippariyaṇena pana cetasiṅkāva. Yathāha **“yaṃ tasmim samaye tajjācakkhuvīññādhātusamphassaṃ cetasiṅkaṃ neva sātāṃ nāsātāṃ cetosamphassaṃ adukkhamasukhaṃ vedayita”**ntiādi (dha. sa. 152). **“Na hi cakkhādayo kāyappasādā hontī”**ti iminā kāyapasādanissitā vedanā nippariyaṇena kāyikāti dasseti. **Kāyicetasikādibhāvenāti ādi-saddena** kusalākusalābyākatādibhāvā saṅgayhanti. **Tenāti** sukhādivedanekadesassa addhāsamayavasena atīṭādibhāvābhāvena. Keci panettha **“heṭṭhā dassitanayattā pākāṭattā addhāvasena, ekamuhuttādīpubbañhādīsu utuādinaṃ rūpassa viya vedanāya vibhāgo na gayhatīti samayavasena ca atīṭādibhedo na dassito”**ti vadanti. Santānavasena pavattānaṃ vedanānaṃ cittena samūhato gahetabbataṃ sandhāyāha **“vedanāsamudāyo”**ti. **Tehīti** addhāsamayavasena atīṭādibhāvehi. **Etthāti** etasmim vibhaṅge. **Teti** **“vedanekadesā”**ti vuttā kāyicetasikādibhāvena bhinnā sukhādivedanāvisesā. Yadi vedanekadesā ettha gahitā, khaṇaparicchināva te gahetabbā, na santatiparicchināti āha **“ekasantatiyaṃ panā”**tiādi. **Tesūti** sukhādivhedesu. **Bhedoti** viseso. **Tassāti** sukhādivisesassa. Yathā cettha, evaṃ **“taṃsahitaduppādakā”**ti etthāpi taṃ-saddena sukhādiviseso paccāmaṭṭhoti veditabbo. Santati paricchedikā bhavituṃ arahatīti sambandho. **Santatikhaṇavaseneva paricchedo vutto**, na addhāsamayavasenaṅti adhippāyo.

“Pubbantāparantamajjhagatā”ti niṭṭhitahetukiccā aniṭṭhitapaccayakiccāti vuttā, taṃ pana atikkantahetupaccayakiccanti evaṃ vuttassa nayassa upalakkhaṇanti āha **“pubbantāparantamajjhagatāti etena hetupaccayakiccavasena vuttanayaṃ dasseti”**ti. Ettha kusalākusalakiriya vedanānaṃ rūpassa viya, vipākānaṃ viya ca ayaṃ nāma janakahetūti nippariyaṇena na sakkā vattum, pariyaṇena pana anantarapaccayabhūto hetūti vattabbo.

11. **Santāpanakiccanti** pariḍāhanakiccaṃ. **Jātiādisaṅkaranti** jātisabhāvapuggalalokiyalokuttarato saṅkaraṃ sambhedaṃ akatvā. **Samānājātiyanti** ekajātiyaṃ. Sukhato tajjātiyaṃ adukkhamasukhā paṇītāti yojetabbāti sambandho. **Samānabhedeti** bhūmantarādisamānavibhāge. **Upabrūhitānaṃ dhātūnanti** uḷārarūpasamuṭṭhāpanena paṇītānaṃ rūpadhamānaṃ. **Vibādhitānanti** nippīlītānaṃ milāpitānaṃ. **Ubhayanti** sukhādivayaṃ. Ettha ca khobhanā, āluḷanā ca kāyikasukhassa vasena veditabbā. Abhisandanā jhānasukhassa. Madayanā kāmasukhassa. Tathā chādanā. Āsiṅcanā sabbassa. Chādanā āsiṅcanā vā sabbassa vasena veditabbā.

Sabhāvādibhedena cāti sabhāvapuggalalokiyādibhedena ca. Ekantapaṇīte lokuttare hīnapaṇītanam paṭipadānam vasena hīnapaṇītatā. Ekantahīne akusale chandādivasena hīnapaṇītatā, oḷārikasukhumatā ca. Tathā hi vuttaṃ **aṭṭhakathāyaṃ** “yā oḷārikā, sā hīnā. Yā sukhumā, sā paṇīṭā”ti (vibha. aṭṭha. 11). Akusalādīsu dosasahagatādiantarabhedavasena upādāyupādāya oḷārikasukhumatā taṃtaṃvāpanavasena vuccati, na kusalākusalādīvasenāti āha “**taṃtaṃvāpanavasena kathanepi parivattanaṃ natthī**”ti. **Dosussannatāyāti** kilesādhikatāya. **Tathāti** dosussannatāya. Kathaṃ pana kusalesu dosussannatā? Upanissayavasena, kilesādhikehi santāne pavattamānā kusalā dhammā kilesehi sambādhappattiyā tiṇḍādhī sambādhappattāni viya sassāni vipulaphalauḷāraphalā na hontīti. **Tathāti** mandadosatāya. Kusalanam mandadosatāpi vuttanayānusārena vedītabbā. **Oḷārikasukhumanikantīti** ettha antogadhavisesaṃ nikantiyā oḷārikasukhumatāsamaññaṃ vuttaṃ. Yathā hettha oḷārikāsamaññaena oḷārikoḷārikataroḷārikatamā nikantiyo gayhanti, tathā sukhumasukhumatarasukhumatamā sukhumatāsamaññaena gayhantīti. Sukhumatamanikantivatthuntī cettha yāva bhavaggaṃ vipassanāññaṇaṇa vedītabbaṃ.

13. Yadi siyāti yadi asampayogo viśamsaṭṭho siyā.

Santikato akusalatoti akusalabhāvena santikato lobhasahagatādiakusalavedayitoto. **Akusalāti** dosasahagatādiakusalavedanā **dūreti yathā uddharīyati. Tato dūrato kusalatoti** tato akusalato dūrato kāmāvacarādīkusalavedayitoto **kusalā** kāmāvacarādīkusalavedanā. “**Na sakkā**”ti vuttaṃ uddharitum asakkuṇeyyatam **“tathā hi sati**”tiādīnā vīvarati. **Tasmāti** yasmā dūrato santikuddharaṇam vuttanayena santikato santikuddharaṇameva hoti, tathā sati atthaviseso na hoti, upādāyupādāya dūrasantikātā idha vuccati. Tasmā santikato santikuddharaṇaṇa na sakkā kātum atthavisesābhāvato, anadhippetatā cāti adhippāyo.

Nanu ca atisayavacanīcchāvasena attheva atthavisesotī codanaṃ manasi katvā āha “**dūradūrataratāya viya santikasantikataratāya ca anadhippetatā**”ti. **Yāti** akusalavedanā. **Tatoti** kusalavedayitoto. **Idha vuttassa dūrassāti** imasmiṃ vedanākkhandhavibhaṅge “akusalā vedanā kusalābyākatāhi vedanāhi dūre”tiādīnā (vibha. 13) vuttassa dūrassa. **Dūrato accantavisabhāgatāti** yato yaṃ “dūre”ti vuttaṃ, tato accantavisadisattā tassa vasena **dūre santikaṃ natthīti na sakkā dūrato santikaṃ uddharitum**. Ayañhettha adhippāyo – heṭṭhā yā vedanā yāya vedanāya dūreti vuttā, sā eva tassā kenacipi pariyaṇena santiketī na uddharitabbāti. **Santiketi** vuttavedanaṃyeva sandhāya vadati. **Bhinneti** lobhasahagatādivasena vibhatte. **Tatthevāti** “santike”ti vuttaatthe eva. Idam vuttaṃ hoti – “akusalā vedanā akusalāya vedanāya santike”ti evaṃ vuttaakusalāya vedanāyameva lobhasahagatādivasena vibhattāya dūrabhāvopi labbhati. Evam sesesupīti.

Yadi santikato dūram labbhati, yadaggena dūram labbhati, tadaggena dūrato santikaṃ uddhariyeyyāti codanaṃ manasi katvā āha “**upādāyupādāya dūrato ca santikaṃ na sakkā uddharitu**”ntiādī. Tassattho – yaṃ santikato dūram labbhati, yadipi taṃ visabhāgaṭṭhena labbhati, tathāpi yaṃ tattha santikaṃ labbhati, taṃ sabhāgaṭṭheneva labbhatīti santikatova santikaṃ uddhaṭṭam siyāti. **Tasmāti** yasmā visabhāgaṭṭhena dūrata, sabhāgaṭṭhena ca santikatā icchitā, tasmā. **Lobhasahagatāya dosasahagatā** visabhāgatāya dūre samānā kathaṃ santike bhavyeyyāti adhippāyo. Nanu tāsam akusalasabhāgatā labbhatevāti tattha uttaramāha “**visabhāgatā**”tiādī. Tattha **bhedam aggahetvā na pavattatīti** bhedaṃ visesaṃ asadisatam gahetvā eva pavattati visabhāgatā. **Dūratāyāti** idhādhippetāya dūratāya sabhāgassa abyāpakattā dūrato santikuddharaṇam na sakkā kātum. Sati hi sabhāgabyāpakatte siyā santikatāti dūrato santikuddharaṇam sakkā kātuntī adhippāyo. “**Na hī**”tiādīnā tamevattham pākāṭam karoti. **Sabhāgatāti** sāmāññaṃ. **Bhedanti** visesaṃ. **Antogadham katvāvāti** abhibyāpetvāva. **Visabhāgabyāpakattā santikatāyāti** idhādhippetavisabhāgam byāpetvā pavattanato heṭṭhā vuttasantikātāya santikato dūruddharaṇam sakkā kātum. Tamevattham “**akusalatā hī**”tiādīnā pākāṭam karoti.

Vedanākkhandhaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Saññākkhandhaniddesavaṇṇanā

17. Tassāpīti saññāyapi. **Tabbatthukattāti** cakkhuvatthukattā. **Paṭighaviññeyyoti** yathāvuttapaṭighato vijānitabbo paṭighavasena gahetabbo. **Uttarapadalopaṃ katvāti** purimapade uttarapadalopaṃ katvā.

Viññeyyabhāve, na uppattiyanti adhippāyo. **Vacananti** saddo, nāmanti attho. **Vacanādhīnāti** gahetabbatam pati saddādhīnā, nāmāyattagahaṇāti attho. Yadettha vattabbaṃ, taṃ **nāmarūpaduke** (dha. sa. mūlaṭṭī. 101-108) vuttameva. Adhivacanam paññattipakāsakaṃ ṇāpakam etesaṃ atthīti **adhivacanā** yathā arisati. **Tatojotī** adhivacanasānkhatato arūpakkhandhato jāto. Arūpakkhandhapiyāpannattā phassepi yathāvutto attho sambhavatīti dassetum “**samphassoyeva vā**”tiādīmāha. Na kevalam manodvārikaphasse eva, atha kho pañcadvārikaphassepi “viññeyyabhāve vacanam adhikicca pavattā adhivacanā”tiādivuttappakāro attho sambhavati. **Itīti** tasmā. **Tena pariyaṇenāti** manosamphassajapariyaṇena. **Tatojāpīti** pañcadvārikaphassajātāpi. **Aññappakārāsambhavatoti** paṭighasamphassajapariyaṇayassa asambhavato. **Āveṇikam** paṭighasamphassajātā. **Pakārantaram** adhivacanasamphassajātā.

Yadi evanti yadi pañcadvārikaphassehi uppannasaññā pariyaṇato nipariyaṇato ca “adhivacanasamphassajā”ti

vuccanti, evaṃ cattāropi arūpino khandhā evaṃ vattuṃ yuttā. Evaṃ sante saññāva kasmā “adhivacanasamphassajā”ti vuttāti āha “**tiṇṇaṃ khandhāna**”ntiādi. Tattha **tiṇṇaṃ khandhānanti** vedanāsaṅkhāraviññāṇakkhandhānaṃ. **Atthavasenāti** “vacanaṃ adhikicca pavattā adhivacanā”tiādinā vuttaatthavasena anvatthātasvasena. **Attano pattampi nāmani** “adhivacanasamphassajā”ti evaṃ attano anuppattampi nāmaṃ. **Dhammābhilāpoti** sabhāvanirutti. Pubbe catunnaṃ arūpakkhandhānaṃ sādharmaṇopi adhivacanasamphassajavohāro ruḥhivasena saññāya eva pavattoti vatvā idāni so tadaññārūpakkhandhasādharmaṇo saññāya nivesitoti dassetuṃ “**atha vā**”tiādimāha. **Rajjivā olokanādisūti** ettha **ādi**-saddena kujjhitvā olokanādi viya rajjivā savanādipi saṅgayhatīti vedītabbaṃ, tathāsotāvadhānādinopi rattatādivijānananimittātasambhavato. Cakkhusamphassajāsaññāya pana pākāṭabhāvaṃ nidassanavasena dassetuṃ “**olokanaṃ cakkhuvīññāvisayasamāgame**”tiādimāha.

Olokanassa apākāṭabhāve rattatādivijānanam na hoti, pākāṭabhāve ca hotīti āha “**pasādavattukā evā**”ti. “**Aññaṃ cintenta**”nti yaṃ pubbe tena kathitaṃ, kāyena vā pakāsitaṃ, tato aññaṃ kiñci atthaṃ cintentaṃ. Tenevāha “**ñāta**”nti.

Saññākkhandhaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Saṅkhārakkhandhaniddesavaṇṇanā

20. “**Heṭṭhimakoṭṭiyāti etthā**”ti idaṃ paṭhamam “heṭṭhimakoṭṭiyā”ti vacanaṃ sandhāya vuttaṃ. Tassa hi bhummavasena attho gahetabbo. Tenāha “**tattha hi padhānaṃ dassita**”nti. Heṭṭhimakoṭṭiyāva padhānaṃ dassitanti imamattaṃ gahetvā “**yadi eva**”ntiādinā codeti. Itaro “heṭṭhimakoṭṭiyā padhānameva dassita”nti evametta niyamo gahettabboti dassento “**uparimakoṭṭigatabhāvenā**”tiādinā taṃ pariharati. Padhānasseva dassanaṃ. Padhāne hi dassite appadhānampi atthato dassitameva hotīti. Tenāha **aṭṭhakathāyaṃ** “taṃsampayuttasaṅkhārā pana tāya gahitāya gahitāva hontī”ti. Yaṃ heṭṭhimakoṭṭiyaṃ labbhāti, taṃ uparimakoṭṭiyampi labbhāti evāti āha “**heṭṭhimakoṭṭi hi sabbabyāpikā**”ti. Dutiye karaṇaniddesataṃ dassetuṃ “**āgatāti sambandho**”ti āha. Āgamanakiriyaṃ hi heṭṭhimakoṭṭiyā karaṇabhāvena tattha vuttāti. Yathā ca āgamanakiriyaṃ, evaṃ vacanakiriyaṃapi heṭṭhimakoṭṭiyā karaṇabhāvo sambhavaṭīti dassetuṃ “**purimepi vā**”tiādimāha. “**Ekūnapaññāsappabhede**”ti idaṃ lokiyacittuppāde pāḷiāgatānaṃ saṅkhārakkhandhadhammānaṃ uparimakoṭṭiṃ sandhāya vuttaṃ. Yevāpanakadhammehi saddhiṃ uparimakoṭṭiyā gayhamānāya “tepaññāsā”ti vattabbaṃ siyā, lokuttaracittuppādasvasena pana “sattapaññāsā”ti.

Saṅkhārakkhandhaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Pakiṇṇakakathāvaṇṇanā

Samuggama-padassa tatvato pariyāyato ca atthaṃ dasseti “**sañjātiyaṃ ādiuppattiya**”nti. Bhedato pana samāyoge uggamananti. Tattha kena samāyoge, kuto, kathaṇca uggamananti vicāraṇāyaṃ āha “**taṃtampaccayasamāyoge**”tiādi. **Tatthevāti** pañcavokārabhave eva. Tattha hi pañcakkhandhā paripuṇṇā samuggacchanti. **Yathādhigatānaṃ** adhigatappakāraṇaṃ, paṭisandhikānanti attho. Opaṭītikasamuggameneva cettha saṃsedajasamuggamopi gahitoti daṭṭhabbo pañcakkhandhapariyāpanānaṃ tadā uppajjanārahānaṃ uppajjanato. Tattha saṃsedajā uppajjivā vaḍḍhanti, itare na vaḍḍhantīti idametesam nānākaraṇaṃ. Sukhumajātiyalomā eva kira keci eḷakā himavante vijjanti, tesam lomaṃ sandhāya “**jātimantaḷakaloma**”nti vuttaṃ atisukhumattā tesam lomānaṃ. Keci pana “ajapākatikeḷakādīhi saṅkararahitānaṃ tesam eḷakavisesānaṃ nibbatteḷakassa lomaṃ **jātiuṇṇā**, tampi taṅkhaṇanibbattassā”ti vadanti. Gabbhaṃ phāletvā gahitassāti apare. **Evaṃsaṅṭhānanti** jātiuṇṇaṃsuno paggharivā agge ṭhitatelabindusaṅṭhānaṃ. **Vaṇṇappaṭibhāgoti** rūpaṭīcchanno saṅṭhānaṭīcchanno ca.

Santatimūlānīti tasmīṃ bhava rūpasantatiyā mūlabhūṭāni. **Anekindriyasamāhārabhāvatoti** yathārahaṃ cakkhādiānekindriyasaṅghātabhāvatoti. **Padhānaṅganti** uttamaṅgaṃ siro.

Na tassa tassa khandhassa paripuṇṇataṃ, taṃtaṃkhandhekadesasseva vuttattāti adhippāyo. **Kāmāvacarānanti** kāmāvacarasattānaṃ. **Parihīnāyatanaṃ** parihiṇassa cakkhādiāyatanaṃ vasena. Tattha duggatiyaṃ andhassa cakkhudasakavasena, badhirassa sotadasakavasena, andhabadhirassa ubhayavasena **santatisisahāni vedītabbā**. Napuṃsakassa pana bhāvahāni vuttā eva. Tathā andhabadhirāghānakassa cakkhusotaghānavasena. Taṃ pana dhammahadaya vibhaṅgapāḷiyā virujjhati. Taṃ parato āvi bhavissati. Rūpāvacarānaṃ pana cakkhusotavattuhūjītavasena cattāri santatisisānīti itaresaṃ vasena santatisisahāni vedītabbā.

Tesanti pañcanaṃ khandhānaṃ. **Vatthubhāvenāti** vicāraṇāya adhiṭṭhānabhāvena. **Paṭisandhiyaṃ uppannā pavattā pañcakkhandhāti** paṭisandhikkhaṇe pavattikkhaṇe ca pañcakkhandhe dasseti. **Bhūmaniddesoti** “pañcasu khandhesū”ti yaṃ bhūmaniddeso. **Aññathāti** niddhāraṇe anadhippete. “**Bhāvenabhāvalakkhaṇatthe**”ti idaṃ visayādiatthānaṃ idhāsambhavato vuttaṃ. **Ubhayanti** rūpārūpaṃ. **Rūpārūpasantatinti** rūpasamuṭṭhāpakaṃ rūpasantatiṃ arūpasantatiṇca. “Vatthu uppādakkhaṇe dubbalaṃ hotī”ti idaṃ na paṭisandhikkhaṇaṃ eva, nāpi vatthurūpaṃ eva sandhāya vuttanti dassento āha “**sabbarūpānaṃ uppādakkhaṇe dubbalaṃ sandhāya vutta**”nti. “**Tadā hī**”tiādi

yathāvuttassa atthassa kāraṇavacanam. Tattha **tanti rūpaṃ**. “Kammakkhittattā”ti idaṃ na kammajātāmatam sandhāya vuttam, atha kho kammajassa paṭhamuppattiyam apatiṭṭhitam sandhāyāti dassento “**satipi**”tiādimāha. **Tato paranti** tato paṭisandhito param. Sadisasantāne yathā patiṭṭhitam, na tathā visadisasantāneti āha “**samānasantatiya**”nti.

Āṅabhāvanti kāraṇabhāvaṃ. Tenevāha “**sahāyabhāva**”nti. **Tesaṃ dhammānanti** yehi saddhiṃ uppannam, tesaṃ paṭisandhiyam cittacetasikadhammānam. **Tadāti** ṭhitikkhaṇe bhaṅgakkhaṇe ca rūpuppādanameva natthi. Anantarādiṭṭhāyālabhena uppādakkhaṇe eva cittassa balavabhāvo, na itaratra. Tenāha “**yadā ca rūpuppādanam, tadā uppādakkhaṇe**”ti.

Yehākārehīti āhārindriyapaccayādiākārehi. **Yathāsambhavam paccayā hontīti** phassādayo āhārādivasena yathārahaṃ paccayā honti. Vuttañhetam **paṭṭhāne** “paṭisandhikkhaṇe vipākābyākatā āhārā sampayuttakānam khandhānam, kaṭattā ca rūpānam āhārapaccayena paccayo”tiādi (paṭṭhā. 1.1.429).

Cuticittena saddhiṃ uppajjamānam, cuticittena vā kāraṇabhūtena uppajjamānam. **Tato purimatārehi uppajjamānam viyāti** yathā cuticittato āsannehi purimatārehi uppajjamānam rūpaṃ bhavantare na uppajjati, evaṃ cuticittena uppajjamānampi anupacchinnepi vaṭṭamūleti akāraṇam vaṭṭamūlāvūpasamo cuticittassa rūpuppādaneti dasseti.

Arūpassāti āruppassa.

Utunāti paṭisandhicittassa ṭhitikkhaṇe uppannena utunā. **Samuṭṭhite rūpeti** paṭisandhicittassa bhaṅgakkhaṇe rūpe samuṭṭhite paṭisandhianantaram paṭhamabhavaṅgacittam rūpaṃ samuṭṭhāpeti. **Uppādanirodhakkhaṇāti** yathāvuttasu soḷasasu cittesu ādicittassa uppādakkhaṇo, soḷasacittassa nirodhakkhaṇo cāti vadanti, rūpasseva pana uppādanirodhakkhaṇā veditabbā.

Dharamānakkhaṇe evāti tassa utuno vijjamānakkhaṇe eva yadi gahitā, “**soḷasacittakkhaṇāyukaṃ rūpa**”nti **vuttam hoti** soḷasaheva cittehi tassa dharamānatāya paricchinntā. **Uppādakkhaṇam aggahetvāti** utuno dharamānakkhaṇe uppādakkhaṇam aggahetvā nirodhakkhaṇo atha gahito, “**sattarasacittakkhaṇāyukaṃ rūpa**”nti vuttam hoti uppādakkhaṇasahitena ca ekassa cittakkhaṇassa gahitattā. “**Adhikasōḷasacittakkhaṇāyuka**”nti vuttam hoti nirodhakkhaṇassa bahikatattā.

Evaṃ uppādanirodhakkhaṇesu gahitesu aggahitesu ca soḷasasattarasacittakkhaṇāyukatā, tato adhikacittakkhaṇāyukatā ca siyāti dassetvā idāni tattha ṭhitapakkaṃ dassento “**yasmā panā**”tiādimāha. Tattha **tassa dharamānakkhaṇe uppānesūti** tassa utuno dharamānakkhaṇe uppānesu soḷasasu cittesu paṭisandhipi yasmā gahitā, tasmā utuno **uppādakkhaṇo dharamānakkhaṇe gahitoti nirodhakkhaṇe aggahite** “rūpe dharanteyeva soḷasa cittāni uppajjitvā nirujjhanti, tam pana sattarasamena cittena saddhiṃ nirujjhati”ti (vibha. aṭṭha. 26 pakiṇṇakakathā) evaṃ aṭṭhakathāyam vakkhamānā adhikasōḷasacittakkhaṇāyukatā adhippetā. Gahite vā nirodhakkhaṇe soḷasacittakkhaṇāyukatā adhippetāti sambandho. Ettha ca “**adhikasōḷasacittakkhaṇāyukatā**”ti idaṃ paṭisandhicittassa uppādakkhaṇo gahitoti katvā vuttam. Yasmā pana **paṭiccasamuppādavibhaṅgavaṇṇanāyam** “dve bhavaṅgāni, āvajjanam, dassanam, sampaṭicchanam, santīraṇam, voṭṭhabbanam, pañca javanāni, dve tadārammaṇāni, ekaṃ cuticittanti pañcadasa cittakkhaṇā atītā honti, athāvasesaekacittakkhaṇāyuke”ti (vibha. aṭṭha. 227), tathā tadārammaṇaparīyosānāni, “ekaṃ cuticittam, tadavasāne tasmīññeva ekacittakkhaṇaṭṭhitike ārammaṇe paṭisandhicittam uppajjati”ti (vibha. aṭṭha. 227) ca vakkhati. Tasmā rūpassa soḷasacittakkhaṇāyukatāyapi atthasiddhi hotiyeva. Tenāha “**soḷasacittakkhaṇāyukatā adhippetā**”ti. Tathāpi uppajjitvā bhavaṅgalanassa paccayo hoti, na uppajjamānamevāti sattarasacittakkhaṇāyukatā veditabbā.

Ojāya sabhāvasukhumatā upādārūpabhāvato. Ettha ca mātarā ajjhohaṭā oḷā bāhirabbhañjanam viya gabbhamallinā tasmīṃ santāne ojaṭṭhamakarūpuppattiyā paccayo hoti. Āhārasamuṭṭhānarūpapaveṇiyā ojāya viya sesatisantatiojāya rūpuppādananti udariye oḷā rūpaṃ na samuṭṭhāpeti utusamuṭṭhānabhāvato, upādinnaṭṭhāne eva pana samuṭṭhāpeti, rasaharaṇīhi gantvā kāyānusaṭanti veditabbam.

Cittañcevāti ettha ca-saddena paṭiyogīnam kammameva samuccinoti, na cittena sampayuttadhammeti katvā āha “**cittassa pubbaṅgamatāya vutta**”nti. “**Cittuppādam gaṇhāti**”cittam uppannam hoti”tiādisu (dha. sa. 1) viya, **na kammacetanam viya ekadhammamevā**”ti vutte “yathā cittasamuṭṭhānarūpassa hetuādayo cittasampayuttadhammāpi samuṭṭhāpakāva, evaṃ kammamuṭṭhānarūpassa kammampayuttāpi”ti codanam samuṭṭhāpetvā tassa parihāram vattam “**kammamuṭṭhānañcā**”tiādimāha.

Rūpassāti rūpakkaṇassa, rūpassa vā addhuno. **Nayadassanamattam daṭṭhabbam** paṭisandhikkhaṇe eva rūpārūpadhammānam ekakkhaṇe pātubhāvoti imassa atthassa anadhippetattā. Tenevāha “**tato parampi rūpārūpānam saḥuppattisabbhāvato**”ti. Yathā ca “paṭisandhikkhaṇe evā”ti niyamo na gahetabbo, evaṃ “ekakkhaṇe eva pātubhāvo”tipi niyamo na gahetabboti dassento “**na paneta**”ntiādimāha. **Tamḍīpanatthamevāti** asamānakālatādiṭṭhānatthameva, na saḥuppādadīpanattham. Addhānaparicchedakathā hi ayanti.

Yadi evanti yathā phalapattāni, evaṃ rūpārūpadhammā yadi dandhalahuparivattino. **Asamānaddhattāti** atulyakālattā. **Nicchiddesūti** nibbivaresu. Tena nīrantarappavattiṃ eva vibhāveti. **Ayanti** addhānaparicchedakathā. Cīttajarūpādānaṃ na tathā nīrantarabhāvena pavatti, yathā kammajarūpānanti āha “**kammajarūpappavattiṃ sandhāyā**”ti. Kammajarūpānaṃ vā itaresaṃ mūlabhāvato padhānanti “**kammajarūpappavattiṃ sandhāyā**”ti vuttaṃ. Acittupādakattā abyābhajhatāya nirodhasamāpattiyā nibbānapaṭibhāgatā vedītabbā. **Pade padaṃ akkamitvāti** lakuṇḍakapādātāya attano akkantapadasamīpe padaṃ nikkhipitvā. Yo hi sīghapadavikkamo lakuṇḍakapādo, so idhādhippetoti āha “**lahuṃ lahuṃ akkamitvāti attho**”ti. **Saheva nirujjhantīti** rūpaṃ kammajamidhādhippetanti katvā vuttaṃ. Utujaṃ pana cutīto uddhampi pavattati eva. **Pubbe vuttanti** “rūpassa sattarasacittakkhaṇā, arūpassa tato ekabhāgo”ti (vibha. mūlaṭi. 20 pakiṇṇakakathāvaṇṇanā) evaṃ vuttaṃ addhānappakāraṃ.

Ekuppādatoti samānuppādato. Samānattho hi ayaṃ eka-saddo. **Eko daṭṭhabbākāro**ti eko nītapariññāya passitabbākāro. Evañhi soḷasākārā siyuṃ, itarathā vīsati, tato adhikā vā ete ākārā bhaveyyuṃ. **Tassāti** pacchimakkammajassa. **Heṭṭhā soḷasaketi** pariyośānaśoḷasakassa anantarāṭītasōḷasake. **Pacchimassāti** tattha pacchimakattassa. Nānānirodhabhāvaṃ viya ekuppādabhāvampi pacchimakkammajassa ṭhapanē kārāṇaṃ anicchanto “**yadi panā**”ti sāsākaṃ vadati. “**Sabbampi**”tiādinā tattha atippasaṅgaṃ dasseti. **Vajjetabbaṃ** nānuppādaṃ ekanīrodhaṃ. **Gahetabbaṃ** ekuppādanānīrodhaṃ. Ubhayampi **tadā natthi** anuppajjanato. Tenevāha “**kammajarūpassa anuppattito**”ti. **Tato pubbeti** pacchimakkammajarūpappajjanato oraṃ. **Aññassāti** yassa cīttassa uppādakkhaṇe uppannaṃ, tato aññassa cīttassa. Ṭhitikkhaṇe uppannaṃ ekuppādātā, bhaṅgakkhaṇe uppannaṃ nānānirodhatā ca natthīti āha “**ṭhitibhaṅgakkhaṇesu uppannarūpāni vajjetvā**”ti. **Tenāti** rūpena. “**Saṅkhalikassa viya sambandho**”ti etena avicchinnaśambandho idha “paveṇī”ti adhippetoti dasseti. **Aññathāti** vicchijjamaṇampi gahetvā “paveṇī”ti vuccamaṇe. Na hi rūpadhammaṇaṃ arūpadhammaṇaṃ viya anantarapaccayabhāvo atthīti rūpadhammaṇaṃ bhaṅgakkhaṇe uppannarūpādhamaṃ aggahetvā “**aṭṭhakattāḷīsā**”ti vuttaṃ. Tesaṃ pana gahaṇe ekūnapaññāsāva siyāti āha “**ekūnapaññāsakammajiyavacanaṃ kattabbaṃ siyā**”ti.

Sudīpanattāti sukhadīpanattā, nayadassanabhāvena vā suṭṭhu dīpanattā. Tenevāha “**etena hi nāyena**”tiādi. Tattha tanti rūpaṃ. **Tenāti** rūpena. **Ubhayatthāti** pacchimakkammajarūpappavattiyaṃ, tato pubbe ca. **Aññassāti** ekassa cīttassa ṭhitikkhaṇe uppajjivā tato aññassa cīttassa. **Tassāti** rūpassa. Ettha ca pacchimakkammajarūpappavattiyaṃ nirujjhanakanti vuttaṃ tato puretarappavattaṃ rūpaṃ vedītabbaṃ. **Catusantatīkarūpenāti**tiādi yathāvuttasaṅgahagamanadassanaṃ. **Etthāti** etasmiṃ nānuppādekanīrodhatādīpane. **Ṭhitikkhaṇeti** arūpassa rūpassa ca ṭhitikkhaṇe uppannaṃ rūpassa ca arūpassa ca dassitattā. **Adassitassāti** yathā eva ettha, evaṃ tattha vibhajitvā adassitassa. Kasmā panettha pacchimakkammajena dīpanāyaṃ samatīpasakammajarūpaggahaṇaṃ katanti āha “**samatīpa...pe... yojita**”nti. Tato kammato jātā **taṃkammajā**, tesu. Saṅkharotīti saṅkhāro, jīvitaṇca taṃ saṅkhāro cāti **jīvitasāṅkhāro**, āyu. Jīvitena saṅkharīyantīti **jīvitasāṅkhārā**, usmādayo.

Aññassa uppādakkhaṇeti yassa cīttassa uppādakkhaṇe uppannaṃ rūpaṃ aññassa tato sattarasamassa uppādakkhaṇe, ṭhitikkhaṇe uppannaṃ aññassa ṭhitikkhaṇeti sambandho. “**Vuttanti adhippāyo**”ti idaṃ pāḷiyā virujjhantampi aṭṭhakathāyaṃ āgatabhāvadassanattamaṃ vuttanti ayamettha adhippāyoti attho. **Kasmāti** cīttasamuṭṭhānarūpaṃ sandhāya pāḷi pavattā, aṭṭhakathāyaṃ pana kammajarūpanti sā tāya kena kārāṇena virujjhatīti āha “**catu...pe... bhavitabbattā**”ti, nīpphannassāti adhippāyo. Tenāha **aṭṭhakathāyaṃ** “yo cāyaṃ cīttasamuṭṭhānassa...pe... kammādisamuṭṭhānassāpi ayameva khaṇaniyamo”ti (vibha. aṭṭha. 26 pakiṇṇakakathā). **Etehīti** yathānīto yamakapāṭho, “kāyasaṅkhāro cīttasamuṭṭhāno”tiādiko aṭṭhakathāpadesoti etehi. **Natthiyeva** ekuppādekanīrodhadīpanatoti adhippāyo. Tena hi vuttaṃ “yena cīttena saddhīṃ uppajjati, tato paṭṭhāya sattarasamena saddhīṃ nirujjhati”tiādi.

Puna “**etehi**”ti iminā ekuppādanānīrodhanānuppādaekanirodhadīpanavasena pavattā aṭṭhakathāpadesā gahitāti vedītabbaṃ, ubhayatthāpi vā etehi ācariyehīti attho. Tatiyo bhāgo, tena adhikā soḷasacittakkhaṇāyukatā **tatiya...pe... yukatā** vuttāti sambandho. **Tatiya bhāgoti** ca uppādaṭṭhitikkhaṇe upādāya bhaṅgakkhaṇo adhippeto. Yasmiṃ ekādasā cīttakkhaṇā atītā, avasesapañcācittakkhaṇāyuke, yasmiṃ pañcādasā cīttakkhaṇā atītā, avasesaekācittakkhaṇāyuke tasmiṃyeva ārammaṇeti yojetabbaṃ. Ubhayañcetamaṃ yathākkamaṃ manodvāre pañcadvāre ca āpāthagataṃ vedītabbaṃ. Na kho panevaṃ sakkā viññātuṃ ekacīttakkhaṇāṭītaṃ ārammaṇaṃ sandhāya **pañcāsāsuppādavibhaṅgaṭṭhakathāyaṃ** (vibha. aṭṭha. 227) tathā vuttanti dassento “**na hi sakkā**”tiādimāha. **Pañcādasāti** atīrekapañcādasā cīttakkhaṇā atītāti sambandho. “**Tasmā**”tiādinā yattha khaṇekadesaṃ aggahitanti na sakkā vattumaṃ, tameva dasseti. Evaṃ tāva na rūpaṃ sattarasacīttakkhaṇāyukaṃ, nāpi tatiyabhāgādīhikasōḷasacīttakkhaṇāyukaṃ, atha kho soḷasacīttakkhaṇāyukamevāti dassitamaṃ hoti.

Kasmā panettha rūpameva samānepi aniccasaṅkhatādībhāve cirāyukaṃ jātanti? Dandhāparivattībhāvato. Arūpadhammā hi sārammaṇā cīttapubbaṅgamā, te yathābalaṃ attano ārammaṇavibhāvanavasena pavattantīti tadatthanīpphattisamanantaramēva nirujjhanato lahuparivattino. Tenāha bhagavā, “nāhaṃ, bhikkhave, aññaṃ ekadhammaṃ samanupassāmi evaṃ lahuparivattaṃ, yadidaṃ, bhikkhave, citta”nti (a. nī. 1.48). Rūpadhammā pana anārammaṇā, te ārammaṇavasena arūpadhammehi vibhāvetabbā. Sā ca nesaṃ vohārānūguṇā vibhāvetabbatā attano dandhāparivattītāya, tesaṇca lahuparivattītāya soḷasahi sattarasahi vā cīttakkhaṇehi nīppajjati rūpamevettha

cirāyukaṃ jātaṃ. Kiñca – lahuviññāṇavisayasantattimattādhīnavuttitāya tiṇṇaṃ khandhānaṃ, ārammaṇūpaladdhimattabhāvato viññāṇassa ca lahuparivattitā, dandhamahābhūtapaccayatāya pana rūpassa dandhāparivattitā. Nānādhātūsu tathāgatasseva yathābhūtaññaṃ, tena ca rūpameva purejātapaccayo vutto, pacchājātapaccayo ca tassevāti na ettha aniccasaṅkhatādhībhāvasāmañña rūpārūpaṃ samānāyukaṃ parikkappetabbaṃ. Vuttanayena rūpameva cirāyukanti niṭṭhamettha gantabbaṃ.

Yathā ca rūpassa sattarasacittakkhaṇāyukatā, tatiyabhāgādhikaso lasacittakkhaṇāyukatā vā na hoti, taṃ dassetvā yvāyaṃ aṭṭhakathāyaṃ cittaṃsa ṭhitikkhaṇe rūpuppādo vutto, tattha ṭhitikkhaṇameva tāva cittaṃsa ananujānanto “**yo cettha...pe... vicāretabbo**”ti vatvā yamake uppannauppajjamānavārādipāliṃ āharanto “**cittayamake**”tiādimāha. Tattha **paripuṇṇavissajjaneti** ubhayampi yamakapadaṃ ahāpetvā katavissajjane. **Uppādakkhaṇe anāgatañcāti** uppādakkhaṇe ca cittaṃ, anāgatañca cittaṃ na niruddhaṃ, nirujjhamānanti attho. **Ṭhitikkhaṇābhāvaṃ cittaṃsa dīpetīti** uppannauppajjamānavārādīsu “ṭhitikkhaṇe”ti avacaṇaṃ cittaṃsa ṭhitikkhaṇaṃ nāma natthīti imamattaṃ dīpeti bodheti. Na hi yathādhammaśāsane abhidhamme labbhamānassa avacane kāraṇaṃ dīssatīti adhippāyo. Na kevalamabhidhamme avacanameva cittaṃsa ṭhitikkhaṇābhāvajotakaṃ, apica kho suttantapāliṃ dāsento “**suttasupī**”tiādimāha. Tattha **aññathattaṃ** nāma pubbāparaviseso. **Khaṇadvayasamaṅgiṃ ṭhitanti** paccuppannaṃsa ṭhitabhāvamāha. Aññathattaṃ pana santāneyeva veditabbaṃ.

Ettha ca keci “yathābhūto dhammo uppajjati, kiṃ tathābhūto va bhijjati, udāhu aññathābhūto? Yadi tathābhūto va bhijjati, na jaratāya sambhavo. Atha aññathābhūto, añño eva soṭi sabbathāpi ṭhitikkhaṇassa abhāvoyevā”ti vadanti. Tattha ekadhammādhārābhāvepi uppādanirodhānaṃ añño va uppādakkhaṇo, añño nirodhakkhaṇo. Uppādavatthāni upādāya uppādakkhaṇo, nirodhavatthāni upādāya nirodhakkhaṇo. Uppādavatthāya ca bhinnā nirodhavatthāti ekasmiṃyeva sabhāvadhāme yathā icchitabbā, aññathā añño va dhammo uppajjati, añño dhammo nirujjhatīti āpajjeyya, evaṃ nirodhavatthāya viya nirodhābhīmukhāvatthāyapi bhavitabbaṃ. Sā ṭhiti, jaratā cāti sampañcchitabbametā. Yadi evaṃ kasmā pāliyaṃ ṭhitikkhaṇo na vuttoti? Viñeyyājñāsāyānurodhena nayadassanavasena pāli gatāti veditabbā. Abhidhammadesanāpi hi kadāci viñeyyājñāsāyānurodhena pavattati. Tathā hi rūpassa uppādo “upacayo, santatī”ti bhinditvā desito. Hetusampayuttadukādidēsanā cettha nidassitabbā.

“**Yassa vā panā**”tiādi pucchāvacanaṃ. Tassa “**no**”ti vissajjanaṃ. **Samudayasaccaṃ nirujjhatīti** cittuppādassa nirodhakkhaṇo vutto. Ayamettha adhippāyo – yadi cittaṃsa bhāṅgakkhaṇe rūpaṃ uppajjeyya, taṃ dukkhasaccanti katvā “no”ti vattuṃ na sakkā, vuttañcetā. Tasmā viññāyati “cittaṃsa nirodhakkhaṇe rūpuppādo natthī”ti. Tayidamakāraṇaṃ. Arūpalokañhi sandhāya, cittaṃsamuttānarūpaṃ vā “no”ti sakkā vattuntī. Ayañhi yamakadesanāya pakati, yadidaṃ yathāsambhavayojanā. Etena “na ca cittaṃsamuttānarūpamevā”tiādivacanaṃ paṭikkhittaṃ datṭhabbaṃ. Atha vā paccāsattiñāyena yaṃ samudayasaccaṃ nirujjhati, tena yaṃ dukkhasaccaṃ uppādetabbaṃ cittacetāsikatappaṭibaddharūpasāṅkhātā, tassa tadā uppatti natthīti “no”ti vissajjanaṃ, na sabbassa.

Sahuppādekanirodhavacanatoti “yassa kāyasaṅkhāro nirujjhati, tassa cittaṃsaṅkhāro nirujjhatīti? Āmantā”ti (yama. 2. saṅkhārayamaka. 79) evaṃ sahuppādasahanirodhāvacanato. **Tena vacanenāti** “yassa kāyasaṅkhāro”tiādivacana. **Aññarūpānanti** kammautuāhārajarūpānaṃ. **Sahuppādasahanirodhādikānanti** etthāyaṃ yojanā – appaṭikkhittasahuppādasahanirodhānanuññātanānuppādanānānirodhānivārītaabyākatabhāvānaṃ kammajādānanti. **Etenāti** “yassa kusalā dhammā uppajjanti”tiādikena (yama. 3. dhammayamaka. 163) pāṭhena, “na cittaṃsamuttānarūpamevā”ti yuttivacana ca. **Yamakapāliyanussaraṇeti** yathādhassitacittayamakapāliyaṃ yathārutavaseneva anussaraṇe vijjamaṇe. **Bhijjamānatāti** cittaṃsa bhijjamānatā nāma nirujjhamānatā ṭhitiyā abhāvato. **Sahāyabhāvaṃ nāpi gacchati** nissayatthibhāvādinā paccayabhāvābhāvato. Uppādakkhaṇe eva hi anantarādipaccayalābhena cittaṃsa balavatā. **Evañca satīti** evañca utunāpi bhavaṅgacittaṃsa uppādakkhaṇeyeva rūpasamuttāhāpane satī. **Taṃcittakkhaṇeti** tassa cittaṃsa khaṇe, khaṇadvayepīti attho. **Tenevāti** atilāhuparivattibhāveneva. Atha vā **tenevāti** dandhāparivattikatāya rūpassa sakalaṃ ekacittakkhaṇaṃ uppajjamānabhāveneva. **Tanti** cittaṃ. Paṭisandhicittaṃ sampayuttadhammānaṃ viya saha jātarūpadhammānampi saha jātādipaccayena paccayo hotīti āha “**paṭisandhito uddha**”nti. Cittaṃsamuttānānaṃ cittaṃ saha jātādipaccayo hotiyevāti vuttaṃ “**acittasamuttānāna**”nti. **Tadanantaranti** yena cittaṃsa sahuppannaṃ, tassa cittaṃsa anantaraṃ. **Tanti** rūpaṃ. **Tadanantaraṃ** cittaṃti sahuppannacittānantaraṃ cittaṃ. **Yadi evanti** yadi sakalaṃ cittaṃkkhaṇaṃ rūpaṃ uppajjamānameva hoti, cittaṃsa uppādakkhaṇe eva rūpassa uppādārambhoti āha “**na, cittanirodhakkhaṇe rūpuppādārambhābhāvato**”ti. **Cittakkhaṇeti** attanā sahuppannacittaṃsa khaṇe. **Tanti** rūpaṃ. **Rūpasamuttāhāpanapurejātapaccayakiccanti** rūpasamuttāhāpanakiccañca purejātapaccayakiccañca. **Ṭhitippattivisesālābhanti** ṭhitippattiyā laddhabbo yo viśeso, tassa alābhaṃ. **Idaṃ vuttanti** “yena sahupajjati, taṃcittakkhaṇe rūpaṃ uppajjamānamevā”ti idaṃ pariyaṇena vuttaṃ.

Yaṃ yassa sambandhibhāvena vuttaṃ, taṃ dūre ṭhitampi tena sambandhanīyanti āha “**tato paraṃ...pe... etena saha sambandho**”ti. Tasmā “tato”ti ettha taṃsaddena cutiṃ paccāmasatīti vuttaṃ “**cutito paranti attho**”ti.

Natthīti katvāti yadipi yathā aṭṭhakathāyaṃ vuttaṃ, tathā ekuppādekanirodhatā rūpānaṃ arūpehi, arūpānañca rūpehi natthi. Yathā ca amhehi vuttaṃ, tathā atthevāti adhippāyo.

Catutthassa pakārassa vuccamānattā “**tayo pakāre āhā**”ti vuttaṃ.

“Tesamyeva rūpānaṃ kāyavikāro”tiādinaṃ parinipphannaṃ vikārādibhāvaṃ dassetvā “sabbam parinipphannaṃ saṅkhatamevā”ti vadantena parinipphannaṃpariyāyo dassito. **Pubbantāparantaparicchinnoti** pātubhāvaviddhamasabhāvaparicchinno, udayabbayaparicchinno vā. “Ayaṃ datto nāma hotū”tiādinaṃ nāmakaraṇaṃ **nāmaggaḥaṇaṃ. Samāpajjanaṃ** nirodhasamāpattiyā samathavipassanānukkamena nāmakāyassa nirodhameva. **Ādi-**saddena sattakasiṇḍipaññattiyā paññāpanaṃ saṅgaṇhāti. **Nippādiyamānoti** sādhiyamāno.

Pakiṇṇakakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Kamādivinicchayakathāvaṇṇanā

Uppattikkamādīsu desanākkamopi labbhatevāti “**cattāro satipaṭṭhānātiādiko desanākkamovā**”ti vuttaṃ. **Anupubbukkaṃsatoti** dānasīlakāmādinavādidassananekkhammakathānaṃ anukkamena ukkaṭṭhabhāvato kathānaṃ anupubbukkaṃsatā vuttā. Tena ukkaṃsakkamo nāmāyaṃ visuṃ kamoti dasseti. Tathāpi dānādinaṃ desanākkamāvarodhane kāraṇamāha “**uppattiādivavattānābhāvato**”ti. Tatha **ādi-**saddena pahānaṃpaṭipattibhūmikkame saṅgaṇhāti. “Cakkuhūdinampi visayabhūta”nti iminā pañcarūpindriyagocaratā adhippetāti āha “**ekadesenā**”tiādi. **Ekadesenāti** bāhirolārikāyatanehi. **Etthāti** “yaṃ vedayati, taṃ sañjānāti”ti etasmiṃ pade vuttanayena.

Taṃsabhāvatānivattanatthanti anāsavadhammasabhāvatānivattanatthaṃ. **Anāsavā khandhesveva vuttāti attho** sāsavānampi khandhesu vuttattā. Nanu ca anāsavadhammo khandhesu avuttoṃpi atthīti? Saccam atthi, khandhādhiḥkāre khandhāpariyāpanā eva anāsavā gayhantīti nāyaṃ doso.

Yathā phassādayo visesato tadanugūnavuttitāya saṅkhatābhisaṅkharāṇasabhāvāti saṅkhārakkhandhe samavaruddhā, na evaṃ vedanāsaññāviññāṇānīti rūpadhammā viya tāni visuṃ khandhabhāvena vuttāni. Etena phassādinaṃ visuṃ khandhasaddavacanīyatābhāvo vuttoti veditabbo. Tena vuttaṃ “**phusanādayo panā**”tiādi. **Itiādinaṃca suttānanti** ettha **ādi-**saddena “rūpe kho, bhikkhave, sati rūpaṃ upādāya rūpaṃ abhinivissa uppajjanti saṃyojanābhinivesavinibandhā. Vedanāya...pe... saññāya... saṅkhāresu... viññāṇe sati viññāṇaṃ upādāya viññāṇaṃ abhinivissa uppajjanti saṃyojanābhinivesavinibandhā”ti (saṃ. ni. 3.158), tathā “ahaṃ rūpaṃ, mama rūpanti pariyoṭṭhaṭṭhāyī hotī”ti (saṃ. ni. 3.1) ca evamādinaṃ suttapadānaṃ saṅgaho daṭṭhabbo. **Etenāti** attanā dassitasuttana. **Vakkhamānasuttavasena cāti** “rūpe kho, bhikkhave, sati”tiādikassa **aṭṭhakathāyaṃ** (vibha. aṭṭha. 26 pakiṇṇakakathā) vakkhamānassa suttassa vasena. “**Parittārammaṇādivasena na vattabbā**”ti etena navattabbārammaṇāpi diṭṭhi khandhe eva nissāya uppajjati, pageva khandhārammaṇāti dasseti.

Vedanākāraṇāyāti vedanāyātānāya. **Chādāpanatoti** rocāpanato. **Bāhullenāti** bahulabhāvena. Upādānakkhandhā hi bāhullappavattikā, na itare.

Puṭaṃ katvāti ca chattasādisaṃ puṭaṃ bandhaṃ katvā. **Vatthumhīti** cakkhādivatthumhi. **Vaṭṭagatavedanaṃ sandhāya vuttaṃ.** Sā hi idha daṭṭhabbabbhāve ṭhitā. **Ūnehīti** vatthunā, kilesehi ca ūnehi.

Māyāyāti indajālādīmāyāya payogo māyāti adhippāyenāha “**māyāya dassitaṃ rūpaṃ ‘māyā’ti āhā**”ti. **Vatthubhāvāditoti ādi-**saddena ārammaṇasampayuttādikē saṅgaṇhāti. **Katthacīti** rūpakkhandhādikē. **Koci visesoti** asubhādikova.

Tassāti ajjhattikarūpassa. Yassa kāmarāgappahānamukhena sabbarāgappahānaṃ sambhavati, taṃ sandhāyāha “**kāmarāgamukhena vā sabbalobhappahānaṃ vadati**”ti. **Yojetabbanti** vedanāya chandarāgaṃ pajahanto tassā samudayabhūte phassepi chandarāgaṃ pajahaṭṭhi yojetabbanti. Pariññattayassa yojanā pākaṭā eva.

Tatoti dukkhuppādanasukhavināsanānaṃ adassanato. **Bhindatīti** vināseti. **Tanti** manosañcetanāhāraṃ ṇātātīraṇāpariññāhi pariggaṇhāti tīreti.

Taṃ pajahantoti avijjaṃ pajahanto. **Parāmaṭṭhanti** parāmāsasankhātāya diṭṭhiyā niccādivasena gahitaṃ. **Viññāṇaṃ niccato passanto diṭṭhupādānaṃ upādiyatīti** ayamatto “tadevidaṃ viññāṇaṃ sandhāvati saṃsarati, anañña”ntiādisuttapadehi (ma. ni. 1.396) dīpetabbo.

Kamādivinicchayakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

34. Taṃ vatvāti taṃ bhūmivasena jānitabbataṃ ‘‘sabbāpi catubhūmikavedanā’’tiādinā vatvā. **Sampayuttato dassitatādīti** ettha **ādi**-saddena hetujātibhūmiindriyavattusamphassajabhedato dassitataṃ anavasesato saṅgaṇhāti.

Yadipi taṃ-saddo pubbe vuttassa sāmaññaṭo paṇiniddeso, tathāpi anantameva paccāmasitum yutto itarattha asambhavatoti āha ‘‘**aṭṭha...pe... yojanā**’’ti. ‘‘**Aṭṭhavidhattābhāvato**’’ti iminā taṃ asambhavaṃ dasseti.

Pūraṇatthameva vutto, apubbatābhāvatoṭi attho.

Gahaṇavaḍḍhanavasenati gahaṇassa vaḍḍhanavasena. **Gahaṇanti** cettha kathanam daṭṭhabbaṃ, tassa vaḍḍhanam tasmim tasmim thāne avuttassa kathanam. Tenāha ‘‘**pubbe gahitato aññassa gahaṇam vaḍḍhana**’’nti, tato eva ca ‘‘**purimagahite aññupacayavasena**’’ti vuttaṃ. ‘‘**Vaḍḍhanasaddo chedanattho**’’ti idaṃ yathā asivā ‘‘sivā’’ti, diṭṭhañca ‘‘adiṭṭha’’nti vuccati, evaṃ daṭṭhabbaṃ. **Nayanīharaṇanti** nīyatīti nayo, desanā, tassa nīharaṇam pavattanam. **Vaḍḍhanakanayoti** yathāvuttavaḍḍhanakavasena pavatto desanānayo. **Aññe bhedāti** ekavidhacatubbidhādayo bhedā. Yadi avisiṭṭhā, kasmā vuttāti āha ‘‘**tathāpi**’’tiādi. Tattha **paññāppabhedajanantthanti** dhammavisayāya pabhedagatāya paññāya vineyyānam nibbattanattham, vijjāṭṭhānādivasena vineyyānam dhammapaṭisambhidāya uppādanatthanti attho. Abhiññeyyadhammavibhāgatāya sammasanavārassa visayabhāvato vuttaṃ ‘‘**ekekassa vārassa gahitassa niyyānamukhabhāvato**’’ti. **Itarepi bhedā vuttāti** duvidhatividhabhedānam yaṃ nānattaṃ, tassa vasena itare bhedā anānattāpi yathāvuttakāraṇato vuttā. ‘‘**Na kevala**’’ntiādinā bhedānam aññamaññapekkhataṃ dassetvā ‘‘**tasmā**’’tiādinā tesam visiṭṭhataṃ dasseti.

Yathā dukamūlakādīsu bhedā gaṇanānupubbīyā pavattā pabhedantarāpekkhā, na evamete. Ete pana sattavidhādibhedā pabhedantarāpekkhā kevalam bahuvīdhabhāvasāmaññeṇeva vuttāti dasseti ‘‘**aññāppabhedanirapekkhā**’’tiādinā. Dukatikapadattānam yathārahaṃ apekkhitābbāpekkhakabhāvena vuttattā yathā duke ṭhapetvā vuttā tikā tattha pakkhittā nāma jātā, evaṃ tikadukapadattānam apekkhitābbāpekkhakabhāvena vuttattā duke vatvā vuttasupī tikesu te pakkhittā nāma hontīti āha ‘‘**parato...pe... yojitattā**’’ti.

Samānavīthiyanti ekavīthiyam. **Cakkhusaṅghaṭṭanāyāti** cakkhurūpapaṭighātena. **Soti** cakkhurūpapaṭighāto. **Taduppādikāti** tassa cakkhusamphassassa uppādikā. **Sāti** āvajjanavedanā. Nanu ca vedanāpaccayo phasso vutto, na phassapaccayā vedanāti? Na, vedanāsīsenā cittuppādassa gahitattāti. **Tappayojanattāti** cakkhusamphassapayojanattā. Payojayattīti **payojanam**, phalaṃ.

Rūpāvacarārūpāvacarānam vipākānanti adhippāyo. Te hi idha aggahitā. Tenevāha ‘‘**tesam sayameva manodvārābhūtattā**’’tiādi. **Tatoti** bhavaṅgato. **Cakkhusamphassapaccayādikusalādīnanti** ettha purimena **ādi**-saddena ‘‘sotasamphassapaccayā’’ti evamādayo saṅghatā, dutiyena akusalādayo. ‘‘Kāmāvacaraaṭṭhakusalacittavasena’’tiādinā kusalāyākatānampi kāmāvacarānamyeva yojitattā vuttaṃ ‘‘**samānavīthiyam labbhamānatā aṭṭhakathāyam vuttā**’’ti. Vedanāpītisanidassanattikavajjānam ekūnavīsatiyā tikānam vasena **ekūnavīsaticatuvīsatikā**. Yadi asamānavīthiyampi kusalādīnam labbhamānatā yojetabbā, atha kasmā samānavīthiyamyeva yojitāti āha ‘‘**aṭṭhakathāyam panā**’’tiādi. **Tenevāti** asamānavīthiyam appaṭikkhittattāyeva.

Cittasambandhoti cittaṇa sambandho cittasambandham katvā cittaśīsenā vedanāya kathanam. **Tikabhūmivasena**ti kusalattikādītikavasena, kāmāvacarādībhūmivasena ca. **Dvārātikavasena**ti cakkhādiuppattidvāravasena, kusalattikādītikavasena ca. **Yattha katthacīti** dīpetabbassa atthassa viśesābhāvato sattavidhabhedādīsu yattha katthaci. Na ca dvāraṃ anāmaṭṭhanti yojanā. Tena sattavidhabhedato tiṃsavīdhabhede viśesaṃ dasseti. Yādipi ubhayattha bhūmiyo āgatā, rūpāvacarādībhūmiāmasanena pana asamānavīthiyam labbhamānatā dassitāti āha ‘‘**atibyattā ca ettha samānāsamānavīthisu labbhamānatā**’’ti. **Sukhadīpanāni honti** dvārābhūmiāmasanamukhena vedanākkhandhassa vibhattattā. **Na bhūmiyo apekkhitvā ṭhapitāti** kathetabbabhāvena bhūmiyo apekkhitvā na ṭhapitā, bhūmivibhāgena na kathitāti attho. **Apekkhitabarhitāti** dvārābhūmīnam aggahitattā ākānkhitābbadvārādivīsesarahitā.

‘‘**Upanissayakoṭiyā**’’ti ettha nippariyāyato pariyāyato ca upanissayakoṭīdassanamukhena idhādhippetaupanissayakoṭim dassetum ‘‘**saddham upanissāyā**’’tiādi vuttaṃ. Tattha **upanissayānanti** vedanāya upanissayabhūtānam. **Dassananti** cakkhuvīññānam, disvā vā gahaṇam. **Upanissayantabhāvenāti** lāmakūpanissayabhāvena. Yadi ghāyanādīni upanissayo bhavēyyum, pakatūpanissayāneva siyūm. Pakatūpanissayo ca nānavīthiyamyevāti tadalābhavacanam idha nānavīthijotakanti dasseti ‘‘**ghānādīdvāresū**’’tiādinā. **Kasiṇaparikkammādīnanti** kasiṇaparikkammamāpattinibbattanavipassanāvaḍḍhanādīnam. **Tadalābhoti** upanissayālābho, so ca ghāyanādīhi paresam paṭipattiyā jānitum asakkuṇeyyattā. Antimabhavikabodhisattādīnam savanena vinā tamphusanam siyā mūlūpanissayoti ‘‘**yebhuyyenā**’’ti vuttaṃ.

Sampannajjhāsayoti vivaṭṭūpanissayasampattiyā sampannajjhāsayo. **Tenāti** ‘‘evaṃ cakkhuvīññāna’’nti vacanena.

Tadupanissayanti tato paraṃ uppannakasiṇarūpadassanādīnaṃ upanissayabhūtaṃ.

Thāmagamaṇaṃ nāma kāmarāgādīnaṃyeva āveṇiko sabhāvoti āha “**appahīnakāmarāgādīkassa vā**”ti. “Rāgo uppanno”tiādīnā iṭṭhāniṭṭhārammaṇe rāgapāṭighānaṃ uppattivīcāraṇāva vuttā, na nesaṃ kiccavisesoti kiccavisesena vutte dassento “**asamapekkhanāyā**”tiādīmāha. **Pavattā** vedanāti attho. **Pakārantarenāti** cakkhusamphassapaccayā uppannakilesānaṃ samatikkamanasāṅkhātena pakārantarena. **Tathā bhāvanāvasenāti** ettha **tathā**-saddena cakkhusamphassassa catubhūmikavedanāya upanissayabhāvo eva pakārantarena kathitoti imamevatthaṃ ākaḍḍhati. Bhāvanāyevettha **pakārantaraṃ**.

Sabbaṃ sammasanaṃ bhāvanāti veditabbā, na nīvaraṇappahānapariññāva.

Aññaṃaññaṃsa cāti phoṭṭhabbamahābhūtesu itarītarassa, āpodhātuyā ca vasena.

Tesanti jātiādīnaṃ, kammaṭṭhe cetamaṃ sāmivacanaṃ. Sahajātassa manosamphassassa balavapaccayabhāvaṃ dassetīti sambandho. **Tassa vā dassanassāti** tassa vā jātiādike bhayato dassanavasena pavattassa kāmāvacaraññaṃsa.

Tadeva attano phalasseva phalabhāvenāti “manosamphasso”ti phassassa kāraṇabhāvena yaṃ vuttaṃ, tadeva viññāṇaṃ attano phalassa phalabhāvena vuttassa phassassa “cakkhusamphassaja”tiādīnā phalabhāvena vuttaṃ na yuttaṃ. “Manosamphasso”tiādīnā labbhamānopi viññāṇaṃ paṭicca phassassa paccayabhāvo hetuphalasaṅkaraparīharaṇatthaṃ na vuttoti vatvā yadipi phasso viññāṇassa paccayo hoti, na pana phassassa viya viññāṇaṃ so tassa visesapaccayo hotīti viññāṇassa cakkhusamphassajādītā na vuttāti dassetuṃ “**yasmā vā**”tiādī vuttaṃ.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pañhapucchakavaṇṇanā

150. Taṃ taṃ samudāyanti taṃ taṃ cittuppādasaṅkhātadhammasamudāyaṃ, anavasesarūpadhammasamudāyañca. **Yathāsambhavanti** copanaṃ patto saṃvaro chaṭṭhadvāre, itaro chasupīti evaṃ yathāsambhavaṃ. **Tatoti** abhijjhādomanassādito. **Yathāyoganti** yo saṃvaritabbo, tadanurūpaṃ.

Katthacīti te eva parivaṭṭe sāmāññaṇa vadati. **Katthacīti** vā tesu parivaṭṭesu kismiñcīpi padese. **Kiñcīpi** appakampi. **Ekova paricchedo**, na āyatanavibhaṅgādīsu viya nānāti adhippāyo.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Khandhavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Āyatanavibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyavaṇṇanā

154. Asādhāraṇatoti āveṇikato. Taṃ nesaṃ asādhāraṇabhāvaṃ vipakkhasena patīṭṭhāpetuṃ sādharmaṇaṃ udāharaṇavasena dasseti “**āyatanasaddattho viyā**”ti. Atha vā cakkhādiattho eva cakkhādisaddavisesīto āyatanatthoti taṃ tādīsaṃ āyatanatthaṃ sandhāyāha “**āyatanasaddattho viya asādhāraṇato**”ti.

Yadi visayassādanattho cakkhu-saddo, sotādīnampi ayaṃ samaññā siyāti atippasaṅgaṃ pariharanto “**satīpi**”tiādīmāha. Dutīye atthavikappe **cakkhatīti** viññāṇādhiṭṭhitamaṃ samavisamaṃ ācikkhati, ācikkhantaṃ viya, vibhāventamaṃ viya vā hotīti attho. **Rūpamiva** cakkhuviññeyyaṃ viya **saviggahamiva** sabimbakaṃ viya vaṇṇavācako rūpa-saddo adhippetoti āha “**vitthāraṇaṃ vā rūpasaddassa attho**”ti.

Vacanamevāti saviññattikasaddameva. **Gamīyatīti** upanīyati. Ajjhoharaṇassa rasaggahaṇamūlatāvacaṇena rasassa paramparāya jīvītahetutaṃ dasseti. Rasanimittāñhi **rasaggahaṇaṃ**, rasaggahaṇanimittaṃ **ajjhoharaṇaṃ**, taṃnimittaṃ **jīvītaṃ**. Rasaggahaṇamūlatā ca ajjhoharaṇassa yebhuyyato vedītabbā. Dissati apadissati etena phalanti deso, hetūti āha “**uppattidesoti uppattikāraṇa**”nti. **Tathāti** cakkhāyatanādippakārena. **Manogocarabhūtāti** manaso eva gocarabhūtā. **Sāmaññalakkhaṇenevāti** anubhavanādivisesalakkhaṇaṃ aggahetvā dhammabhāvasaṅkhātāsādhāraṇalakkhaṇeneva. **Ekāyatanattaṃ upanetvā vuttā** dvādasa ekasabhāvattā bhinditvā vacane payoṇābhāvā. Dvārālanavibhāgadassanattā hi āyatanadesanāti.

Pubbantatoti purimabhāgato pākabhāvato. Pākabhāvo hi sabhāvadhammānaṃ pubbanto, viddhaṃsābhāvo aparanto.

Nivāsaṭṭhānādīsu āyatana-saddo na āyatanatthādīsu viya padatthavivarāṇamukhena pavatto, atha kho tasmim̐ tasmim̐ devagharādike niruḷhatāya evamatthoti āha “**ruḷhivasena āyatanasaddasatthaṃ vattu**”nti. **Manoti** dvārabhūtamano. **Nissayabhāvoti** ettha nissayasadiso nissayo, sadisatā ca phalassa tappaṭibaddhavuttitāya daṭṭhabbā. **Vacaniyattho** bhāvatto.

Tāvativatoti tattakato. **Ūnacodanāti** dvādasato ūnāni kasmā na vuttānti codanā. Yadi cakkhuviññānādīnaṃ asādhāraṇaṃ dhammajātaṃ dhammāyatanaṃ, evaṃ sante cakkhādīnampi dhammāyatanaṃ bhāvo siyāti codanaṃ sandhāyāha “**satipī**”tiādi. **Dvārārammaṇabhāvehi** na ārammaṇabhāveneva asādhāraṇaṃ, atha kho dvārārammaṇabhāvehi asādhāraṇaṃ sambhavatīti vacanaseso.

Yebhuyyasahuppattiādīhīti yebhuyyena cakkhāyatanaṃ kassaci kadāci ekato uppajjanti. “Kāmadhātuyā upapattikkhaṇe kassaci ekādasāyatanaṃ uppajjanti”ti hi vuttaṃ. Tasmā āyatanānaṃ uppattikkamo tāva na yujjati, na pahānakkamo kusalābyākatānaṃ appahātābato, na paṭipattikkamo akusalānaṃ, ekaccaabyākatānaṃ appaṭipajjanīyato, na bhūmikkamo aḍḍhekādasanaṃ āyatanānaṃ ekantakāmāvacarattā, itaresaṃ catubhūmipariyāpannattā, ekaccassa lokuttarabhāvato ca. Evaṃ uppattikkamādiyuttiojanā veditabbā. Yesu vijjamaṇesu attabhāvassa paññāpanā, te “mayhaṃ cakkhu”ntiādinā adhiḷkāsinehavatthubhūtā cakkhādayo yathā ajjhāttikatāya, evaṃ dassanādikkacaraindriyatā ca padhānāti āha “**ajjhāttikabhāvena, visayibhāvena cā**”ti. **Ghānādikkamenāti** ghānaṃ jivhā kāyoti iminā kamena.

Paccuppanārammaṇattā vā cakkhādīni paṭhamaṃ vuttāni, mano pana kiñci paccuppanārammaṇaṃ, kiñci yāvanavattābārammaṇanti pacchā vuttaṃ. Paccuppanārammaṇesupi upādārūpārammaṇāni cattāri paṭhamaṃ vuttāni, tato bhūtarūpārammaṇaṃ. Upādārūpārammaṇesupi dūratare dūre, sīghataraṃ sīghaṇca ārammaṇasampaṭicchanaḍḍipānatthaṃ cakkhādīnaṃ desanākkamo. Cakkhusotadvayañhi dūrāgocaranti paṭhamaṃ vuttaṃ. Tatrāpi cakkhu dūrataragocaranti sabbapaṭhamaṃ vuttaṃ. Passantopi hi dūratare nadisotaṃ na tassa saddaṃ suṇāti. Ghānañjivhāsupi ghānaṃ sīghataravuttīti paṭhamaṃ vuttaṃ. Purato ṭhapitamattassa hi bhojanassa gandho gayhatīti. Yathāṭṭhānaṃ vā tesāṃ desanākkamo. Imasmiñhi sarīre sabbupari cakkhusa adhiṭṭhānaṃ, tassa adho sotassa, tassa adho ghānassa, tassa adho jivhāya, tathā kāyassa yebhuyyena, mano pana arūpibhāvato sabbapacchā vutto. Taṃtaṃgocarattā tassa tassānantaraṃ bāhirāyatanaṃ vuttānti vuttovāyamattthoti evampi imesaṃ kamo veditabbo.

Tatoti hadayavatthubhedato. Yañhi hadayavatthum̐ nissāya ekaṃ manoviññānaṃ pavattati, na tadeva nissāya aññaṃ pavattati. **Niddesavasena**ti saṅkhepavithāraniddesavasena. **Yojetabbaṃ** “kusalasaṃmuṭṭhānaṃ kusalasaṃmuṭṭhānassa sabhāga”ntiādinā.

Sabhāvoti visayivisayabhāvo, tadabhinibbattiyaṇca yogyatā. **Kāraṇasamatthātīti** kāraṇabhūtā samatthātā paccayabhāvo. **Dvārādibhāvoti** dvārārammaṇe dvāravuttibhāvo. **Imasmiṃ attheti** anantaraṃ vuttaatthe. **Yasmāti** yāya dhammatāya yena dvārādibhāvena kāraṇabhūtena. **Sambhavanavisesananti** kiriyāya parāmasanaṃ māha. **Yaṃ** sambhavanaṃ, dhammatāvesāti attho. **Rittakānevāti** dhuvādibhāvarittakāneva. Visamādīsu ajjhāsāyo etesanti visamādiājjhāsāyāni, visamādiājjhāsāyāni viya hontīti **visamādiājjhāsāyāni**, cakkhādīni. **Visamabhāva...pe...** **vanabhāvehi**ti visamabhāvādisannissitaahīādisadisupādinnadhammehi cakkhādīhi, vanasannissitamakkaṭasadisena cittaena ca abhiramittatā. **Vanabhāvoti** hi vanājjhāsāyoti attho.

Purimantavivittatīti pubbhāgaviraho. Uppādato purimakoṭṭhāso hi idha purimanto. **Aparanteti** aparabhāge, bhāngato uddhanti attho. Udayabbayaparicchinno hi sabhāvadhammo. Yaṃ sandhāya vuttaṃ “anidhānagatā bhaggā, puñjo natthi anāgate”ti (mahāni. 10). **Sadā abhāvoti** na sadā abhāvapaṭiṭṭhāpanaṃ sabbakālampi natthīti, atha kho udayabbayaparicchinattā sadābhāvapaṭiṭṭhāpoti āha “**aniccalakkaṇa**”nti. **Sabhāvavijjahananti** bhāṅgappattimāha. Viparivattanaṃ uppādajārāvattāhi santānaṃ vinā na vikārāpattīti āha “**santānavikārāpatti vā**”ti.

Jātidhammatādīhīti jātijarābyādhimaraṇādisabhāvātāhi. **Aniṭṭhatīti** na iṭṭhatā, dukkhatīti attho. **Purimaṃ sāmāññalakkhaṇanti** “paṭipīḷanaṭṭhena”ti pubbe sāmāññato vuttaṃ dukkhalakkhaṇaṃ. Paccayavasena dukkhanākārena pavattamānānaṃ sabhāvadhammānaṃ dukkhaṃ puggalasseva vasena dukkhamatāti āha “**puggalassa piḷanato dukkhama**”nti. **Dukkhavacananti** “dukkha”nti satthu vacanaṃ.

“**Natthi etassa vasavattako**”ti iminā natthi etassa attāti anattāti imamattaṃ dasseti, “**nāpi idaṃ vasavattako**”nti iminā pana na attāti anattāti. **Attanoti** niyakajjhattaṃ sandhāya vadati. **Parasminti** tato aññaṃsmim̐. **Parassa ca attanīti** etthāpi eseva nayo. **Taṃ etassa natthīti** taṃ yathāvuttaparaparikkappaṭṭaṃ vasavattakaṃ etassa cakkhādīno natthi, etena catukoṭṭikasūññatāya saṅgaho daṭṭhabbo. “Suññaṃ taṃ tena vasavattanākārenā”ti iminā ubhayathāpi avasavattanaṭṭhe dassitabbe tattha tāva ekaṃ dassetuṃ “**parassā**”tiādiṃ vatvā puna “**atha vā**”tiādinā itaraṃ dasseti. Sāmi eva sāmiko, na sāmiko **assāmikoti** evaṃ atthe gayhamāne “assāmikato”ti padassa suññavisesanātāya payojanaṃ natthi. **Kāmakāriyanti** yathākāmakaraṇīyaṃ. **Avasavattanattaṃ visesetvā dasseti** samāsadvayatthasaṅgahato.

Sasantāne dhammānaṃ visadisuppatti idha bhāvasaṅkantigamaṇaṃ nāmāti āha “**santatiyaṃ**”

bhāvantaruppattiyevā’ti. Tathā visadisuppattiyam purimākāravigamo pakatibhāvavijahananti āha **“santatiyā yathāpavattākāravijahana**”nti. Bhavatīti vā bhāvo, avatthāviseso, tassa saṅkamanam **bhāvasaṅkanti**. Sabhāvadharmo hi uppādakkhaṇam ṭhitikkhaṇaṇa patvā bhijjatiṭi uppādāvattāyā jarāvattam, tato bhaṅgāvattam saṅkamatīti vuccati. Tathā saṅkamoto ca attalābhakkhaṇato uddham jarāmaranehi taṃsabhāvapariccāgo pakatibhāvavijahananti khaṇavasena cetam yojetabbaṃ. **Pubbāparavasenāti** ca khaṇānam pubbāparavasenāti attho sambhavati. **Ekatthattāti** samānādhikarāṇattā, na pana visesanavisesitabbhāvānam ekattā. “Cakkhum anicca”nti vutte “aniccam cakkhu”ntipi vuttameva hotīti “yam cakkhu, tam aniccam, yam aniccam, tam cakkhu”nti āpannamevāti āha **“aniccānam sesadhammānampi cakkhubhāvo āpajjati**”ti.

Tehi ca aniccadukkhalakkhaṇehi ca **anattalakkhaṇameva visesena dassitam** “yadaniccā, tam dukkham, yam dukkham, tadanattā”tiādīsu (saṃ. ni. 3.15, 45, 76, 85; 2.4.1, 2; paṭi. ma. 2.10) viya. **Dosalakkhaṇākāranidassanattho** dosassa lakkhitabbākāranidassanattho. **Evaṃ dukkhenāti** evaṃ nānappakārena akkhirogādidukkheṇa ābādhatāya. **Anattalakkhaṇadīpakānanti** anattatāpaññāpanassa jotakānam upāyabhūtānam. Na hi ghaṭabhedakaṇṭakavedhādivasena labbhamānā aniccadukkhatā sattānam ekantato anattatādhigamahetū honti. Paccayapaṭibaddhatābhiṇhasamapaṭiṭṭhānādivasena pana labbhamānā honti. Tathā hi cakkhādīni kammādimahābhūtādivasena paccayapaṭibaddhavuttīni, tato eva ahutvā sambhavanti, hutvā paṭiventīti aniccāni, abhiṇhasamapaṭiṭṭhātā dukkhāni, evaṃbhūtāni ca avasavattanato anattakānīti pariggahe ṭhitehi samupacitāññasambhārehi passitum sakkā.

Katham panetesam hutvā abhāvo jānitabboti? Khaṇe khaṇe aññathattadassanato. Tam katham nāyatīti? Yuttīti. Kā panettha yuttīti? Visesaggahaṇam. Yadi cakkhādīnam khaṇe khaṇe aññathattam na siyā, bahipaccayabhede yadidaṃ pacchā visesaggahaṇam, tam na siyā. Yassa hi tādisam khaṇe khaṇe aññathattam natthi, tassa asati bahipaccayavisesa katham pacchā visesaggahaṇam bhavēya, bhavati ca visesaggahaṇam. Tasmā atthi nesaṃ khaṇe khaṇe aññathattam yam saṅikam saṅikam vaḍḍhentaṃ pacchā pākāṭataram jāyatīti. Tathā hi sarīrassa tāva ānāpānānam anavatthānato parissamato ca visesaggahaṇam. Anavatthitā hi assāsapassāsā vātā vārena vārena pavattanato. Yadi hi assasite vā passasite vā sarīrassa koci pacchā viseso na siyā, na nesaṃ koci bhedo siyā, diṭṭho ca so. Tasmā assasitam sarīram aññathā hontam kamena tādisam avattham pāpuṇāti. Yā passāsassa paccayo hoti, passasite ca puna tatheva assāsassa paccayo hotīti ānāpānānam anavatthānatopi sarīrassa visesaggahaṇam aññathattasiddhi. Tathā parissamopī asati visese pacchā sarīrassa na siyā, yenāyam iriyāpathantarādīni sevanena parissamavinodanam karoti.

Atha vā rūpādibhedatopi visesaggahaṇam. Rūpagandharasaphassādīnāhi visesena yo sarīre anindriyabaddhesu ca khīrūdakavatthapupphaphalosadhidhaññādīnam pacchā viseso gayhati, so asati bahipaccayavisesa nesaṃ jarādivatthāsu vaṇṇabalādibhedo, rasavīriyavipākānubhāvabhedo ca khaṇe khaṇe aññathattam vinā kathamupalabbheyya. Yam pana tam dhammatārūpaṃ silādi, tattha kathanti? Tassāpi situṇhasamphassabhedato attheva visesaggahaṇam. Tam khaṇe khaṇe aññathattam vinā na yujjati. Sati ca rūpādibhede siddhova taṃnissayamahābhūtābhedaopi. Na hi nissayamahābhūtābhedenā vinā nissitābhedo sambhavati. Evaṃ tāva rūpadhammānam visesaggahaṇato khaṇe khaṇe aññathattam, tato ca hutvā abhāvasiddhi.

Arūpadhammānam pana ārammañādibhedena visesaggahaṇam. Yattha yattha hi ārammaṇe arūpadhammā uppajjanti, tattha tattheva te bhijjanti, na aññam saṅkamanti, ārammaṇadhammā ca yathāsakaṃ khaṇato uddham na tiṭṭhanti. Svāyamatto padīpādīudāharaṇena veditabbo. Aññe eva hi khaṇe khaṇe rūpādayo padīpājālaya, tathā khīradhārādīsu patantīsu, vāyumhi ca paharante samphassāni. Yathā cetesam khaṇe khaṇe aññathattam, kimaṅgam pana cittacetāsikānam. Kiñca saddabhedato, saddavisesatopi tannimittānam cittacetāsikānam khaṇe khaṇe aññathattam, tato visesaggahaṇam. Paṇaṇāhi gantham sīgham parivattentassa cittasamuttānānam saddānam bhedo diṭṭho. Na hi kāraṇābhedenā vinā phalābhedo atthi. Yathā tam vādītasaddānam, evaṃ ārammaṇābhedenā arūpadhammānam visesaggahaṇam. Teneva nesaṃ khaṇe khaṇe aññathattam veditabbaṃ. Jātibhūmisampayuttadhammābhedenā visesaggahaṇepi eseva nayo. Evaṃ rūpārūpadhammānam visesaggahaṇato khaṇe khaṇe aññathattasiddhi. Yato hutvā abhāvato cakkhādīni aniccānīti siddhāni, aniccattā eva abhiṇhasamapaṭiṭṭhānato dukkhāni, tato ca avasavattanato anattakānī. Tenāha bhagavā “yadaniccā, tam dukkham, yam dukkham, tadanattā”ti (saṃ. ni. 3.15, 45, 76, 85; 2.4.1, 2; paṭi. ma. 2.10).

Nirantaram pavattamānassāti abhiṇhasaddattham visesetvā vadati. **Dhātumattatāyāti** dhātumattābhāvena. **Samūhatoti** sasambhāracakkhādīpiṇḍato. **“Cakkhādīna**”nti idaṃ “samūhato”nti padaṃ apekkhitvā sambandhe sāmivacanam, “vinibbhujana”nti padaṃ apekkhitvā kammattheti veditabbaṃ. **Cattāripi ghanānīti** santatisamūhacikkārammaṇāghanāni. **Pavattarūpādiggahaṇatoti** ruppanādivasena pavattañca tam rūpādiggahaṇāñcāti pavattarūpādiggahaṇam, tatoti yojetabbaṃ. **Aniccādiggahaṇassa sabbhāvāti** rūpavedanādīññāto bhinnassa aniccādīññassa labbhamānattā. Tena satipi rūpādīatthānam aniccādībhāve ruppanādībhāvato aniccādībhāvassa bhedaṃ. Idāni tameva bhedaṃ nītatīraṇapariññāvisayatāya pākāṭam katum **“na hi**”tiādīmāha. **Nātidhāvītuntī** idha lakkhaṇalakkhaṇavantaṃ bhinnā vuttā. Tattha lakkhaṇārammaṇikavipassanāya khandhārammaṇatāvācanena abhinñāti

aññamaññavirodhāpādanena atidhāvituṃ na yuttaṃ. Kasmāti ce? Vuttaṃ “**te panākārā**”tiādi. Adhippāyopi cettha lakkhaṇānaṃ rūpādiākāramattatāvibhāvananti daṭṭhabbo. “Aniccaṃ dukkhaṃ anattā”ti hi saṅkhāre sabhāvato sallakkhentoyeva lakkhaṇāni ca sallakkhetīti. Yathā aniccāditto aniccatādīnaṃ vuttanayena bhedo, evaṃ aniccatādīnampi satipi lakkhaṇabhāvasāmaññe nānāññagocarātāya, nānāpaṭipakkhatāya, nānindriyādhiḥkatāya ca vimokkhamukhattayabhūtānaṃ aññamaññabhedoti dassento “**aniccanti ca gaṇhanto**”tiādimāha. Taṃ suviññeyyameva.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

155. Paccayayugaḷavasenāti ajjhattikabāhirapaccayadvayasena. **Ajjhattikabāhiravasena abbokāratoti** ajjhattikavasena ceva bāhiravasena ca asaṅkarato.

167. Visaṅkhāraninnassāti nibbānaṇassa. **Vinimuttasaṅkhārassāti** samucchedaṭṭhapaṭipassaddhivimuttīhi samukhena, tappaṭibaddhachandarāgappahānena ca suṭṭhu vinimuttasaṅkhārassa paramassāsabhāvena, gatibhāvena ca paṭiṭṭhānabhūte. “Nibbānaṃ arahato gatī”ti (paṭi. 339) hi vuttaṃ. **Ṭhitibhāvenāti** ca pāṭho. **Tamsacchikaraṇābhāveti** tassa nibbānassa sacchikaraṇābhāve. **Nītoti** pāpito, pakāsītoti attho.

Cuṇṇitanti bheditaṃ. **Tvameva kiṃ na jānāsīti** kiṃ tvaṃ na jānāsīyevāti attho. “Kiṃ tvaṃ ekaṃ nānaṃ jānāsi, kiṃ tvaṃ na jānāsi evā”ti evaṃ vikkhepaṃ karontaṃ paravādiṃ “**nanu nāte**”tiādinā sakavādī nibandhati. **Vibhajivāti** “rāgādīnaṃ khīṇante uppannattā”ti bhāvatthaṃ vibhajivā. Rāgādīnaṃ khayā na hontīti yojanā. Sasabhāvatā ca nibbānassa āpannā hotīti sambandho.

Nibbānārammaṇakaraṇena kāraṇabhūtena. Hetuatthe hi idaṃ karaṇavacanāṃ. Kilesakkhayamattataṃ vā nibbānassa icchato kilesakkhayena bhavitabbanti yojanā.

Evaṃ kilesakkhayamatte nibbāne khepetabbā kilesā bahuvadhā nānappakārā, maggo ca odhiso kilese khepeti. Svāyaṃ “katamaṃ kilesakkhayaṃ nibbānaṃ ārammaṇaṃ katvā katame kilese khepetī”ti purimapucchādvayameva vadati. **Tadevāti** yaṃ “avijjātaṇhānaṃ kiñci ekadesamattampi”ti vuttaṃ, tadeva.

Ettha ca yāyaṃ “kilesakkhayova nibbāna”nti nibbānassa abhāvatācodanā, tatrāyaṃ āgamato yuttito cassa bhāvābhāvavibhāvanā. Tañhi bhagavatā –

“Atthi, bhikkhave, ajātaṃ abhūtaṃ akataṃ asaṅkhata”nti (udā. 73; itivu. 43).

“Atthi, bhikkhave, tadāyatanāṃ, yattha neva pathavī na āpo na tejo na vāyo”ti (udā. 71) –

Ca ādinā, tathā –

“Gambhīro duddaso duranubodho santo paṇīto atakkāvacarō nipuṇo paṇḍitavedanīyo”ti (ma. ni. 2.337; saṃ. ni. 1.172; mahāva. 7-8) –

“Asaṅkhatañca vo, bhikkhave, desessāmi asaṅkhatagāminiñca paṭipadaṃ, anataṃ, anāsavaṃ, saccaṃ, pāraṃ, nipuṇaṃ, sududdasaṃ, ajajjaraṃ, dhuvaṃ, apalokitaṃ, anidassanaṃ, nippapañcaṃ, santaṃ, amataṃ, paṇītaṃ, sivaṃ, khemaṃ, taṇhākkhayaṃ, acchariyaṃ, abbhutaṃ, anītikaṃ, anītikadhammaṃ, nibbānaṃ, abyābajjhaṃ, virāgaṃ, suddhiṃ, muttiṃ, anālayaṃ, dīpaṃ, leṇaṃ, tāṇaṃ, saraṇaṃ, parāyaṇaṃ vo, bhikkhave, desessāmi parāyaṇagāminiñca paṭipada”nti (saṃ. ni. 4.377) –

Evamādīhi ca suttapadehi “appaccayā dhammā, asaṅkhatā dhammā (dha. sa. dukamātikā 7), sabbañca rūpaṃ asaṅkhatā ca dhātū”tiādihi (dha. sa. 1192, 1198, 1200) abhidhammapadesehi ca paramatthabhāveneva desitaṃ. Na hi sabhāvavirahitassa abhāvamattassa gambhīrāsaṅkhatādibhāvo abyākatadhammādibhāvo ca yutto, vutto ca so. Tasmā na abhāvamattaṃ nibbānaṃ.

Api cāyaṃ abhāvavādī evaṃ pucchitabbo – yadi kilesābhāvo nibbānaṃ, svāyamabhāvo eko vā siyā aneko vā? Yadi eko, ekeneva maggena kato sacchikato ca hotīti uparimānaṃ maggānaṃ niratthakatā āpajjati. Na hi ekaṃ anekehi kammappavattehi sādhetabbaṃ diṭṭhaṃ. Atha siyā ekova so kilesābhāvo, na pana maggehi katabbo, atha kho sacchikatāboti. Evaṃ sati suṭṭhutaṃ maggassa niratthakatā āpajjati kilesānaṃ appahānato. Akaronto ca maggo kilesābhāvaṃ tassa sacchikiriyāya kamattaṃ sādheyya, atha maggānaṃ saṃyojanattayappahānādipaṭinīyatakiccatāya pahāyakaṃ vibhāgena kilesābhāvabhedo, evaṃ sati vinā

sabhāvabhedam bahubhāvo natthīti bahubhāvatāpadesenassa sasabhāvatā āpannā. Athāpi siyā ‘‘yesam abhāvo, tesam bahubhāvena bahubhāvopacāro’’ti, evaṃ sati yesam abhāvo, tesam sabhāvatāya sasabhāvopacāropi siyā. Tathā tesam kilesasaṅkhatādītāya kilesasaṅkhatādibhāvā ca siyuṃ, na cetam yuttanti na tesam bahubhāvopacāro yutto. Ekabhāvopi cassa asabhāvatāya eva vattum na sakkāti ce? Na, abhāvasāmaññāto, abhāvasāmaññena abhedasamaññāya ekattaniddeho. Sati ca ekatte pubbe vuttadosānativatti.

Bahubhāve ca sasabhāvatā siddhā. Yādipi siyā yathā bahubhāvo sasabhāvataṃ, evaṃ sāmaññena sasabhāvatā bahubhāvaṃ na byabhicareyyāti sasabhāvapakkehi nibbānassa bahubhāvo āpajjatīti? Taṃ na, kasmā? Tathā sāmaññābhedato. Na hi evaṃ vattum labbhā yathā kharabhāvo sasabhāvataṃ na byabhicarati, evaṃ sasabhāvataṃ kharabhāvaṃ na byabhicareyyāti. Evañhi sati tadaññasabbadhammābhāvappasaṅgo siyā, tasmā bahubhāvo sasabhāvataṃpekkho, na sasabhāvatā bahubhāvāpekkhāti na sasabhāvassa nibbānassa bahubhāvāpatti. ‘‘Ekañhi saccaṃ na dutiyamatthi (su. ni. 890; mahāni. 119), ekā niṭṭhā na puthuniṭṭhā’’tiādivacanato.

Api cettha kilesābhāvo nāma rāgādīnaṃ samucchedo accantappahānaṃ anuppādanirodho. Tassa ca ekatte ekeneva maggena sādhetabbatā kiccavisesābhāvatoti dassanādimaggavibhāgo na siyā. Icchito ca so odhisova kilesānaṃ pahātābhattā. So ca maggavibhāgo saddhādīnaṃ indriyānaṃ nātittikkhatikkhatikkhataratikkhatamabhāvena ekasmimpi samuccheddappahānāyogyabhāve sacchikiriyāvisesena hotīti nibbānassa sasabhāvataṃyāyeva yutto. Abhāvo pana kilesānaṃ maggena kātabbo siyā ‘‘mā maggassa niratthakatā ahoṣī’’ti, na sacchikātabbo. Ko hi tassa sabhāvo, yo tena sacchikariyeyya. So ca kilesābhāvo ekeneva maggena sādhetabbo siyā, na catūhi ‘‘mā catubhāvanibbānatāpatti, nibbānavisesāpatti ca ahoṣī’’ti. Tato dassanādimaggavibhāgo na siyāti sabbam āvattati.

Yadi ca abhāvo bhāvassa siyāti tassa bhāvadhammatā icchitā, evaṃ sati yathā saṅkhatadhammassa tassa jarāmarāṇādīnaṃ viya saṅkhatadhammatāpi āpannā, evaṃ bahūnaṃ kilesānaṃ dhammassa tassa bahubhāvādippasaṅgopi dunnivāroti ataṃsabhāvassa asaṅkhatassekassa sasabhāvassa nibbānabhāvo vedītabbo.

Yadi evaṃ kasmā ‘‘rāgakkhāyo dosakkhāyo mohakkhāyo’’ti (saṃ. ni. 4.315, 330) vuttanti? Khayena adhigantabbattā. Khāyo hi ariyamaggo. Yathāha ‘‘khāye ñāṇaṃ, anuppāde ñāṇa’’nti (dha. sa. dukamātikā 142). Tena rāgādikkhāyapariyāyena ariyamaggena adhigantabbato ‘‘paramatthaṃ gambhīraṃ nipuṇaṃ duddasaṃ duranubodhaṃ nibbānaṃ rāgādikkhāyo’’ti vuttaṃ. Rāgādippahānamukhena vā tathā pattabbato, yathā aññatthāpi vuttaṃ ‘‘madanimmaddano pipāsavinayo’’tiādi (a. ni. 4.34; itivu. 90).

Apica yathā pariññeyyatāya sauttarānaṃ kāmānaṃ rūpānañca paṭipakkhabhūtaṃ tabbidhurasabhāvaṃ nissaraṇaṃ paññāyati, evaṃ sasabhāvānaṃ sabbesampi saṅkhatadhammānaṃ paṭipakkhabhūtena tabbidhurasabhāvena nissaraṇena bhavitabbaṃ. Yañca tannissaraṇaṃ, sā asaṅkhatā dhātu. Kiñca bhiyyo – saṅkhatadhammāraṇaṃ vipassanāññānaṃ api anulomaññānaṃ kilese tādāṅgavasena pajahati, na samucchedavasena pajahitum sakkoti. Tathā sammutisaccāraṇaṃ paṭhamajjhānādīsu ñāṇaṃ vikkhambhanavaseneva kilese pajahati, na samucchedavasena. Iti saṅkhatadhammāraṇaṃ, sammutisaccāraṇaṃ ca ñāṇassa kilesānaṃ samuccheddappahāne asamatthabhāvato tesam samuccheddappahānakarassa ariyamaggaññānaṃ tadubhayaviparītasabhāvena āraṇaṇena bhavitabbaṃ, sā asaṅkhatā dhātu. Tathā ‘‘atthi, bhikkhave, ajātaṃ abhūtaṃ akataṃ asaṅkhatā’’nti (udā. 73; itivu. 43) idaṃ nibbānassa paramatthato atthibhāvajotakaṃ vacanaṃ aviparītatthaṃ bhagavatā bhāsītā. Yañhi bhagavatā bhāsītaṃ, taṃ aviparītatthaṃ yathā taṃ ‘‘sabbe saṅkhārā aniccā, sabbe saṅkhārā dukkhā, sabbe dhammā anattā’’ti (dha. pa. 277-279; theragā. 676-678; netti. 5), tathā nibbāna-saddo katthaci visaye yathābhūtaparamatthavisayo upacāravuttisabbhāvato seyyathāpi sīha-saddo. Atha vā attheva paramatthato asaṅkhatā dhātu itaratabbiparītavimuttisabhāvattā seyyathāpi ‘‘pathavīdhātu vedanā cā’’ti evamādihi nayehi yuttitopi asaṅkhatāya dhātuyā paramatthato atthibhāvo vedītabbo.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pañhapucchakavaṇṇanā

168. Kiñcīti kiñci āraṇaṇaṃ. Ālambanatoti āraṇaṇakaraṇato.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Āyatanavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Dhātuvibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyavaṇṇanā

172. Abhidhamme ca āgatāti imasmiṃ dhātuvibhaṅge abhidhammabhājanīyapañhapucchakesu, nikkhepaṇḍadhammahadayavibhaṅgādīsu ca desanāruḷhā. Yathā pana suttante abhidhamme ca āgatā khandhādayo suttante desitānīyāmena khandhavibhaṅgādīsu suttantabhājanīyavasena vibhattā, evamidhāpi cakkhuhātādayo suttantabhājanīyavasena vibhajittabā siyumu. Tattha khandhādīnaṃ sabbasaṅgāhako abhidhammadesanāvisiṭṭho suttante āgato añño desetabbākāro natthīti te rūpakkhandhādivaseneva suttantabhājanīye desitā, dhātūnaṃ pana so atthīti te tiṇṇaṃ dhātuchakkānaṃ vasena idha desitāti dassento āha “**suttantesveva...pe... vibhattanti veditabba**”nti. Tenāha aṭṭhakathāyaṃ “sabbā dhātuyo chahi chahi dhātūhi saṅkhipitvā”ti.

Kathaṃ pana chasu chasu dhātūsu aṭṭhārasannaṃ dhātūnaṃ samavarodhoti? Sabhāvanissayadvārārammaṇasampayogasāmaññato. Tattha paṭhamachakke tāva pathavītejavāyodhātuyo sabhāvato phoṭṭhabbadhātu. Āpodhātuākāsadhātuyo dhammadhātuekadeso. Viññāṇadhātu sattaviññāṇadhātuyo. Catudhātuggahaṇena cettha tadāyattavuttikā nissayāpadesena, viññāṇadhātuyā dvārārammaṇabhāvena vā avasiṭṭhā rūpadhātuyo samavaruddhā, viññāṇadhātuggahaṇena taṃsāmpayogato dhammadhātuekadesoti evaṃ sabbadhātusamavarodho daṭṭhabbo. Dutīye chapi dhātuyo sabhāvato, dhammāyatānekadeso, taṃsāmpayogato sattaviññāṇadhātuyo, yathārahaṃ tesāṃ nissayadvārārammaṇabhāvato avasiṭṭhadhātuyo samavaruddhā. Tatiyachakkepi eseva nayo. Evamettha chasu chasu dhātūsu aṭṭhārasannaṃ dhātūnaṃ samavarodho daṭṭhabbo. Tena vuttaṃ “sabbā dhātuyo chahi chahi dhātūhi saṅkhipitvā”ti.

Suññoti attasuñño, tena sasabhāvātāya ca idha dhātuvohāroti āha “**suññe sabhāvamatte niruḷho dhātusaddo**”ti. Taṃtaṃbhūtāvivittatā rūpapariyantova ākāsoti yehi vivitto, yesaṅca paricchedo, tehi asamphuṭṭhatā tesāṃ byāpakabhāve sati na hotīti āha “**catūhi mahābhūtehi abyāpitabhāvo**”ti. Paricchinnavuttīni hi bhūtānīti.

173. Avayavanimutto samudāyo nāma koci natthīti purimatthaṃ asambhāvento “**dve eva vā**”tiādinā samudāyena vinā dutiyatthamāha. **Paccattaṃ attani jātataṃ** pāṭipuggalikataṃ.

Pāṭiyekko koṭṭhāsoti vā lomādiitarakoṭṭhāsehi asammisso viṣuṃ eko pathavīkoṭṭhāsoti attho.

Payoganti bhāvanāpayogaṃ. **Vīriyanti** bhāvanānippadhakāṃ ussāhaṃ. **Āyūhananti** tādisaṃ cetanaṃ.

Dhātupaṭikkūlavāṇṇamanasikārānanti dhātumanasikārapaṭikkūlamanasikāraṇṇamanasikārānaṃ. **Abyāpāratāyāti** “ahametaṃ nippādemi, mama eṣā nippādanā”ti cetanārahitatāya. **Karontīti** ābhogapaccavekkhaṇāni uppādentī.

Lakkhaṇavasenāti sabhāvavasena. So pana yasmā pathavīdhātuyā kakkhaḷakharatā hotīti āha “**kakkhaḷaṃ kharigatantiādivacanaṃ sandhāya vutta**”nti.

Vekantakaṃ nāma sabbalohacchedanasamatthaṃ lohaṃ. Tathā hi taṃ vikantati chindatīti vikantaṃ, vikantameva vekantakanti vuccati. **Lohasadisanti** lohākāraṃ lohamalaṃ viya ghanasahitaṃ hutvā tiṭṭhati. Tāpetvā tālitaṃ pana chinnaṃ chinnaṃ hutvā visarati, mudu maṭṭhaṃ kammaniyaṃ vā na hoti, tena “**lohavijātī**”ti vuccatīti. **Tiputambādīhīti** tiputambe missetvā kataṃ **kāpsalohaṃ**, sīsataṃbe missetvā kataṃ **vaṭṭalohaṃ**, jasadatambe missetvā kataṃ **ārakūṭaṃ**. Yaṃ pana kevalaṃ jasadadhātuviniggaṭaṃ, yaṃ “pittala”ntipi vadanti, taṃ idha nādhīpetāṃ, yathāvuttamissakameva pana gahetvā “**kittima**”nti vuttaṃ.

Nidassanamattanti muttānaṃ jātito anekabhedatā vuttaṃ. Tathā hi hatthikumbhaṃ varāhadāṭhaṃ bhujāṅgasīsaṃ valāhakūṭaṃ veṇupabbaṃ macchasiro saṅkho sippīti aṭṭha muttāyoniyo. Tattha **hatthikumbhajā** pītavaṇṇā pabhāhīnā. **Varāhadāṭhajā** varāhadāṭhavaṇṇāva. **Bhujāṅgasīsajā** nilādivaṇṇā suvisuddhā, vaṭṭalā ca. **Valāhakajā** bhāsurā dubbibhāgarūpā rattibhāge andhakāraṃ vidhamantā tiṭṭhanti, devūpabhogā eva honti. **Veṇupabbajā** kāraphalasaṃmānaṇṇā, na bhāsurā, te ca veḷavo amanussagocare eva padese jāyanti. **Macchasiisajā** pāṭhināpiṭṭhisamānaṇṇā, vaṭṭalā, laghavo ca honti pabhāvīhīnā, te ca macchā samuddamajjīheya jāyanti. **Saṅkhajā** saṅkhoracchavivaṇṇā, kolappamāṇāpi honti pabhāvīhīnāva. **Sippijā** pana pabhāvisesayuttāva honti nānāsaṅghānā. Evaṃ jātito aṭṭhavidhāsu muttāsu yā macchasaṅkhasippijā, tā sāmuddikā. Bhujāṅgajāpi kāci sāmuddikāti vadanti, itarā asāmuddikā. Tena vuttaṃ “**sāmuddikamuttāti nidassanamattametāṃ, sabbāpi pana muttā muttā evā**”ti. Bahulato vā aṭṭhakathāyaṃ etaṃ vuttaṃ “muttāti sāmuddikamuttā”ti. Bahulañhi loke sāmuddikāva muttā dissanti. Tatthāpi sippijāva, itarā kadāci kācīti.

174. Idha natthi niyamo kevalaṃ dravabhāvasseva adhippetattā.

175. Nisitabhāvenāti santāpanādivasappavattena tikhiṇabhāvena. Usmākārañhi nisānaṃ idha nisitabhāvo. **Pākatikoti**

sābhāviko kāyusmāti adhippeto. **Sadāti** sabbakālaṃ yāva jīvitindriyaṃ pavattati. **Petaggi** nijjhāmatanḥikapetaggi. **Idhāti** bāhiratejodhātukathāyaṃ.

176. Vāyanaṃ bījanaṃ, taṃ pana thāmasā pavattīti āha “**savegagamanavasena**”ti. **Samudīraṇaṃ** allaparisosanaṃ, bhūtasāṅghātassa desantarupattihetubhāvo vā.

177. Bhitticchiddādivasena labbhamānaṃ ajaṭākāsaṃ nissāyeva paricchedākāsassa parikkammakaraṇanti āha “**ajaṭākāsassa ca kathitata**”nti.

179. Sukhadukkhaphoṭṭhabbasamuṭṭhāpanapaccayabhāvenāti iṭṭhāniṭṭhaphoṭṭhabbānaṃ nibbattakabhūtena paccayabhāvena. Kassa pana so paccayabhāvoti āha “**sarīraṭṭhakautussā**”ti. **Paccayabhāvenāti** ca hetumhi karaṇavacanaṃ. Tena hi karaṇabhūtena sukhadukkhaphoṭṭhabbānaṃ yathāvuttasamatthā hotīti. “**Tathevā**”ti iminā “yathābalaṃ sarīrekadesasakalasarīra”nti idaṃ anukaḍḍhati. **Evanti** attano phalūpacārasiddhena pharaṇappakārena. **Etesanti** sukhādīnaṃ. “**Oḷārikappavatti eva vā pharaṇa**”nti iminā nirupacāraṃ etesaṃ pharaṇaṭṭhaṃ dasseti. **Ubhayavatoti** sukhadukkhavato, somanassadomanassavato ca, pharaṇāpharaṇaṭṭhānavato vā.

181. Ettha vuttaṃ saṅkappanti etasmiṃ “saṅkappo kāmo”tiādike (mahāni. 1; cūḷani. ajitamāṇavapucchāniddeśa 8) niddesapadesa vuttaṃ saṅkappaṃ. Tattha hi kilesakāmo vā “saṅkapparāgo purisassa kāmo”tiādīsu (a. ni. 6.63; kathā. 513) viya. Vatthukāmassa tathā tathā saṅkappanato parikkappanato “saṅkappo”ti vutto, na vitakkoti ayamettha attho vutto. Ṭṭkāyaṃ pana vitakkavasena atthaṃ dassetuṃ “**sopi hī**”tiādi vuttaṃ. Tatrāpi purimo evattho adhippetoti ce, sampiṇḍanatto **pi**-saddo niratthako siyā, “kilesasanthavasambhavato”ti ca na vattabbaṃ siyā, parato ca “byāpādavacanena byāpādivitakkaṃ dasseti”ti vakkhati. **Kilesakāmo vibhatto** kilesasampayuttatīti adhippāyo. **Kāmapaṭibaddhāti** ettha **kāma**-saddena vatthukāmāpi saṅgahitāti daṭṭhabbā.

182. Ubhayattha uppannoti sattesu, saṅkhāresūti ubhayattha uppanno, sattākāro, saṅkhārākāroti vā ārammaṇassa ubhayākāraggaṇavasena uppanno. Kammaṭṭhāyaviseso, kammaṭṭhāyaviseso, kammaṭṭhāyaviseso ca kammaṭṭhāyaviseso dassetuṃ “**abhijjhāsaṃyogena**”tiādi vuttaṃ. Tathā vihiṃsāya vihiṃsāvittakkaṃ dassetiyojanā. **Vihimsāyāti** ca vihiṃsāvacanena attho. **Yathāsambhavaṃ pāṇātipātādivasena**ti ādi-saddena adinnādānamusāvādapesuññapharusavācāsamphappalāpe saṅgaṇhāti. **Sabba...pe... saṅgāhakehi** kāmanekkhāmmadhātūhi. **Dve dveti** byāpādivihimsādhātuyo, abyāpādivihimsādhātuyo ca. “**Etthāti paṇā**”tiādīnaṃ saṃkilesavodānānaṃ saṅkarabhāvassa aṇiṭṭhāpajjanassa ca dassanena purimaṃyeva atthaṃ byatirekamukhena sampādeti.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

183. Āveṇikattho atisayattho ca visesasaddo hotīti tadubhayaṃ dassetuṃ “**puggalantarāsādhāraṇaṃ, nīlādisabbarūpasādhāraṇaṇicā**”ti vuttaṃ. Asādhāraṇakāraṇenāpi hi niddeso hoti yathā “bherisaddo, yavaṅkuro”ti. Atisayakāraṇenāpi yathā “atītānāgatapaccuppannānaṃ kammāsādhāraṇānaṃ thānaso hetuso vipākaṃ yathābhūtaṃ pajānāti”ti (kathā. 355; paṭi. ma. 2.44). **Dhātuattho evāti** “dhātu”iti imassa dhātusaddasseva attho. Dhātuvacaniyo hi attho upasaggena jotiyati.

Purimena asadisō vidhānadhāraṇatthānaṃ pākāṭo bhedoti. **Visabhāgalakkhaṇā** visadisāsabhāvā **avayavā** bhāgā, tesu.

Yathāsambhavanti kiriyāmanodhātu upanissayaṅgiyā, vipākamanodhātu vipākamanoviññāṇassa anantarādīnāpi, itarassa sabbāpi upanissayaṅgiyāva. Dhammadhātu pana vedanādikā saḥajātā saḥajātādīnā, asaḥajātā anantarādīnā, upanissayena ārammaṇādīnā ca manoviññāṇassa paccayoti evaṃ manodhātudhammadhātūnaṃ manoviññāṇassa hetubhāvo yathāsambhavaṃ yojetabbo. Dvārābhūtanāpi sutte “manodhātu”ti vuccatīti āha “**dvārābhūtanāvasena vā**”ti. Tassā manodhātuyā manoviññāṇassa hetubhāvo yathāsambhavaṃ yojetabboti sambandho.

Purimanayenāti visesanaṃ dutiyanayassa hīnattikavaseneva vibhattatā. Nānādhātūnaṃ cakkhuhātūādīnanti sambandho.

Na hi dve manoviññādhātuyo santi aṭṭhārasadhātuvibhāgadassaneti adhippāyo. Khandhāyatanadhātindriyānaṃyeva vasena saṅkhepādivibhāgadassanaṃ tesāṃ bahulaṃ pariññeyyadhammasaṅgaṇhanato. Saccadesanā pana atisaṃkhitabhāvato yevettha bahikatā.

Nijjivassātiādi visesato sattaṣuññatādīpanatthā dhātudesanāti katvā vuttaṃ. Purimanayo aññesampi kamavuttīnaṃ

dhātūnaṃ sambhavatīti adhippāyena vuttoti “**manodhātuyeva vā**”tiadinā dutiyanayo vutto. Tattha **avijjamānepi purecarānucarabhāveti** purecarānucarābhisandhiyā abhāvepi kevalaṃ anantarapubbakālaanantarāparakālatāya manodhātu purecarānucarā viya daṭṭhabbātī vuttā.

“**Aññaṃ aggahetvā pavattituṃ asamatthatāyā**”ti etena viññāṇassa ekantasārammaṇatādassanena “ārammaṇena vinā sayameva nīlādībhāsaṃ cittaṃ pavattati”ti evaṃ pavattitaṃ viññāṇavādaṃ paṭisedheti.

184. Ekanānasantānagatānanti ekasantānagatānaṃ abhinnaśantānagatānaṃ dvārānaṃ, nānasantānagatānaṃ bhinnasantānagatānaṃ ārammaṇānanti yojanā. **Ekanānājātikattāti** cakkhādiekekajātikattā dvārānaṃ, nīlādiekekajātikattā ārammaṇānaṃ.

Cakkhādi ekampi viññāṇassa paccayo hoti, rūpādi pana anekameva saṃhatanti imassa vā atthavisesassa dassanathaṃ cakkhurūpādīsu vacanabhedo kato. Kiṃ pana kāraṇaṃ cakkhādi ekampi viññāṇassa paccayo hoti, rūpādi pana anekamevāti? Paccayabhāvavisesato. Cakkhu hi cakkhuvīññāṇassa nissayapurejātaindriyavippayuttapaccayehi paccayo hontaṃ atthibhāveneva hoti tasmīṃ satī tassa bhāvato, asati abhāvato, yato taṃ atthiavigatapaccayehissa paccayo hotīti vuccatīti. Taṃnissayatā cassa na ekadesena allīyanavasena icchitabbā arūpabhāvato, atha kho garurājādīsu sissarājapurisādīnaṃ viya tappātibaddhavuttitāya. Itare ca paccayā tena tena visesena veditabbā. Svāyaṃ paccayabhāvo na ekasmīṃ na sambhavatīti ekampi cakkhu cakkhuvīññāṇassa paccayo hotīti dassetuṃ pāliyaṃ “cakkhuṇca paṭicca”ti ekavacanāniddeso kato.

Rūpaṃ pana yadipi cakkhu viya purejātaatthiavigatapaccayehi paccayo hoti puretaraṃ uppannaṃ hutvā vijjamānakkhaṇeyeva upakārakattā, tathāpi anekameva saṃhataṃ hutvā paccayo hoti ārammaṇabhāvato. Yañhi paccayadhammaṃ sabhāvabhūtaṃ, parikappitākāramattaṃ vā viññāṇaṃ vibhāventāṃ pavattati, tadāññesaṇca satipi paccayabhāve so tassa sārammaṇasabhāvato yaṃ kiñci anālabhivā pavattituṃ asamatthassa olubha pavattikāraṇatāya ālambanīyato ārammaṇaṃ nāma. Tassa yasmā yathā yathā sabhāvūpaladdhi viññāṇassa ārammaṇapaccayalābho, tasmā cakkhuvīññāṇaṃ rūpaṃ ārabha pavattamānaṃ tassa sabhāvaṃ vibhāventameva pavattati. Sā cassa indriyādīnavuttikassa ārammaṇasabhāvūpaladdhi na ekadvikalāpagatavaṇṇavaseneva hoti, nāpi katipayakalāpavaṇṇavasena, atha kho ābhogānurūpaṃ āpāthagatavaṇṇavasenāti anekameva rūpaṃ saṃhaccakāritāya viññāṇassa paccayo hotīti dassento bhagavā “rūpe cā”ti bahuvacanena niddisi.

Yaṃ pana “rūpāyatanaṃ cakkhuvīññādhātuyā, taṃsāmpayuttakānaṇca dhammānaṃ ārammaṇapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 1.1.1) vuttaṃ, taṃ kathanti? Tampi yādīsaṃ rūpāyatanaṃ cakkhuvīññāṇassa ārammaṇapaccayo, tādisameva sandhāya vuttaṃ. Kīdisaṃ pana tanti? Samudītanti pākaṭoyamatto. Evaṇca katvā yadeke vadanti “āyatanaśallakkhaṇavasena cakkhuvīññāṇādayo śallakkhaṇārammaṇā, na dabyasallakkhaṇavasenā”ti, taṃ yuttameva hoti. Na cettha samudāyārammaṇatā āsaṅkitabbā samudāyābhogasseva abhāvato, samudītā pana vaṇṇadhammā ārammaṇapaccayā hontī. Kathaṃ pana paccekaṃ asamatthā samudītā ārammaṇā hontī, na hi paccekaṃ daṭṭhuṃ asakkontā andhā samudītā passantīti? Nayidamekantikaṃ viṣuṃ asamatthānaṃ sivikāvahanādīsu samatthatāya dassanato. Kesādīnaṇca yasmīṃ ṭhāne ṭhitānaṃ paccekaṃ vaṇṇaṃ gahetuṃ na sakkā, tasmīmyeva ṭhāne samudītānaṃ taṃ gahetuṃ sakkāti bhīyyopi tesāṃ saṃhaccakāritā paribiyattā. Etena kiṃ cakkhuvīññāṇassa paramānurūpaṃ ārammaṇaṃ, udāhu taṃsamudāyotiādīkā codanā paṭikkhittā veditabbā. “Sotaṇca paṭicca sadde cā”tiādīsipi ayameva nayo.

Evampi attho labbhatīti “manodhātuyāpi”ti pi-saddena na kevalaṃ javanapariyosānā manovīññādhātuyeva sampiṇḍiyati, atha kho tadārammaṇabhavaṅgasāṅkhātāpi sampiṇḍiyatīti evampi attho labbhati, sambhavatīti attho. **Evaṃ satīti** evaṃ aññaṃmanodhātupavattiyā oraṃ pavattacittānaṃ manovīññādhātutādassane satī. Satipi manaso sambhūtabhāve manodhātuyā manovīññādhātubhāvappasaṅgo na hotiyeva taṃsabhāvasseva manovīññādhātubhāvena niddiṭṭhattā. Idāni tamevatthaṃ “**pañcaviññādhātumanodhātū**”tiadinā pākaṭataraṃ karoti. **Tabbidhurasabhāvenāti** pañcaviññādhātūhi visadisasabhāvena. **Uppattiṭṭhānena** cāti manodhātukiriyamanovīññādhātūādīhi paricchinnena uppajjanaṭṭhānena ca. Idāni ekataggahaṇaṃ vināpi yathāvuttassa atthassa sambhavaṃ dassetuṃ “**anupanītepi**”tiādi vuttaṃ. Tattha **sāmaññavasenāti** sadisatāvasena. **Tassāti** bhavaṅgānantaraṃ uppannacittassa. **Amanovīññādhātubhāvāsiddhitoti** manodhātubhāvāsiddhito. Na hi “manovīññādhātuyāpi uppajjitvā niruddhasamanantaraṃ uppajjati cittaṃ...pe... tājā manovīññādhātū”ti idaṃ vacanaṃ bhavaṅgānantaraṃ uppannacittassa manodhātubhāvaṃ sādheti. Siddhe hi manodhātubhāve taṃ tassa nivattakaṃ siyāti adhippāyo. Manovīññādhātuyā pana uppannassa cittassa manovīññādhātubhāvādīpakaṃ vacanaṃ tādisāya manodhātuyāpi manovīññādhātubhāvameva dīpeyyāti kathaṃ tassā nivattakaṃ siyāti āha “**na hi yaṃ codiyati, tadeva parihārāya hotī**”ti.

Yadi evaṃ pañcadvārāvajjanassa manovīññādhātubhāvāpatti evāti codanaṃ manasi katvā āha “**manodhātuyāpi**”tiādi. Pañcaviññāṇehi manodhātūhi ca viṣiṭṭho sabhāvo **pañcaviññāṇa...pe... sabhāvo**, tassa vasena. **Cutipaṭisandhibhavaṅgānanti** tadārammaṇampi bhavaṅgantogadhaṃ katvā vuttaṃ. **Javanāvasānānīti** vā

javanārammaṇattā tadārammaṇampi gahitaṃ daṭṭhabbaṃ. Tenevāha “**chadvārikacittehi vā**”tiādi.

Visuṃ kātuṃ yuttanti āvajjanampi yadipi rūpādivisayaṃ hoti, javanaṃ viya ārammaṇarasānubhavanaṃ pana na hotīti edise thāne visuṃ kātabbameva. **Mano cāti ca-saddo** “manañca paṭiccā”tiādīsu viya na sampiṇḍanatto, atha kho byatirekattho daṭṭhabbo.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pañhapucchakavaṇṇanā

Heṭṭhā vuttanayattāti dhammadhātumanoviññādhātūnaṃ “pañcapanṇāsa kāmāvacaradhamme ārabha rajjantassā”tiādinā (vibha. aṭṭha. 150; 168) parittārammaṇādibhāve dassiyamāne “cittupādarūpavasena taṃ taṃ samudāyaṃ ekekaṃ dhammaṃ katvā”tiādinā (vibha. mūlaṭī. 150) tadatthassa khandhavibhaṅgavaṇṇanādīsu vuttanayattā.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dhātuvibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Saccavibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyavaṇṇanā

Uddesavaṇṇanā

189. Saccavinimuttaṃ natthi pavattinivattitadubhaya hetusandassanavasena pavattanato. **Saccesu kamatīti** saccesu visayabhūtesu pavattati. Desetabbatthavisayā hi desanāti. **Etesu kamatīti** etesu ariyasaccesu pariññādikiccasādhana vasena pavattati. “Silasamādhīpaññāsāṅkhāta”nti vuttaṃ atthasabhāvaṃ kamanakiriyāya kattubhāvena gahitanti pākaṭataraṃ katvā dassetuṃ “**kiṃ kamatī**”ti pucchati. **Tabbohārenāti** tadupacārena. Etena nippariyāyena atthasabhāvaṃ sāsanaṃ, pariyāyena vacanasabhāvanti dasseti.

Taṃsabhāvāti dukkhādisabhāvā. **Amusāsabhāvāti** bādhanādibhāvena bhūtasabhāvā. **Aññākārarahitāti** abādhanādiākāravivittā. **Dvidhāti** dukkhadukkhataṅgānimitatāhi. Rāgādikilesapariḷāho **kilesadāho**. Santānassa avipphārikatākaraṇaṃ **puggalahimsanaṃ**. **Attano eva tikkhībhāvoti** saṅkhatadhammassa attano sabhāveneva rujāvahatikkhabhāvo. **Sarasenevāti** sabhāveneva. Sampiṇḍakassa samudayassa, kilesasantāparahitassa maggassa, avipariṇāmassa nirodhassa dassanena yathāsāṅkhyāṃ dukkhassa saṅkhatasantāpavipariṇāmatthā āvi bhavanti āha “**itare yathākkamaṃ samudayamaggaṇirodhadassanehi āvibhavanākārā**”ti. **Byāpetvāti** bhavādīsu nānārammaṇesu ca viṣaṭā hutvā. Anekathattā dhātūnaṃ “**ūhanaṃ rāsikaraṇa**”nti vatvā puna tadatthaṃ vīvarati “**dukkhanibbattana**”nti. Ekavokārabhāvepi hi rāsibhūteva dukkhaṃ nibbattati anekadhammasamūhato, pageva catupañcavokārabhāvesu. Ettha ca byāpanatthaṃ ākāraṃ, tassa ca ya-kārāgamaṃ katvā sampiṇḍanattaṃ **āyūhananti** padaṃ vedītabbaṃ. **Nidadānti** dukkhassa ekantakāraṇattā taṃ nidassentaṃ viya janetīti dassento “**idaṃ taṃ dukkha**”ntiādimāha. **Dukkha...pe... āvi bhavati** rogaḍassanena viya roganidānaṃ. **Samyoga...pe... dassanehīti** samyogaṭṭho visamyogasabhāvassa nirodhassa, palibodhaṭṭho niyyānasabhāvassa maggassa dassanena āvi bhavati attho. **Teti** samyogapalibodhaṭṭhā.

Etthāti etasmiṃ ārammaṇabhūte sati. Samudayato viveko **vivekaṭṭho**. Nirodho ca taṇhākkhaya bhāvato samudayato vivitto, tasmā avivekabhūteva samudayassa dassanena nirodhassa vivekaṭṭho āvi bhavati, nibbānādhigama hetubhūteva maggassa sappaccayatāya saṅkhatabhāvaṃ passato appaccayassa nirodhassa asaṅkhatattho āvi bhavati, tathā maraṇadhammatāya dukkhaṃ vinassantaṃ passato amaraṇadhammassa nirodhassa amataṭṭho āvi bhavati imamatthaṃ dasseti “**vivekā**”tiādinā. **Itare samudayanirodhadukkhadassanehīti** ettha samudayadassanena “nāyaṃ hetu nibbānādhigamāya, ayaṃ pana hetu”ti hetuṭṭho āvi bhavati. Tathā paramagambhīrassa nipuṇatarassa duddasassa nirodhassa dassanena dassanaṭṭho sukhumarūpadassanena cakkhuno viya, dukkhadassanena pana anekarogāturakapaṇajanadassanena issarajanassa uḷārabhāvo viya maggassa ādhipateyyaṭṭho āvi bhavati.

Te panete hetuṭṭhādike sarūpato dassetuṃ “**tattha palibodhupacchedavaseṇā**”tiādi vuttaṃ. Tattha **palibodhupacchedavaseṇāti** samudayappahānavasena. “**Maggādhīpatino dhammā**”ti vacanatoti yasmā satipi jhānādīnaṃ ārammaṇādhīpatibhāve “jhānādhīpatino dhammā”ti evamādi na vuttaṃ, “maggādhīpatino dhammā” icceva pana vuttaṃ. Tasmā sātīsayo maggaṅgadhāmmānaṃ ārammaṇādhīpatibhāvo. Tenāha “**visesato vā ārammaṇādhīpatibhūta maggaṅgadhāmmā honīti**”ti. **So tesam ākāroti** yo maggaṅgānaṃ garuṃ katvā paccavekkhaṇavasena pavattadhāmmānaṃ ārammaṇādhīpatipaccayatāsāṅkhāto ākāro, so maggassa ādhipateyyaṭṭho. Purimo pana ādhipateyyaṭṭho saḥajātādhīpativasena vutto. **Abhisametabbaṭṭhoti** yathāvuttapīḷānādiatthameva

paṭivijjhitabbatāya ekajjhaṃ katvā vadati. Tena abhisamayasaddaṃ kammaṭṭhaṃ dasseti. **Abhisamayassāti** ñāṇassa. **Pavattiākāro**ti pariṇānādivisesākāro. So hi maggakkhaṇe asammoḥato siddho, pacchā paccavekkhaṇādinā pākaṭo hoti. Ākāropi ñāṇena araṇīyato **atthoti** vuccatīti katvā tatiyāno dassito. **Piḷānādinā dassito** visayavibhāgenapi visayavibhāgo hoti yathā “rūpasaññā, saddasaññā”ti (saṃ. ni. 3.57).

Kucchitaṃ khanti garahitaṃ hutvā asāraṃ. “**Samāgamo**”tiādinā anvayato byatirekato ca **saṃ**-saddassa saṃyogattajotakattamāha. “Uppannaṃ udita”ntiādīsu kevalassa **panna**-saddassa, **ita**-saddassa ca payoge uppattiatthassa anupalabbhanato, **u**-saddassa ca payoge upalabbhanato so uppattiattham dīpetīti āha “**evaṃ uppannaṃ uditanti etthāpi**”ti. **Viṣuṃ payujjāmānāti** āgama-ita-padehi vinā payujjāmānā. **Sadhātukanti** antonītena dhātunā sadhātukaṃ. Teneva te “upasaggā”ti ca vuttā.

Dukkhavivekabhāvanti dukkhavivittataṃ. **Nivattiyāti** nibbānassa. **Nivattetvāti** anuppādasaddena visesanavasena nivattetvā. Nirodhapaccayatā nirodhassa maggassa ārammaṇapaccayatā. **Puggalasacchikiriyādhamabhāvehīti** puggaladhamabhāvena sacchikaraṇadhamabhāvena ca. **Phalanti** ariyaphalaṃ. **Tassāti** niṭṭhānabhūtāya phalasaṅkhātāya **dukkhanirodhappattiyā** abhisamayabhūtāya dukkhanirodhappattiyā paṭipadatā daṭṭhabbā.

Paṭivijjhanakāle nippariyāyena buddhādisamaññāti āha “**paṭividdhakāle pavatta**”nti. **Tato evāti** tena pakāsītā eva.

Tannimittabhāvoti jātiādi viya adhiṭṭhānabhāvena dukkhassa kāraṇabhāvo, na samudayasaccaṃ viya pabhavabhāvena. Udayabbayapīḷitabhāvo saṅkhāradukkhata. **Pavattanamevāti** pavatti eva. **Kiccaṃ rasoti** rasassa kiccatthataṃ dasseti. **Pavattinivattīsūti** niddhāraṇe bhummaṃ. **Avikāratā** vikārabhāvo niccatā.

Marīcimāyāattānanti marīciyā māyāya attano ca **ariyāñāṇassāti** ariyānaṃ ñāṇassa. Tena ariyānaṃ maggañāṇānusārena pavattanakañāṇampi saṅgahitaṃ hoti. Tenāha “**avitathagāhakassā**”tiādi. **Tesanti** paṭivedhapaccavekkhaṇañāṇaṃ. Tatha paṭivedhañāṇassa paṭivijjhitabbatā gocarabhāvo, itarassa ārammaṇabhāvo. Paṭivijjhitabbatā, ārammaṇabhāvo vā paṭivedhañāṇassa gocarabhāvo, itarassa ārammaṇabhāvova.

Bādhakappabhavabhāvenāti bādhakassa uppādakabhāvena viṣuṃ gahitattā na taṇhā bādhakabhāvena gahitā pavattipavattihetūnaṃ asaṅkaravasena bodhanato. Evañca katvā abhidhamabhājanīyepi ayamattavaṇṇanā yujjateva. Yadi pi evaṃ “**dukkhameva bādhaka**”nti niyamānupapatti, samudayabhāvappasaṅgo cāti codanaṃ sandhāyāha “**jātiādīnaṃ viya vā**”tiādi. Bādhakattassa bādhakatte ca niyamoti āha “**dvidhāpi bādhakatthāvadhāraṇenā**”ti. Yathā hi bādhakattassa dukkhe niyatatā, evaṃ dukkhassa ca bādhakatte niyatatāti. Suttantabhājanīye taṇhāya eva samudayabhāvassa dassitattā taṇhāvasena niyamaṃ dassento “**na taṇhāya vinā**”tiādimāha. Suttantabhājanīyavaṇṇanā hesāti. “**Kusalehi vinā**”tiādinā dukkha hetutāya taṇhāya padhānabhāvamāha. Tathā hi sā kammavittatāya hetubhāvaṃ gacchantī visesena kammassa sahakārikāraṇaṃ hoṭīti. **Dvidhāpi niyamenāti** maggova niyyānaṃ, niyyānameva ca maggoti dvippakārena niyameva.

Vacīsaccaṃ saccavācā, taṃsamuttāhāpikā cetanā cāti āha “**viratisacceti musāvādaviratiya**”nti. Keci pana “**viratisaccaṃ samādānavirati**”ti vadanti, tesampi na samādānamattaṃ viratisaccaṃ, atha kho samādānavisaṃvādanaṃ. Taṃ pana paṭiñāsaccattā musāvādaviratiyeva hoti. Tenāha “**na hi aññaviratīsu saccasaddo niruḷho**”ti. Satipi dukkhasamudayāvabodhe yāvadeva nirodhamaggādhiḡamatthā paññābhāvanāti pacchimadvayasseva saccattham sātīsayam, tadadhīgamaṃ ca avivāda hetukaṃ sutte vibhāvitaṃ dassento “**tassa panā**”tiādimāha.

Thānaṃ natthīti attano vādapaṭiṭṭhāpanakāraṇaṃ natthīti attho. Attabhāvapaṭiḷābheneva sattānaṃ jātiādīnaṃ patti sammukhībhāvo ca jāyatīti āha “**sampattatā, paccakkhatā ca paṭhamatā**”ti. Bhagavato desanākkameneva vā paṭhamādītā daṭṭhabbā.

Pariṇānādivisesānti pariññāppahānasacchikiriyābhāvanāhi, nissakkavacanañcetam aññasaddapekkhāya. **Dhammaññāpakkicanti** sabhāvadhammāvabodhakiccaṃ. **Pariññeyyādīni etapparamānevāti** ito paraṃ neyyaṃ natthīti dasseti.

Dukkhadīnaṃ ariyasaccabhāvassa anurūpaṃ yuttaṃ, ācariyaparamparāgataṃ vā savanaṃ **anussavo**. Sutānusārena, aññāthā vā kakkhaḷaphusaṇādiccādisabhāvasamaññākārapariggaṇhanaṃ **ākāraparivitakko**. Yathāvitakkītākārassa dīṭṭhisāṅkhātāya dassanabhūtāya paññāya niṭṭhānakkhamaṇaṃ rocanaṃ **dīṭṭhinijjhānakkhanti**. **Ādicco viya pabhāya nirodhaṃ phusati** sacchikaroti kilesandhakāraṃ viddhamseti. **Cattāripi saccāni passatīti** vuttaṃ “yo, bhikkhave, dukkhaṃ passatī”tiādinā.

Kālaradassananti nānābhisamayaṃ vadati. **Ekadassinoti** ekasaccadassino. **Na yojetabbā siyāti** yojanāyañca sabbadassanaṃ dassanantaraparamanti dassanānuparamo āpajjeyya, saccānañca nānābhisamaye dukkhadassanādīhi

paṭhamamaggādippaheyyānaṃ saṃyojanattayādīnaṃ ekadesappahānaṃ āpajjati. Tathā ca sati ekadesasotāpattimaggaṭṭhatā, tadanantarañca pattabbena phalena ekadesasotāpannatā ca āpajjati, tasmā na saccānaṃ nānābhisamayo yutto. Yathā ca nānābhisamayo na yutto, evaṃ ārammaṇābhisamayopi. Yadi hi ārammaṇakaraṇena catusaccābhisamayo icchito, na maggo sayameva attānaṃ ārammaṇaṃ karotīti aparipuṇṇo saccābhisamayo siyā. Aññena maggena maggo ālambīyati paripuṇṇovāti ce? Evaṃ sati yena maggena maggo ālambito, sopi aññena, sopi aññenāti anavaṭṭhānaṃ siyā, tasmā na ārammaṇapaṭivedhato catusaccābhisamayo yutto, vuttanayeneva pana yutto. Kiñca paricchinditabbaṃ samucchinditabbañca ālambivā paricchedasamucchedabhāvanā maggañāssa na yuttā tato anissaṭabhāvato, sabbasañkhatavinissaṭaṃ nibbānameva pana ārammaṇatā yuttā. **Ahetukadīṭṭhi akiriyadīṭṭhiggaṇaṇa gahitā** hetubyāpārova paramatthato kiriyāti katvā.

Pavatteti sajjati, pavattiyā vā hetu hoti. **Nivatteti** saṃharati palayaṃ gameti, palokatādivasena vā mokkhaṇeti hoti. **Padhānatoti** pakatīto, yaṃ “abyatta”ntipi vuccati.

“Kālo karoti bhūtāni, kālo saṃharatī pajā;
Kālo sutte jāgarati, kālo hi duratikkamo”ti. –

Evaṃvādā **kālavādino**. “Kaṇṭakassa tikhiṇatā, kapiṭṭhaphalādīnaṃ parimaṇḍalatā, migapakkhisarīsapādīnaṃ vicittabhāvoti evamādayo kena kāritā? Sabhāveneva siddhā, evaṃ sabbampi, na ettha kassaci kāmākāro”ti evaṃvādā **sabhāvavādino**. “Loko niyato acchejjasuttāvutābhejjamañisadiso, na ettha kassaci purisakāro”ti evaṃpavattavādā **niyatīvādino**, –

“Yadicchāya pavattanti, yadicchāya nivattare;
Yadicchāya sukhadukkhaṃ, tasmā yadicchatī pajā”ti. –

Evaṃpavattavādā yadicchāvādisaṅkhātā **adhiccasamuppattīvādino** ca ettha sabhāvavāde eva antogadhāti daṭṭhabbā. **Aṇūhi loko pavattatīti** ājīvakavādaṃ sandhāyāha. So hi akāraṇapariggaho. Kaṇḍavādo pana issaricchāvasena aṇūnaṃ saṃyogaviyogato lokassa pavattinivattiṃ vadati. **Padhānassa appavattīti** mahatādibhāvena aparīṇāmo, anabhibyatti vā. “Ahamañño, pakati aññā”ti evaṃ pavattapakatipurisantarajānanena attasukhadukkhamohesu avibhāgaggaṇe nivattite kira vuttanayena padhānaṃ nappavattati, so vimokkhoti kāpilā. **Evaṃādīti ādi**-saddena mahābrahmuno samīpatā, saṃyogotī evamādīnampi saṅgaho vedītabbo.

Ekattāti ekabhāvato ekopi vutto. **Tayoti** kiccavibhāgena. **Tānīti** sammāvācādisīlāni. Chandassa saddahanānukūlāpi chandanavasena pavattī hotīti saddhindriyasaddhābalehi saddhiṃ chandiddhipādo vutto. Tādise kāle upekkhānimittānubrūhanena upakārā samādhissa samavāhitāvasena tādisakiccāva upekkhā vedītabbā.

Vighātakattāti saṃharaṇīyavasena vihantabhāvato.

Ariyasaccadvayanti samudayamaggasaccadvayaṃ. **Tenevāti** yathāvuttadukkhādisaddānaṃ pariññeyyādivācakattā eva. **Ādīpadaṇāhoti** “dukkhaṃ, na ariyasacca”nti iminā catukke ādīpade saṅgaho. **Tadapekkhanti** ariyasaccasaddāpekkhaṃ dukkhasaddaṃ. **Catutthapadaṇāhoti** “neva dukkhaṃ, na ariyasacca”nti iminā padena saṅgaho. **Avasesakilesādayoti** taṇhāvajjakilesā avasesākusalā, sāsavāni kusalamūlāni, sāsavā ca kusaladhammā. Te hi abhidhammabhājanīye samudayabhāvena vuttā, na ariyasaccabhāvenāti āha “**samudayo, na ariyasacca**”nti. **Aññāni maggañānīti** phalassamādiṭṭhīdayo. **Iminā nayanāti** etthāyaṃ yojanā – atthi samudayo, na ariyasaccaṃ, atthi ariyasaccaṃ, na samudayo, atthi samudayo ceva ariyasaccañca, atthi neva samudayo, na ariyasaccaṃ. Tathā paṭhamapadaṃ vuttatthaṃ. Nirodho ariyasaccaṃ, na samudayo, taṇhā samudayo ceva ariyasaccañca, maggasampayuttā dhammā sāmāññaphalāni ca yassa pahānāya bhagavati brahmacariyaṃ vussati, tadabhāvato neva samudayo, na ariyasaccaṃ. Itarasaccadvayaṃ ariyasaccaṃ tassa tassa pabhāvakaṭṭhena siyā samudayo, na pana yassa pahānāya bhagavati brahmacariyaṃ vussati tathatthena. Itaracattakadvayepi ādīpadaṃ vuttatthameva. Sesesu samudayo ariyasaccaṃ, na nirodho, asaṅkhatadhātu nirodho ceva ariyasaccañca, maggasampayuttā dhammā, sāmāññaphalāni ca yassa sacchikiriyāya bhagavati brahmacariyaṃ vussati tathatthena neva nirodho, na ariyasaccaṃ. Itarasaccadvayaṃ ariyasaccaṃ, nirodhadhammatāya siyā nirodho, na pana yassa sacchikiriyāya bhagavati brahmacariyaṃ vussati tathatthena. Tathā nirodho ariyasaccaṃ, na maggo, ariyamaggo maggo ceva ariyasaccañca, maggasampayuttā dhammā, sāmāññaphalāni ca yassa bhāvanāya bhagavati brahmacariyaṃ vussati tathatthena neva maggo, na ariyasaccaṃ. Itarasaccadvayaṃ siyā maggo upapattimaggabhāvato, na pana yassa bhāvanāya bhagavati brahmacariyaṃ vussati tathatthena.

Santanti samānaṃ. **Evaṃ itaresupīti** kātabbāpi kiriyā kārakahitā kevalaṃ attano paccayehi tāya pavattamānāya paccayasāmaggi kiriyāṃ karotīti vohāramattaṃ hoti. Nibbutīgamaṅkasi eveda nayo.

Sāsavatā asubhatā kilesāsucipaggharaṇato. **Dukkhādīnanti** dukkhasamudayamaggānaṃ. **Samudayādibhāvoti**

dukkhassa samudayamaggabhāvo, samudayassa maggadukkhabhāvo, maggassa dukkhasamudayabhāvo ca, na pana nirodhabhāvo dukkhādīnanti sambandho. **Aññamaññasamañgītā**ti dukkhādīnaṃ itarītarasabhāvayo. **Tañhāyāti** ādhāre bhummaṃ. **Punabbhavassāti** punabhavasāṅkhātassa āyatidukkhasa. **Pakatīvādīnanti** kāpilānaṃ. **Vikārāti** mahatādayo byattā. **Vibhāvatoti** abhivyattito, pariṇāmato vā pubbe. **Paṭippalīnā cāti** pacchā pakatīyaṃ palayaṃ gatā vesammaṃ muñcivā sattādisamabhāvena anto samoruddhā. Tenāha “**pakatibhāveneva tiṭṭhantī**”ti. **Pakatibhāvenevāti** abyattabhāveneva. **Samudayabhāvenāti** tañhāsāṅkhātapabhāvabhāvena. Aññathā taṃsampayuttaavijjādīnampi samudayabhāvo labbhatevāti. **Avibhattehi**ti vesammavirahena pakatibhāvaṃ gatehi. “**Vikārehi**”ti sāmāññato vutte “**mahantā**”tiādīnā sarūpato dasseti. Tattha **mahantoti** mahābuddhi. Tañhi kāpilā “mahāajjhāsayo”ti ca voharanti. Rūpatammattādayo pañca tammattā, ahaṃkāro cāti cha **avisesā**. Cakkhu sotaṃ ghānaṃ jivhā kāyo vācā pāṇi pādo pāyu upatthaṃ manoti ekādasindriyāni. Pathavī āpo tejo vāyo ākāsanti pañca **bhūtavisesā**, tehi. “**Pakatibhāveneva thitehi**”ti iminā “avibhattehi”ti padassa atthaṃ vadati. **Sagabbhāti** sabhijā asuññatā. **Tantūsūti** suttesu samavāyikāraṇabhūtesu. Tathā **kapālesu**. Tividhañhi te kāraṇaṃ vadanti upādānakāraṇaṃ nimittakāraṇaṃ samavāyikāraṇanti. Tattha turivemasalākādayo **upādānakāraṇaṃ**. Tantavāyo **nimittakāraṇaṃ**. Tantavo **samavāyikāraṇanti**. **Dvīsu aṇūsūti** pathavībhūtesu vā āpotejovāyobhūtesu vā dvīsu paramāṇūsū. **Idhabuddhivohārajanakoti** “idha tantūsū paṭo, idha kapālesu ghaṭo, idha bīraṇesu ghaṭo”tiādīnā nayena hetuphalānaṃ sambandhabhūtena sattānaṃ idhabuddhivohārā jāyanti. So govīsāṇānaṃ viya avisuṃ sahasiddhānaṃ sambandho **samavāyo**. Khāṇusenānaṃ viya pana visuṃsiddhānaṃ sambandho **saṃyogo**. Tīsu aṇūsū tīaṇukaṃ phalaṃ samavetaṃ ekībhūtamiva sambandhanti yojanā. “Samaveta”nti etassa “ekībhūtamiva sambandha”nti idaṃ atthavivaraṇaṃ. **Mahāparimāṇanti** mahantaparimāṇaṃ mahāpathavīādikaṃ ekaṃ phalaṃ, yaṃ te “kāriyaṃ drabya”nti vadanti. Yehi kāraṇehi āradhamaṃ kāriyadrabyaṃ, tadantogadhāni eva tāni kāraṇāni maññantīti āha “**attano antogadhehi kāraṇehi**”ti. Sati samavāye hetumhi phalaṃ samavetanti phale hetu siyā, taṃ natthīti dassento āha “**samavāyābhāvā phale hetu natthīti hetusuññaṃ phala**”nti.

Āhārabhedeti kabalīkāradīhāravisesa. **Tappaccayadhammabhedeti** ajjhoharaṇīyavattusalaṃyatanaavijjāabhisaṅkhārasāṅkhāte tesam paccayabhūttadhammavisesa, ojaṭṭhamakarūpavedanāpaṭisandhivīññānaṃmarūpasaṅkhāte vā tannibbattadhammavisesa, te paccayā etesaṃ dhammavisesānanti **tappaccayadhammabhedā**. Rūpādīraṃmaṇavasena vāti yojanā. **Yānadvayavasenāti** samathavipassanāyānadvayavasena. Kiñcāpi maggakkhaṇe samathavipassanā yuganaddhāva, yathā pana suññatādisamaññā, evaṃ samathavipassanāsamaññāpi āgamanato maggassa siyunti āha “**āgamanavasena vutto**”ti. Yassa vā paññindriyaṃ adhikaṃ, tassa maggo vipassanā, itarassa samathoti evamettha attho daṭṭhabbo.

Samādhijāti samādhānaṭṭhova. **Tato evāti** samādhianuguṇakiriyattāva.

Ādāya ūhitvāti gahetvā viya takketvā vitakketvā. **Dvinnanti** sammādiṭṭhisammāsāṅkappānaṃ. **Purimakālassa viya niddeso** yathā “ekaṃ khandhaṃ paṭicca tayo khandhā”ti, “ekaṃ mahābhūtaṃ paṭicca tayo mahābhūtā”ti ca.

Ogāhitunti ñāṇena paṭivijjhitaṃ. Gahetuṃ asakkuṇeyyatāya **saṅhattaṃ**. Sukhumāya paññāya gahetabbatāya **sukhumattaṃ**. **Itīti** iminā kamenāti ayamatthoti adhippāyēnāha “**itisaddena vijānanakkamaṃ dasseti**”ti. **Evaṃ pakārehi**ti **evaṃ**-saddena jotiyamāno eva attho **pakāra**-saddena vuccatīti “**evaṃ-saddena vijānanakāraṇabhūte naye dasseti**”ti vuttaṃ. **Itīti** vā nidassanattho. Tena vuttappabhede paccāmasanavasena nidasseti. **Evaṃ**-saddo idamattho. Tena **evaṃ pakārehi**ti idaṃpakārehi, īdisehīti attho.

Uddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

1. Dukkhasaccaniddeso

Jātiniddesavaṇṇanā

190. “Jātiādīniddese”ti iminā “tathā”ti padassa atthaṃ vadati. **Dukkhamātikāti** dukkhadukkhadīnaṃ dukkhavisesānaṃ uddeso. **Padadvayeti** “pariyāyadukkhaṃ, nippariyāyadukkha”nti etasmiṃ padadvaye.

Dukkhattāyevāti nippariyāyadukkhatam vadati. **Sabhāvena nāmaṃ visesetīti** anvatthasaññatam dasseti. **Purimena** sabhāvadukkhavācakena **dukkhasaddena**. So hi visesanaṃ avacchedakabhāvato pacchimaṃ saṅkhāradukkhatṭhaṃ viseseti. So hi nivattetabbagahetabbasādhāraṇattā avacchinditabbo. **Tenāti** vipariṇāmaadhiṭṭhānānipakāravisesena.

Desetabbassa atthassa saṅkhipanaṃ idha saṅkhepo, so ca tabbibhāgānaṃ sādharāṇabhāvoti āha “**saṅkhepo sāmāñña**”nti. **Antokarītvāti** antogadhe katvā, saṅgahetvā vā. **Ubhayathāpīti** saṅkhepatopi vithāratopi. Sādharāṇabhāgānaṃ vibhajanaṃ vibhāgo, vithāroti āha “**vithāro pana viseso**”ti. **Visesantaranivattakoti** vibhāgantaraṃsaṅgāhako.

191. Aparatthāti bhummavacanāṃ sāmīatthe yathā “sabbattha pādaka”nti āha “**sāmīatthehi hi aparatthasaddo sījhatī**”ti. Siddhi pana “itarāhipi dissatī”ti iminā veditabbā. Yasmā ca evaṃ saddo sambhavati, tasmā pāliyaṃ sāmivasena vuttaṃ aṭṭhakathāyaṃ bhummavasena dassitanti dīpento “**tesaṃ tesanti vā**”tiādimāha. **Aparassā**ti aparassa sattassa. Manussādībhedo upapattibhavo gati, tabbisesabhūtā khattiyādisāmaññadhīṭṭhānā khandhā jātīti dassento “**pañcagativasenā**”tiādimāha.

Tiṇākāroti tiṇavikappo, tiṇavisesoti attho. **Evanti** nidassane. Tena vuttappakāraṃ paṭhamāṃ viññāṇapātubhāvaṃ paccāmasati. **Tadupādāyā**ti tato paṭṭhāya. **Ariyabhāvakaraṇattā**ti ariyabhāvakaraṇattā. Karotīti hi karaṇaṃ. Ariyasadisattā vā **ariyasīlaṃ**. Puthujjanakalyāṇakānampi hi catupārisuddhisīlaṃ ariyasīlasadisāṃ. **Ākāravikārā**ti uppajjanādiākāravikatiyo. **Sahuppādakā**ti uppādasahitā uppādāvattā khandhā. **Āyatanavasenā**ti paripuṇṇāparipuṇṇāyatanavasena. **Yonivasenā**ti aṇḍajādiyoniavasena. **Ekekeneva padenā**ti yathā dutiyanaye jātiādi padesu dvīhi dvīhi padehi paripuṇṇāparipuṇṇāyatanayonivibhāgena sabbasatte pariyādiyivā jāti dassitā, na evamidha. Idha panetesu ekekeneva padena avibhāgato **sabbasatte pariyādiyivā**. **Ubhayatthā**ti purimacchimanayesu bhāvaniddesova yutto. Anabhīhite vibhattividhānaṃ, nābhīhite. **Pākaṭā nibbattī**ti abhībyattā nibbattī.

Dvinnāṃ dvinnanti ekavokārabhave rūpāyatanadhammāyatanavasena dvinnāṃ, catuvokārabhave manāyatanadhammāyatanavasena dvinnāṃ. **Seseti** pañcavokārabhave. **Pañcannanti** cakkhusotamanorūpadhammāyatanavasena pañcannaṃ. Tāni hi rūpabhāve pañcavokāre upapattikkhaṇe uppajjanti. Kāmadhātuyāṃ paṭisandhikkhaṇe uppajjamānānanti yojanā. **Vikalāvikalindriyānanti** aparipuṇṇāparipuṇṇāyatanānaṃ sattānaṃ. Indriyavaseneva hi āyatanānaṃ vekallaṃ icchitabbāṃ. Tattha vikalindriyassa sattannaṃ navannaṃ dasannaṃ punapī dasannaṃ, itarassa ekādasannaṃ āyatanānaṃ vasena saṅgaho veditabbo. **Sattannanti** kāyamanorūpagandharasaphoṭṭhabbadhammāyatanavasena sattannaṃ. Gabbhaseyyakāñhi sandhāyetaṃ vuttaṃ. **Navannanti** cakkhusotasaddāyatanavajjānaṃ navannaṃ. Andhabadhiravasena hidaṃ vuttaṃ. **Dasannanti** cakkhusaddavajjānaṃ. **Puna dasannanti** sotasaddavajjānaṃ. Andhavasena, badhiravasena cetāṃ dvayaṃ vuttaṃ. **Ekādasannanti** saddavajjānaṃ.

Taṃdukkhabhāvoti pariyāyadukkhabhāvo. **Tattha nibbattinivāraṇenā**ti uppalapadumādīsu uppattipaṭikkhepena abhāvakathanena. **Dukkhuppattikāraṇeti** dukkhuppattiyā hetubhūte dukkhuppattīṭṭhāne.

Maraṇaniddesavaṇṇanā

193. Khandhabhedassāti khandhavināsassa. **Soti** khandhabhedo. **Pabandhasamucchedoti** pabandhassa accantasamucchedo. **Tabbhāvototi** sammutimaraṇabhāvato. **Tadekadesabhāvototi** tadavayavabhāvato. **Tasseva nāmanti asammohatthaṃ vuttaṃ** sabbassāpi ekakammanibbattajīvitindriyappabandhavicchedabhāvato. Sammutimaraṇameva hi jātikkhayamaraṇaṃ, taṃ pana jātikkhayamaraṇaṃ upakkamamaraṇaṃ, sarasamaraṇanti duvidhaṃ. Tattha sarasamaraṇampi āyukkhayamaraṇaṃ, puññakkhayamaraṇanti duvidhaṃ. Evametesāṃ tadekadesatā veditabbā. Yañcetta upakkamamaraṇaṃ, taṃ akālamaraṇaṃ. Sarasamaraṇaṃ kālamaraṇaṃ. Maraṇena sattā yathāladhaattabhāvena viyujjantīti āha “**sampattibhavakkhandhehi viyojetī**”ti.

Kāraṇatthoti mūlattho. Mūlāñhi “ādī”ti vuccati “ko cādi kusalānaṃ dhammānaṃ? Sīlañca suvisuddhaṃ, diṭṭhi ca ujukā”tiādisu (saṃ. ni. 5.369). Tenāha “**sandhibandhanacchedamūlakanti attho**”ti.

Phalakiriyāgabbhā īdisi hetukiriyāti katvā vuttaṃ “**antogadhā**”ti. Byasanassa hi āpādekehi āpādanaṃ āpādetabbaāpattiyā saheva sījhatīti.

Sokaniddesavaṇṇanā

194. Sukhaṃ hinoti pavattati etenāti sukhakāraṇaṃ **hitāṃ**. **Bhogabyasanādīpadatthavisesanti** bhogabyasanaṃ, sīlabyasanaṃ evaṃ bhogasīlapadānaṃ vasena atthavisesaṃ. **Samāsavisesanti** “rogoyeva byasanaṃ, diṭṭhi eva byasana”nti samānādhikāraṇavasena samāsavisesaṃ. Annapānavatthayānādi paribhuñjītabbato **bhogoti** adhippeto, so ca dhammasamūhābhāvena. **Tabbināsā**ti nītibhogabyasanāni vuttānīti te vikārabhāvena paññāpetabbattā **paññattimattā**. Parinipphannaṃ nāma khandhapañcakaṃ. Atāmsabhāvattā paññatti aparinipphannā, anipphannā ca hotīti vuttaṃ “**aparinipphannatāṃ sandhāya anipphannānīti āhā**”ti. Na hi paññatti kenaci nipphādīyati. Aññatthāpi aparinipphanne anipphannavohāro āgatoti dassetaṃ “**aparinipphannatāṃyevā**”tiādimāha. Kāmañcetta aparinipphannaṃ “anipphanna”nti vuttaṃ, “nipphanna”nti pana na parinipphannaṃ eva vuccati, nāpi sabbo sabhāvadhammoti dassento “**khandhavibhaṅge cā**”tiādimāha. Nipphannatā vuttāti sambandho. **Anipphannatā** sabhāvadhammattepi kenaci na nipphādīyati katvā.

Saṅkucitaṃ cintananti pītisomanassapaṭipakkhato, dosasampayogato ca ārammaṇe anabhiratippavattimāha. Anto attano nissayassa niddahanavasena vā jhānaṃ cintanaṃ **antonijjhānaṃ**. Satipi anusocanabhāve attano

katākatakusalākusalavisayo manovilekhabhūto vippaṭṭisāro **kukkucçaṃ**, yathāvuttaantonijjhānaṃ **sokoti** ubhinnaṃ viśeso vedītabbo.

“**Manodvārajavanakkhaṇe**”ti pariyyattamantonijjhānaṃ sandhāyāha, itaraṃ pana pañcadvārajavanesupi labbhateva. Tenāha “**kāyaviññāṇādi**”tiādi. **Domanassasāti** asocanākārassa domanassassa, socanākārassāpi vā nānāvīthikassa. Tampi hi dukkhamevāti. **Aññathāti** manodvārajavane eva gahite. **Tatthāti** kāyavattukamanodvārikesu.

Paridevaniddesavaṇṇanā

195. Ādevanasaddaṃ katvāti ādevitvā, vilapitvāti attho. **Puggalassa sambhamabhāvoti** yassa sattassa uppajjati, tassa anavaṭṭhānabhāvo. Sambhamaṃ vā abbhantaragataṃ tassa paccupaṭṭhāpeti pākaṭabhāvakarāṇenāti **sambhamapaccupaṭṭhāno**.

Muṭṭhīhi pothanādīni **muṭṭhipoṭhanādīni**.

Yena domanassena. **Pubbe vuttadukkhato** “attano khandhaṃ muṭṭhīhi pothetī”tiādinā vuttadukkhato. **Taṃnidānanti** paridevanidānaṃ.

Dukkhadomanassaniddesavaṇṇanā

196-7. Kāyadukkhābhībhūtaṃ patikārābhīlāsāya tādisadukkhāvahapayogakālādīsu kāyikadukkhassa tadupanissayaṭā vedītabbā. **Etena dukkhenāti** anāthataṭṭhapādachedanādidukkhena.

Upāyāsāniddesavaṇṇanā

198. Dukkhavattānānisajjādīni **dukkhavattānādīni**. Domanassassa vatthu hoti upāyāsoti sambandho.

Appiyasampayoganiddesavaṇṇanā

199. Aññasāpekkhasaddo asamattasamāsoti taṃ dasseti “**yena samāso, na tassāyaṃ paṭisedhako a-kāro**”ti.

Pacchimadvayanti “samodhānaṃ missībhāvo”ti idaṃ padadvayaṃ. **Tadatthavasenāti** samodhānatthassa, missībhāvattthassa ca vasena saṅkhāresu labbhāti. Āgatehi ca tehi saṅkhārehi puggalassa saṃyogo hotīti yojanā.

Taṃgahaṇamattanti āpāthagatārammaṇaggahaṇamattaṃ.

Ichchāniddesavaṇṇanā

201. Taṃ kālanti cuticittanirodhato uddhaṃ kālaṃ. “**Yampi**”ti **yaṃ**-saddo karaṇatthe paccattanti **yenapīti attho vutto**. “Yaṃ iccha”nti **yaṃ**-saddo yadā icchāpekkho, tadā “na labhati”ti ettha alābhapadhānābhāvato icchā viśesīyatīti āha “**alābhaviṣṭhā icchā vuttā hotī**”ti. “Ichchaṃ na labhati ya”nti evaṃ kiriyāparāmasanabhūto **yaṃ**-saddo yadā “na labhati”ti etaṃ apekkhati, tattha guṇabhūta icchā, padhānabhūto alābhoti āha “**tadā icchāviṣṭhā alābho vutto hotī**”ti.

Hirottapparahitā chinnikā, dhuttikāti vuccantīti āha “**chinnabhinnagaṇenāti nillajjena dhuttagaṇenā**”ti. **Kappaṭikā** sībbīpilotikadhārino.

Alabbhaneyyaicchanti alabbhaneyyavattthusmiṃ icchāṃ.

Upādānakkhandhaniddesavaṇṇanā

202. Tādisassa vatthuno sabbhāvāti sāmāññato anavasesaggaṇaṃ sandhāyāha.

Atipākaṭena ati viya pakāsenā dukkhenāti attho.

Dukkhasaccaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Samudayasaccaniddesavaṇṇanā

203. Mano viyāti mano-saddassa viya. Ika-saddenāti “ponobhavikā”ti ettha **ika-saddena. Gamiyatthattāti**

ñāpītatthattā. Karaṇasīlatā hi idha sīlattho, so ca **ika**-saddena vuccatīti **kiriyaṅvācakkassa** karaṇasaddassa adassanaṃ appayogo. Vuttatthānañhi appayogo. Sati paccayantarasamavāye punabbhavassa dāyikā, tadabhāve adāyikāti vuttatī āha “**adāyikāpi punabbhavaṃ deticevā**”ti taṃsabhāvanativattanato. Tenevāha “**samānasabhāvattā, tadānubhāvattā cā**”ti. Tattha **sabhāvo** taṃhāyanaṃ. **Ānubhāvo** paccayasamavāye phalanipphādanasamatthattā. **Itaresūti** avasiṭṭhakilesādīsu. Pavattivipākādāyino kammassa sahāyabhūtā taṃhā “upadhivepakkā”ti adhippetāti āha “**upadhimhi yathānibbatte**”tiādi. **Yathānibbatteti** attano paccayehi nibbattappakāre. **Nandanam** samuppilāvanam abhitassanaṃ. **Rañjanam** vatthassa viya raṅgajātena cittassa vipariṇāmanaṃ, ramāpanam vā. **Rāgasambandhenāti** rāgapadasambandhena “**uppannassā**”ti pullīngavasena vuttam. **Rūpārūpabhavarāgo visum vakkhatīti** ettha **vakkhati**-kiriyaṅpadaṃ kammatthe vedītabbam.

“**Savatthukam cakkhu**”nti iminā sakalam cakkhudasakamāha, dutiyena sasambhāracakkhum. **Chiddanti** kaṇṇassa chiddapadesam. **Kaṇṇabaddhanti** kaṇṇapālī. **Vaṇṇasaṅghānato** rattakambalapaṭalam viya, **kiccato** mudusiniddhamadhurarasadam maññanti. **Sāmaññena gahitāti** visayena avisesetvā gahitā. **Visayavisīṭṭhāti** cakkhādivisayavisīṭṭhā. **Ettha uppajjati**ti samudāyāvayavehi viya sāmaññavisesehi na nānattavohāro na hoti yathā “rukkho siṃsapā”ti. Na hi sabbo rukkho siṃsapā. Tasmā kiriyābhedasabbhāvato “sayānā bhūñjanti sadhanā”tiādīsu viya “uppajjamānā”ti ettha kiriyāya lakkhaṇatā, itarattha lakkhitabbatā ca vuttā. **Yadi uppajjamānā hotīti** anicchitattā sāsankam uppādakiriyāya atthibhāvamāha. Tena uppāde satīti ayametassa atthoti “uppajjamānā”ti ettha uppādo hetubhāvena vutto, itaro ca tassa phalabhāvenāti āha “**so hi tena upayojito viya hotī**”ti. **Uppajjamānāti** vā taṃhāya tattha uppajjanasīlatā uppajjanasabhāvo, uppajjanasamatthattā vā vuttā. Tattheva cassā uppajjanasīlatā sakkāyato aññasmim visaye pavattiyā abhāvato, samatthattā paccayasamavāyena, aññathā asamatthattā, yato kadāci na uppajjati. **Nivisamānā nivisati**ti etthāpi iminā nayena attho vedītabboti.

Samudayasaccaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Nirodhasaccaniddesavaṇṇanā

204. Taṃhāya virajjanaṃ haliddirāgassa viya palujjananti katvā āha “**khayagamanavasena**”ti. Vicchinnaṃ nirujjananti vuttam “**appavattigamanavasena**”ti. Cajanaṃ chaḍḍanaṃ, hāpanam vāti āha “**anapekkhatāya cajanavasena, hānivasena cā**”ti.

Tadappavatti viyāti tassā tittaalābuvalliyā appavatti viya. Appavattihetubhūtampi nibbānam taṃhāya appavatti viya gayhatīti āha “tadappavatti viyā”ti yathā “rāgakkhayo”ti (sam. nī. 4.315, 330). **Appavattibhūtanti** taṃhāya appavattiyā pattam, pattabbanti attho. Nibbānam āgamma niruddhāyapi taṃhāya piyarūpasātārūpesu niruddhāti vattabbatādassanattham vuttatī yojanā. Ettha ca yasmā maggo, nibbānaṅca taṃhāya samucchadasādhanam, tasmā “purimā vā upamā”tiādīnā upamādvayam ubhayattha yathākkamam yojitam, ubhayatthānīyam pana ubhayatthāpi labbhateva.

Nirodhasaccaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Maggasaccaniddesavaṇṇanā

205. **Titthiyehi kappitassa maggassa** pakatipurisantaraññādikassa. **Ariyam labhāpetīti** ariyam sāmaññaphalam labhāpeti.

Tabbipakkhviratisabhāvāti tassā sammāvācāya vipakkhato micchāvācāya viratisabhāvā. **Bhedakaramicchāvācā** piṣuṇavācā, sabbāpi vā micchāvācā viṣamvādanādivasena bhedakarīti āha “**bhedakaramicchāvācāpahānenā**”ti. Viṣamvādanādikicatāya hi lūkhānam apariggāhakānam musāvādādīnam paṭipakkhabhūtā siniddhabhāvena pariggāhakasabhāvā sammāvācā tappaccayasubhāsitasamapaṭiggāhake jane, sampayuttadhamme ca pariggaṇhantī pavattatīti **pariggahalakkhaṇā**. Tenāha “**jane, sampayutte ca pariggaṇhanakiccavati**”ti. **Cīvarakammādiko** tādīso payogo. **Kātabbam** cīvararajanādikam. **Niravajjasamuṭṭhāpanakiccavāti** niravajjassa kattabbassa, niravajjākārena vā samuṭṭhāpanakiccavā. **Sampayuttadhamme ca samuṭṭhāpentoti** ettha samuṭṭhāpanam micchākamantapaṭipakkhabhūtassa attano kiccassa anugūṇabhāvena sampayuttānam pavattanameva, ukkhipanam vā nesam kāyikakiriyāya bhārukkipanam viya. Sampayuttadhammānam, ājivasseva vā visodhanaṃ **vodāpanam**.

Diṭṭhekaṭṭhāti diṭṭhiyā sahajapahānekaṭṭhā, paṭhamamaggasammādiṭṭhivaseneva taṃ vedītabbam. “Diṭṭhekaṭṭhaavijjādayo”tipi pāṭho. Etasmim pakkhe catumaggasammādiṭṭhiyā saṅgaho kato hoti. Uparimaggasammādiṭṭhiyā pana diṭṭhiṭṭhāne taṃtaṃmaggavajjho māno gahetabbo. So hi “aha”nti pavattīākārato diṭṭhiṭṭhāniyo. **Pakasetīti** kiccapaṭivedhena paṭivijjhati. **Teneva hi aṅgenāti** teneva sammādiṭṭhisankhātena maggaṅgena. Tathāpavattitena karaṇabhūtena, tena vā kāraṇena. Aṅga-saddo hi kāraṇatthopi hotīti. **Tatthāti** magge, maggacittuppāde vā.

Imassevāti ariyamaggapariyāpannasēva. Yadi pi viramitabbato viramantassa cetanāpi labbhateva, viratiyā eva pana tadā padhānabhāvoti āha “**viramaṇakāle vā viratiyo**”ti. **Subhāsītādīti** asamphappalāpādi. **Ādi**-saddena apisuṇādi saṅgahitā. **Bhāsanādīti** ettha pana kāyasucaritādi. **Amaggaṅgattāti** amaggasabhāvattā. Tameva cetanāya amaggasabhāvataṃ dassetuṃ “**ekassa ṇāṇassā**”tiādi vuttaṃ. Tattha sammāvācādikiccattayaṃ nāma micchāvācādināṃ tiṇṇaṃ pāpadhammānaṃ samucchindanaṃ, maggacetaṇā ca taṃsabhāvā na hotīti na tassā maggakkhaṇe sammāvācātibhāvasiddhi. **Tamsiddhiyanti** kiccattayasiddhiyaṃ. Yathā panassā pubbhāge subhāsītāvācātibhāvo, evaṃ maggakkhaṇepi siyā. Evaṃ sante yathā tattha ekassa sammāsaṅkappassa tikiccatā, sammādiṭṭhiādīnaṃ ekekānaṃ catukiccatā, evaṃ ekā maggacetaṇā sammāvācādikiccattayassa sādhikā bhaveyya, tathā ca sati magge sammāvācādinī tiṇṇi aṅgāni na bhaveyyuṃ, chaḷaṅgiko ca ariyamaggo siyāti tayidamāha “**ekāya cetanāyā**”tiādinā. Yasmā panetaṃ natthi, tasmā maggapaccayatāvacaṇato ca na cetanāya maggabhāvoti maggakkhaṇe viratiyova sammāvācādayo.

Brūhanaṃ sukhaṃ. **Santasukhaṃ** upekkhā. Sā hi “upekkhā pana santattā, sukhamicceva bhāsītā”ti (visuddhi. 2.644; vibha. aṭṭha. 232) vuttā. **Vitakkādīnanti** teyeva abhiniropanādayo pākāṭapariyāyena vuttā.

Vacīsāṅkhārābhāvato **vacībhedassa upakārako vitakko**. “**Sāvajjā...pe... upakārako evā**”ti iminā vacībhedataṃ samuṭṭhāpakacetanānaṃ viya viratiyāpi visesapaccayo vitakkoti dasseti. **Vacībhedaniyamikā vācāti** vacīduccaritaviratimāha. Sā hi sammāvācābhūtā micchāvācāsu saṃyaminī. Tattha yathā viśaṃvādanādimicchāvācāto avirato micchākamantatopi na viramateva. Yathāha – “ekam dhammaṃ...pe... akāriya”nti (dha. pa. 176). Tathā avisaṃvādanādinā sammāvācāya ṭhito sammākamantampi pūretyevāti āha “**vacībhedā...pe... upakārikā**”ti. Dhammānaṃ pavattiniṭṭhābhāvato yathā gatīti nibbatti vuccati, evaṃ pavattibhāvato rasalakkhaṇānipīti āha “**kiccādisabhāve vā**”ti.

Abhinandananti taṇhādivasena abhinandanāṃ.

Vācuggatakaṇaṃ **uggaho**, atthapariyūcchanaṃ **paripucchāti** tadubhayaṃ savanādhīnanti āha “**savanañāṇe eva avarodhaṃ gacchanti**”ti. Nāṇena paricchinditvā gahaṇaṃ **pariggaṇhanaṃ**.

Tassāti payogassa.

Soti kāmavitakkappavattiyā kāraṇabhūto subhanimitte ayonisomanasikāro. **Tassāti** kāmavitakkassa. Gataṃ gamanaṃ pavatti, tassa upāyoti **gatamaggo**.

Pahātabbaekattanti pahātabbatāsāmaññaṃ.

Maggabhāvena catubbidhampi ekattenāti sotāpattimaggādivasena catubbidhampi maggabhāvena ekattena sāmāññato gahetvā “assā”ti ekavacaṇena vuttanti attho. Sabbassa maggassa aññaṃaṇṇaṃ sadisatā, tathā asadisatā ca ekaccasadisatā ca **jhānaṅgavasena sabbasadisasabbasadisaeccasadisatā**, so eva visesoti yojetabbaṃ. Vipassanāniyāmaṃ dhuraṃ katvā āhāti sambandho. **Idha panāti** imissā sammohavinodaniyaṃ. **Sammaṣi...pe... nivattanatoti** paṭhamattheravādaṃ vadanto tadajjhāsayam purakkhatvā vadatīti adhippāyena vuttaṃ. Itarathā itaravādāpettha dassitā evāti. **Pādakajjhānaniyāmaṃ** pādakajjhānaniyāmaṃ dhuraṃ katvā āhāti yojanā. “Vipassanā ... pe... daṭṭhabbo”ti kasmā vuttaṃ. Na hi tassā idha paṭikkhepatā atthi. Tathā hi vuttaṃ “keci vuṭṭhānagāminivipassanā niyāmetīti vadanti”ti? Nayidamevaṃ. **Idhāpīti** idha pādakajjhānaniyāmepe vipassanāniyāmo na paṭikkhittoti ayañhettha attho. Tenevāha “**sādhāraṇattā**”ti. “Idha panā”ti imināpi paṭhamattheravādo saṅgahitoti veditabbo. Yadi evaṃ kasmā vipassanāniyāmo viṣuṃ gahitoti? Vādattayāvīdihuratādassanattam. **Aññe cācariyavādāti** sammasitajjhānapuggalajjhāsayavādā.

“**Āruppe tikacatukkajjhānaṃ...pe... na lokiya**”nti idaṃ theravāde āgataṃ porāṇatṭhakathāyaṃ tantim katvā ṭhapitanti **aṭṭhasāliniyaṃ** saṅgahetvā vuttanti āha “**vuttaṃ aṭṭhasāliniyanti adhippāyo**”ti. **Yesūti** pacchimajjhānavajjāni sandhāya vadati. Tattha hi arūpuppattiyam saṃsayo, na itarasmim. “Catukkapaṇicakajjhāna”nti vutte avisesato sāsavānāsavaṃ apekkhīyati, nivattetabbagahetabbasādhāraṇavacaṇenettha sāsavato avacchindanattam “tañca lokuttara”nti vatvā nivattitadhammāssanattam “na lokiya”nti vuttanti dassento āha “**samudāyañca...pe... āhā**”ti. Itarathā byabhicārābhāvato “lokuttara”nti visesanaṃ niratthakaṃ siyā. **Tayo maggāti** dutiyamaggādayo. **Tajjhānikanti** tikacatukkajjhānikaṃ sotāpattiphalādiṃ. **Aññajjhānikāpīti** tikacatukkajjhānato aññajjhānikāpi catukkajjhānikāpi maggā uppajjanti. **Pi**-saddena tajjhānikāpi tikacatukkajjhānikāti attho. Yadi evaṃ catuvokārabhavepi pañcavokārabhave viya maggassa tikacatukkajjhānikabhāve kenassa jhānaṅgādinīyamoti āha “**jhānaṅgādinīyamikā pubbābhisaṅkhārasamāpattī**”ti. **Pubbābhisaṅkhārasamāpattīti** ca pādakabhūtā attanā atikkantadhammavirāgabhāvena vipassanāya pubbābhisaṅkhārikārī arūpasamāpatti, phalassamāpatti vā. Tenāha “**pādaka**”nti. **Na sammasitabbāti** na sammasitabbā samāpatti jhānaṅgādinīyamikā sammasitabbānaṃ tikacatukkajjhānaṃ tattha anuppajjanato, itarathā ca visesābhāvato. **Phalassapīti** catutthapañcamajjhānikaphalassapi.

Dukkhañāṇādinanti dukkhasamudayañāṇaṇaṃ. **Taṃtaṃkusalārammaṇārammaṇattāti** kāmāvacarādīsu yena yena kusalena saddhiṃ nekkhammasaṅkappādayo uppajjanti, tassa tassa kusalassa ārammaṇaṃ ārammaṇaṃ etesanti taṃtaṃkusalārammaṇārammaṇā, tabbhāvato. **Taṃtaṃviramitabbādiārammaṇattāti** viṣaṃvādanavattuādiārammaṇattā. Vīṭikkamitabbato eva hi viratīti. “**Āṅgāna**”nti idaṃ “nekkhammasaṅkappādīna”nti etthāpi yojetabbaṃ avayavena vinā samudāyābhāvato. **Visesapaccayo**ti bhinnasīlassa, aparisuddhasīlassa vā sammappadhānāsambhavato samādhānassa viya vāyāmassa sīlaṃ visesapaccayo. Ayañca attho yadipi purimasiddhasīlavasena yutto, sahañātasenāpi pana labbhatevāti dassento “**sampayuttassāpi**”ti āha. Sahañameva cettha adhippetanti āha “**sampayuttasseva cā**”tiādi. Sammoso pamādo, tappaṭipakkho **asammoso** appamādo, so cittassa ārakkhāti āha “**cetaso rakkhitā**”ti.

Sīlakkhandho cāti ca-saddena samādhikkhandho ca. Khantippadhānattā sīlassa adosasādhanaṭā, nīvaraṇajettṭhakassa kāmaccandassa ujuvipaccanīkabhāvato samādhissa alobhasādhanaṭā daṭṭhabbā. **Sāsananti** paṭivedhasānaṃ, “sāsanabrahmacariya”nti ca vadanti.

Maggasaccaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

206-214. “Pariññeyyabhāvarahite ekantapahātabbe”ti kasmā vuttaṃ, nanu taṇhāyapi cakkhādīnaṃ viya taṇhāvattuṭāvacanena pariññeyyā vuttā. Yathāha “rūpataṇhā loke piyarūpaṃ sātārūpaṃ, etthesā taṇhā uppajjamānā uppajjati, ettha nivisamānā nivisati”tiādi (dī. ni. 2.400; ma. ni. 1.133; vibha. 203). Tappaṭibaddhasaṃkilesappahānavasena samatikkamitabbatā hi pariññeyyā. Ekantapahātabbatā ca na taṇhāya eva, atha kho avasesānaṃ saṃkilesadhammānampi. Tathā hi tesam sabbaso accantappahāyikā dassanabhāvanāti? Saccametaṃ, tathāpi yathā “dukkhaṃ ariyasaccaṃ pariññeyya”nti (saṃ. ni. 5.1099) taṇhāvajje upādānakkhandhapañcaka pariññeyyabhāvo niruḷho, na tathā taṇhāya, taṇhāya pana “yāyaṃ taṇhā ponobhavikā”tiādinā (vibha. 203; dī. ni. 2.400; ma. ni. 1.91, 460; saṃ. ni. 5.1081; mahāva. 14; paṭi. ma. 1.34) samudayabhāvo viya sātisayaṃ pahātabbabhāvo niruḷhoti dassetuṃ “**pariññeyyabhāvarahite ekantappahātabbe**”ti vuttaṃ. Yassa asaṅgahito padeso atthi, so **sappadeso**, ekadesoti attho. **Tatthāti** ariyasaccasaddo. **Samudayoti** samudayattho. “Nippadesato samudayaṃ dassetu”nti samudayassevettha gahaṇe kāraṇaṃ dassetuṃ “**dukkhanirodhā panā**”tiādi vuttaṃ. Tattha **dukkhanirodhāti** dukkhaṃ, nirodho ca. **Ariyasaccadesanāyanti** ariyasaccadesanāyampi saccadesanāyaṃ viya. **Dhammatoti** desetabbadhammato nippadesā eva. “Avasesā ca kilesā”tiādinā desanābhedo eva hi tattha viseso. Tenāha “**na hi tato añño**”tiādi. **Apubbo natthīti** dhammato apubbo natthīti attho. **Tassāti** samudayassa. **Sabbattha tisupi vāresūti** aṭṭhaṅgikapañcaṅgikasabbasaṅgāhikabhedesu mahāvāresu, tadantogadhesu ca pañcasu koṭṭhāsesu. **Apubbassāti** “avasesā ca kilesā”tiādinā taṇhāya apubbassa. Avasiṭṭhakilesādīnañhi samudayatāvacaṇaṃ idha apubbadassanaṃ. Tassa yadipi dutiyatīyavāresu viseso natthi, pañcasu pana koṭṭhāsesu uparūpari apubbaṃ dassitanti katvā evaṃ vuttaṃ. Tañhi samudayavisesadassanaṃ, itaraṃ pana maggavisesadassanaṃ. Tassa ca dhammato apubbābhāvo dassitoyeva. Yadi evaṃ dutiyādikoṭṭhāsesu, paṭhamakoṭṭhāsepi vā kasmā taṇhā gahitāti āha “**apubbasamudayadassanattāyapi hī**”tiādi. **Kevalāyāti** tadaññakilesādinirapekkhāya. **Desanāvasena na vuttoti** na dhammavasenāti adhippāyo. Tasmā dukkhādīni tattha ariyasaccadesanāyaṃ sappadesāni dassitāni honti pariyañenāti daṭṭhabbaṃ. Abhidhammadesanā pana nippariyāyakathāti katvā aṭṭhakathāyaṃ “nippadesato samudayaṃ dassetuṃ”iceva vuttaṃ. **Paccayaṣaṅkhātanti** paccayābhīmatam paccayabhūtam, paccayaḷṭhāsam vā.

Tesanti kusalahammānaṃ. **Paccayānaṃ pahānavasenāti** hetunirodhena phalanirodhaṃ dasseti, tappaṭibaddhakilesappahānena vā kusalānaṃ pahānaṃ vuttaṃ. Yathā “dhammāpi vo, bhikkhave, pahātabbā”ti (ma. ni. 1.240). Iti pariyañyato kusalānaṃ pahānaṃ vuttaṃ, na nippariyañyato tadabhāvato āha “**na hi kusalā pahātabbā**”ti. Yathā ca kusalahammesu, abyākatadhammesupi eseva nayo. **Nirodhanti** asaṅkhatadhātuṃ. **Appavattibhāvoti** yo nirodhassa nibbānassa taṇhādiappavattihetubhāvo, tam pahānanti vuttanti attho.

Kāyakammādisuddhiyāti pubbabhāgākāyakammavacīkammaājīvasuddhiyā dūratarūpanissayataṃ ariyamaggassa dassetīti sambandho. **Pañcaṅgikaṃ...pe... pavattataṃ dipeti**, na pana ariyamaggassa pañcaṅgikatīti adhippāyo. **Ñāpakanidassananti** ñāpakabhāvanidassanaṃ, etena “**vacanato**”ti idaṃ hetuatthe nissakkavacananti dasseti. **Vacanatotī** vā idisassa vacanassa sabbhāvato. Paṭipadāya ekadesopi **paṭipadā evāti** attho. **Niddiṭṭho dhammasaṅgāhakehi** saṅgāyanavasena.

Jhānehi desanāpaveso “lokuttaram jhānaṃ bhāvetī”ti (dha. sa. 277) jhānasīsenā desanāva. Tathā **bhāvanāpaveso**. **Pāḷigamananti** pāḷipavattī pāṭhadesanā. **Yathāvijjamānadhammavasenāti** tasmīṃ cittuppāde labbhānavitakkādīdhammavasena.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pañhapucchakavaṇṇanā

215. Tassāti suttantabhājanīyassa. **Evam panāti** “apicesā sammādiṭṭhi nāma pubbabhāge nānākkhaṇā nānārammaṇā”tiādippakārena. **Evañca katvāti** lokuttaramaggasseva maggasaccabhāvassa adhippetattā. **Tenāti** tena kāraṇena, ariyamaggasseva uddisitvā niddiṭṭhattāti attho.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Saccavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

5. Indriyavibhaṅgo

1. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

219. Cakkhudvārabhāveti cakkhudvārabhāvahetu. **Taṃdvārikehīti** tasmim dvāre pavattanakehi cittacetāsikehi. Te hi “taṃ dvāraṃ pavattiokāsabhūtaṃ etesaṃ atthi”ti taṃdvārikā. Nanu ca tabbatthukehipi taṃ indaṭṭhaṃ kāreti. Tenāha aṭṭhakathāyaṃ “tikke tikkhattā, mande ca mandattā”ti? Saccaṃ kāreti, tabbatthukāpi pana idha “taṃdvārikā”icceva vuttā. Apariccattadvārabhāvamyeva hi cakkhu nissayaṭṭhena “vatthū”ti vuccati. Atha vā taṃdvārikesu tassa indaṭṭho pākaṭoti “taṃdvārikehi”ti vuttaṃ. Indaṭṭho parehi anuvattanīyatā paramissarabhāvoti dassento “**tañhi...pe... anuvattanti**”ti āha. Tattha tanti cakkhuṃ. Teti taṃdvārike. Kiriyaṇiṭṭhānavācī āvī-saddo “vijitāvī”tiādīsu (dī. ni. 1.258; 2.33; 3.199) viyāti āha “**pariniṭṭhitakiccajānana**”nti.

“Cha imāni, bhikkhave, indriyāni. Katamāni cha? Cakkhundriyaṃ...pe... manindriya”nti (saṃ. ni. 5.495-499) evaṃ katthaci chapindriyāni āgatāni, kasmā pana suttante khandhādayo viya indriyāni ekajjhaṃ na vuttāni, abhidhamme ca vuttāni āha “**tattha suttante**”tiādi. **Nissaraṇūpāyādibhāvato**ti ettha lokuttaresu maggapariyāpannāni nissaraṇaṃ, itarāni nissaraṇaphalaṃ, vivaṭṭasannissitena nibbattitāni saddhindriyādīni nissaraṇūpāyo, itaresu kānīci pavattibhūtāni, kānīci pavattiupāyoti veditabbāni.

Khīṇāsavassa bhāvabhūtoti chaḷaṅgupekkhā viya khīṇāsavasseva dhammabhūto.

Dve atthāti indaliṅgaindasitṭhattā. **Attano paccayavasenāti** yathāsakaṃ kammādapaccayavasena. **Taṃsahitasantāneti** itthindriyasahite, purisindriyasahite ca santāne. **Aññākārenāti** itthiādīto aññena ākārena. Anuvattanīyabhāvo itthipurisindriyānaṃ ādhipaccanti yojanā. **Imasmiṅcattheti** ādhipaccatthe.

Tesanti anaññātāññassāmītindriyādīnaṃ tiṇṇaṃ. Yā sukhadukkhindriyānaṃ itṭhāniṭṭhākārasambhogarasatā vuttā, sā ārammaṇasabhāveneva veditabbā, na ekaccasomanassindriyādīnaṃ viya parikkappavasenāti dassento “**ettha cā**”tiādīmāha.

Yadipi purisindriyānantaraṃ jīvitindriyaṃ rūpakaṇḍepi (dha. sa. 584) desitaṃ, taṃ pana rūpajīvitindriyaṃ, na ca tattha manindriyaṃ vatvā itthipurisindriyāni vuttāni. Idha pana aṭṭhakathāyaṃ indriyānukkamo vutto sabbākārena yamakadesanāya saṃsandatīti dassento āha “**so indriyayamakadesanāya sameṭi**”ti. **Purimapacchimānaṃ ajjhattikabāhirānanti** cakkhādīnaṃ purimānaṃ ajjhattikānaṃ, itthindriyādīnaṃ pacchimānaṃ bāhirānaṃ. **Tesaṃ majjhe vuttaṃ** ubhayesaṃ upakarakatādīpanatthanti adhippāyo. Tena evampi desanantarānurodhena jīvitindriyassa anukkamaṃ vattaṃ vaṭṭatīti dasseti. Kāmañcettha evaṃ vuttaṃ, parato pana kiccavinicchaye idha pāliyaṃ āgataniyāmeneva manindriyānantaraṃ jīvitindriyassa, tadanantarañca itthipurisindriyānaṃ kiccavinicchayaṃ dassessati. **Sabbaṃ taṃ dukkhaṃ** saṅkhāradukkhabhāvena, yathārahaṃ vā dukkhadukkhataḍḍibhāvena. **Duvidhattabhāvānupālakassāti** rūpārūpavasena duvidhassa attabhāvassa anupālakassa. Rūpārūpavasena duvidhampi hi jīvitindriyaṃ idha gahitaṃ. “**Pavatti**”ti etena sahaṅgādhamaṇaṃ pavattanarasena jīvitindriyena vedayitānaṃ pavattetabbataṃ dīpeti. “**Bhāvanāmaggasampayutta**”nti iminā phalabhūtaṃ aññindriyaṃ nivatteti. Bhāvanāgahaṇaṅcettha sakkā avattaṃ. “**Bhāvetabbattā**”ti vuttattā bhāvanābhāvo pākaṭova. **Dassanānantarāti** samānajātibhūmikena abyavahitataṃ sandhāyāha, na anantarapaccayaṃ.

Tassāti indriyapaccayabhāvassa. **Anañāsādhāraṇattāti** aññehi anindriyehi asādhāraṇattā. Evaṃ sāmattiyato kiccavisesaṃ vavattthapetvā pakaraṇatopi taṃ dasseti “**indriyakathāya ca pavattattā**”ti. **Aññesanti** aññesaṃ indriyasabhāvanampi sahaṅgādhamaṇaṃ. Yehi te indaṭṭhaṃ kārenti, tesaṃ vasavattāpanaṃ natthi, yathā manindriyassa pubbaṅgamasabhāvabhāvato sayañca te aññadatthu manindriyasseva vase vattanti. Tenāha “**taṃsampayuttānīpi hi**”tiādi. Yadi evaṃ kathaṃ tesaṃ indaṭṭhoti? “Sukhanādīlakkhāṇe sampayuttānaṃ attākāraṇuvidhāpanamatta”nti vuttovāyamattho. “**Cetasikattā**”ti iminā sampayuttadhammaṇaṃ cittassa padhānataṃ dasseti. Tato hi “cetasikā”ti vuccanti. **Sabbatthāti** vasavattāpanaṃ sahaṅgādhamaṇanupālananti evaṃ yāva amatābhīmukhabhāvapaccayatā ca sampayuttānanti taṃkiccaniddese. “Anuppādane, anupatthambhe ca satī”ti padaṃ āharitvā sambandhitabbaṃ. Na hi

padattho sabbhāvaṃ byabhicarātīti janakupatthambhakattābhāvepīti vuttaṃ hoti. **Tappaccayānanti** itthipurisanimittādipaccayānaṃ kammādīnaṃ. **Tappavattane nimittabhāvoti** itthinimittādiākārārūpanibbattane kāraṇabhāvo. Svāyaṃ itthindriyādīnaṃ tattha atthibhāvoyevāti daṭṭhabbaṃ. Yasmiñhi sati yaṃ hoti, asatī ca na hoti, taṃ tassa kāraṇānti. “**Nimittabhāvo anuvidhāna**”nti iminā **anuvidhāna**saddassa kammattatāṃ dasseti. **Sukhadukkhabhāvappattā viyāti** sayāṃ sukhadukkhasabhāvappattā viya, sukhantā dukkhanā ca viyāti attho. **Asantassa...pe... majjhatakkārānupāpanaṃ** aññānūpekkhanādivasena veditabbaṃ. **Samānajatīyanti** akusalehi sukhadukkhehi akusalūpekkhāya, abyākatehi abyākatūpekkhāya, kusalasukhato kusalūpekkhāya. Tatthāpi bhūmivibhāgenāyamattho bhinditvā yojetabbo. Taṃ sabbaṃ **khandhavibhaṅge** vuttaoḷārikasukhumavibhāgena dīpetabbaṃ. **Ādisaddenāti** “kāmarāgabyāpādādi”ti ettha vuttaādisaddena. Saṃyojanasamucchindanadupanissayatā eva sandhāya aññātāvindriyassa kiccantarāpasutatā vuttā, tassāpi uddhambhāgiyasamyojanapaṭippassaddhippahānakiccatā labbhateva. Abyāpibhāvato vā aññātāvindriyassa paṭippassaddhippahānakiccatā na vattabbaṃ, tato aññindriyassāpi taṃ aṭṭhakathāyaṃ anuddhaṭṭhaṃ. Maggānantarañhi phalaṃ “tāya saddhāya avūpasantāya”tiādivacanato (dha. sa. aṭṭha. 505) kilesānaṃ paṭippassambhanavasena pavattati, na itaraṃ. Aññathā ariyā sabbakālaṃ appaṭippassaddhakilesadarathā siyuṃ. Itarassa pana nicchandarāgesu sattavohāro viya ruḷhivasena paṭippassaddhikiccatā veditabbā.

Etthāha – kasmā pana ettakāneva indriyāni vuttāni, etāni eva ca vuttānīti? Ādhipaccatthasambhavatoti ce. Ādhipaccaṃ nāma issariyanti vuttametāṃ. Tayidaṃ ādhipaccaṃ attano kicce balavanti aññesampi sabbhāvadhammānaṃ labbhateva. Paccayādhīnavuttikā hi paccayuppannā. Tasmā te tehi anuvattīyanti, te ca te anuvattantīti? Saccametāṃ, tathāpi atthi tesāṃ vireso. Svāyaṃ vireso “cakkhuvīññānādippavattiyāñhi cakkhādīnaṃ siddhamādhīpacca”ntiādinā (vibha. aṭṭha. 219) aṭṭhakathāyaṃ dassitoyeva.

Apica khandhapañcake yāyaṃ sattapaññatti, tassā visesanissayo cha ajjhattikāni āyatanānīti tāni tāva ādhipaccattham upādāya “cakkhundriyaṃ...pe... manindriya”ntiādito vuttāni. Tāni pana yena dhammena pavattanti, yaṃ so dhammo tesāṃ ṭhitihetūti dassanattam jīvitaṃ. Tayime indriyapaṭibaddhā dhammā imesaṃ vasena “itthī, puriso”ti voharīyantīti dassanattam bhāvadvayaṃ. Svāyaṃ sattasaññito dhammapuñjo pabandhavasena pavattamāno imāhi vedanāhi saṃkilissatīti dassanattam vedanāpañcakaṃ. Tato visuddhatthikānaṃ vodānasambhāradassanattam saddhādīpañcakaṃ. Tato vodānasambhārā imehi visujjhanti, visuddhippattā, niṭṭhitakiccā ca hontīti dassanattam ante anaññātāññassāmītindriyādīni ṭṭhi vuttāni. Sabbattha “ādhipaccattham upādāya”ti padaṃ yojetabbaṃ. Ettāvata adhippetatthasiddhīti aññesaṃ aggahaṇaṃ.

Atha vā pavattinivattīnaṃ nissayādīdassanattampi etāni eva vuttāni. Pavattiyā hi visesato mūlanissayabhūtāni cha ajjhattikāni āyatanāni. Yathāha “chasu loko samuppanno”tiādi (su. ni. 171). Tassā uppatti itthipurisindriyehi. Visabhāgavattusarāganimittā hi yebhuyena sattakāyassa abhinibbatti. Vuttañhetam “tiṇṇam kho pana, mahārāja, sannipātā gabbhassāvakkanti hoti, idha mātāpitaro ca sannipatitā honti, mātā ca utunī hoti, gabbho ca paccupaṭṭhito hoti”ti (ma. ni. 1.408; 2.411; mi. pa. 4.1.6). Avaṭṭhānam jīvīndriyena tena anupāletabbaṃ. Tenāha “āyu ṭṭhiti yapanā”tiādi. Upabhogo vedanāhi. Vedanāvasena hi iṭṭhādisabbavīsayupabhogo. Yathāha – “vedayati vedayati kho, bhikkhave, tasmā vedanāti vuccatī”ti (saṃ. ni. 3.79). Evaṃ pavattiyā nissayasamuppadaṭṭhitisambhogadassanattam cakkhundriyaṃ yāva upekkhindriyanti cuddasindriyāni desitāni. Yathā cetāni pavattiyā, evaṃ itarāni nivattiyā. Vivaṭṭasannissitena hi nibbattitāni saddhādīni pañca indriyāni nivattiyā nissayo. Uppādo anaññātāññassāmītindriyena tassa paṭṭhamam uppaṭṭhāto. Avaṭṭhānam aññindriyena. Upabhogo aññātāvindriyena aggraphalāsamupabhogato. Evampi etāni eva indriyāni desitāni. Ettāvata yathādhīpetatthasiddhito aññesaṃ aggahaṇaṃ. Etenāpi nesaṃ desanānukkamopi saṃvaṇṇito veditabbo.

220. Kusalākusalavīriyādīnīti ettha **ādi**-saddena kusalamādhīdīnaṃ, abyākatavīriyādīnaṃca saṅgaho daṭṭhabbo. **Paccayādīti ādi**-saddena desārammaṇādayo gahitā, yathāvuttavīriyādīni, cakkhādīni ca saṅgaṇhātī. Icevaṃ sabbasaṅgāhikāni vīriyindriyādīpadāni, cakkhundriyādīpadāni ca. **Tenāti** “evaṃ santepī”tiādinā bhūmivibhāgakathanena. **Tannivattanēnāti** sabbesaṃ sabbabhūmikattanivattanena. **Avijjamānasaṅgāhakattanti** tassaṃ tassaṃ bhūmiyaṃ anupalabbhamānassa indriyassa saṅgāhakatā.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Pañhapucchakavaṇṇanā

Idha imasmiṃ “sattindriyā anārammaṇā”ti evaṃ ekantānārammaṇatte vuccamāne **na abhaṭṭham** jīvīndriyaṃ na bhāsitaṃ. Ṭikāyaṃ pana **anābhaṭṭhanti** katasamāsaṃ katvā vuttaṃ. **Rūpadhammesu saṅgahitatanti** “rūpa”nti gaṇitataṃ. **Arūpakoṭṭhāsena** arūpabhāvena siyāpakkhe saṅgahitaṃ. Kasmā? Tassa parittārammaṇādītā atthīti. Yasmiṃ pana rūpārūpamissakasseva vasena siyāpakkhasaṅgaho yutto, na ekadesassa, tasmā ekadesassa taṃ anicchanto āha “**adhippāyo**”ti. Idāni tamattham pakāsetum “**arūpakoṭṭhāsena panā**”tiādi vuttaṃ. **Navattabbatāti** parittārammaṇādībhāvena navattabbatā. Katham pana rūpakoṭṭhāsenaṃ anārammaṇassa navattabbatāti codanaṃ sandhāyāha “**na hi anārammaṇa**”ntiādi. “**Avijjamānārammaṇānārammaṇesū**”ti iminā “anārammaṇā”ti

bāhiratthasamāso ayanti dasseti. **Navattabbesūti** sārammaṇabhāvena navattabbesu. **Anārammaṇattāti** ārammaṇarahitattā. “Navindriyā siyā parittārammaṇā, siyā mahaggaṭārammaṇā, siyā appamāṇārammaṇā, siyā na vattabbā ‘parittārammaṇā’tipi ‘mahaggaṭārammaṇā’tipi ‘appamāṇārammaṇā’tipī”tiādīsu (vibha. 223) viya na sārammaṇasseva navattabbataṃ dasseti. Yathā ca na sārammaṇasseva navattabbatāpariyāyo, atha kho anārammaṇassāpīti sārammaṇe niyamābhāvo. Evaṃ navattabbam sārammaṇavevāti ayampi niyamo natthīti dassento “**navattabbassa vā sārammaṇata**”nti āha. Tassa na dassetīti sambandho. “**Na hrī**”tiādīnā tamevattham vivarati.

Tattha rūpanibbānānam sukhādisampayuttabhāvena navattabbatā, na parittārammaṇādibhāvenāti codanam manasi katvā āha “**athāpi**”tiādi. Tattha athāpi vattatīti sambandho. **Siyā anārammaṇantipi vattabbam siyāti** anārammaṇam dhammāyatanam sārammaṇehi visuṃ katvā evaṃ vattabbam siyā. **Navattabba**-saddo yadi sārammaṇesseva vatteyya, na cevaṃ vuttam, avacane ca aññaṃ kāraṇam natthīti dassento āha “**na hi pañhapucchake sāvasesā desanā atthī**”ti. Tasmā **navattabba**-saddo anārammaṇesupī vattatevāti adhippāyo. Yāpi “aṭṭhindriyā siyā ajjhattārammaṇā”ti ajjhattārammaṇādibhāvena navattabbatā vuttā, sā jīvitindriyassa ākiñcaññāyatanakāle paṭhamārūppaviññābhāvamattārammaṇataṃ sandhāya vuttā, na sārammaṇasseva navattabbatā dāssanattam, nāpi anārammaṇassa parittārammaṇādibhāvena navattabbatābhāvadāssanattanti dassento “**aṭṭhindriyā siyā ajjhattārammaṇāti ettha cā**”tiādīmāha. Tattha **siyā ajjhattārammaṇātīti** iti-saddo ādiattho. Tena avasiṭṭhapāḷisaṅgaṇhanena “siyā na vattabbā ‘ajjhattārammaṇā’tipi ‘bahiddhārammaṇā’tipi ‘ajjhattabahiddhārammaṇā’tipī”ti imāya pāḷiyā vuttamattham jīvitindriyassa dassento “**jīvitindriyassa...pe... navattabbatā veditabbā**”ti āha, tam vuttatthameva.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Indriyavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

6. Paṭiccasamuppādavibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyaṃ

Uddesavāraṇṇanā

225. “Vuttattā”ti idaṃ nissakkaṃ kiṃ lakkhaṇam? Hetulakkhaṇam. Yadi evaṃ taṃhetuko vibhajjavādibhāvo āpajjati. Na hi moggaliputtatissattherena vuttattā buddhasāvaka vibhajjavādino ahesunti? Nayidamevaṃ. Tividho hi hetu ṇāpako, kārako, sampāpakoti. Tesu ṇāpakahetu idhādhippeto, tasmā tena mahātherena “kiṃ vādī, bhante, sammāsambuddho”ti puṭṭhena “vibhajjavādī, mahārājā”ti tadā vuttavacanena ṇāyati “sammāsambuddhasāvaka vibhajjavādino”ti imamattham dasseti **kiṃ...pe... vuttattā...pe... vibhajjavādino**”ti. “Ahañhi, brāhmaṇa, vināyā dhammam desemi rāgassā”tiādīm vatvā “no ca kho yaṃ tvam sandhāya vadesī”tiādīnā (pārā. 5-9) verañjabrāhmaṇassa bhagavatā venayikādibhāvo vibhajja vuttoti taṃ anuvadantā sāvakaṃpi tathā vadantīti āha “**te hi venayikādibhāvam vibhajja vadantī**”ti. **Cīvarādīnanti ādi**-saddena somanassādīnam saṅgaho daṭṭhabbo. Tānīpi hi sevittabbāsevittabbabhāvena vibhajja vuttāni. Vibhajjavādīparisā **vibhajjavādīmaṇḍalanti** etasmiṃ atthe yathā taṃ otiṇṇo nāma hoti, taṃdassanattam “**ācariye anabbhācikkhantena**”tiādi vuttam. Sakasamayāvokkamādi hi paramatthato tadotāro. “Asaṃkiliṭṭhāpi avijjā atthi amaggavajjhā, yāya nivutā khīṇāsavāpi nāmagottādīsu ekaccaṃ na jānanti, sā kusalacittuppādesupī pavattatī”ti nikāyantariyā. Taṃ sandhāyāha “**avijjā puññāneñjābhisaṅkhārānam hetupaccayo hotītiādiṃ vadanto**”ti. Upalakkhaṇaṇīhetam sahaṇātaṃ. **Ādi**-saddena akusalacittenaṇi ṇānam uppajjati, yā saṃkiliṭṭhā paññāti, acetasiṅgaṇā, aviññattisaṅkhātā rūpabhāvaṃ dussilyanti evamādiṃ saṅgaṇhāti. Parasamayāyūhanam parasamaye byāpārāpattiyā. Yo tattha sakasamayena viruddho attho, tassa vā dīpanena siyā, parasamaye vādāropanena vā. Tesu purimam “ācariye anabbhācikkhantena”ti iminā apanītanti itaram dasseti “**parasamayam...pe... anāyūhantena**”ti. **Asampiṇḍentena**ti upacayattham sandhāya vadanti. Āyūhana-saddo pana upacayattho na hotīti kecivādo na sārato gahetabbo.

Tabbipariyāyenāti yathāvinayaṃ avatṭhānena. Sāvajjassa anavajjatādīpanādīnā **kammantaram bhindanto** vināsento, āloḷento vā **dhammatam** dhammasabhāvam **vilometi** viparītato dahati. **Mahāpadeseti** mahāpadeso, buddhādayo mahante mahante apadisitvā vuttāni mahākāraṇāni. **Mahāpadeseti** vā mahāokāse, mahantāni dhammassa patiṭṭhānāṭṭhānānīti vuttam hoti. Tatrāyaṃ vacanatto – apadisīyatīti apadeso, buddho apadeso etassāti buddhāpadeso. Esa nayo sesesupī. Atthato cāyaṃ mahāpadeso “sammukhā metam bhagavato suta”ntiādīnā kenaci ābhatassa “dhammo”ti vā “adhammo”ti vā vinicchayane kāraṇam. Kiṃ pana tanti? Tassa yathābhatassa suttotaraṇādi eva. Yadi evaṃ katham cattāro? Dhammassa dve sampadāyo bhagavā, sāvaka ca. Tesu sāvaka saṅghaṇapuggalavasena tividhā. Evaṃ “amumhā mayā ayaṃ dhammo paṭiggahito”ti apadisitabbānam bhedenā cattāro. Tenāha “**sammukhā metam bhagavato suta**”ntiādi. Nettiyaṃpi vuttam “buddhāpadeso saṅghāpadeso sambahulattherāpadeso ekattherāpadeso”ti.

Suttasuttānulomaācariyavādaattanomatimahāpadeseti ettha tisso saṅgītiyo āruḷhāni tīṇi piṭakāni atthasūcanādiatthēna **suttaṃ**. Yathāvuttassa suttassa anulomato yathāvuttā eva cattāro mahāpadesā **suttānulomaṃ**. Pāliyā atthagāhaṇena dhammatāyaṃ paṭiṭṭhāpanato aṭṭhakathā **ācariyavādo**. Nayaggāhena anubuddhiyā attano paṭibhānaṃ **attanomati**. Ettha ca suttaācariyavādaattanomatīnampi kenaci ābhatassa dhammādharmādhāvavinicchayane kāraṇabhāvasabhāvato mahāpadesatā vuttatī veditabbā. **Santiṭṭhāti** appaṭibhānto, avilomanto ca. Tabbipariyāyena atidhāvati. Ekassa padassa ekena pakārena atthaṃ vatvā tasseva puna pakārentarena atthaṃ vadanto vā aparehi pariyaēyehi niddisati nāma yathā “avijjā dukkhasaccassa yāthāvasarasalakkhaṇaṃ paṭivijjhitaṃ na deti” tiādiṃ vatvā puna “ayaṃ avijjā dukkhādīsu aññāna”nti vuttāpi “dukkhasaccassa ekadeso hoti” tiādivacanaṃ. Atha vā hetubhāvena vuttassa atthassa puna phalabhāvena vacanaṃ tamevatthaṃ punarāvattetvā niddisanaṃ yathā “viññāpaccayā nāmarūpa”nti vatvā puna “nāmarūpapaccayā saḷāyatana”nti vacanaṃ. Atha vā “sabbametthaṃ bhavacakkaṃ kammañceva vipāko ca. Kilesakammavipākavasena tividha”nti ca ādinā vuttassevatthassa duvidhatividhādivibhāgadassanaṃ tamevatthaṃ punarāvattetvā niddisanti evamettha attho veditabbo.

Sattavohāroti “satto”ti samaññā. Ye hi dhamme samūbhūte santānavasena vattamāne upādāya sattapaññatti, tassā tato aññathānāññathāaccantābhāvasaṅkhāte ante anupagamma yāthāvato saṅghaṇaṃ, bodhanañca dhammatāyaṃ akusalassa dukkaraṃ durabhisambhāvanti. Avijjādikassa paccayadhammassa saṅkhārādipaccayuppannadhammaṃ paṭi hetuādinā paccayena paccayabhāvo **paccayākāro**, paṭiccasamuppādoti attho.

Vuttanayenāti “ācariye anabbhācikkhantena” tiādinā vuttanayena. Kāmañcettha sabbāpi atthavaṇṇanā imināva nayena kātabbā, paṭiccasamuppādavaṇṇanāya pana garutarabhāvaṃ dassento evaṃ vadati.

Pāḷidhammanti teṭṭakabuddhavacanaṃ. **Paṭiccasamuppādanti** paṭiccasamuppādapāḷiṃ.

Atthaṃ katvāti hitaṃ katvā. Yathāyaṃ hitāvaho hoti, evaṃ katvā. **Aṭṭhiṃ katvāti** vā attānaṃ atthikaṃ katvā. Sutacintāmayādiṃ **ñāṇavisesaṃ**. Tadaṅgavikkhambhānādinā **kilesakkhayavisesaṃ**.

Bhavādīsu ādinavappaṭicchādanato, balavūpanissayato, kammassa visesahetubhāvato ca vaṭṭassa mūlakāraṇaṃ avijjā. Vipākavaṭṭanimittassa kammavaṭṭassa kāraṇabhūtaṃ kilesavaṭṭaṃ avijjāmūlakanti dassanattaṃ avijjā ādito vuttā. Taṇhāpi hi avijjāya paṭicchāditādinave eva visaye assādānupassino pavattati, na aññathā. **Mūlādīdassanasāmaññāñcāti** valliyā mūlamajjhāpariyosānassa dassanena paṭiccasamuppādassa taṃdassanasāmaññāñca yojetabbaṃ, samantacakkhunā sabbassa diṭṭhattepi desanākāle desanāññācakkhunā bodhetabbatāvasena ekadesadassanassa adhippetattā.

Diṭṭhisahitāya mānasahitāya vā taṇhāya “aha”nti, itarāya “mama”nti **abhivadato**. “Abhinandanato”ti hi iminā sappītikāya taṇhāya pavatti dassitā. **“Abhivadato”**ti iminā tato balavatarāya diṭṭhisahitāya mānasahitāya vā. **“Ajjosāya tiṭṭhato”**ti iminā pana tatopi balavatamāya diṭṭhisahitāya, kevalāya vā taṇhāya pavatti dassitā. Gilitvā pariniṭṭhāpetvā ṭhānañhi ajjosānaṃ. **Tappaccayanti** taṇhāpaccayaṃ. Kathaṃ pana nandivacanaṃ catubbidhampi upādānaṃ vuttanti āha **“nanditā”**tiādi. Tattha **nanditā tadavippayogatāhīti** nandibhāvena sabhāvato taṇhupādānaṃ, tāya nandiyā taṇhāya avippayogena avinābhāvena diṭṭhupādānaṃ vuttanti veditabbaṃ. **“Diṭṭhābhinandanabhāvenā”**ti iminā diṭṭhiyāpi nandibhāvamāha.

Paṭisandhipavattiphassādayoti paṭisandhiyaṃ pavatte ca uppannaphassamanosañcetanāvīññānāni. **“Vipākavaṭṭabhūte”**ti ca idaṃ pavattavisesanaṃ daṭṭhabbaṃ. **Vaṭṭūpatthambhākatī** vaṭṭattayūpanissayā. **Itareti** akammajā. **Tasminti** yathāvutte āhāracatukke. **Vattuṃ vaṭṭantīti** taṇhānidānūpanissayato “taṇhānidānā”ti vattuṃ yujjanti.

Yathā ariyamaggo antadvayavajjitamajjhimaṭṭhapadābhāvato “ñāyo”ti vuccati, evaṃ paṭiccasamuppādoti āha **“ñāyoti maggo, soyeva vā paṭiccasamuppādo”**ti. **Attano paṭivedhāya saṃvattati** asammohapaṭivedhena paṭivijjhitaṃ. **Saṃvattatīti** ca nimittassa kattūpacārasanetaṃ vuttaṃ yathā “ariyabhāvakarāni saccāni ariyasaccāni”ti. **Pakatiādayo** hetthā saccavibhaṅge hetuvipattiṭṭhāyāṃ dassitā eva. **Akāraṇaṃ “kāraṇa”nti gaṇhanti** yathā kāpilādayo. **Na kiñci kāraṇaṃ bujjhanti** yathā taṃ aññe bālaputhujjanā. **Itarāsanti** majjhato paṭṭhāya yāva pariyoṣanā desanādināṃ tissannaṃ. **Tadatthātāsambhavepi**ti yathāsakehi kāraṇehi pavattidassanattātāsambhavepi. **Atthantarāsabbhāvato**ti payoanantarāsabbhāvato. Vuttāni hi aṭṭhakathāyaṃ (vibha. aṭṭha. 225) “jarāmarañādikassa dukkhassa attanā adhigatakāraṇasandassanattaṃ. Āhāranidānavavattāpanānusārena yāva atthaṃ addhānaṃ atiharitvā puna atitaddhato pabhuti hetuphalapaṭiṭṭhasandassanattaṃ. Anāgataddhahetusamuttānato pabhuti anāgataddhasandassanatta”nti tissannaṃ yathākkamaṃ tīṇi payoanāni.

Taṃtaṃphalapaṭivedhoti jātiādināṃ jarāmarañāditāṃtaṃphalāvagamo. **Anuvilokayoti** purime vikappe vipassanānimittaṃ anuvilokanaṃ, dutiye desanānimittaṃ. Kāmapādānabhūtā taṇhā manosañcetanāhārasaṅkhātassa bhavassa, taṃsāmpayuttānaṃ, tannimittānañca sesāhāraṇaṃ visesapaccayo hotīti āha **“āhāraṇāhādayo paccuppannaddhā”**ti. **Ādi**-saddena yāva viññānaṃ gahetabbaṃ. **Āhāraṇāhādayoti** ettha

paccuppannakammavaṭṭapariyāpanne āhāre gahetvā addhayaḥoṇaṇaṃ katvā anāgatavipākavaṭṭapariyāpanne gahetvā yojetuṃ vuttaṃ **“āhārā vā taṇhāya pabhāvetabbā anāgato addhā”**ti. **Pabhāvetabbāti** āyatiṃ uppādetabbā. **Yujjattī** phalabhūte āhāre paccuppanne paccakkhato dassetvā **“taṃnidānaṃ taṇhaṃ tassā nidāna”**ntiādinā phalaparāmparāya kāraṇaparāmparāya ca dassanaṃ tathābujjhaṇakānaṃ puggalānaṃ ajjhāsayaṇulomato, dhammasabhāvāvilomanato ca yuttīyā saṅgayhati. Yadi taṇhādayo atīto addhā, taṇhāggahaṇeṇeva saṅkhārāvijjā gahitāti kimatthaṃ puna te gahitāti āha **“saṅkhārāvijjā tatopi atītataro addhā vutto saṃsārassa anātibhāvadassanatta”**nti. **Atītanti** vā atītātāsāmañña atītatarampi saṅgahitaṃ daṭṭhabbaṃ.

Punabbhavābhiniḥḥattīāhārakāti punabbhavūpapattipaccayā. **Iti vacanatoti** evaṃ vuttavacanasabbhāvato. Viññānāhāro tāva punabbhavābhiniḥḥattīyā hetu, itare pana kathanti āha **“taṃsāmpayuttattā...pe... kabaḷikārāhārassa”**ti. Tassa āyatiṃ punabbhavābhiniḥḥattīāhārakā cattāro āhārāti sambandho. Saddhādināṃ upanissayātaṃ pariccāgādīkāle, rāgādīnaṃ gadhitassa bhojanādīkāle. Tena yathākkamaṃ kusalākusalakammaviññāyūhanaṃ dassitaṃ. **Tasmāti** yasmā āyatiṃ punabbhavābhiniḥḥattīāhārakā cattāro āhārā gayhanti, tasmā. **Purimoyevatthoti** **“āhārataṇhādayo paccuppannaddhā”**tiādinā vuttaattho. **Atītenti** atīte addhani. **Tato paranti** tato atītaddhato paraṃ paccuppanne anāgate ca addhani **“saṅkhārapaccayā viññāṇa”**ntiādinā. **Paccakkhānanti** paccuppannabhavapariyāpannatāya paccakkhabhūtānaṃ. **Paccuppannaṃ hetunti** etarahi vattamānaṃ taṇhādīkaṃ āhārādīnaṃ hetuṃ.

Suttaṃ āharati **“āsavasamudayā avijjāsamudayo”**ti (ma. ni. 1.103). **Vaṭṭahetunoti** vipākavaṭṭahetuno, sakalavaṭṭahetuno vā. Akusalāñhi kammaṃ kammavaṭṭassa kilesavaṭṭassa ca paccayo hotīyeva. **“Bhavataṇhāyapi hetubhūtā”**ti iminā kilesavaṭṭassāpi avijjāya paccayabhāvamāha. **Evañcetanaṃ, bhikkhave, vuccati”**tiādinā vaṭṭasīnampi avijjātaṇhānaṃ sappaccayatādassanāpadesena sabbesampi saṅkhatadhammānaṃ hetuphalaparāmparāvicchedavuttīyā purimāya koṭīyā apaññāyanaṃ vibhāveti.

Avijjaṃ taṇhā anuvattatīti dukkhe taṇhaṃ abhibhavivā pavattīyā tato avijjāya balavabhāvamāha. Avijjābhībhūtā hi sattā satipi taṇhāparitassite ekantānattasāññītaṃ attakilamathānuyogadukkhamanuyujjanti. **Taṇhaṃ avijjā anuvattatīti** sukhe avijjaṃ abhibhavivā pavattīyā tato taṇhāya balavabhāvamāha. Yadiṃ sāvajjasukhānubhave balavattīyeva avijjā vijjānānādināvaṃ paṭicchadenti tiṭṭhati, taṇhā pana tatopi balavataratāya satte vipulānattasāññīte anariye sukhe niyojetīti avijjāya tadanuvattanaṃ vuttaṃ.

Āyatanachakkaṃ vā kāyoti sambandho. **Cakkhādinissaye sesadhammeti** cakkhādinissayabhūte, tappaṭibaddhe ca sasantānapariyāpanne dhamme. **Cakkhādinissite eva katvāti** cakkhādiggaṇeṇeva gahite katvā. **Cakkhādīkāyanti** cakkhādīdhammasamūhaṃ paresaṃ pañcakkhandhaṃ. **Phassena phutṭhoti** ārammaṇaṃ phusantena viya uppannena sukhavedaniyena, dukkhavedaniyena ca phassena phutṭho. Phasse hi tathā uppanne taṃsamaṅgīpuggalo phutṭhoti vohāro hotīti.

Yathā saḷāyatanāni phassassa visesapaccayo, evaṃ vedanāyapīti dassento **“saḷāyatanānaṃ vedanāya visesapaccayabhāva”**nti āha. **Tannissitanti** saḷāyatananissitaṃ. **Atītaddhāvijjātaṇhāmūlakoti** atītaddhabhūtāavijjātaṇhāmūlako. **Kāyassa bheda kāyūpagoti** ubhayatthāpi kāyasaddena upādinnakkhandhapañcako gahito. Tadupagatā upapajjanaṃ paṭisandhiggaṇaṃ. **Ubhayamūloti** avijjātaṇhāmūlo.

Anabhisamayabhūtattāti abhisamayassa paṭipakkhabhūtattā. **Avijjāyāti** avijjāya sati.

Gahaṇanti gahetabbataṃ. **Tasmāti** yasmā sati saṅkhārasaddena āgatasāṅkhārattēpi avijjāpaccayā saṅkhārā padhānatāya visuṃ vuttā gobaḷībaddaṇāyena, tasmā. **Tattha vuttampīti** saṅkhārasaddena āgatasāṅkhāresu vuttampī abhisāṅkharāṇakasaṅkhāraṃ **vajjetvā** aggahetvā itare saṅkhārā yojetabbā. Evañhi atthassa uddharaṇuddharitabbatādvayaṃ asaṅkarato dassitaṃ hoti. **“Idha vaṇṇetabbabhāvenā”**ti iminā avijjāpaccayā saṅkhārānaṃ satipi saṅkhārasaddena āgatasāṅkhārabhāve yathāvuttameva padhānabhāvaṃ ullīgeti. **“Avijjāpaccayā saṅkhārā”**ti tadekadeso vuttoti sambandho. Imasmiṃ atthavīkappe saṅgaṇhanavasena saṅkhārasaddena āgatasāṅkhārehi saṅgahitāpi avijjāpaccayā saṅkhārā idha vaṇṇetabbabhāvena padhānāti visuṃ gahitā, purimasmiṃ te vajjetvāti ayaṃ viseso. Tenāha **“vaṇṇetabbasabbasaṅgahaṇavasena duvidhatā vuttā”**ti. Sāmaññīto saṅgayhamānampi padhānabhāvajotanattaṃ visuṃ gayhati yathā taṃ **“puññañāṇasambhārā”**ti.

Yena kusalākusaladhammā **“vipākadhammā”**ti vuccanti, taṃ āyūhanaṃ, kiṃ pana tanti? Anupacchinnataṇhāvijjāmāne santāne sabyāpārātā. Tenāha **“paṭisandhi...pe... āyūhanarasā”**ti. Cetanāpadhānatā pana tassa cetanākiṅkaṃ katvā vuttaṃ. **Rāsikaraṇaṃ, āyūhananti** ca rāsibhūtassa rūpārūpasāṅkhātassa phalassa nibbattanato vuttaṃ. **“Anārammaṇatā abyākatatā”**ti idaṃ abyākatasseva anārammaṇatā abyākatasambandhinī anārammaṇatāti katvā vuttaṃ. **Āyatanāṃ, gahaṇanti** ca taṃtaṃdvārikadhammapavattanameva daṭṭhabbaṃ.

Ananubodhādayo avijjāpadaniddese āgatā. Avijjāpadasambandhena **diṭṭhivippayuttāti** itthilinganiddeso.

Asañhānattāti aviggahattā.

Sokādīnaṃ sabbhāvāti “jātipaccayā jarāmarāṇa”nti anitthāpetvā tadanantaraṃ sokādīnampi vuttānaṃ vijjānānattā tesāṃ vasena **aṅgabahuṭṭappasaṅge** paṭiccasamuppādaṅgānaṃ bahubhāve āpanne. **Dvādasevāti** kathāṃ dvādaseva, nanu sokādayopi dhammantarabhūtā paṭiccasamuppādadesanāyaṃ vuttāti? Saccaṃ vuttā, na pana aṅgantarabhāvenāti dassento “**na hī**”tiādīmāha. Tattha **phalenāti** phalabhūtena jarāmarāṇaṅgasaṅgahitena sokādīnā. **Mūlaṅgaṃ dassetunti** imāya paṭiccasamuppādadesanāya mūlabhūtaṃ avijjāṅgaṃ socanādīhi sammohāpattikathanena dassetuṃ **te** sokādayo vuttā bhavacakkassa avicchedadassanattāṃ. Jarāmarāṇaṃ kāraṇaṃ etesanti jarāmarāṇakāraṇā, sokādayo, tabbhāvo **jarāmarāṇakāraṇatā**. Jarāmarāṇaṃ nimittaṃ etassāti **jarāmarāṇanimittaṃ**. **Taṃ tannimittānanti** ettha tanti suttaṃ. **Tannimittānaṃ** dukkhanimittānaṃ sokādīnaṃ. **Tato parāyāti** anāgate dutiyattabhāvato parāya tatiyattabhāvādīsu paṭisandhiyā. **Hetuhetubhūtāti** kāraṇassa kāraṇabhūtā. Paṭisandhiyā hi saṅkhārā kāraṇaṃ, tesāṃ avijjā. **Suttanti** “assutavā puthujjano”ti (ma. ni. 1.2, 17; saṃ. ni. 2.61; dha. sa. 1007) imaṃ suttaṃ sandhāya vadati. **Avijjā sokādīnaṃ kāraṇanti dassitā** assutavatāya avijjābhāvanādīpaniyā taduppattivacanato. “Na sokādīnaṃ bālassa jarāmarāṇanimittatāmattassa sādhaṃ sutta”nti vuttamatthaṃ pākaṭaṃ kātuṃ “**na cā**”tiādi vuttaṃ. Tena na ca jarāmarāṇanimittameva dukkhaṃ dukkhaṃ, atha kho avijjānimittampettha vuttanayena yojetabbanti dasseti. Evaṃ jarāmarāṇena sokādīnaṃ ekasaṅkhepaṃ katvā dvādaseva paṭiccasamuppādaṅgāni veditabbāni.

Kasmā panettha jarāmarāṇantā eva desanā katā, kiṃ tato parā pavatti natthīti? No natthi, appahīnakilesassa hi kammato, viññānādīpariyosānabhūtāya ca cutiyā paṭisandhipātubhāvoti pavattitaduparamabhūtaṃ jarāmarāṇaṃ punabbhavābhiniḃbattinimittaṃ. Taṃ pana kammūpapattibhavato jātiyā dassitattā “bhavapaccayā jāti”ti imināva pakāsītanti na puna vuccati, na tato paraṃ pavattiyā abhāvato. Ekakammaṇibbattassa ca santānassa jarāmarāṇaṃ pariyosānaṃ. Sati kilesavaṭṭe kammunā tato punabbhavūpapatti, asati pana tasmīṃ “esevanto dukkhassā”ti jarāmarāṇapariyosānāva desanā katā. Yasmā pana na amaraṇā jarā atthi sabbesaṃ uppattimantānaṃ pākānantarabhedato, na cājaraṃ marāṇaṃ apākabhedābhāvā, tasmā tadubhayamekamaṅgaṃ kataṃ, na nāmarūpaṃ viya ubhayaṭṭhāne ekajjhaṃ uppattiyā, saḷāyatanāṃ viya vā āyatanabhāvena kiccāsamatāya. Yā panāyaṃ osānaṃ gatā punabbhavābhiniḃbatti dīpitā, tāya “viññāṇapaccayā nāmarūpa”ntiādi, kilesakammābhāve tadabhāvato “avijjāpaccayā saṅkhārā”ti evamādi eva vā atthato pakāsīto hotīti vaṭṭattayassa anavaṭṭhānena paribbhamanaṃ dassitaṃ hoti. Atha vā jarāgahaṇena paripakkaparipakkatarādikkamena vattamānaṃ nāmarūpādi, sokādi ca gayhati, tathassa paripākakālavattinī avijjā ca. Yathāha –

“Sa kho so, bhikkhave, kumāro vuddhimanvāya indriyānaṃ paripākamanvāya pañcahi kāmagaṇehi samappito samaṅgībhūto paricāreti cakkhuvīññeyyehi rūpehi...pe... kāyaviññeyyehi phoṭṭhabbehi...pe... rajanīyehi. So cakkhunā rūpaṃ disvā piyarūpe rūpe sārājati, appiyarūpe rūpe byāpajati, anupaṭṭhitakāyasati ca viharati parittacetaso, tañca cetovimuttīṃ paññāvimuttīṃ yathābhūtaṃ nappajānāti, yatthassa te pāpakā akusalā dhammā aparisesā nirujjhantī”tiādi (ma. ni. 1.408).

Ettha hi paripakkindriyassa chasu dvāresu sarāgādiggahaṇena tadavinābhāvitāya vimuttiyā appajānane ca sokādīnaṃ paccayabhūtā avijjā pakāsītā. Apica “piyappabhavā sokaparidevadukkhadomanassupāyāsā”ti vacanato kāmāsavabhavāsavehi, “tassa ‘ahaṃ rūpaṃ, mama rūpanti pariyuṭṭhaṭṭhāyino...pe... rūpavipariṇāmaññāthābhāvā uppajjanti sokaparidevadukkhadomanassupāyāsā”ti (saṃ. ni. 3.1) vacanato diṭṭhāsavato, “assutavā”tiādivacanato avijjāsavato sokādīnaṃ pavatti dīpitāti tesāṃ hetutāya taggahaṇena gahitā āsavā. Tesāṃ sayañca jarāsbhāvatāya jarāgahaṇena gayhanti, tato ca “āsavasamudayā avijjāsamudayo”ti vacanato āsavanimittāya ca avijjāya jarāgahaṇena gahaṇaṃ. Tato ca “avijjāpaccayā saṅkhārā”ti āvaṭṭati bhavacakkaṃ. Apica “saṅkhārapaccayā viññāṇa”nti vatvā “bhavapaccayā jāti”ti vadantenapi bhavacakkassa anavaṭṭhānato paribbhamanaṃ dassitaṃ. Ettha hi viññāṇena avijjānivutassa punabbhavo dassito, jātiyā taṇhāya sampayuttassa, ubhayattha ubhinnaṃ anuvattamānattāti avijjātaṇhānimittaṃ bhavacakkaṃ anavaṭṭhānato paribbhamatīti ayamattho dīpitoti jarāmarāṇantāpi desanā na tato paraṃ pavattiyā abhāvaṃ sūceti atadattattā, na ca paccayantaradassanattameva puna vacananti sakkā viññāṭuṃ ekatreva tadubhayadesanāya tassa siddhattā. Tathā yaṃ kammaṃ avijjāhetukaṃ, taṃ taṇhāhetukaṃ. Yaṃ taṇhāhetukaṃ, taṃ avijjāhetukaṃ veditabbaṃ. Kasmā? Dvīnaṃ bhavamūlānaṃ aññamaññāvīrahato. Yathā hi taṇhāpaccayā kāmupādānahetukaṃ kammabhavasāṅkhāraṃ vadanto na vinā bhavataṇhāya avijjā saṅkhārānaṃ paccayoti dasseti. Tathā tameva avijjāpaccayaṃ desento na antarena avijjāya bhavataṇhā kammabhavassa paccayoti. Tato ca pubbe pavattā avijjāpaccayā saṅkhārādayo, taṇhupādānādīpaccayā bhavādayo ca, tathā taṇhāhetuupādānapaccayā bhavo, avijjāpaccayā saṅkhārā, bhavapaccayā jāti, saṅkhārapaccayā viññāṇaṃ, jātipaccayā jarāmarāṇaṃ, viññāṇādīpaccayā nāmarūpādi evametesāṃ aṅgānaṃ pubbāparasambandho dassito hotīti veditabbaṃ.

Uddesavāraṇṇanā niṭṭhitā.

Avijjāpadaniddesavaṇṇanā

226. Pitā kathīyatīti asuko asukassa pitāti pitubhāvena kathīyati. Kathiyamāno ca asandehattham aññehi mittadatthehi visesetvā kathīyatīti tam dassento āha “**dīgho...pe... datto**”ti.

Yāthāvoti aviparīto. **Kiccajātitoti** paṭicchādanakiccato, uppajjanatṭhānato ca.

Gahaṇakāraṇavasenāti gahaṇassa kāraṇabhāvavasena. Aññasetādīnaṃ nivattakānīti padaṃ ānetvā sambandho.

Chādentiyāti chādanākārena pavattantiyā. Tathā pavattanahetu **taṃsāmpayuttā** avijjāsāmpayuttā **dukkhārammaṇā** honti.

Tasmāti sabhāvato agambhīrattā tesam duddasabhāvakaraṇī tadārammaṇatā avijjā uppajjati. **Itaresanti** nirodhamaggānaṃ. Samānepi paṇītaasamkilesikādi bhāve sappaccayato appaccayassa visesaṃ dassetuṃ “**magassā**”tiādi vuttaṃ.

Avijjāpadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sāṅkhārapadaniddesavaṇṇanā

“**Sodheti apuññaphalato**”ti iminā puññassa vipākadukkhavivittataṃ āha, “**dukkhato**”ti iminā cetodukkhavivittataṃ, “**saṃkilesato**”ti iminā kilesadukkhavivittataṃ. “**Apuññaphalato**”ti vā iminā puññassa āyatim hitataṃ dasseti. “**Dukkhasaṃkilesato**”ti iminā pavattihitataṃ pavattisukhataṇca dasseti. **Taṃnipphādanenāti** hitasukhanibbattanena. Pujjabhavanibbattako **pujjanibbattako**.

“Evamidaṃ puññaṃ pavaḍḍhati”tiādisu puññaphalampi puññanti vuccatīti āha “**puññupaganti bhavasāmpattupaga**”nti.

Ādibhāvanāti “pathavī pathavī”tiādinā kaṣiṇesu pavattabhāvanā. **Pathavī pathavīti** vā ettha **iti**-saddo ādiattho, pakārattho vā. Tena itarakasiṇānaṃ gahaṇaṃ. **Ādibhāvanāti**ādi bhūtā bhāvanā. Sā hi “parikamma”nti vuccatī. **Maṇḍalakaraṇaṃ** kaṣiṇamaṇḍalakaraṇaṃ.

Dānavasenāti deyyadhammapariccāgavasena. **Cittacetasiṅkā dhammā dānaṃ** diyyati etenāti. **Tatthāti** tesu cittacetasikesu. **Dānaṃ ārabbhāti** tehi nibbattiyamānaṃ pariccāgaṃ uddissa. Yathā vā so nippajjati, tathā ṭhapetvā. **Adhikiccāti** tasseva vevacanaṃ. Yathā vā sāmpayuttehi nibbattiyamānā dānakiriyā nipphattivasena adhikataṃ pāpuṇāti, tathā katvā. Cetanāvaseneva hi dānādikammanipphatti. **Itaresūti** “sīlaṃ ārabbhā”tiādisu.

Asarikkhakampīti attanā asadisampi kaṭattārūpanti sambandho. **Vināpi** catutthajjhānavipākena. **Rūpataṇhāsāṅkhātassāti** “rūpataṇhā”ti ettha vuttarūpataṇhamāha. **Guñjanti** guñjaphalaparimāṇaṃ dhāraṇīyavatthūṃ. Tathā **taṇḍulaṃ**.

“**Vacānavisesamattamevā**”ti atthavisesābhāvo vuttoti atthavisesābhāvamāha “**kāyadvāre pavatti eva hi ādānādīpāpanā**”ti. **Purimenāti** “kāyadvāre pavattā”ti iminā. Tañhi pavattimattakathanato dvārūpalakkhaṇaṃ hoti. **Pacchimenāti** “ādānā”divacanena.

Kāyavacīsāṅkhāraggaṇeti uddesaṃ sandhāyāha. **Kāyavacīsāñcetanāgahaṇeti** niddesaṃ. **Viññāṇassāti** paṭisandhiviññāṇassa. Sahajātassa pana anantarassa ca paccayo hotiyeva. “**Kusalā vipākadhammā cā**”ti idaṃ sekkhaputhujjanasantāne abhiññācetanā idhāhippetā, na itarāti katvā vuttaṃ. Tena yathāvuttaabhiññācetanāpi paṭisandhiviññāṇassa paccayo siyā kusalasabhāvattā, vipākadhammattā vā tadaññakusalākusalacetanā viyāti dasseti. Tayidaṃ lokuttarakusalāya anekantikaṃ. Na hi sā paṭisandhiviññāṇassa paccayo. Atha vipākāyānīti vucceyya, evampi ahosikkamma anekantikaṃ. Na hi tassā vipākuppādanaṃ atthīti āha “**na vipākuppādanena kusalatā vipākadhammatā cā**”ti. Kevalañhi yā aññesaṃ vipākadhammānaṃ sabyāpārā saussāhā pavatti, tadākārāvassā appahīnakilese santāne pavattīti vipākadhammatā, anavajjaṭṭhena kusalatā ca vuttā. Evampi yadi vipākadhammā abhiññācetanā, kathaṃ avipākāti? Asambhavatoti taṃ asambhavaṃ dassetuṃ “**sā panā**”tiādi vuttaṃ. Abhiññācetanā hi yadi vipākaṃ uppādeyya, sabhūmikaṃ vā uppādeyya aññābhūmikaṃ vā. Tattha aññābhūmikassa tāva uppādanaṃ ayuttaṃ paccayābhāvato, tathā adassanato ca. Tenāha “**na hī**”tiādi. Sabhūmikaṃ navattabbārammaṇaṃ vā uppādeyya parittādiārammaṇaṃ vā, tesu attano kammasamānārammaṇatāya rūpāvacaravipākassa dassitattā, parittādiārammaṇattā ca abhiññācetanāya navattabbārammaṇaṃ na uppādeyya. Tathā ekantanavattabbārammaṇattā rūpāvacaravipākassa parittādiārammaṇaṇca na uppādeyyāti ayamasambhavo. Tenāha “**attanā sadisārammaṇaṇcā**”tiādi. Tattha **tiṭṭhānikanti** paṭisandhibhavaṅcacutivasena ṭhānattayavantaṃ. “Pathavīkaṣiṇaṃ āpokasiṇa”ntiādinā kusalena abhinnaṃ katvā vipākassa ārammaṇaṃ desitanti āha “**cittuppādakaṇḍe...pe... vuttattā**”ti. “Rūpāvacaratikacatukajjhānāni kusalato ca

vipākato ca kiriyato ca catutthassa jhānassa vipāko ākāsañācāyatanam ākiñcaññāyatanam ime dhammā navattabbā “parittārammaṇā”’tipi ‘mahaggatārammaṇā’tipi ‘appamāñārammaṇā’tipi’ ti vacanato rūpāvacaravipāko ekantanavattabbārammaṇoti āha “**na ca rūpāvacaravipāko parittādiārammaṇo atthi**”’ti. Svāyamasambhavo parittādiārammaṇāya abhiññācetanāya vipākabhāvaṃ sādheti, na navattabbārammaṇāya. Navattabbārammaṇāpi hi sā atthi na byāpīti vipākānuppādane tassā aññam kāraṇam dassetuṃ “**kaṣiṇesu cā**”’tiādimāha. Samādhivijambhanabhūtā abhiññā samādhissa ānisaṃsamattanti “**samādhiphalasadisā**”’ti vuttaṃ. Tassa tassa adhiṭṭhānavikubbanadibbasaddasavanādikassa yadicchitassa kiccassa nipphādanamattaṃ pana abhiññācetanā, na kālantaraphalā, diṭṭhadhammavedanīyaṃ viya nāpi vipākaphalā, atha kho yathāvuttaānisaṃsaphalā daṭṭhabbā.

Keci pana “samānabhūmikato āsevanalābhena balavantāni jhānānīti tāni vipākaṃ denti samāpattibhāvato, abhiññā pana satipi jhānabhāve tadabhāvato tasmim tasmim ārammaṇe āgantukāvāti dubbalā, tasmā vipākaṃ na deti”’ti vadanti. Taṃ akāraṇam punappaṇam parikkammavasena abhiññāyapi vasībhāvasabbhāvato. Yaṃ pana vadanti “pādakajjhāne attanā samānasabhāvehi javanehi laddhāsevane sammadeva vasībhāvappatte parisuddhatādiṭṭhaṅgasamannāgamena sātisaye jāte abhiññā nibbattanti, tāsāñca catutthajjhānikattā catutthajjhānabhūmiko eva vipāko nibbatteyya, so ca yathāvuttagaṇena balavatā pādakajjhānenaeva katokāsena sijjhatīti anokāsātāya abhiññā na vipākaṃ deti”’ti. Taṃpi akāraṇam avipākabhāvato tasmaṃ. Sati hi vipākadāyibhāve vipākassa anokāsacodanā yuttā, avipākatā ca tasmaṃ vuttanayā eva.

Na hotīti viññāssa paccayo na hotīti. Uddhaccetanāpi abhiññācetanāto nibbisesena vuttāti maññamāno “vipāke”’ti ca vacanaṃ na vipākārahātāmatavācako, atha kho vipākasabbhāvavācako ti āha “**vicāretabba**”’nti. Tathā ca vuttaṃ “na hi ‘vipāke’ ti vacanaṃ vipākadhammavacanaṃ viya vipākārahataṃ vadati”’ti. Tattha yaṃ vicāretabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva. Idaṃ panettha sannitṭhānaṃ – yasmā uddhaccetanā pavattivipākameva deti, na paṭisandhivipākaṃ, tasmā tassā pavattivipākassa vasena vibhaṅge vipāko uddhaṭo. Ubhayavipākadāyikāya pana cetanāya nānākkhaṇikakammappaccayo vuccatīti tadabhāvato paṭṭhāne tassā so na vutto. Yaṃ pana aṭṭhakathāyaṃ “viññāssa paccayabhāve apantabbā”’ti (vibha. aṭṭha. 226 saṅkhārapadaniddesa) vuttaṃ, taṃ paṭisandhiviññāṇameva sandhāya vuttaṃ. “**Evaṃ uddhaccetanāpi na hoti**”’ti idampi viññāssa paccayatābhāvamattaṃ gahetvā vuttaṃ. Evañhettha aññamaññaṃ pāliyaṃ aṭṭhakathāya ca avirodho daṭṭhabbo.

Etthāti uddhaccetanāya vipākadāne. **Amataggapatheti** evaṃnāmake pakaraṇe. “Puthujjanasantāne akusalā dassanena pahātabbā, sekkhasantāne bhāvanāya pahātabbā”’ti imassa atthassa vuttatā “**puthujjanānaṃ panā**”’tiādi vuttaṃ. “**Na vuccanti**”’ti iminā puthujjane pavattabahiddhāsaṃyojanādīnaṃ bhāvanāya pahātabbapariyāyābhāvaṃ dasseti. “**Yadi vucceyyu**”’ntiādinā tamevatthaṃ yuttito ca āgamato ca vibhāveti. Tattha **kesaṅcīti** sakabhaṅge chandarāgādīnaṃ. **Kecīti** sakkāyadiṭṭhiādayo. **Kadācīti** atītādi ke kismiñci kāle. **Cattattīti**ādi pariyaavacanaṃ. **Upanissāyāti** upanissayapaccaye katvā.

Itaresanti nadassanenapahātabbānaṃ. Na ca na hontīti sambandho. **Evañca katvāti** yathāvuttapāliyaṃ uddhaccagahaṇena uddhaccasahagatacittuppādo gahito, na yatha katthaci uddhaccanti evamatthe satī. **Tanti** diṭṭhim. “Atītādibhāvena navattabbatte”’ti kasmā vuttaṃ, nanu anāgatā eva pahātabbāti? Na, uppajjanārahā nippariyāyena anāgatā nāma, pahātabbā pana na uppajjanārahāti tesam atītādibhāvena navattabbatā vuttā. **Dassanaṃ apekkhitvāti** bhāvitam dassanamaggaṃ upanidhāya. **Sahāyavirahāti** dassanapahātabbasāṅkhātasahakārikāraṇābhāvato. **Vipākaṃ na janayanti** sakalakilesaparikkhaye viya ekaccaparikkhaye tannimittam taṃ ekaccaṃ kammaṃ na vipaccatīti adhippāyo. **Vipāko vibhaṅge vuttoti** paṭisandhivipavattibhedam duvidhampi vipākaṃ sandhāyāha.

Akusalānanti yathāvuttavisesānaṃ puthujjanasantāne akusalānaṃ. **Appahātabbānanti** appahātabbasabhāvānaṃ kusalādīnaṃ. **Appahātabbaviruddhasabhāvatā** sāvajjatā. “**Evampi**”’tiādi dosantaradassanaṃ. Tena yadipi tesam akusalānaṃ imasmim tike tatiyapadasaṅgaho na siyā, navattabbatā pana āpajjati dīpeti. Sabbena sabbam dhammavasena asaṅgahitassa tikadukesu navattabbatāpattīti āha “**nāpajjati**”’ti. Idāni taṃ navattabbatānāpajjanaṃ “cittuppādakaṅḍe”’tiādinā kāraṇato, nidassanato ca vibhāveti. **Yatthāti** yasmim tike. **Niyogatoti** niyamato ekantato. **Tesanti** padattayaṅgahitadhammānaṃ. **Yathāvuttapadesu viyāti** yathāvuttasu paṭhamādīsu tīsu padesu. Yathā bhinditabbā cittuppādā, itare ca yathārahaṃ rāsittayavasena bhinditvā bhajāpītā taṃtaṃkoṭṭhāsato katā, evaṃ. **Tatthāpīti** catutthakoṭṭhāsepi. **Bhajāpetabbe**ti navattabbabhāvaṃ bhajāpetabbe. **Tadabhāvāti** tassa catutthakoṭṭhāsassa abhāvā. **Tathāti** navattabbabhāvena.

Uppannattike atītā, idha yathāvuttaakusalā na vuttā, apekkhitabbabhāvenārahitāpi taṃsabhāvanativattanato tathā vuccanti navattabbatāpattidosam pariharanto tassa udāharaṇam tāva dassetuṃ “**atha vā yathā sappatighehi**”’tiādimāha. Taṃsabhāvo cettha sāvajjatāvīsīttho dassanapahātabbabhāvābhāvo. “**Evañca satī**”’tiādinā imasmim pakkhe laddhagaṇam dasseti. **Bhāvanāya pahātabbānanti** pariyaṇena nippariyāyena ca bhāvanāya pahātabbānaṃ, tattha purimānaṃ amukhyasabhāvattā, pacchimānaṃ avipākattā nānākkhaṇikakammappaccayātā na vuttāti adhippāyo. Yathā ca bhāvanāya pahātabbānaṃ nānākkhaṇikakammappaccayabhāvo natthi, evaṃ dassanena pahātabbānaṃ vasena tesam paccayalābhopi natthi dassento “**na ca...pe... vuttā**”’ti vatvā tattha kāraṇamāha “**ye hi...pe... pavattanti**”’ti. Tattha **na te dassanato**

uddham pavattantīti ye dassanena pahātabbapaccayā kilesā, te dassanena pahātabbapakkhikā evāti tesam bhāvanāya pahātabbapariyāyo eva natthi, katham tesam vasena dassanena pahātabbā bhāvanāya pahātabbānam kenaci paccayena paccayoti vuccēyyāti attho. Atha vā ye puthujjanasantāne na dassanena pahātabbā, na te paramatthato bhāvanāya pahātabbā. Ye pana te sekkhasantāne, na tesam paccayabhūtā dassanena pahātabbā atthīti evampi dassanena pahātabbā bhāvanāya pahātabbānam kenaci paccayena paccayoti na vuttāti veditabbaṃ. Yadi dassanenapahātabbapaccayā kilesā dassanapakkhikā, tappaccayaṃ uddhaccasahagataṃ dassanena pahātabbaṃ siyāti katham tassa ekantabhāvanāya pahātabbatā vuttāti codanaṃ sandhāyāha “**dassanena pahātabbapaccayassā**”tiādi. **Tasmāti** yasmā sarāgavītarāgasantānesu sahāyavekallena kammassa vipākāvipākadhammatā viya puthujjanasekkhasantānesu uddhaccasahagatassa vuttanayena savipākāvipākātā siddhā, tasmā. **Tassāti** uddhaccasahagatassa. **Tādisassevāti** uddhaccasahagatabhāvena ekasabhāvassa.

Ettha ca yaṃ “na bhāvanāya pahātabbampi atthi uddhaccasahagata”ntiādi amataggapathe vuttaṃ, taṃ akāraṇaṃ, kasmā? Tassa ekantena bhāvanāya pahātabbatā. Yathāha “katame dhammā bhāvanāya pahātabbā? Uddhaccasahagato cittuppādo”ti (dha. sa. 1583). Yadi hi uddhaccasahagataṃ na bhāvanāya pahātabbampi abhavissa, yathā atītārammaṇattike “niyogā anāgatārammaṇā natthi”ti vatvā “kāmāvacarakusalassa vipākato dasa cittuppādā”tiādinā puna vibhajivā vuttaṃ, evamidhāpi “katame dhammā bhāvanāya pahātabbā? Niyogā bhāvanāya pahātabbā natthi”ti vatvā “uddhaccasahagato cittuppādo siyā bhāvanāya pahātabbo, siyā na vattabbo ‘dassanena pahātabbo’tipi ‘bhāvanāya pahātabbo’tipi”tiādi vattabbaṃ siyā, na ca tathā vuttaṃ. Yā ca tamatthaṃ paṭipādentena “yadi vuccēyyu”ntiādinā yutti vuttā, sāpi ayutti. Kasmā? Dassanena pahātabbārammaṇānaṃ rāgadiṭṭhivicikicchuddhaccānaṃ dassanena pahātabbābhāvasseva icchitattā.

Yañca “uddhaccaṃ uppajjati”ti uddhaccasahagatacittuppādo vuttoti dassetuṃ adhipatipaccayaniddese uddhaccassa anuddharaṇaṃ kāraṇabhāvena vuttaṃ, tampi akāraṇaṃ aññathāpi sāvasesapāṭhadassanato. Tathā hi “atīto dhammo paccuppanna dhammassa, anāgato dhammo paccuppanna dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 2.18.2) etesaṃ vibhaṅge cetopariyañāṅgahaṇaṃ katvā “paccuppanno dhammo paccuppanna dhammassā”ti imassa vibhaṅge labbhamānampi cetopariyañāṅgahaṇaṃ na kataṃ.

Sahāyabhāvo ca dassanena pahātabbānaṃ bhāvanāya pahātabbassa vipākādānaṃ pati vicāretabbo. Kiṃ avijjādi viya dānādānaṃ uppattiyā eva vikuppādanasamatthapādanena dassanena pahātabbā bhāvanāya pahātabbānaṃ sahakārikāraṇaṃ honti, udāhu kilesa viya kammassa paṭisandhidāne satīti, kiñcetha – yadi purimanayo, sotāpannādisekkhasantāne bhāvanāya pahātabbassa kiriyabhāvo āpajjati, sahāyavekallena avipākasabhāvatāya āpāditattā khīṇataṇhāvijjāmāne santāne dānādi viya. Atha dutiyo, bhāvanāya pahātabbābhimatassāpi dassanena pahātabbābhāvo āpajjati, paṭisandhidāne sati apāyagamanīyasabhāvanatīvatattanato. Yaṃ panettha vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva, tasmā pāliya aṭṭhakathāya ca avirujjhanavasenettha atthavinicchayo vuttanayeneva veditabbo.

Sāti uddhaccacetanā. **Viññānapaccayabhāveti** sampuñnavipākaviññānapaccayabhāve. **Kāraṇaṃ dassentoti** avikalaphaluppādanādhikāre tadabhāvato yadipi uddhaccacetanā viññānaṃ paccayabhāve apānetabbā, avijjāya pana paccayuppannabhāve gahetabbāti imaṃ kāraṇaṃ dassento. **Sabbāpīti** vīsati. Tenāha “**ekavīsātīti vattabba**”nti. **Tanti** yena kāraṇena sañkhārāgahaṇena abhiññācetānāya aggahaṇaṃ, taṃ kāraṇaṃ. **Itarāvacaṇassāpīti** uddhaccacetānāvacaṇassāpi. Kiṃ pana taṃ? Viññānaṃ paccayabhāvābhāvo eva. **Bhedābhāvāti** kāyavacīsankhārasena vibhāgābhāvato. **Samyogoti** tikantarapadavasena samyojanaṃ, tathā saṅgahoti attho.

Sukhasaññāya gahaṇaṃ assādananti adhippāyenaṃha “**sukhasaññāya...pe... dasseti**”ti. “**Sukhasaññāya**”ti ca idaṃ karaṇatthe karaṇavacaṇaṃ. Vipallāso hi dukkhe sukhasaññā. Yaṃ pana aṭṭhakathāyaṃ “aññānenā”ti vuttaṃ, taṃ hetumhi karaṇavacaṇaṃ vipallāsasādanānaṃ avijjāya hetubhāvadassanato. “Ratho setaparikkhāro”tiādisu (saṃ. ni. 5.4) parivāratthopi parikkhārasaddo hotīti vuttaṃ “**taṇhāya parivāre**”ti. **Taṇhāparivāreti** ca taṇhāya kiccāsādanena sañkhārānaṃ sahakārikāraṇabhāvaṃ sandhāya vuttaṃ. Parikkhāraṭṭho sañkhāraṭṭho viya bhūsanaṭṭho hotīti dassento “**sañkhate alaṅkate**”ti āha. **Parikkharoti** yathā phaladānasamatthā honti, tathā sañkharoti. **Amarāṇatthāti** amatatthā, nibbānatthāti attho. **Dukkarakiriyāti** pañcāpatappanādidukkaracariyā. Devabhāvāya tapo **devabhāvattamaṃ tapo**. Māretīti **maro** hetuatthaṃ antonītaṃ katvā. Amaṅgalampi maṅgalapariyāyena voharanti maṅgalikāti vuttaṃ “**diṭṭhe adīṭṭhasaddo viyā**”ti yathā “asive sivā”ti.

Papātaṃ patanadukkhāsantisanti katvā vuttaṃ “**jātiadipapātadukkhā**”nti. Indaduddabrahmakūṭasaññītapabbatasikharappapāto **marupapāto**. Taṃ puññaphalaṃ attho payojanaṃ etassāti **tadattho**.

Paribbājikāya taruṇiyā. **Asavaso** aserivihārī. Kilesāsucipaggharaṇena paṇḍitehi **jigucchaniyaṃ**. Rāgādi pariṭṭhāna, kaṭukavipākātāya ca **dukkhaṃ**. **Ārabhati** karoti. Sabhayassāpi pisācanagarassa kāmāgūṇasamiddhiyā sukhavipallāsahetubhāvo viyāti yojanā. Bhinnajātiyena avomissatā **nirantaratā**. Jarāya maraṇena ca aññatthattaṃ **vipariṇāmo**.

“Na tāvāhaṃ pāpima parinibbāyissāmi”ti vacanato “tāta ehi, tāva idaṃ rajjaṃ paṭipajjāhī”tiādīsu yadipi parimāṇaniyamanakamapadapūraṇamattādīsipi **tāva**-saddo dissati, idha pana vakkhamānattāpekkho adhippetoti vuttaṃ “**tāvāti vattabbantarāpekkho nipāto**”ti. **Avijjāpaccayā pana...pe... dassetīti** pubbenāparaṃ aṭṭhakathāyaṃ avirujjhanamāha.

Rāgādiassādanakālesūti rāgādīnaṃ assādanakālesu. “Rāgadiṭṭhisampayuttāyā”ti ettha rāgasampayuttāyā tāva avijjāya yojanā hotu rāgassa assādanabhāvato, diṭṭhisampayuttāyā pana kathanti āha “**tadavippayuttā ca diṭṭhī...pe... veditabbā**”ti. **Taṃsāmpayuttasaṅkhārassāti** rāgādisampayuttasaṅkhārassa. **Avijjārammaṇādītanti** avijjāya ārammaṇāditaṃ. **Ādi**-saddena ārammaṇādhipatiārammaṇūpanissayapakatūpanissaye, anantarādike ca paccaye saṅgaṇhāti. **Anavijjārammaṇassāti** na avijjārammaṇassa avijjāṃ anārabbha pavattassa. **Ārammaṇādhipatiantarādipaccayavacanesūti** ārammaṇādhipatiārammaṇūpanissayapaccayavacanesu avuttassa anavijjārammaṇassa, anantarādipaccayavacanesu avuttassa paṭhamajavanassa, dvīsipi vuttassa avijjārammaṇassa dutiyādiyavanassāti yojetabbaṃ. Anantarapaccayalābhino anantarādīnā, saḥajātassa hetuādīnā, saḥajātassa upanissayādīnā saṅkhārassa avijjā paccayo hotīti ayamatto “**yaṃ kiñcī**”tiādīnā dassitoti veditabbaṃ. **Samatikkamabhavapatthanāvasenāti** avijjāsamatikkamatthāya arūpāvacarajjhānāni uppādentassa, avijjāsammūḥhattā arūpabhavasampattiyo patthetvā tāneva jhānāni nibbattentassāti puññābhisaṅkhāre vuttena nayena, vuttanayānusārenāti attho.

Ekakāraṇavādo āpajjati yathā pakatiissarapajapatipurisakālādivādā. Ekasmiṃyeva lokassa kāraṇabhūte sati tato sakalāya pavattiyā anavasesato, sabbadā ca pavattitabbaṃ apekkhitabbaṃ kāraṇantarassa abhāvato. Na cetāṃ atthi kameneva pavattiyā dassanato. Kāraṇantarāpekkhatāya pana ekakāraṇavādo apahato siyā ekassa ca anekasabhāvātābhāvā. Yattakā tato nibbattanti, sabbehi tehi samānasabhāveveva bhavitabbaṃ, na viśadisehī, itarathā tassa ekabhāvo eva na siyāti imamatthamāha “**sabbassa...pe... pattito cā**”ti. **Pārisesenāti** ekato ekaṃ, ekato anekaṃ, anekato ekanti imesu **ṭīsu pakāresu avijjāmanesu** anupalabbhamānesu pārisesañāyena. Anekato anekanti ekasmiṃ **catutthe eva ca pakāre vijjāmanē**. Yadidaṃ “**avijjāpaccayā saṅkhārā, phassapaccayā vedanā**”tiādīnā ekahetuphaladīpanaṃ, taṃ ettha desanāvīlāsena, vineyyajjhāsavāsena vā dhammānaṃ padhānapākāṭāsādhāraṇabhāvavibhāvanatthanti ekahetuphaladīpanaṃ **na nupapajjati** upapajjatiyevāti dasseti “**yasmā**”tiādīnā.

Yathāphassanti sukhavedanīyādicakkhusamphassāditaṃtamphassānurūpanti vuttaṃ hotīti dassento “**sukhavedaniya**”ntiādīṃ vatvā “**vedanāvavattānato**”ti padassa atthaṃ dassetuṃ “**samānesū**”tiādi vuttaṃ. Tattha **samānesūti** avisiṭṭhesu. **Phassavāsenāti** sukhavedanīyādiḥassavāsena. **Vipariyāyābhāvato** byattayābhāvato. Na hi kadāci sukhavedanīyaṃ phassaṃ paṭicca dukkhavedanā, dukkhādivedanīyaṃ vā phassaṃ paṭicca sukhavedanā upapajjati. **Sukhādicakkhusamphassajādīnanti** sukhādīnaṃ, cakkhusamphassajādīnaṃca vedanānaṃ. **Oḷārikasukhumādīti ādi**-saddena hīnapanītādisaṅgaho daṭṭhabbo. Tattha yaṃ upādāya yā vedanā “**oḷārikā, hīnā**”ti vā vuccati, na taṃyeva upādāya tassā kadāci sukhumatā paṇītatā vā atthīti vuttaṃ “**oḷārikasukhumādisaṅkarābhāvato**”ti. **Yathāvuttasamphassassāti** sukhavedanīyādiḥassassa. Sukhavedanīyaphassatoyeva sukhavedanā, na itaraphassato. Sukhavedanīyaphassato sukhavedanā, na itaravedanā. Tathā sesesupīti ubhayapadanīyamavasena yathāphassaṃ vedanāvavattānaṃ, yathāvedanaṃ phassavavattānanti padadvayena kāraṇantarāsammisatā phalassa, phalantarāsammisatā ca kāraṇassa dassitā paṭhamapakke asaṃkiṇṇatāvavattānanti katvā. Dutiyapakke pana paccayabhedabhinnena kāraṇavisesena phalaviseso, phalavisesena ca kāraṇaviseso nicchīyati ayamatto dassito sannīṭṭhānaṃ vavattānanti katvā. Purimasmiṃca pakkhe dhammānaṃ asaṅkarato vavattānaṃ vuttaṃ, dutiyasmiṃca yathāvavattitabhāvajānananti ayametesāṃ viśeso. **Utuādayoti ādi**-saddena cittavisamācārā pittavātādayopi saṅgayhanti. Ekasmiṃ dose kupite itarepi khobhaṃ gacchanti. Santesupi tesu **semhapaṭīkārena rogavūpasamato** semho pākāṭoti attho.

“Bhavo”ti vuttānaṃ saṅkhārānaṃ kāraṇassa pakāraṇaṃ, kāraṇameva vā taṇhāti āha “**taṇhāya saṅkhārakāraṇabhāvassa vuttattā**”ti. **Tassāpīti** taṇhāyapi. Taṇhā hi kāmāsavo bhavāsavo ca. Kāmāsavabhāvāsavā kāmupādānaṃ, diṭṭhāsavo itarupādānanti āha “**caturupādānabhūtā kāmabhavadiṭṭhāsavā**”ti. Te ca “**upādānapaccayā bhavo**”ti vacanato upādānaṃca, “**taṇhāpaccayā upādāna**”nti vacanato taṇhā ca saṅkhārassa kāraṇanti pākāṭā. Anassādanīyesu anekādīnavavokiṇṇesu saṅkhāresu assādānupassanā avijjāya vinā na hotīti dassento āha “**assādānupassino...pe... dassitā hotī**”ti. **Khīṇāsavassa saṅkhārābhāvato** byatirekenapi avijjāya saṅkhārakāraṇabhāvāṃ vibhāveti. Ekantena hi khīṇāsavova viddasu. Etena bālānaṃ eva sambhavato avijjāya asādhāraṇatā vuttāti dasseti. Vatthārammaṇādīni hi itaresampi sādāraṇāni. Vatthārammaṇatanhupādānādīni viya avijjāpi puññābhisaṅkhārādīnaṃ sādāraṇakāraṇanti codanaṃ manasi katvā āha “**puññābhavādī**”tiādi. Tattha **ādi**-saddena apuññāneñjabhavā gahetabbā. **Puññābhavoti** puññābhisaṅkhārāhetuko upapattibhavo. Esa nayo sesesu. Ettha ca kiccakāraṇaṭṭhānabhedena kiccavati avijjā bhinditvā dassiti. Na hi yadvatthā avijjā puññābhisaṅkhārānaṃ upanissayo, tadavatthā eva itaresaṃ upanissayoti sakkā viññātuṃ. Ettha ca **bhavādīnavappaṭicchādananti** atthato puññābhisaṅkhārādīnaṃ taṃtaṃbhavasaṅkhātadukkhahetusabhāvānabhisamayanimittatā.

Ṭhānanti dharamānatā adhippetāti vuttaṃ “**ṭhānaviruddhoti atthitāvīruddho**”ti. Ṭhānaviruddhā cakkhurūpādayo. “**Purimacittāñhī**”tiādīnā ṭhānaviruddho ca udāhaṭoti āha “**na idaṃ ekantikaṃ siyā**”ti. “**Cakkhurūpādayo**”tiādīnā hi

parato ṭhānaviruddhā udāharīyanti. Purimasippādisikkhā hi pacchā pavattamānasippādikiriyānaṃ samodhānāsambhavā ṭhānavirodhoti yathāvuttamatthaṃ samatthetuṃ “**na ca sippādīna**”ntiādi vuttaṃ. Tattha **tanti** paṭisandhiādiṭhānaṃ. **Idhāti** ṭhānasabhāvakkiccadiggahaṇe. **Ādi**-saddena ārammaṇabhūmisantānādiviruddhā gahetabbā, te ca anulomato gotrabhussa, gotrabhuto maggassa līngaparivattanādivasena ca pavattiyaṃ veditabbā. Namanaruppanavirodhā sabhāvaviruddho paccayoti yojanā. Tattha **namanaruppananti** arūparūpabhāvameva dasseti. Kammaṃ cetanāsabhāvaṃ, rūpaṃ ruppanasabhāvanti sabhāvaviruddhaṃ. **Madhurambilarasādīti** khīraṃ madhurarasam pippasamaṇaṃ madhuravipākasabhāvaṃ, dadhi ambilarasaṃ pittabrūhanaṃ kaṭukavipākasabhāvanti ato sabhāvavirodhā.

Dadhiādīnīti dadhipalālāni. **Bhūtiṇakassāti** bhūtiṇakanāmakassa osadhivisesassa. **Avī** nāma eḷakā, tā pana yebhuyyena rattalomakā hontīti vuttaṃ “**rattā eḷakā**”ti. Vipākānampi paccayabhāvato, avipākānampi paccayuppanabhāvato na vipākadharmavipākāpekkhā paccayapaccayuppanatāti vuttaṃ “**vipākāyeva te ca nā**”ti. Tenāha “**tasmā**”tiādi. **Tadvipākānanti** tassā avijjāya avipākabhūtaṇaṃ. **Na na yujjati** yujjati eva paccayuppanatāmattassa adhippetattā. **Tadviruddhānanti** tāya avijjāya aviruddhānaṃ.

Pubbāpariyavavatthānanti kāyapavattigatijātīādīnaṃ yathārahaṃ pubbāparabhāvena pavatti, sā pana kenaci akaṭā akaṭāvadhā paṇinīyatasabhāvāti dassetuṃ niyatīvādīnā vuttanidassanaṃ āharanto “**acchejjasuttāvutābhejjamaṇīnaṃ viyā**”ti āha. Dutiyavikappe **saṅgatīti** adhiccasamuppādo yādicchikatā, yaṃ sandhāya “yadicchāya pavattanaṃ nivattanaṃ yadicchāya”tiādi vuccati. **Bhāvoti** dhammānaṃ sabhāvasiddhitā, yaṃ sandhāya vadanti “kaṭakassa koṭitikhīnabhāvaṃ, kapiṭṭhaphalassa vaṭṭabhāvaṃ, migapakkhīnaṃ vā vicittavaṇṇasaṅghānāditā ko abhisankharoti, kevalaṃ sabhāvasiddhovāyaṃ viseso”ti. Tenāha “sabbe sattā, sabbe pāṇā, sabbe bhūtā, sabbe jīvā avasā abalā avīriyā niyatisaṅgati bhāvaparīnatā”ti (dī. ni. 1.168). **Etehi vikappanehīti** cutiādīsu sammūḷhatāya “satto marati”tiādivikappanehi kāraṇabhūtehi. **Akusalaṃ cittaṃ katvāti** ayonisomanasikāraparibrūhanena cittaṃ akusalaṃ katvā.

Suttādidhammanti suttageyyādi pariyattidhammaṃ. Pariyattidhammañhi sammadeva jānanto paṭipattidhammaṃ paripūretvā paṭivedhadhamme paṭiṭṭhahati. **Tanti** taṃ jānanaṃ, nibbānābhīsamayoti attho.

Sankhārapadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Vīññānapadaniddesavaṇṇanā

227. Yathāvuttasaṅkhārapaccayāti puññābhisaṅkhārādivuttappakārasaṅkhārapaccayā. Vīññāṇādayo vedanāpariyosānā etarahi vipākavaṭṭabhūtā idhādhīppetāti āha “**taṃkammanibbattameva vīññāṇaṃ bhavituṃ arahatī**”ti. Ayañca atthavaṇṇanā dhātukathāpāḷiyā na sametīti dassento “**dhātukathāyaṃ panā**”tiādimāha. Tattha dhātukathāyaṃ vacanato sabbavīññāṇaphassavedanāpariggaho kato dhātukathāyanti yojanā. **Sappadesāti** sāvasesā, vipākā evāti adhippāyo. Vīññāṇādisu hi vipākesuyeva adhippetesu yathā –

“Vipākehi dhammehi ye dhammā vippayuttā, te dhammā asaṅkhatāṃ khandhato ṭhapetvā pañcahi khandhehi dvādasahāyatanehi terasahi dhātūhi saṅgahitā. Katīhi asaṅgahitā? Na kehici khandhehi na kehici āyatanehi pañcahi dhātūhi asaṅgahitā”ti (dhātu. 477) –

Vipākavippayuttānaṃ saṅgahāsaṅgahā vissajjitā, evamidhāpi vissajjitabbaṃ siyā. Tenāha “**vipākā dhammāti imassa viya vissajjanaṃ siyā**”ti. **Tasmāti** yasmā vippayuttena saṅgahitāsaṅgahitapadaniddese nippadesāva vīññāṇaphassavedanā gahitā, tasmā. **Tatthāti** dhātukathāyaṃ. **Abhidhammabhājanīyavasena**ti imasmīṃ paṭiccasamuppādavibhaṅge abhidhammabhājanīyavasena. Tenāha “**avijjāpaccayā saṅkhārā ca**”tiādi. Tena yathāvuttaatthavaṇṇanā suttantabhājanīyavasena vuttāti yathādassitaṃ virodhaṃ pariharati. Yadi abhidhammabhājanīyavasena dhātukathāpāḷi pavattā, atha kasmā “kāma bhavo pañcahi khandhehi ekādasahāyatanehi sattarasahi dhātūhi saṅgahito. Rūpabhavo pañcahi khandhehi pañcahāyatanehi aṭṭhahi dhātūhi saṅgahito”tiādinā (dhātu. 67-68) upādinnakkhandhavasena bhavo vissajjitoti codanaṃ manasi katvā āha “**bhavo pana...pe... na abhidhammabhājanīyavasena gahito**”ti. **Evañca katvāti** abhidhammabhājanīyavasena aggahitattā eva. **Tatthāti** dhātukathāyaṃ. **Vipākāñhetanti hi**-saddo hetuattho. Yasmā yathāvuttabattīmsavidhaviññāṇaṃ vipākāṃ, tasmā taṃ saṅkhārapaccayanti imamatthaṃ dassento “**vīññāṇassa vipākattā**”tiādimāha.

“**Somanassasahagatāneva sandhāya vutta**”nti idaṃ vicāretabbaṃ upekkhāsahagatakusalākusalajavanānantarampi somanassasahagatatadārammaṇassa icchitattā. Tathā hi **aṭṭhakathāyaṃ** “catunnaṃ pana duhetukakusalacittānaṃ aññatarajavanassa pariyosāne ahetukacittaṃ tadārammaṇabhāvena paṭiṭṭhātī”ti (dha. sa. aṭṭha. 498 vipākuddhārahakathā) vatvā “iṭṭhārammaṇe pana santīraṇampi tadārammaṇampi somanassasahagatamevā”ti vuttaṃ. Kusalākusalāñhi abhiṭṭhampi ārammaṇaṃ tathābhisaṅkharāṇena kadāci na majjhattaṃ katvā na pavattati, vipākāṃ pana yathāsabhāvato ārammaṇarasam anubhavati. Tenāha “na sakkā vipākāṃ vañcetu”nti. Kiriyajavanānaṃ pana visayābhisaṅkharāṇassa balavabhāvato tadanantarānaṃ tadārammaṇānaṃ yathāvisayaṃ vedanāvasena tadanugūṇatā icchitā. Ye pana kiriyajavanānantaraṃ tadārammaṇaṃ na icchanti, tesam vattabbameva natthi. Yaṃ pana “javanena tadārammaṇaṃ

niyametabba’’nti vuttaṃ, taṃ kusalaṃ sandhāya vuttanti ca vuttaṃ. Tasmā yathāvutto vicāretabbo. Tihetukajavanāvasāne ca duhetukajavanāvasāne cāti samuccayattho **ca**-saddo. Keci pana vibhāgaṃ akatvā ‘‘kusalajavanāvasānepi ahetukatadārammaṇaṃ hotīti ‘yebhuyyena’’ti vutta’’nti vadanti. Lobhacittassa vā sattānaṃ bahulaṃ uppajjanato ‘‘**yebhuyyena**’’ti vuttaṃ. ‘‘Sakiṃ vā’’ti vacanasiliṭṭhatāvasena vuttaṃ yathā ‘‘aṭṭha vā dasa vā’’ti dassetuṃ ‘‘**dirattatirattādisu viya veditabba**’’nti āha. **Vā-saddassa abhāvāti** suyyamānassa vā-saddassa abhāvena vuttaṃ. Atthato pana tatthāpi vā-saddo labbhateva. Tirattaṃ pana vāsādike labbhamaṇe diratte vattabbameva natthīti dirattaggahaṇaṃ visuṃ na yojetīti adhippāyena ‘‘**vacanasiliṭṭhatāmattena**’’ti vuttaṃ. Kevalaṃ ‘‘tiratta’’nti vutte aññattha vāsādinā antaritampi tirattaṃ gaṇheyya, dirattavisitṭhaṃ pana tirattaṃ vuccamānaṃ tena anantaritameva tirattaṃ dīpetīti āha ‘‘**nirantaratirattadassanattaṃ vā**’’ti. **Balavarūpādike ārammaṇeti** atimahati rūpādiārammaṇe. ‘‘**Adhippāyo**’’ti etena ekacittakkhaṇāyukepi visaye kadāci tadārammaṇaṃ uppajjeyyāti ‘‘**sakiṃ evā**’’tiādinā vuttamatthaṃ ulliṅgeti. ‘‘Sabbadvāresu tadārammaṇe dve eva cittavārā āgatā’’ti vuttatā ayampi attho vicāretvā gahetabbo. **Anurūpāya paṭisandhiyāti** attano attano anucchavikena paṭisandhānakiccena.

‘‘Kati paṭisandhiyo, kati paṭisandhicittāni’’tiādinā paṭisandhivicāro parato vitthārato kathīyati āha ‘‘**paṭisandhikathā mahāvisayāti katvā pavattimeva tāva dassento**’’ti. **Ahetukadvayādīnanti ādi-saddena** mahāvīpākamahaggatavīpāke saṅgaṇhāti. **Dvāranīyamānīyamāvacaṇanti** dvārassa niyatānīyatāvacaṇaṃ, niyatadvāraṃ aniyatadvāranti vā avacaṇanti attho. **Anuppattitoti** na uppajjanato. Yadi pi ‘‘anurūpāya paṭisandhiyā’’ti paṭisandhipi heṭṭhā gahitā, ‘‘pavattiyam panā’’ti adhikatattā pana pavattiyeva paccāmaṭṭhā. Paccayuppanabhāvena paṭhamuddiṭṭhāni sabbānīpi lokiyavīpākacittāni anvādesaṃ arahantīti āha ‘‘**tatrassāti pavattiyam bāttimsavidhassa**’’ti.

Yathā kāmāvacarapaṭisandhivīññāṇasaṅkhātassa bījassa abhāvepi rūpabhāve cakkhusotindriyapavattīanubhāvato cakkhusotavīññāṇaṃ sambhavo, evaṃ teneva kāraṇena sampaṭicchanaḍīnampi tattha sambhavoti dassento ‘‘**indriyapavattīanubhāvato evā**’’tiādimāha. Tattha **cakkhusotadvārabhedenāti** cakkhusotadvāravisesena bhavittabbanti sambandho. **Tassāti** cakkhusotadvārassa. Dvāravantāpekkho dvārabhāvoti āha ‘‘**viññāṇavīthibhedāyattatā**’’ti. **Tasmīṇca satīti** tasmīṃ dvārabhede vīthibhede ca satī. **Bhāvoti** uppatti. **Janakaṃ anubandhati nāmāti** taṃsadise tabbohāraṃ katvā vuttaṃ.

Idaṃ pana vatvāti rūpārūpāvacaradhamme ārabha tadārammaṇānuppattīṃ vatvā. **Bhāvanāyāti** akusalabhāvanāya saṃkilesavaḍḍhanena, saṃkiliṭṭhasamādhānenāti attho. Tathā hi lobhadosasahagatacittuppādepi samādhī ‘‘avaṭṭhīti avisāhāro avikkhepo avisāhaṭamānasatā’’tiādinā (dha. sa. 11) niddiṭṭho. **Avatthubhāvadassanattanti** aṭṭhānabhāvadassanattaṃ, anārammaṇabhāvadassanattanti attho.

‘‘Kena katthā’’ti padassa ‘‘**kena cittaṇa kasmīṃ bhave**’’ti saṅkhepena vuttamatthaṃ vitthārato dassetuṃ ‘‘**ekūnavīsati**’’tiādi vuttaṃ. Tattha **tena tena cittaṇanti** tena tena ahetukadvayādicittena saddhiṃ pavattamānā paṭisandhikkhaṇe rūpārūpadhammā ekūnavīsati paṭisandhiyoti yojanā. **Tena tena cittaṇa** sahaṭatādīpaccayatāya hetubhūtena, karaṇabhūtena vā. **Tattha tattha** bhave.

Anussaraṇattho byāpāro **anussaraṇabyāpāro**. **Keṭīti dhammasiritheraṃ** sandhāya vadati. **Tisu javanāvāresu... pe... bhavittabbanti** kammādiupaṭṭhānassa parato tīhi javanāvārehi pavattitabbanti attho. Tenāha ‘‘**aneka...pe... abhippalambanaṇca hotīti**’’ti. **Tasmāti** yasmā ekajavanāvārasseva kammādiupaṭṭhānena maraṇaṃ na sambhavati, tasmā. **Phoṭṭhabbassāti** pahāraphoṭṭhabbassa. Bhavaṅgacitte vattamāne, antarantā pañcadvārāvīthiyā vā vattamānāya phoṭṭhabbasamāyoge paṭhamaṃ kāyadvārāvajjanuppattī yuttā, tathāpi kismiṇci cintiyamāne tamevārabha ekasmīṃ javanāvāre pavatte pacchā kāyadvārāvajjanuppattī siyā cittaṇa lahuparivattibhāvototi kecivādassa adhippāyo. Yathā niddāyantassa phoṭṭhabbasamāyogena pabujjhanakāle manodvārāvajjanameva āvaṭṭeti, na kāyadvārāvajjanaṃ. ‘‘Pañcahi viññāṇehi na paṭibujjhatī’’ti (vibha. 751) hi vuttaṃ. Evaṃsampaḍaṃ vā etaṃ daṭṭhabbaṃ. **Lahukapaccupaṭṭhānanti** lahuupaṭṭhānaṃ. **Manodvārassa visayo** kammādikō. **Lahukatāti** lahupaṭṭhānatā. **Rūpānanti** cakkhādirūpadhammaṇaṃ. **Visayabhāvepi** rūpāyanādivisayasabbhāvepi. **Yesam visayo atthīti** yesam nippariyāyena visayo atthi. **Taṃdassanattamevāti** tesam sārammaṇānaṃyeva dassanattaṃ. **Tenāti** tasmā.

‘‘**Bhūmicittuppādādivasenā**’’ti idaṃ kammaṃ sandhāya vuttaṃ, kammanimittassapi vasena labbhateva tassa chaḷārammaṇabhāvato. Gatīnimittassa pana pabhedo nīlādīkoyeva.

Anupacchīnesu maggena appahīnesu. **Taṇca** kammādiṃ. **Bhavantaraninnādītā** cittasantānassa bhavapatthanāya tathābhīsaṅkhatattā. Yasmīṇhi cittaśantāne puññādicetanāya viya bhavapatthanāya paribhāvanā anupacchīnā, tattheva bhavantarapariyāpannaccittuppatti. Taṃ pana cittaṃ tathā uppajjamānaṃ tāya vināmitaṃ viya hotīti vuttaṃ ‘‘**anupacchīnakkilesabalavināmita**’’nti. **Sabbatthāti** sugatiduggatīsu. **Itarāyāti** sugatipaṭisandhininnāya cutiyā. ‘‘**Nicchīnanti**’’ti vuttassa nicchayassa nibandhanaṃ āgamaṃ dassento ‘‘**nimittassādagadhitam vā**’’tiādimāha.

Akusale hi duggatūpanissaye niyamite kusalaṃ sugatūpanissayoti niyamitameva hotīti.

Aniṭṭhaṃ ārammaṇaṃ āha yato duggatipaṭisandhi dassīyatīti adhippāyo. Yadi evaṃ “rāgādihetubhūta”nti kasmā vuttanti āha “**tampi hi...pe... hoti**”ti. **Tampīti** aniṭṭhārammaṇampi. Yasmā pana hīnaṃ ārammaṇanti ārammaṇabhūtakammaṇimittam adhippetam, tasmā “**akusalavipākajanakakammasahajātānaṃ vā**”tiādi vuttaṃ. Kammanimittabhūtañhi ārammaṇaṃ yaṃ vipākassa janakaṃ kammaṃ, tena sahaajātānaṃ, tassa kammaṃ sadisāsannajavanasaṃhājanāṃ rāgādīnaṃ ārammaṇapaccayasāṅkhāto hetu hoti, so eva cassa hīnabhāvoti dassetuṃ “**tañhi**”tiādi vuttaṃ. **Kammavasena aniṭṭhanti** hīnassa akusalakammaṃ ārammaṇato ārammaṇatāvasena hīnanti katvā aniṭṭhaṃ, sabhāvena iṭṭhampīti adhippāyo. “**Aññathā cā**”tiādinā kammanimittārammaṇassa akusalavipākassa na sambhavoti dasseti. **Āsannakatakammārammaṇasantatiyanti** āsannakatassa kammaṃ ārammaṇasantāne. **Taṃsadisanti** yathāvuttakammārammaṇasadisam. **Paṭisandhiārammaṇūpaṭṭhāpakanti** paṭisandhiyā ārammaṇassa upaṭṭhāpakam. Cutiāsannajavanānaṃ paṭisandhijanakatte ayamatto labbheyyāti codanaṃ manasi katvā āha “**na ca paṭisandhiyā**”tiādi. **Taṃsamānavithiyanti** tāya paṭisandhiyā ekavithiyam. **Na assādītānti** assādanabhūtāya taṇhāya na āmaṭṭhāni.

Samattāti paripuṇṇā, pariyaṭṭā vā. “Maraṇakāle...pe... samādinā”ti vacanato yathāvuttacutiāsannajavanānaṃ paṭisandhidānaṃ siddhanti codanaṃ sandhāyāha “**na ca dubbalehi**”tiādi. “**Vakkhati cā**”tiādinā vuttamevatthaṃ upacayena pākaṭataram karoti. Nāṇavatthuvibhaṅgavaṇṇanāyañhi “pañcahi viññāṇehi na kañci dhammaṃ paṭivijānāti”ti padānaṃ atthaṃ vivaranto vakkhati “**sabbampi...pe... paṭikkhittānti**”ti. Tatha **paṭivijānanādīti ādi**-saddena iriyāpathakappanakāyavacikammupaṭṭhāpanakusalākusaladhammasamādanasamāpajjanavuttānāni saṅgaṇhāti. Upapajjanasupinadassanādīnaṃ manodvārikacitteneva pavatti pākāṭīti tāni bahi karonto “**cavanapariyosānaṃ kicca**”nti āha. **Sahajavanakānti** javanasahitāni, pañcadvārikajavanehi saddhinti attho.

Tatthāti “pañcahi viññāṇehi na kañci dhammaṃ paṭivijānāti”ti pāḷivaṇṇanāyam. **Na kañci dhammaṃ paṭivijānāti** ettha na sabbe rūpādīdhammā dhammaggaṇeṇa gahitāti yathādhippetadhammadassanattaṃ “manopubbhaṅgamā dhammāti (dha. pa. 1-2) evaṃ vuttaṃ ekampi kusalam vā akusalam vā na paṭivijānāti”ti aṭṭhakathāyam vuttanti dassetvā tassa atthaṃ vivaranto “**yesa**”ntiādimāha. Tassattho – **yesam** kusalākusaladhammānaṃ **paṭivibhāvanappavattiyā** siddhā vipākadhammatā yonisomanasikāraayonisomanasikārasamuṭṭhānā, yāya **sukham vā dukkham vā** taṃsantāne **anveti** anugacchati, pañcaviññāṇānaṃ **sā** vipākadhammatā **paṭikkhittā** paṭisedhitāti. **Tādisamevāti** kusalākusaladhammapaṭivijānanasadisameva. Yadi pañcadvāre yathāvuttakiccassa karaṇe sahaajavanakāni vithicittāni paṭikkhittāni, kathaṃ tatha cavanupapajjanāni sambhavanti codanaṃ sandhāyāha “**tadārammaṇānantaram paṇā**”tiādi. Nippariyāyena manodvārikabhāvo manodvāravajjanupattipubbakoti tadabhāvenāha “**iminā adhippāyena**”ti. Avasesekacittakkaṇāyuke rūpādīdhammā yojanā.

Upacāro viya daṭṭhabbā samānārammaṇattā, upapattinimittattā ca. **Kecīti dhammasiritheraṃ** sandhāya vadati. **Mahaggatāvasānaṃ vadantīti** yathāpaccayaṃ mahaggatasamāpattim samāpajjivā vuṭṭhitassa sā vithi uppajjati, tato cuticittam hotīti vadanti. **Atītārammaṇā ekādasavidhāti** nava kāmāvacarasugaticutiyo, dve viññāṇāñcāyatanaṇevasaññānāsāññāyatanaarupacutiyo evaṃ atītārammaṇā ekādasavidhā sugaticutiyo. Pañca rūpāvacarā, vuttāvasesā dve arūpāvacarāti **navattabbārammaṇā sattavidhā** cutiyo. Duggaticuti pana parato vuccatīti idha na gahitā. Tathā hi vakkhati “duggaticutiyaṃ pana...pe... na dassitā”ti.

Evamādiketi ādi-saddena “suddhāya vā javanavithiyā”tiādivacanam saṅgaṇhāti. Tathā hi vuttaṃ “suddhāya vāti mahaggatakammaṇimittārammaṇāya javanavithiyā”ti. “**Viññāyati**”ti iminā yadipi “pathavīkasiṇādī”tiādisaddena arūpāvacarajjhānārammaṇasāpi saṅgaho sambhavati, “cakkhusotānaṃ vā”ti pana dvāradvāyasseva vasena vikappantarakaraṇam yathādhippetassa atthassa nāpakanti dasseti. Nāpakañca nāma agatikā gatīti yathāvuttaṃ nāpakam asambhāvento “**athāpi**”tiādimāha. Yo yattha sambhavati, tassa yojanā **yathāsambhavayojanā**, tāya. **Ayampi paṭisandhīti** arupacutiyaṃ anantaram paṭisandhim vadati. **Tatthevāti** “pathavīkasiṇādīkam vā nimitta”nti vutte paṭhame vikappe eva. Heṭṭhimā heṭṭhimā paṭisandhi natthīti yojanā. **Tenāti** tasmā. **Tatoti** catutthārupacutito. **Tatthevāti** catutthāruppe eva. **Atītārammaṇā** paṭisandhi, tato catutthārupacutito **kāmāvacare atītapaccuppannārammaṇā paṭisandhi**. **Itarāhīti** arupacutihi. Dutiyā arupapaṭisandhi atītārammaṇā, itarā navattabbārammaṇāti āha “**yathāsambhava**”nti. **Atītapaccuppannārammaṇā ca kāmāvacarapaṭisandhīti** etthāpi itarāhīti sambandho. Sabbatha ca “yojetabbā”ti sambandhitabbam. **Imassa visesassāti** “tenā”tiādinā yathāvuttassa visesassa. **Visuṃ uddharaṇam kataṃ** adhikavacanamaññamatthaṃ bodhetīti.

Ārammaṇavasena ekavidhāyāti atītārammaṇatāvasena ekavidhāya. **Duvidhāti** atītārammaṇā, paccuppannārammaṇā cāti dvippakārā. Duggaticutiyaṃ ārammaṇavasena “ekavidhāyā”ti padaṃ ānetvā yojetabbam. Atītapaccuppannārammaṇatāya dvippakārā kāmāvacarapaṭisandhi, navattabbārammaṇatāya ekappakārā rūpāvacarapaṭisandhi, navattabbātītārammaṇatāya dvippakārā arupapaṭisandhīti āha “**dviekadvippakārānaṃ kāmārūpārūppānaṃ vasenā**”ti. “**Tatthevā**”ti iminā “dviekadvippakārānaṃ kāmārūpārūppānaṃ vasenā”ti padadvayam ākaḍḍhati. **Duvidhāyāti** navattabbātītārammaṇatāvasena duvidhāya. **Paccekkanti** visuṃ visuṃ. **Dvinnam dvinnam kāmārūppānanti** etthāyam yojanā – navattabbārammaṇāya arupacutiyaṃ anantarā atītārammaṇā paccuppannārammaṇā ca dve kāmapaṭisandhī, navattabbārammaṇā atītārammaṇā ca dve arupapaṭisandhī, tathā atītārammaṇāyapīti imāsam vasena aṭṭhavidhā.

“Dvidvī”ti gāthāya vuttamevattham sukhaggahaṇattham saṅgahetvā dasseti. Yadi “kammaṣa katattā”tiādināpi kammaṣa vipākānaṃ upanissayapaccayabhāvo gahitoyeva hoti, “kusalākusalaṃ kamma”ntiādinā pana visum upanissayapaccayabhāvo dassīyatīti “**kāmāvacarassa...pe... ādinā nānākkhaṇikakammaṣapaccayabhāvo dassitappakāro**”ti āha.

Ādinā vimissaviññāṇenāti ekassa bhavassa ādibhūtena rūpavimissena paṭisandhiviññāṇena. **Aññatthāti** saṃsedajaopapātikayoniyaṃ. Avacanaṃ paṭikkhepaṃ maññamāno “**gandharasāhārānaṃ paṭikkhittattā**”ti vatvā sabbena sabbaṃ rūpabhava te natthīti adhippāyenaṃ “**cakkhusotavattusattakajivitchakkabhāvepi**”ti. **Pāliyaṃ** dhammahadaya vibhaṅgapāliyaṃ. **Pañcāyatanāni**ti cakkhusotamanarūpadhammāyatanāni. **Pañca dhātuyoti** tā eva pañca dhātuyo. Vuttañhi – “rūpadhātuyā upapattikkhaṇe katamāni pañcāyatanāni pātubhavanti? Cakkhāyatanam rūpāyatanam sotāyatanam manāyatanam dhammāyatanam. Imāni pañcāyatanāni pātubhavanti. Katamā pañca dhātuyo pātubhavanti? Cakkhudhātu...pe... dhammadhātu. Imā pañca dhātuyo pātubhavanti”ti (vibha. 1016). **Cha āyatanāni** saddāyatanena saddhiṃ tāniyeva. **Nava dhātuyoti** cakkhurūpacakkhuvīññāṇasotasaddasotaviññāṇamanodhammanovīññāṇadhātuyo. **Sabbasaṅgahavasena**ti anavasesapariggahavasena. **Tatthāti** rūpadhātuyam. “**Kathāvattumhi cā**”tiādinā na kevalam dhammahadaya vibhaṅgapāliyaṃyeva, atha kho pakaraṇantarepi gandhādayo paṭikkhittāti dasseti. Tattha **ghānāyatanādīnaṃ viyāti** sadisūdāharaṇadassanaṃ. Yathā ghānāyatanādīnaṃ tattha rūpabhava bhāvo atthi, tā paṭikkhittā, evaṃ gandhāyatanādīnañcāti. **Atthi tattha ghānāyatananti** pucchā sakavādissa. Yañhi tattha āyatanam natthi, tassa vasenāyaṃ codanā. Tato paravādī yaṃ tattha ajjhātikānaṃ tiṇṇam āyatanānaṃ ghānādikaṃ saṅghānanimittam, tadeva āyatananti laddhiyā “**āmantā**”ti paṭijānāti. Bāhiraṇam gandhāyatanādīnaṃ vasena puṭṭho yasmā ghānappasādādayo tattha na icchati, tasmā tesam gocaraṃ paṭisedhento “**na hevaṃ vattabbe**”ti paṭikkhipati. **Ādi**-saddena “atthi tattha jivhāyatananti? Āmanā. Atthi tattha rasāyatananti? Na hevaṃ vattabbe”tiādinayappavattānaṃ anulomapaṭilomasamānāpāhādīnaṃ saṅgaho daṭṭhabbo. **Aphoṭṭhabbāyatanānanti** phoṭṭhabbāyatanabhāvarahitānaṃ, aphoṭṭhabbasabhāvānanti attho.

Idāni anāyatanasabhāve gandharase paṭijānitvāpi dosaṃ vadanto “**yadi cā**”tiādimāha. **Avacane natthi kāraṇam** yathādhammasāsane abhidhamme, tesam vā nisattanijivāsabhāvattāti adhippāyo. Yathā ca dhātubhāvo, evaṃ dhammabhāvo ca tesam ekantiko, tathā āyatanabhāvo cāti sabbathāpi tattha vijjānānaṃ gandharasānaṃ āyatanesu avacane kāraṇam natthīti dassento “**dhammabhāvo cā**”tiādimāha. **Aññassa** paramatthassa abhāvā. **Koci āyatanasabhāvoti** dhammāyatanameva sandhāya vadati. Tena yadi rūpabhava gandharasā vijjanti, yathāvuttakāraṇato gandharasāyatanabhāvena avuccamānāpi dhammāyatanabhāvena vattabbā siyuma, na ca vuttā. Tasmā niṭṭhamettha gantabbam “nattheva rūpabhava gandharasā”ti dasseti. Kiñca rūpadhātuyam gandharasabhāvena avuttānaṃ, kāmādhātuyam vuttānaṃ tesam kiṃ gandharasabhāvato aññena sabhāvena rūpadhātuyam atthibhāvo, udāhu gandharasabhāvena. Yadi purimo pakkho dhammāyatane tesam saṅgaho siyā anāyatanasabhāvassa sabhāvadharmassa abhāvā, atha dutiyo teneva kāraṇena nesaṃ gandharasāyatanabhāvo siddhoti imamattham dassento “**yadi cā**”tiādimāha. **Tasmāti** yasmā gandharasā dhammahadaya vibhaṅge na vuttā, kathāvattumhi ca tesam bhāvo paṭikkhitto, phusitum asakkuṇeyyā pathavīādayo viya ghāyitum sāyitūñca asakkuṇeyyā te natthi, dhātusaddena ca te gahitā, dhammabhāvo ca tesam ekantiko, tasmīñca satī siddho āyatanabhāvo, tasmā. **Tathāti** pāliyaṃ avuttadhamme hāpetvā cakkhusattakādivasena. **Evanti** cakkhusattakādivasena rūpaṅgaṇāya kariyamānāya. **Dhammatāti** paḍidhammo, rūpabhava vā pavattanakarūpadhammatā. “**Na vilomitā**”ti iminā yathāpaṭiññātaṃ dhammaṃ dīpitaṃ ulliṅgeti.

Ettha ca rūpāvacarasattānaṃ ghānājivhāyatanābhāvato vijjānānāpi gandharasā āyatanakiccaṃ na karontīti te anāmasitvā pāliyaṃ “pañcāyatanāni pātubhavanti, cha āyatanāni”tiādi vuttam. “Tayo āhārā”ti ca ajjhoharitabbassa āhārassa abhāvena ojaṭṭhamakarūpasamuṭṭhāpanasankhātassa āhārakiccassa akaraṇato, na sabbena sabbaṃ gandharasānaṃ oḷāya ca abhāvato. Iti visayino kiccassa ca abhāvena visayo, kiccavā ca dhammo na vutto. Yasmiñhi bhava visayī natthi, tasmīṃ tamhetuko nippariyāyena visayassa āyatanabhāvo natthīti vijjānānassāpi avacanaṃ, yathā rūpabhava pathavītejoyāyodhātūnaṃ phoṭṭhabbāyatanabhāvena. Yassa pana yattha vacanaṃ, tassa tattha visayīsabbhāvahetuko nippariyāyena āyatanabhāvo vutto dīṭṭho yathā tattheva rūpāyatanassa. Yadi visayīsabbhāvahetuko visayassa nippariyāyena āyatanabhāvo, katham asaññasattānaṃ devānaṃ dve āyatanāni pātubhavanti. Asaññasattānañhi cakkhāyatanam natthi, acakkhāyatanabhāvena ca nesaṃ rūpāyatanam aññesaṃ avisayoti? Nāyaṃ virodho. Yena adhippāyena rūpadhātuyam saññīnaṃ gandhāyatanādīnaṃ avacanaṃ, tena rūpāyatanassāpi avacanaṃ asaññīnaṃ ekaṃ āyatanam vattabbam. Yathāsakañhi indriyagocarabhāvāpekkhāya yesam nippariyāyena āyatanabhāvo atthi, tesu niddisīyamānesu tadabhāvato rūpadhātuyam saññīnaṃ gandhādike visum āyatanabhāvena avatvā dhammasabhāvānavattānato, manovīññāṇassa ca visayabhāvūpāgamanato dhammāyatanantogadhe katvā “pañcāyatanāni”ti pāliyaṃ vuttam. Etadatthañhi “dhammāyatana”nti sāmāññato nāmakaraṇam, piṭṭhivattakāni vā tāni katvā “pañcāyatanāni”ti vuttam. Yena ca pana adhippāyena asaññīnaṃ rūpāyatanam vuttam, tena saññīnampi gandhādīnaṃ visum gahaṇam kātabbanti imassa nayassa dassanattham “asaññasattānaṃ devānaṃ dve āyatanāni pātubhavanti”ti (vibha. 1017) vuttam. Asatipi hi attano indriye rūpassa vaṇṇāyatanasabhāvātikkaṃ natthevāti tam rūpāyatanantveva vuccati. Iminā ca nayadassanena gandhādīni tīṇi pakkhipitvā saññīnaṃ atṭha āyatanāni, asaññīnaṃ pañcāti ayamattho dassito hoti. Evañcetam sampāṭicchitabbam. Aññāthā rūpaloke phusitumasakkuṇeyyatāya pathavīādayaṃ vacighoso eva na siyā. Na hi paṭighaṭṭānānighamsamantarena saddappavatti atthi, na ca

phusanasabhāvānaṃ katthaci aphasanasabhāvataṃ sakkā viññātuṃ. Phoṭṭhabbāyatanasāṅkhātassa ca bhūtattayassa abhāve rūpabhāve rūpāyatanādīnaṃ sambhavo eva na siyā, tasmā phusituṃ sakkuṇeyyatāyapi pathaviādīnaṃ tattha kāyindriyābhāvena tesam phoṭṭhabbābhāvo na vutto. Evañca katvā rūpadhātuyam tesam sappaṭighavacanañca samatthitaṃ hoti. Vuttañhi “asaññasattānaṃ anidassanasappaṭighaṃ ekaṃ mahābhūtaṃ paṭicca dve mahābhūta”tiādi (paṭṭhā. 2.22.17). Paṭigho hettha bhūtattayassa kāyappasādaṃ pati taṃnissayabhūtaghaṭṭanadvārena abhimukhabhāvo, so ca phusituṃ asakkuṇeyyasabhāvassa ghaṭṭanāya abhāvato natthi. Nanu “dve āyatanāni”ti ettha pariyāyātanaṃ adhippetam, atha kasmā gandhāyatanādīnipi gahetvā “pañcāyatanāni”ti na vuttanti? “Nayadassanasena desanā pavattā”ti vuttovāyamattho. Atha vā tattha rūpāyatanasseva vacanaṃ kadāci aññabhūmikānaṃ pasādassa visayabhāvaṃ sandhāya, na pana itaresam abhāvato. Nāpi pariyāyena gandhāyatanādīnaṃ āyatanasabhāvābhāvato. Asaññānañhi rūpāyatanam samānabhūmikānaṃ vehapphalānaṃ, uparibhūmikānañca suddhavāsānaṃ pasādassa visayabhāvaṃ gacchati, na pana gandharasāti tesameva tatthāvacanaṃ yuttam. Kathāvattumhi ca nipariyāyena gandhāyatanādīnaṃ atthibhāvaṃ paṭijānantam sandhāya paṭisedho kato. Yadipe cetam vacanaṃ tattha gandhāyatanādīnaṃ abhāvavibhāvaṃ na hoti, atthibhāvādīpanampi pana aññāvacanaṃ natthevāti? Nayidamevaṃ aṭṭhakathāsu tattha nesam atthibhāvassa niddhāretvā vuttatā. Yañhi aṭṭhakathāvacanaṃ pāliyaṃ na virujjhati, tam pāli viya pamāṇabhūtam agarahitāya ācariyaparamparāya yāvajjatanā āgatattā. Tattha siyā – yam pāliyaṃ na virujjhati aṭṭhakathāvacanaṃ, tam pamāṇam. Idam pana virujjhatīti? Nayidamevaṃ yathā na virujjhati, tathā paṭipādītattā. Cakkhādīnaṃ āyatanānaṃ, tannissayānañca viññānaṃ sattasuññatāsandassanattam bhagavato dhātudesanāti āyatanabhāvena vuttānaṃyeva dhātubhāvādīpanato dhātubhāvassāpi nesam avacanaṃ yujjati eva, tasmā yathā pāliyaṃ avirodho hoti, tathā cakkhudasakādivasena aṭṭhakathāyam rūpagaṇanā katāti na ettha dhammāvilomanāsāṅkāya okāsoti vedittabbaṃ.

Eḷakassa jātakāle unṇā **jātiunṇāti** paṭhamo attho. Tato sukhumatarataṃ sandhāya “**gabbham...pe... itipi vadanti**”ti vuttam. Sambhavanassa bhedo vā **sambhavabhedo**, pavattibhedoti attho.

Rūpībrahmesūti adhikaraṇe bhummaṃ, **opapātikayonikesūti** niddhāraṇeti dassento “**opapātikayonikehi rūpībrahme niddhāretī**”ti āha. Tena “opapātikayonikesū”ti sāmāññato vuttarāsito “rūpībrahmesū”ti visesaṃ niddhāretī. **Na sametīti** na saṃsandati, virujjhatīti attho. Yāya pāliyaṃ na sameti, tam dassento “**dhammahadayavibhaṅge hī**”tiādimāha.

Ekādasāti paripuṇṇāyatanassa saddāyatanavajjāni ekādasāyatanāni. **Kassaci dasāyatanāni**ti andhassa cakkhāyatanavajjāni. **Kassaci aparāni dasāyatanāni**ti badhirassa sotāyatanavajjāni. **Kassaci navāyatanāni**ti andhabadhirassa cakkhusotāyatanavajjāni. **Kassaci sattāyatanāni**ti gabbhaseyyakassa rūpagandharasakāyaphoṭṭhabbamanodhammāyatanavasena vuttam.

“**Na vuttam aṭṭhāyatanāni pātubhavanti**”ti idam “na hi pāliyam...pe... vuttā”ti etassa atthavivaraṇam. Cakkhusotaghānavikalassa hi upapajjamānassa aṭṭheva āyatanāni siyunti. Sati ca aghānakupattiyam punapi “kassaci aparāni dasāyatanāni pātubhavanti”ti vattabbaṃ siyā. Tathā ca sati yathā andhabadhirassa vasena “kassaci navāyatanāni pātubhavanti”ti (vibha. 1007) ekavāram vuttam, evam andhāghānakassa, badhirāghānakassa ca vasena “kassaci aparāni navāyatanāni, kassaci aparāni navāyatanāni pātubhavanti”ti vattabbaṃ siyā, evam na vuttanti imamattam dasseti “**tathā...pe... na ca tam vutta**”nti. **Evam dhātupātubhāvādīpanhesūti** “kassaci ekādasā dhātuyo pātubhavanti, kassaci dasā dhātuyo, kassaci aparā dasā dhātuyo, kassaci nava dhātuyo, kassaci satta dhātuyo pātubhavanti”ti (vibha. 1007) evam dhātupātubhāvapañho vedittabbo. **Ādi-saddena** “kassaci cuddasindriyāni pātubhavanti”tiādi (vibha. 1007) nayappavattā indriyapañhādayo saṅgahitā.

Ettha ca yathā “sattati ukkaṃsato ca rūpāni”ti padaṃ “saṃsedajopapātsū”ti ettha yonidvayavasena yojjīyati, na evam “avakaṃsato tiṃsā”ti idam, idam pana saṃsedajayonivaseneva yojetabbaṃ, ekayoganiddiṭṭhassāpi ekadeso sambandham labhatīti. Saṃsedajasseva ca jaccandhabadhiraaghānakanapūṃsakassa jivhākāyavattudāsakānaṃ vasena tiṃsa rūpāni uppajjantīti vuttam, na opapātikassāti ayamettha aṭṭhakathāya adhippāyo. Ye pana “opapātikassa jaccandha...pe... uppajjantīti **mahāaṭṭhakathāyam** vutta”nti vadanti, tam na gahetabbaṃ. So hi pamādapāṭho. Evañca katvā āyatanayamakavaṇṇanāya “kāmadhātuyam pana aghānako opapātikā natthi. Yadi bhavēya, ‘kassaci aṭṭhāyatanāni pātubhavanti’ti vadeyyā”ti (yama. aṭṭha. āyatanayamaka 18-21) vakkhati. Apare panāhu “kassaci ekādasāyatanāni pātubhavanti, yāva ‘kassaci navāyatanāni’ti pāli opapātikā sandhāya vuttā. Tasmā pubbenāparam aṭṭhakathāyam avirodho siddho hoti, tathā ca yathāvuttapāliyaṃ ayamattavaṇṇanā aññadatthu saṃsandati sametiyevā”ti. Yam paneke vadanti “opapātikaggahaṇena saṃsedajāpi saṅgahanti. Tathā hi **dhammahadayavibhaṅge** ‘kāmadhātuyā upapattikkhaṇe kassaci ekādasāyatanāni pātubhavanti’tiādinam (vibha. 1007) uddese ‘opapātikānaṃ peṭāna’ntiādinā opapātikaggahaṇameva kataṃ, na saṃsedajaggahaṇa”nti, tam paripuṇṇāyatanānaṃyeva saṃsedajānaṃ opapātikesu saṅgahaṇavasena vuttanti vedittabbaṃ. Tathā hi vakkhati “saṃsedajayonikā paripuṇṇāyatanāparipuṇṇāyatanabhāvena opapātikasaṅgahaṃ katvā vuttā”ti “padhānāya vā yoniyā sabbam paripuṇṇāyatanayonim dassetuṃ ‘opapātikāna’nti vutta”nti ca. **Aṭṭhakathāyam** pana yonidvayam sarūpeneva pakāsetuṃ, saṃsedajayonivaseneva ca avakaṃsato pavattim dassetuṃ opapātikayoniyā itaram asaṅgahetvā “saṃsedajopapātsū”ti vuttanti. Sabbam tam vīmaṃsītvā gahetabbaṃ.

Cutipāṭisandhīnanti anantarātītacutiyā, tadanantarāya missāmissabhedāya paṭisandhiyā. **Khandhādīhīti** khandhārammaṇagatihetuvedanāpīvitakkavicārehi. Mahaggataajjhāttārammaṇāya mahaggataajjhāttārammaṇā, amahaggatabahiddhārammaṇāya amahaggatabahiddhārammaṇāti evamādino arūpabhūmīsuyeva cutipāṭisandhīnaṃ bhedābhedavisesassa sambhavato **“nāyamukhamattaṃ dassetvā”**ti vuttaṃ. **Ekaccasugatīti** mahaggatavajjasugati adhippetāti āha **“rūpārūpāvacarāna”**ntiādi. Keci pana **“yathā mahaggatāvajjā, evaṃ uttarakurukavajjā”**tipi vadanti. **Ekaccasugaticutiyāti** vuttasugaticutiyā. Yadi **“ayaṃ nāma duggatipāṭisandhi na hotī”**ti niyamo natthi, desanā pana sotapatitā gatāti vadanti. Niyatabodhisattāpekkhāya vā evaṃ vuttaṃ. Tesāhi ekaccaduggatipāṭisandhi natthi avīciādīsu anupapajjanato. **“Ekaccaduggaticutiyā”**ti etthāpi iminā nayena attho vedītabbo.

Ekaccasugatipāṭisandhīti pana kāmāvacarasugatipāṭisandhi vedītabbā. **Sayamevāti** attanā eva. **“Bhedaviseso eva ca evaṃ vitthārena dassito”**ti idaṃ **“amahaggatabahiddhārammaṇāyā”**tiādiṃ sandhāya vuttaṃ. **“Catukkhandhāya... pe... paṭisandhi hotī”**ti idaṃ pana abhedavisesadassanamevāti. **Ekekasmīṃ bhedeṭi** **“amahaggatabahiddhārammaṇāyā”**ti evamādike ekekasmīṃ bhāge. **Tattha tatthevāti** **“amahaggatabahiddhārammaṇāya mahaggatabahiddhārammaṇā, amahaggataajjhāttārammaṇāya mahaggataajjhāttārammaṇā”**tiādinā tasmīṃ tasmīṃ bhede, **tattha tattheva** vā bhavādike cavitvā upapajjantassa vasena cutipāṭisandhiyojanā vedītabbā. Bhummatthe ayaṃ to-saddoti dassento **“tato hetuṃ vināti tattha hetuṃ vinā”**ti āha. Tassattho – tasmīṃ purimabhāve nipphanāṃ avijjāsāṅkhārādikaṃ kāraṇaṃ vinā na hotīti.

Atimandabhāvūpagamaṇaṃ sakiccāsamatthā. Pañcadvārikaviññāṇavasena cuti paṭisiddhā, na tadanantaraviññāṇavasena. Svāyamattho **“pañcannaṃ dvārāna”**ntiādinā heṭṭhā aṭṭhakathāyamāgatoti āha **“pañcadvārikaviññāṇānantarampi hi pubbe cuti dassitā”**ti. Tattha yaṃ vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva. Cuticittena saddhīṃ cakkhāyatanādīnaṃ nirodho hotīti dassetuṃ **“yamake cā”**tiādi vuttaṃ. **Pariṇatattāti** pariṇāpavasena pariyoṣāṇaṃ gatattāti adhippāyo. **Phassādayo** yathāvuttacetanāsahajātaphassādayo. Yathāupaṭṭhite kammādiārammaṇe anekavāraṃ uppattiyā santānassa abhisāṅkharaṇaṃ tattha paṭisandhiviññāṇapattīṭhānassa hetubhāvo.

Santānavasena nippajjamānānaṃ namanādīkiriyaṇaṃ ekasmīṃ paṭisandhiviññāṇeyeva atthasiddhīti dassento āha **“namana...pe... dasseti”**ti. **Pathaviyaṃ sabalapayogehīti** pathaviyā ādhāraṇabhūtāya attano balena payogena ca karaṇabhūtena.

Saddahetukoti saddassa pādhanādībhāvaṃ sandhāya vuttaṃ. Tādiso pabbatakucchiādīpadesopi tassa hetuyeva. **Padīpantarādīti ādi**-saddena telavaṭṭīādike saṅgaṇhāti. **Tato** saddādīpavattito pubbe abhāvā. Paṭīghosādīnaṃhi saddādīpavattito satī purimasiddhiyaṃ te saddādīpaccayadesaṃ gaccheyyuṃ, na pana te atthīti vuttaṃ **“tato pubbe abhāvā”**ti. Upameyyepi evameva attho yojetabbo. Yathā ca hetudesāṃ na gacchatī hetusamuppannaṃ, evaṃ tato nāgacchatīti āha **“tasmā na...pe... āgata”**nti. Te saddādayo paccayā etesanti **tappaccayā**. **Vuttanayenāti** upamāyaṃ vuttanayeneva. Purimabhāvaṃhetudese sannihitaṃ hutvā paṭisandhiviññāṇaṃ tato aññatra bhavantare taṃ upagantvā tappaccayaṃ na hotīti attho. Paccayato nibbattamānaṃ paccayuppannaṃ aññatra agantvā paccayadesaṃ anupagatameva hutvā nibbattatīti paṭhamo attho. Paṭhamāṃ paccayena samodhānagataṃ hutvā tato aññatra gantvā paccayuppannavattubhāvaṃ nāpajjatīti dutiyo attho. **Yathāsambhavanti** yāya **“na khīrato dadhi sambhūtaṃ siyā, na khīrasāmino dadhi siyā”**ti ca khīradadhīsu ekantaṃ ekatāya nānatāya ca dosayojanā katā. Iminā nayena bijādīsu sabbahetūsu, āṅkurādīsu sabbahetusamuppannaṃ yathāsambhavaṃ hetuanurūpaṃ hetusamuppannānurūpaṇa dosayojanā kātabbā. Santānabaddhesu dhammesu ekantaekatāpaṭisedhena sassatagāhassa paṭisedhitattā vuttaṃ **“sayamkataṃ sukhaṃ dukkhanti imaṃ diṭṭhiṃ nivāreti”**ti. Tathā ekantanānatāpaṭisedhena ucchedagāho paṭisedhito hotīti āha **“paramkataṃ sukhaṃ dukkhaṃ añño karoti, añño paṭisaṃvedetīti imaṃ diṭṭhiṃ nivāreti”**ti. Tena katanāso, akatāgamo ca nivattito hotīti adhiccasamuppannadiṭṭhinivāraṇeneva niyatisabhāvavādapaṭisedhopi katoti daṭṭhabbaṃ.

Tatthāti āṅkurādīpabandhasāṅkhāte bhūtipādārūpasantāne. **Tanti** vijjāpāṭavādi. **Aññassāti** bālakāle katavijjāpariyāpuṇānādito aññassa. Saṅkhārato añño taṇhādiko **aññapaccayo**.

Niyyātanādi eva phalaṃ niyyātanādīphalaṃ, aphaḷitaṃ niyyātanādīphalaṃ etassāti **aphali...pe... phalaṃ**, yathāvuttakiriyaṅkaraṇaṃ.

Piṇḍavasenāti akatāvayavavibhāgassa samudāyassa vasena. **Sabbatthāti** puññābhisaṅkhārādike sabbasmīṃ paccayadhamme, paṭisandhībhede vā paccayuppannadhamme. **Balavakammaṃ vasena yojetabbo**. Bhuso nissayo hi **upanissayo**. **“Avisesenā”**ti vuttepi kāmāvacarapuññābhisaṅkhāro cakkhuvīññāṇādīnaṃ pañcannaṃ pavatte, itaro paṭhamajjhānavipākādīnaṃ pavatte ca paṭisandhiyaṅca paccayo hotīti pākaṭoyamatthoti taṃ avibhajitvā **“sabbapuññābhisaṅkhāraṃ saha saṅgaṇhāti”**cceva vuttaṃ. **Dvādasākusalacetanābhedeṭi** nayidaṃ samāsapadaṃ, sandhivasena panetaṃ vuttaṃ. **Dvādasāti** ca bhummatthe paccattavacanaṃ, dvādasasu akusalacetanāsu. **Akusalacetanābhedeṭi** ekādasākusalacetanāpabhedo, dvādasākusalacetanāpabhedo cāti attho vedītabbo. Evaṃhi satī na ettha kiñci vicāretabbaṃ heṭṭhā vitthāritattā. Keci pana **“dvādasākusalacetanābhedeṭi** idaṃ ‘channaṃ pavatte’tiādinā yojetabba’nti vadanti, tesāṃ matena uddhaccacetanāya gaṇaṇe payojanaṃ vicāretabbameva paṭisandhiyāpi

paccayabhāvassa vuttattā. **Ekassāti** ettha eva-saddo luttaniddiṭṭhoti āha “**ekasseva paccayabhāvaniyamo**”ti. **Milātamālādīnanti** milātamālakiliṭṭhavatthādīnaṃ. Manopadosikānaṃ tadaññavattḥūnampi **aniṭṭhatā kathaṃ na siyā**, siyā evāti adhippāyo. **Aṭṭhakathāyaṃ** (vibha. aṭṭha. 227) pana pacuratābhāvato taṃ anāmasitvā “**tathā kāmāvacaradevalokepi**”ti vuttaṃ. Keci pana “devaloke aniṭṭhaṃ nāma parikkappanavasena, sabhāvato pana tatthuppannaṃ iṭṭhamevā”ti vadanti.

“**Ekūnatimsacetanābhedampi**”ti iminā uddhaccacetanāyapi pavattivipākādāyitaṃ anujānāti, aṭṭhakathāadhippāyavasena vā evamāha. Pañcadasannaṃ ahetukavipākaviññānaṃ pañcaṭṭhānāni dve apānetvā avasesānaṃ **terasannaṃ**. Dve dve cakkhusotasampaṭicchānaviññānāni, tīṇi santīraṇānīti **navannaṃ**. **Ekadesapaccayabhāvenāti** ekadesassa vīsaticetanābhedassa kāmāvacaracittasaṅkhārassa paccayabhāvena ekūnatimsacetanābhedo samudāyo vutto. **Svevāti** avayavagatenāpi viśesena samudāyo voharīyati yathā “alaṅkato rājakumāro”ti.

Yatthāti pañcavokārabhavaṃ sandhāyāha. Tattha hi “kāmāvacarasugatiyaṃ tāva ṭhitassā”tiādīnā (vibha. aṭṭha. 227) paṭisandhiyaṃ pavattiyaṃ vipākassa vitthārapakāsaṃ kataṃ. **Catutthajjhānabhūmīti** vehapphalabhūmiṃ vadati. Tenāha “**asaññārūppavajjā**”ti. Catutthajjhānameva hi bhāvanāvisesappavattaṃ asaññabhūmiṃ āruppabhūmiṃ nipphādeti, catukkanayavasena vā saṃvaṇṇanā vuttāti veditabbā. Aṭṭha mahāvīpākā, parittavīpākesu pacchimo, pañca rūpāvacaravīpākāti evaṃ **cuddasannaṃ**. **Sattannanti** sesānaṃ parittavīpākānaṃyeva sattannaṃ.

Bhavādayoti bhavayonigatisattāvāse. **Tiṇṇaṃ viññānānanti** purimānaṃ tiṇṇaṃ āruppavīpākaviññānaṃ. **Tisūti** pañcamādīsu tīsu viññāṇaṭṭhiṭsu. **Vuttanayenāti** “kāmabhava pana duggatiyaṃ aṭṭhannaṃ parittavīpākaviññānaṃ tatheva paccayo pavatte, no paṭisandhiya”ntiādīnā (vibha. aṭṭha. 227) vuttanayena.

Viññānapadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Nāmarūpapadaniddesavaṇṇanā

228. Yadi pi suttante abhidhamme ca paṭiccasamuppādaniddese rūpapadassa desanābhedo natthi, abhidhamme pana “sabbāṃ rūpaṃ na hetū”tiādīnā (dha. sa. 584) suttantato tassa desanābhedo atthevāti āha “**suttantā...pe... bhedo**”ti. Saṅkhyeyyesu paricchedato gahitesu atthasiddho tattha saṅkhyāparicchedoti vuttaṃ “**atthato pana vuttameva hoti**”ti.

Opaṭātikasattesūti vā sāmāññato sabbe opaṭātikā vuttā. Tesu brahmakāyikādiggahaṇena rūpāvacarāva vuttāti tadaññe sandhāya **sesaopaṭātikānanti** sesagahaṇaṃ sātthakameva. **Vuttanayenāti** “dve vā tayo vā dasakā, omato ādinā sahā”tiādīnā (vibha. aṭṭha. 227) rūpamissakaviññāṇe vuttanayena.

“Dve santatisīsāni”ti ārabha yāva “satta santatisīsāni”ti (vibha. aṭṭha. 228) ettakaṃ aṭṭhakathāpāṭhaṃ sandhāya vuttaṃ “**sattakapariyosāna**”nti. Ekekacittakkaṇe tikkhattuṃ rūpuppattim ananujānanto āha “**iminādhīppāyena**”ti. Cittassa uppādakkaṇeyeva sabbāṃ rūpaṃ uppajjati hi attano adhippāyo.

“**Rūpājanakakammaja**”nti idaṃ bhūtakathanamattaṃ daṭṭhabbaṃ pañcaviññānaṃ atāmsabhāvātābhāvā. **Rūpājanakakammajanti** vā cuticittaṃ sandhāya vuttaṃ. Paṭisandhicittaṃ pana “pavattiya”nti imināva nivattitaṃ. “Sabbesampi cuticittaṃ rūpaṃ na samuṭṭhāpeti”ti (dha. sa. mūlaṭī. 636) aṭṭhasālīnīṭikāyaṃ vuttovāyamattho. Pañcaviññāṇakkaṇe tappaccayā rūpuppattiyā abhāvena vuttaṃ “**pañcaviññāṇappavattikālaṃ sandhāyā**”ti. Tatthāpi asahajātavīññānapaccayā attheva rūpuppattīti āha “**sahajātavīññāṇapaccayañcā**”ti. **Bhavaṅgādīti** bhavaṅgasampaṭicchānasantīraṇatadārammaṇāni. **Aññenāti** yathāvuttakammaviññāṇato aññena abhisāṅkhāraviññāṇena. Rūpameva hi kusalākusalakiriyacittappavattikkhaṇe abhisāṅkhāraviññāṇapaccayā uppajjati, na nāmaṃ bhavaṅgaṃ. **Taṃjanakenāti** bhavaṅgādījanakena. Kammaviññāṇapaccayā vipākacittappavattikāle vipākanāmassa kammamamuṭṭhānarūpassa ca vasena. Sahajātavīññāṇapaccayā pana itaracittappavattikālepi vipāko vipākanāmasena, cittasamuṭṭhānarūpavasena ca nāmarūpassa sambhavo dassetabboti āha “**sahajāta...pe... yojetabba**”nti. Rūpasaddena ca attano ekadesenāti sambandho. “Sarūpānaṃ ekadeso ekavibhattiya”nti (pāṇinī 1.2.64) saddalakkhaṇaṃ sandhāyāha “**sarūpānaṃ ekadeso**”ti. Icchito hi ekadesarūpānampi ekadeso yathā “nidassitavipakkhehi”ti. Nidassito ca nidassitavipakkho ca **nidassitavipakkhoti** ayañhettha attho. “**Ṭhāna**”nti iminā sesasaddassa atthaṃ vadati. Sarūpena ṭhāpanāñhi idha sesanaṃ.

Yaṃ-taṃ-saddānaṃ abyabhicāritasambandhattā avuttampi tato-saddaṃ ānetvā āha “**tato yuttameva idanti yojetabba**”nti. Vipākassa ajanakaṃ vipākājanakaṃ, nissandaphalamattadāyakaṃ, taṃ samuṭṭhānaṃ etassāti **vīpākājanakakammamamuṭṭhānaṃ**. **Vuttanayenāti** “vatthukāyavasena rūpato dve santatisīsāni, tayo ca arūpino khandhā”tiādīnā (vibha. aṭṭha. 228) vuttana nayena. **Ubhayanti** nāmaṃ rūpañca.

Kammārammaṇapaṭisandhiādīkāletī ettha ādi-saddena sammasanādīkālasaṅgaho daṭṭhabbo. **Tanti**

abhisankhāravīññāṇaṃ.

Yadipi “atthi rūpaṃ cittasamuṭṭhāna”ntiādivacanato (dha. sa. 584) rūpassapi viññāṇapaccayatā suddato jānitabbā, viññāṇasannissitā iṭṭhānubhavanādayo tasmim sati sabbhāvato, asati ca abhāvato yathā saddheyādivatthumhi saddhādayoti nāmassapi yuttito viññāṇapaccayatā siddhā, aṭṭhakathāyaṃ pana vuttamatthaṃ dassento “**suttato nāmaṃ... pe... jānitabba**”nti āha. Yāvadeva paccayapaccayuppannadhammamattatāvibhāvanamukhena aviparītato pavattinivattisandassanaṃ paṭiccasamuppādadadesanā, tāvadeva ca dhammacakkappavattananti dassento “**yasmā**”tiādimāha. Yasmā pana pavattinivattivibhāvanato saccadesanāva paccayākāradesanā, saccadesanā ca dhammacakkappavattanaṃ. Yathāha “idaṃ dukkhanti me bhikkhave...pe... bārāṇasiyaṃ isipatane migadāye anuttaraṃ dhammacakkaṃ pavattita”ntiādi, tasmā “viññāṇapaccayā nāmarūpa”nti padassa saccadesanābhāvadīpanena dhammacakkappavattanaṃ dassetuṃ “**nāmarūpamattatāvacaneneva vā**”tiādi vuttaṃ.

Nāmarūpapadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Salāyatanaṇṇanā

229. Yathāsambhavanti sambhavānurūpaṃ. Tena catunnaṃ tāva bhūtānaṃ sahaajātanissayaatthiavigatavasena cakkhāyatanaṇṇanā pañcannaṃ paccayabhāvo, vatthūsu pana hadayaavatthuno chaṭṭhāyatanaṇṇanā pañcannaṃ sahaajātanissayaatthiavigatavasena, pavattiyaṃ yasmā anantaracittena saddhiṃ uppannameva vatthu ṭhitipattiyā balavabhāvena tassa nissayo bhavituṃ sakkoti, na sahaajātaṃ, tasmā purejātanissayaavippayuttaatthiavigatavasena. Itaravatthūnaṃ pañcaviññāṇasaṅkhātassa chaṭṭhāyatanaṇṇanā indriyapaccayavasena ca, jīvitassa indriyaatthiavigatavasena paccayabhāvo vuttoti daṭṭhabbo. **Ekappakārenevāti** yathā cakkhādināṃ manāyatanaṇṇanā pañcaviññāṇasaṅkhātassa chaṭṭhāyatanaṇṇanā niyato ekappakāreneva paccayabhāvo, na evaṃ rūpāyatanaṇṇanā, tesam pana rūpārammaṇādīnā pakāraṇarena tassa paccayabhāvoti “**aniyamato**”ti vuttaṃ. Keci pana “niyamato”ti padaṃ “sasantatipariyāpanna”nti iminā sambandhitvā atthaṃ vadanti “ekantena sasantatipariyāpanna”nti.

“**Chaṭṭhāyatanaṇṇanā manāyatanaṇṇanā chaṭṭhāyatanaṇṇanā**”nti iminā viggahena atthato, itarehi dvīhi saddatopi atthatopi sarūpatam dasseti. “**Cakkhādīhi saha ‘salāyatanaṇṇanā’nti vutta**”nti vuttanayena ekasesam katvā manāyatanaṇṇanā cakkhādīhi saddhiṃ “salāyatanaṇṇanā”nti pāḷiyaṃ vuttaṃ “nāmarūpapaccayā salāyatanaṇṇanā”nti. **Yathāvuttoti** “chaṭṭhāyatanaṇṇanā manāyatanaṇṇanā”tiādinā attanā vuttappakāro. **Sabbatthāti** nāmarūpasaddena salāyatanaṇṇanā ca saddasarūpatāsu, atthasarūpatāsu vā. Yadi suttantabhājanīye vipākachaṭṭhāyatanaṇṇanā adhippetam, atha kasmā “itaram panā”tiādi vuttaṃ. Avipākāṇhi tattha itaranti adhippetanti codanaṃ sandhāyāha “**paccayanaye panā**”tiādi.

Sahaajātādisu hetuāharindriyapaccaye pakkhipitvā **dasadhā**, tato ekaṃ apanetvā **navadhā**, tato ekaṃ apanetvā **aṭṭhadhā** paccayabhāvo veditabbo. Evamettha sādharmaṇavasena **avakamso**, hetuādiasādharmaṇavasena **ukkamsoti** jhānādīnampi vasena veditabbo.

Pañcaviññāṇaṇṇanā arūpadhammā kammajarūpassa uppādakkhaṇe paccayā hontīti “**pavatte**”ti viseseti. “**Pacchājātavippayuttādayo evā**”nti niyamaṇa sahaajātapurejātavippayuttādayo nivatteti.

“Avasesamanāyatanaṇṇanā”nti avasesaggahaṇāmpa pakaraṇato viṭṭhavisayamevāti dassetuṃ “**pañcakkhandhabhave**”tiādimāha, yato aṭṭhakathāyaṃ “vatthurūpa”ntiādi vuttaṃ. **Yathāsambhavaṃ yojetabboti nāmarūpassa** pañcaviññāṇaṇṇanā sahaajātanissayaatthiavigatāvipaccayabhāvo **sahaajātādisādharmaṇapaccayabhāvo**, sampayuttavipākahetuāharindriyāvipaccayabhāvo **sampayuttādiasādharmaṇapaccayabhāvo** nāmassa, rūpassa pana vippayuttapaccayabhāvo yojetabbo.

Salāyatanaṇṇanā niṭṭhitā.

Phassapadaniddesavaṇṇanā

230. Tadabhedavasenāti tassa phassassa abhedavasena, phassabhāvasāmaññenāti attho. **Na yuttaṃ** ekasseva vacanaṃ. **Aññassāpīti** yathāvuttato aññassāpī. Sabbāyatanaṇṇanā hi ekassa phassassa asambhavacodanāyaṃ tappasaṅgena ekāyatanaṇṇanā anekassāpī sambhavo natthīti codanā “īdisī dhammatā natthī”ti nāpanatthāti dasseti “**aññassāpī**”tiādinā. **Nidassanavasenāti** udāharaṇadassanavasena. **Ekaphassassa sambhavatoti** kāraṇāpadeso. Ekaphassasambhavasā labbhamānattā “salāyatanaṇṇanā phasso”nti bhagavatā vuttanti parihāraṃ dassentoti yojanā. **Sesesūti** ekantiādisu. Navadhā paccayatte ekaṃ vipākamanāyatanaṇṇanā vibhāvaye. **Tathā cāti** ārammaṇapurejātaatthiavigatavasena. Yvāyaṃ paccayabhāvo yādisānaṃ hoti, tam dassetuṃ “**paccuppannāni...pe... sandhāya vutta**”nti āha. Atītānāgatakālavimuttānampi ārammaṇamattatāya sambhavato āha “**ārammaṇa...pe... sandhāya vutta**”nti. Tattha tanti rūpāyatanaṇṇanā.

Phassapadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Vedanāpadaniddesavaṇṇanā

231. Anantarādihīti anantarasamanantarūpanissayanatthivigatapaccayehi. **Upanissayeti** anantarūpanissaye. Anantarasamanantarapaccayā hi anantaratāvaseneva anantarūpanissaye antogadhā. Natthivigatapaccayā pana anantarasamanantarapaccayadhammāṇeṇeva tathābhāvato tadantogadhā. **Tassāti** upanissayassa.

Sabbassāti vipākassa, avipākassa ca. Paṭisandhibhavaṅgacuticittasampayuttāya hi vedanāya saḥajātamanosamphasso vuttanayena aṭṭhadhā paccayo hoti. Anantaro anantarādīnā, anānantaro upanissayavaseneva paccayo hoti. Sambhavaddassanañcetaṃ, na tāsmaṃ manodvārikabhāvadassananti daṭṭhabbaṃ.

Vedanāpadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Tañhāpadaniddesavaṇṇanā

232. Yathā ca rasāyanajāni oḷāḷivīṭāni, evaṃ taṃnimittaṃ sukhaṃ, tadapaneyyaṃ jarādidukkhāṇca dhammārammaṇabhāvena yojetabbaṃ.

Kammaphalābhīpatthanāvasena sattā kammānīpi āyūhantīti sātisayaṃ tañhāya vipākavedanā upanissayo, na tathā itarāti āha “**vipākā vīsesena...pe... avīsesena itarā cā**”ti. **Itarāti** avipākāti attho. “**Sukhamicceva bhāsītā**”ti idaṃ iṭṭhasabhāvaṇeṇeva upekkhaṃ sandhāya vuttaṃ, na anīṭṭhasabhāvaṇeṇa. Tenāha “**upekkhā panā**”tiādi. **Sabbassāti** avītarāgassa vītarāgassa ca vedanāvato puggalassa.

Vedanāpaccayā evāti ayaṃ niyamo niyamantarānivattanaparoti nāssa paccayantarānivattanatthā daṭṭhabbā. Etena paccayuppannantarapaṭikkhepopi nivattito hoti.

Tañhāpadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Upādānapadaniddesavaṇṇanā

233. Purimadiṭṭhinti “sassato attā”ti (dī. ni. 1.31) pageva abhinivīṭṭhaṃ sassatagāhaṃ sandhāya vuttaṃ. Tenāha “**attagahaṇaṃ...pe... daṭṭhabba**”nti. **Upādīyamānanti** gaṇhantaṃ. **Lokoti vā gahaṇanti** yaṃ “loko sassato”ti gahaṇaṃ, sā diṭṭhīti attho. Tenāha “**diṭṭhupādānabhūta**”nti. “**Dhammasaṅkhepa...pe... diṭṭhimattamevā**”ti idaṃ byavahitānaṃ padānaṃ sambandhadassanaṃ. Tattha saṅkhepato tañhādaḷhantaṃ, saṅkhepato diṭṭhimattameva cattāri upādānānti adhippāyo. **Dhammasaṅkhepavīthārato**ti samudāyabhūtato dhammasaṅkhepavīthārato tadavayavabhūtaṃ saṅkhepaṃ vīthāraṇca niddhāreti.

Sassatagāhapubbaṅgamo, ucchedagāhapubbaṅgamo ca attagāhoti yojanā. **Tesanti** yathāvuttasassatucchedagāhānaṃ mūlabhāvena vidhāyakattā **sāmībhūto. Ādinā vāti** “paṭhamaṃ attavādupādāna”ntiādinā vā vākyena.

Yena bhavassādena gadhitacitto bhavanibbattaṃ kammaṃ katvā upapanno, sā bhavanikanti santāne cirānubandhā abhiṇhuppattikā upapannamattassa upajjati āha “**yadīpi...pe... pavattitabbattā**”ti. Arahattamaggavajjhataṃ bhavarāgassapi kāmupādānabhāvo atthevāti āha “**tañhādaḷhantaṃ na hotīti maññamāno**”ti. Bhavarāgopi hi savisaye daḷhaṃ pavattatīti. **Sabbāpi tañhā kāmupādānanti** etthāpi tassa arahattamaggavajjhataṃ vuttatī ānetvā yojetabbaṃ.

Uppattiṭṭhānabhūtā na ārammaṇabhūtāti adhippāyo. **Tenāti** khandhānaṃ ālayabhāvena. **Ārammaṇānantarapakatūpanissayāti** ārammaṇūpanissayaanantarūpanissayapakatūpanissayā. **Anantarapaccayādinanti** anantarasamanantaraārammaṇapaccayādinānaṃ.

Upādānapadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Bhavapadaniddesavaṇṇanā

234. “Bhavati”ti idaṃ upapattibhavanibbacanaṃ. **Dvayassāti** kammupapattibhavadvayassa. **Nippādānaphalaṃ** phalassa uppādanasamatthā. **Nibbattaṃ** nippādānaṃ.

“Bhagavaṃmūlakā”ti (a. ni. 8.83; 9.1; 10.58; 11.19) viya “saññāvaṃbhavo”ti vattabbe atthi-atthe vā **vaṃ**-saddo luttaniddiṭṭhoti āha “**saññābhavo**”ti. **Tassa vā attheti** tassa vantusaddassa atthe, atthi-attheti attho. **Akāraṃ katvāti** yathā

“pītisukhaṃ assa atthī”ti atthe akāraṃ katvā uppādetvā jhānaṃ pītisukhanti vuccati, evaṃ saññā assa atthīti sañño, bhavo, sova **saññābhavo**. **Ekasminti** rūpakkhandhe eva. **Pavattattāti** pavattakapavattanaṭṭhānaṃ abhedepi upacāravasena bhinnaṃ viya katvā dasseti.

Kammasaṅkhātātanti “kamma”nti vattabbaṃ, kammakoṭṭhāsaṃ vā. “Cetanāhaṃ, bhikkhave, kammaṃ vadāmi”tiādina (a. ni. 6.63) suttepi cetanāya kammabhāvo āgatova. Nipariyāyena pana cetanāya kammabhavoti vuttamatthaṃ abhidhammapāliyaṃ sādheṃto “**vuttañhi**”tiādimāha. Imāya hi vedanāsaññāvīññākkhandhehi, manāyatanaṃ novīññādhātūhi, saṅkhārakkhandhadhammāyatanaṃ dhammādhātuekaḍḍhesena ca kammabhavassa sampayuttatāṃ vadantiyā dhātukathāpāliyaṃ tassa cetanābhāvo dīpitoti.

Dhammabhedatoti cetanācetanāsampayuttabhāvena, kusalākusalābyākatabhāvena ca dhammavibhāgato. “Punavacana”nti imināva punaruttidosāpatti paṭiññātāti parassa āsaṅkaṃ dassenti “**sāttakamevīdaṃ punavacananti etaṃ na yuttanti ce**”ti āha. **Bhavekaḍḍhesabhāvenāti** kammabhavassa ekadesattā saṅkhārānaṃ. Tena yesaṃ dhammānaṃ samudāyo bhavo vutto, tadekaḍḍhesā saṅkhārā, samudāyekaḍḍhesā ca atthato bhinnā evāti vuttamevetanti dasseti. Puna yathāvuttameva bhedaṃ manasi katvā atthato punavacanābhāvaṃ dassenti “**parena vā**”tiādimāha.

Antogadheti kāmabhavādiāntogadhe saññābhavādiḍḍike. **Kāmabhavādiḍḍiketi** kāmārūpārūpabhāve.

Upādānabhedanti kāmupādānādiupādānavisesaṃ.

Tenāti sīlabbatupādānena. **Vakkhamānenāti** “idaṃ sīlabbatāṃ nāmā”tiādina (vibha. aṭṭha. 234) **aṭṭhakathāyaṃ** vakkhamānena pakārena. **Purāṇaṃ** brahmaṇḍalīṅgakhandaḍḍipurāṇādi. “Setavadhayaḍḍiṃ ārabhate bhūtikāmo”tiādina (visuddhi. mahāṭī. 2.650) pasumāraṇavidhānayaṃ utto yaññavidhi **pasubandhavidhi**.

Attano suddhimaggaparāmāsamattattā sīlabbatupādānassa attavādupādānanimittaṃ vuttaṃ.

Maggapaccayā honti micchāniyyānasabhāvatā. Anantarassa pana kāmakammabhavassa anantarasamanantaraanantarūpanissayanatthivigatāsevanapaccayehi upādānassa paccayabhāvo pakāṭṭhavyevāti na vutto.

Bhavapadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Jātijarāmarāṇādīpadaniddesavaṇṇanā

235. Upapattibhavuppattīti upapattibhave, upapattibhavabhāvena vā upādinnakkhandhānaṃ uppatti. **Jāyamānassa** khandhassa. **Jāti** nibbattivikāro. Upapattibhavopi jātiyā paccayo. Kasmā? Upapattibhave asati jātiyā abhāvāti yojanā. “**Jāyamānarūpapadaṭṭhānatā**”tiādinaṃpi tassa jātiyā paccayabhāvaṃ yeva vibhāveti.

Satipi sukkasaṇṭhādiḍḍike pitugatavisesādikāraṇe bāhire paccaye tassa pana aniyatattā, hīnapaṇṭhādivisesassa ca adhippetattā vuttaṃ “**ajjhatta...pe... abhāvā**”ti.

Jātijarāmarāṇādīpadaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Bhavacakkakathāvaṇṇanā

242. Sambandhaṃ itaṃ gatanti **samitaṃ**. Tenāha “**saṅgata**”nti.

Bhavacchando bhavarāgo. **Tassārūppakathāsavananti** tassa bālabhāvassa ayuttakāritāya anucchavikathāsavanaṃ. Etena parūpavādaḍḍhetukādiḍḍikkhaṃ dasseti, “**kammakāraṇādassana**”nti iminā daṇḍaḍḍhetukaṃ, itarena duggatinibbattihetukaṃ. **Gamentīti** ñāpentī. Phalenāpi hi abyabhiḍḍarīnā hetu ñāyati, vuṭṭhinimittena viya mahoghena uparidese vuṭṭhinipāto. Tena vuttaṃ “**bodhenti**”ti.

Visesanivattiattho mattasaddo “avitakkavicāramattā”tiādisu (dha. sa. tikamātikā 6) viya. Appahīnāvijjā kāraṇalābhe uppattiarahatāya samīpeyevāti āha “**sannihitabhāvakāraṇena**”ti. **Vedeti**ti vedayati. Tassa atthavacanaṃ **anubhavatīti**. Vedaṃ vā ñāṇaṃ karoti uppādetīti **vedeti**. Tassa atthavacanaṃ **jānatīti**. **Vediyatīti** pana kammakattukammānaṃ vasena niddesotī tassapi atthaṃ dassenti “**jānāti, ñāyati cā**”ti āha. **Ca-saddatthoti** samuccayattho, brahmādinā ca kāraṇena, attanā ca vedakena rahitanti attho. **Ca-saddatthasamāsanti** dvandasamāsamāha.

Catubbidhampi vā suññatanti dhuvabhāvādisuññatāṃ, attādisuññatāṃ sandhāya vadati.

Pubbantatoti atītakoṭṭhāsato. Vedanāvasānampi bhavacakkaṃ paripuṇṇamevāti dassetuṃ “**vedanā vā**”tiādi vuttaṃ. Avijjāgahaṇena vā taṇhupādānāni, saṅkhārāggahaṇena bhavo, viññānādiggahaṇena jātijarāmarāṇāni sokādayo ca gahitāti evampi **vedanāvasānaṃ bhavacakkanti yuttamevetam. Taṇhāmūlake cāti** taṇhupādānaggahaṇena avijjā gahitātiādinā yojetabbaṃ. Tenāha “**dvinnam...pe... hoti**”ti. Tattha **dvinnanti** purimapacchimānaṃ ubhinnaṃ hetuphalavajjānaṃ. **Viparītābhīnivesaṃ karontī** nimittaṃ kattuupacārena vadatī. Anupacchedameva pakāsetīti yojanā.

Hetuphalasandhi, phalahetusandhi, punapi hetuphalasandhīti evaṃ hetuādīpubbakā **hetuphalahetupubbakā. Hetuphalahetuphalavasenā**ti avijjādīhetu, viññānādīphala, taṇhādīhetu, jātiphalavasena. Upasaggavisesena atthaviseso hotīti “**ākiriyaṇṭī**”ti padassa **pakāsiyaṇṭī**ti attho vutto. **Kilesakammavipākā**ti avijjādīke vedanāpariyosāne vadatī. **Vipākakilesakammehī**ti viññānādīhi bhavapariyosānehi. Puna kammassa vipākasambandho vuttanayattā na gahito. “**Vaṭṭāni**”ti ca idaṃ “**tīṇi vaṭṭāni**”ti viggahavasena labbhamānaṃ gahetvā vuttaṃ.

“Purimakammabhavasmīṃ moho”tiādinā (vibha. aṭṭha. 242) aṭṭhakathāya āgatattā āsannapaccakkhataṃ sandhāya vuttaṃ “**imissā**”ti. **Vibhaṅgapāḷiyā vasena dassitaṃ**, tasmā na aṭṭhakathāya pubbāparavirodho yathāpāṭhaṃ atthassa pakāsitattāti adhippāyo. Tattha cetanāsampayuttānaṃ cetanāya ca saṅkhārābhāvena kammabhavābhāvena ca vattabamevāti pāḷidvayādhippāyavivaraṇavasena dassetuṃ “**tatthā**”tiādi vuttaṃ. **Bhavassāti** upapattibhavassa. “Bhavo”ti vuttā cetanāsampayuttāti sambandho. **Gahaṇanti** nikāmanavasena ārammaṇassa gahaṇaṃ. Tenāha “**kāmapādānaṃ kiccenāhā**”ti. Itarāni kiccenāhāti yojanā. **Tīsu atthavikappesū**ti “taṃ kammaṃ karoto purimā cetanāyo”tiādinā vuttasu tīsu āyūhanacetanānaṃ atthavikappesu. Nanu ca tatiye atthavikappe āyūhanassa avasāne cetanā na vuttāti? Yadiṇi sarūpato na vuttā, “taṃsampayuttā”ti pana saddato padhānābhāvena vuttassa āyūhanassa appadhānābhāvena vuttā avasāne pacchato vuttā viya hotīti imaṃ pariyāyaṃ sandhāya “**tīsupi...pe... avasāne**”ti vuttaṃ.

Nippariyāyena pana yesu āyūhanassa avasāne cetanā vuttā, te dassetuṃ “**dvīsu...pe... āhā**”ti vuttaṃ. **Tatiye** atthavikappe **vutte** āyūhanasaṅkhāre taṃsampayuttāti āhāti yojanā. **Kammassa paccayabhūtaṇi** saṅkhārāpaccayaṃ. Tena “kammakaraṇakāle”ti ettha kamma-saddena sabbassapi saṅkhārassa gahitattaṃ dasseti. Tenāha “**na kammāsampayuttamevā**”ti.

Kammānevāti kammāniyeva. Vipākadhammatāya **kammasarikkhakā**. Sahajātaṇṭiyā, upanissayaṇṭiyā ca tassa kammassa upakārakāti **tadupakārakā. Saṃkhippanti**ti saṃkhipiṇṭiyanti saṃyūhiṇṭiyanti. “Saṃkhippanti etthā”ti adhikaraṇasādhanavasena saṅkhepasaddassa atthaṃ vatvā puna kammāsādhanavasena vuttaṃ “**saṃkhipiṇṭiyati**”tiādi vuttaṃ.

Tatthāpīti “kamma”nti vuttakammāsambhārepi. **Gamanadhammanti** bhaṅgupagamanadhammaṃ. Tena **ittaranti** bhaṅgaparanti vuttaṃ hoti. **Tenā**ti vinassanadhammatādīpakena ittarasaddena. **Nissāratam** attasārābhāvaṃ dīpeti. Evaṃ “ittara”ntiādinā aniccaṃ calaṃ ittarāṃ addhuvanti catunnaṃ padānaṃ atthavisesavācittaṃ dasseti. **Thānasoti** ettha vuttaṭṭhānaṃ nāma paccayo. **Aññampī**ti aññattha vuttaṃ. **Tassa tassa** phalassa. Dhammamattasambhāve sati vaṭṭupacchede satīti yojanā. **Evanti** vuttappakārena samuccayatthe ca-sadde sati.

Saccāniyeva pabhavoti samānādhikaraṇapakkaṃ sandhāyāha “**saccappabhavatoti saccato**”ti. “Yassa pahānatthaṃ bhagavati brahmacariyaṃ vussatī”ti evaṃbhūtaṃ ariyasaccaṃ **visesaṃ akatvā**.

Tehi sokādīhi. “Sokadomanassupāyāsā avijjāya aviyogino”tiādinā pubbe vuttanayena **siddhāya avijjāya. Attanoyevāti** paccayuppannaṃ anapekkhitvā attanoyeva pavattasaṅkhātakkiccatto.

Sokādayopi hīti ettha **hi**-saddo hetuattho. Yasmā “sokādayo paccayāyattā avasavattino”ti idaṃ “jātipaccayā...pe... sambhavanti”ti etena vacanena siddhaṃ, tasmā taṃ “attā socatī”tiādidassananivāraṇanti attho.

Sati ca pariggahe rajjaṃ viya gatiyo anekānatthānubandhanā, tāhi ca viññānaṃ upaddutatāti dassetuṃ “**saṅkhārāpariggahitaṃ...pe... rajje**”ti vuttanti evaṃ vā ettha attho daṭṭhabbo. Yathāupaṭṭhitāni kammādīni cutiāsannajavanehi parikappetvā viya gahitāni paṭisandhiviññāṇepi parikappitāni viya honti, taṃ panassa parikappanaṃ atthato ārammaṇakaraṇamevāti vuttaṃ “**pari...pe... to**”ti. Saṅkappanaṃ vā parikappananti vuttaṃ “**vitakkena vitakkanato**”ti. Sasambhāracakkhuādayo saḷāyatanassa **pattīṭṭhāviseso**.

Yadākārāya jātiyā yadākāraṃ jarāmaṇaṃ sambhavatī, sambhavantaṃca yathānupubbaṃ pavattaṃ, so attho **jātipaccayasambhūtasamudāgataṭṭho**, sahitaṃ samuditaṃ puggalassa jiraṇabhijjanāvattā dhammā jarāmaṇāpadesena vuttā, sā ca nesaṃ avatthā jātipubbikā, te ca samuditā eva pavattantīti evaṃ jātito jarāmaṇassa sambhūtasamudāgataṭṭho veditabbo. Jātito jarāmaṇaṃ na na hoti hotiyeva ekantena jātassa jarāmaṇasambhavato, na ca jātiṃ vinā hoti ajātassa tadabhāvatoti jarāmaṇassa jātipaccayataṃ anvayabyatirekehi vibhāveti “**na jātito**”tiādinā. **Itthanti** jātipaccayā jarāmaṇassa nibbattākāraṃ vadatī.

Nirodhā nirodhasaṅkhātanti paccayanirodhā paccayuppannanirodhasaṅkhātāṃ. Anulomadesanāya ca vemajjhato paṭṭhāyāti yojanā.

Apuññābhisaṅkhārekadeso sarāgo rāgena sahaḥajekāṭṭhoti katvā. **Sabbopi apuññābhisaṅkhāro sarāgo** pahānekaṭṭhabhāvato. Yasmā pana akusaladhammo akusaladhammassa sabhāgo, anakusaladhammo visabhāgo, yathārahaṃ paccayo ca hoti, tasmā “apaṭipakkhabhāvato, rāgappavaḍḍhako”ti ca vuttaṃ. “Tadeva viññāṇaṃ sandhāvati saṃsarati”ti micchābhinivesasabbhāvato saṃsaraṇakiriyāyapi sabyāpārataṃ viññāṇassa vuttā. Sabyāpārataḥbhinivesabalavatāya, saṅkantiabhinivesabalavatāyāti paccekāṃ yojetabbaṃ. “**Asahavattanato, sahavattanato**”ti etena asahavutti vinibbhogo, sahavutti avinibbhogoti dasseti.

Sabhāvādhigamanimittatā **obhāsanāṃ**. Cakkhādisannissayena hi pañcaviññāṇāni rūpādisabhāvaṃ upalabhanti. **Itare** phusanaṅgatisannipātāṭṭhā. **Channanti** channampi samphassānaṃ.

Ādānanti upasaddena vināpi daḥhagāho adhippetoti āha “**ādānaṭṭho catunnampi upādānānaṃ samāno**”ti. **Gahaṇanti** nikāmanavasena viśayassa paṭicchannanti vuttaṃ “**gahaṇaṭṭho kāmupādānassa**”ti. **Itaresanti** diṭṭhupādānādināṃ. **Tasmāti** vibhattiyā aluttabhāvato. **Tenāti** khipanasaddena. Hāni vā khīṇabhāvo khayoti “**khayaṭṭho va**”tiādi vuttaṃ. **Dvinnanti** jarāmarāṇānaṃ. Maraṇūpanayanarasattā vā jarāyapi maraṇaṭṭho eva dassito.

Nīyanti gamentīti **nayā**, ekattādayo. Kehi nīyanti? Avijjādiatthehīti imamattamāha “**avijjādi**”tiādinā. **Sena bhāvenāti** sakena avijjādiabhāvena, taṃ amuñcivā eva. Na hi avijjādivinimuttaṃ ekattaṃ nāma kiñci paramatthato atthi. **Sena bhāvenāti** vā sakena ekattādiabhāvena. Avijjādisu viññāyamāno hetuphaladhammānaṃ ekasantatipatitādisaṅkhāto ekattādiabhāvo teneva sabhāvena nīyati, na avijjādiabhāvenāti. Te hi netabbāti **tesaṃ nayā**. **Atthā eva vā** avijjādayo. Anekepi samānā dhammā yena santānānupacchedena “eka”nti nīyanti voharīyanti, so tatha karaṇabhāvena vattabbaṃ arahati, tathā itarepīti āha “**ekattādihi ca atthā ‘eka’ntiādinā nīyanti**”ti. Tatha **nīyantīti** nīyanti, paññāpiyanti ca. Purimacchimanānaṃ dhammānaṃ nirodhupādānirantarātāya nāmakāyassa, sambandhavuttitāya rūpakāyassa, ubhayassa ca aññamaññasannissitatāya duviññeyyanānato ekībhūtassa viya ghanabhāvappabandho hetuphalabhāvena sambandho sammā tānoti santāno, tassa anupacchedo tathāpavatti ekattanti āha “**santānānupacchedo ekatta**”nti.

Sambandharahitassāti hetuphalabhāvena aññamaññasambandhabhāvarahitassa. **Sattantaroti** añño satto. **Ucchedadiṭṭhimupādiyati**ti yathānurūpakāraṇato phalappavattiṃ asamanupassanto nānāsantāne viya asambandhanānattadassanato hetubhāvarahitānaṃ nippayojanānaṃ purimuppānānaṃ dhammānaṃ nirodhe hetuniyamābhāvato ekantena uppatti na yuttā, tathā santānena uppatti, sadisabhāvena uppatti, samānājatidesapariṇāmayarūpabalasaṅṭhānānaṃ uppatti na yuttātiādinī vikappento ucchedadiṭṭhiṃ gaṇhāti.

Kasmā uppatti na siyāti vālikāhi viya tilehipi telassa, ucchuto viya gāvītopi khīrassa aññābhāvato kena kāraṇena tehi tesaṃ uppatti na siyā, itarehi eva ca nesaṃ uppatti hotīti. **Tasmāti** aññassa aññato uppattiyāṃ sabbassa sabbaso uppattiyā bhavitabbaṃ, na cetāṃ atthi, tasmā. Yasmā niyatīvādī anurūpā hetuto phaluppattiṃ na icchati, sabhāvasiddhameva ca dhammappavattiṃ icchati, tasmā “**avijjamānēpi hetumhī**”ti vuttaṃ. Sabhāvasiddhā eva hi acchejjasuttāvutābhejjamaṇi viya kamalaṅghanarahitā tathā tathā sarīrindriyasukhādiabhāvapariṇāmayā niyatiyāva kāyā samāgacchanti, yato gatijātibandhā, apavaggo ca hotīti niyatīvādo. Tenāha “**niyatātāya...pe... pavattanti**”ti. Niyatiattho vuttōyeva.

Etassa atthassa **sādhakaṃ** suttaṃ. Ākulameva, ākulabhāvo vā **ākulakaṃ**. **Jaṭitāti** heṭṭhupariyavasena pavattamānehi kilesakammavipākehi jātajaṭā. **Nīḍanti** kulāvakaṃ. **Saṃsāranti** idha sampattibhavappabandhamāha apāyādipadehi duggatippabandhassa vuttattā.

Bhavacakkakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

243. Taṃ paṭiccasamuppādaṃ. **Ekekacittāvaruddhanti** abhidhammabhājanīye viya ekekasmim citta avaruddhaṃ antogadhaṃ akatvā. **Asahajātānañca** “asahajātānaṃ, sahaḥajātānañcā”ti evaṃ paṭhamapade ekasesaniddeso daṭṭhabbo. “Saṅkhārapaccayā viññāṇa”nti asahajātāyeva paccayapaccayuppannā dassitā vipākaviññāṇasseva adhippetattā. “Avijjāpaccayā saṅkhārā, viññāṇapaccayā nāmarūpa”nti (vibha. 225) ca evamādisu asahajātā, sahaḥajātā ca. “**Ekekena nayanā**”ti purātano pāṭho, etarahi pana “ekekena catukkēna” icceva bahūsu potthakesu pāṭho. **Nayacatukkavārāti** navesu catukkēnaṃ vārā, avijjāmūlakādisu navasu navesu paccekāṃ paccayacatukkādīnaṃ catunnaṃ catukkēnaṃ “nāmapaccayā chaṭṭhāyatana”ntiādivisesabhinnā cattāro vārāti attho. **Vavatthitāti** yathāvuttavisesena asaṃkiṇṇā. **Catukkānanti** vāracatukkēnaṃ vārasoḷasakassa nayabhāvato adhippāyo.

1. Paccayacatukkavaṇṇanā

Paccayasahitapaccayuppannāni aṅgabhāvena vuttāni, na kevalaṃ paccayā. Tasmā “chaṭṭhāyatanapaccayā phasso”ti ettha na chaṭṭhāyatanassa aṅgatā. Tena vuttaṃ “**na, tassa anaṅgattā**”ti. **Evañca katvāti** paccayasahitassa paccayuppannassa aṅgabhāvato. **Tisu pakāresūti** “paṭhamo sabbasaṅgāhikaṭṭhenā”tiādina (vibha. aṭṭha. 243) aṭṭhakathāyaṃ vuttasu tīsupi pakāresu. **Paccayavisesādīti** ettha nāmaṃ, chaṭṭhāyatanañca paccayaviseso. **Ādi-saddena** yoniviseso, āyatanānaṃ apāripūripāripūribhavaviseso ca gahito. Te hi dutiyavārādīnaṃ nānattakarā. **Atthavisesenāti** yadipi aññattha “saḷāyatanapaccayā phasso”ti saḷāyatanapaccayo vutto, tathāpi saḷāyātādīnaṃmasannissayena pavattanato nāmapaccayāpi so hotīti paṭiccasamuppādassa nānāyavicittatānumitassa gambhīrabhāvassa vibhāvanasaṅkhātena, anavasesanāmapaccayadassanasāṅkhātena ca atthavisesena. Tathā hi “yehi, ānanda, ākārehi yehi līngehi yehi nimittehi yehi uddesehi nāmakāyassa paññatti hoti, tesu ākāresu...pe... uddesesu asati api nu kho rūpakāye adhivacanasamphasso paññāyethā”ti (dī. ni. 2.114) phassassa nāmapaccayatāvibhāvanavasena mahānidānadesanā pavattā. Tathā “nāmarūpapaccayā phassoti iccassa vacanīya”nti (dī. ni. 2.97) “nāmarūpapaccayā”ti vadantena “nāmapaccayā”tipi vuttameva hotīti.

Vāracatukke “saṅkhāro”ti vuttaṃ, sokādayo na vuttā, purimasmim vāradvaye rūpaṃ na vuttaṃ, vārattaye saḷāyatanāṃ na vuttanti yojettabbaṃ.

Sabba...pe... raṇatoti sabbassa viññāṇassa pavattiṭṭhānabhūtasabbabhavasādhāraṇato, viññāṇassa vā pavattiṭṭhānabhūtasabbabhavasādhāraṇato. **Samānaṃ phalaṃ** samāno **paccayo** saḷāyātādīpaccayehi upakattabbato, upakarakato ca. **Tassa** viññāṇassa. **Viññāṇāharaṇanti** vipākaviññāṇanibbattaṃ. **Assa** viññāṇassa.

Gatisūcakoti hi-saddaṃ loke gatiatthaṃ vadantīti katvā vuttaṃ. “Vigata”nti ettha vi-saddo paṭisedhadīpakoti dve paṭisedhā pakatiṃ nāpentīti āha “**vigatatānivāraṇavasena gati eva hoti**”ti.

Tidhā catudhā pañcadhā vāti ettha saññāmanasikārādayo saḷāyatanissayaatthipaccayavasena tidhā, phassacetanādayo tesañceva āhārādīnañca vasena catudhā, vedanāvitaṅkādayo tesañceva jhānindriyādīnañca vasena pañcadhā. Yathā samādhi, evaṃ vīriyampi daṭṭhabbaṃ. Tampi hi adhipatindriyamaggapaccayehi **chadhā** paccayo hoti.

“**Vacanasenā**”ti iminā imasmim catukke saḷāyātāpaccayaṃ dhuraṃ katvā desanā pavattāti tesam adhippāyoti dasseti. **Atthoti** paccayadhammo. **Katthacīti** kismiñci vāre attano paccayuppannassa yathāsakehi paccayo na na hoti. “**Atthato**”ti ca pāṭho. “Bhavapaccayā jāti”tiādi na vattabbaṃ siyā, vuttañca taṃ. Tasmā saḷāyātāpaccayavaseneva paṭhamacatukko vuttoti na gahetabbanti dasseti. Tenāha “**na ca taṃ na vutta**”ntiādi. Imassa ca “bhavapaccayā jātiādi na vattabbaṃ siyā”ti iminā sambandho vedītabbo. **Paccayavacanamevāti** “avijjāpaccayā”tiādīsu vuttapaccayavacanameva ca. **Tesanti** tesam ācariyānaṃ. Ayojetvā vuttanti sambandho. Kathaṃ pana vuttanti āha “**sāmaññena...pe... sandhāya vutta**”nti. Ettha ca “**saḷāyātāsūcaka**”ntiādīna yathādhīppetassa atthassa vacanato asiddhimāha, “**saḷāyātato**”tiādīna pana atthāpattito. Asambhave hi aññassa atthato sījheyya vacanato vā atthato vā adhippetatthasādhānāti.

Aññatthāti aññasmim sutte. Atīdaddhaṃ niddhāretvā paccuppannānāgatehi saddhim **addhattayadassanatthaṃ**. **Taṃdesanāpariggahatthanti** mahānidānadesanāpariggahatthaṃ. So ca ubhinnaṃ desanānaṃ aññamaññaṃ saṃsandānabhāvadassanatthaṃ. Evaṃ sabbaññubuddhabhāsītā desanā aññadatthu saṃsandatīti.

Imassāti imassa tatiyavārassa.

Aparāpekkhatāya, aparikilīṭṭhupapattitāya, asuciamakkhitatāya kāmāvacaradevānaṃ, sabbesañca brahmānaṃ tathā upapajjanato ca opapātikayoniya padhānatā vedītabbā. **Saṅgahanidassanavasenāti** opapātikayoniya eva saṃsedajayoniya saṅgahassa nidassanavasena udāharaṇavasena. Ārammaṇapaccayassāpi phassassa satipi pavattihetubhāve so pana saḷāyātādīpaccayabhūtasassa ajjhātikassa chaṭṭhāyatanassa viya na sātisayoti vuttaṃ “**ārammaṇapaccayo cettha pavattako na hoti**”ti.

Kesañcīti paripuṇṇāyatanānaṃ gabbhaseyyakānaṃ. “**Pacchima...pe... sadā sambhavati**”ti idaṃ gabbhaseyyakānaṃ viya itarayonikānaṃ kamena āyatanuppatti natthīti vuttaṃ. Tathā cāha aṭṭhakathāyaṃ “saḷāyātādīpānato”ti.

Paccayacatukkavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Hetucatukkavaṇṇanā

244. Abhāvatoti bhāvābhāvato. Yañhi jātikkaṇamattēyeva bhavati, na tato paraṃ, taṃ jātiyā avigatapaccayo siyā avigatapaccayaniyamasabbhāvato. Bhavo pana yasmā jātikkaṇato parampi bhavati, tasmā na so tassā avigatapaccayo hoti. Tena vuttaṃ “**tato uddhaṃ bhāvatoti attho**”ti. **Bhaveti** bhavapade, bhave vā nipphādetabbe. Esa nayo **jātiādīsūti** etthāpi. “**Yathā panā**”tiādīnā “avigatapaccayassa abhāvato, niyamābhāvato cā”ti vuttānaṃ hetūnaṃ vuttanayena abyāpibhāvavibhāvanena akāraṇataṃ dasseti ayāvabhāvino paccayuppannassa, paccayadhammassa ca avigatapaccayabhāvadassanato. **Saṅkhārakkhandhetiādi** maggasodhanavasena vuttaṃ. Tassa parihāraṃ sayameva vadati. So khaṇo etassa atthīti taṅkhaṇiko, na taṅkhaṇiko **ataṅkhaṇiko**, tassa sabbhāvā, ayāvabhāvikasabbhāvāti attho. Yathā pana hetū honti, taṃ dassetuṃ “**saṅkhatalakkhaṇānaṃ panā**”tiādīmāha.

Evanti evaṃ yathāvuttanaye sati, evaṃ santeti attho. “**Na hi...pe... atthī**”ti iminā jātiādīnaṃ avigatapaccayavasena paccayuppannabhāvo viya paccayabhāvopi natthīti dasseti. Tatha kāraṇamāha “**asabbhāvadhammattā**”ti.

Kathaṃ pana asabbhāvadhammānaṃ jātiādīnaṃ paccayuppannatā, paccayatā cāti āha “**jāyamānānaṃ panā**”tiādi. **Tassāti** jātijarāmarāṇassa. **Vattabbapadesoti** “ṭhapetvā”ti vattabbapadeso. Ko pana sotī? Yathāvuttaṃ nāmaṃ, nāmarūpaṅca saṅkhārakkhandhena rūpakkaṅkhandhena ca jarāmarāṇānaṃ saṅgahitattā. “**Yo bhavo jātiyā paccayo**”ti etena bhavasāṅgahitānīpi jātiādīni jātiyā appaccayattā eva “ṭhapetvā”ti na vuttānīti dasseti, paccayabhāvāsankā eva nesam tassā natthīti adhippāyo. Teneva **ṭhapetabbagahetabbavise** satīti sāsankam vadati.

Hetucatukkavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Aññamaññacatukkavaṇṇanā

246. Paccayuppannassāti paccayuppannabhāvino. **Visuṃ ṭhitassāti** bhavena asaṅgahitassa. **Sappadesameva gahitaṃ** idha vedanādikkhandhattayasseva adhippetattā niruḥattā ca. Paccayuppannaṃ ṭhapetvā paccayabhūtamēyeva nāmaṃ gahitaṃ, avigatapaccayaniyamābhāvo viya bhave upādānassa aññamaññapaccayaniyamābhāvoti yojanā. **Vuttanayenāti** “saṅkhatalakkhaṇānaṃ panā”tiādīnā vuttanayena.

Aññamaññapaccayo viya **aññamaññapaccayoti** ayamatto idhādhippetoti dassento “**aññamañña...pe... adhippeto siyā**”ti āha. Tathā ca vadanti “aññamaññañcettha na paṭṭhāne āgataaññamaññavasena gahetabba”nti. **Cakkhāyatanupacayādīnanti** uparūpari citāni viya uppannacakkhāyatanādīni, cakkhāyatanādīnaṃ vā upatthambhakāni cakkhāyatanupacayādīni.

Aññamaññacatukkavaṇṇanā niṭṭhitā.

Saṅkhārādīmūlakanayamātikāvaṇṇanā

247. Yadiپی sāmāññato gataviseso, tathāpi sāmāññaggahaṇena nayagato viseso sarūpato dassito hotīti “**nāmapaccayā avijjā**”ti vatvāpi nānavisesānaṃ tassā paccayabhāvo dassetabboti āha “**nānavisesānaṃ...pe... vuttā**”ti. “Yadeva pana nāma”ntiādi kasmā vuttaṃ, nanu nāmaggaṇaṇena aggahitopi jātiādi bhavaggahaṇena gahitoti dassitovāyamattthoti codanaṃ sandhāyāha “**bhavaggahaṇena cā**”tiādi. **Idhāpīti** “bhavapaccayā avijjā”ti idhāpi. **Na siyāti** “avijjāpaccayā avijjā”ti vuttaṃ na siyā. **Tasmāti** yasmā sāmāññacoditaṃ visesacoditameva na hoti, tasmā. **Soti** bhavo. **Tenāti** sabbhāvāsabbhāvadhammasāṅgahaṇena.

Upādānassapi bhavēkadesattā vuttaṃ “**upādānapaccayā...pe... aggahite**”ti. “Bhavapaccayā jāti”ti idaṃ vacanaṃ sandhāyāha “**bhavasaddo...pe... vuccamāno**”ti. “Nāmapaccayā avijjā”ti ettha paccayuppannaṃ ṭhapetvā paccayassa gahaṇato avijjāvinimuttā eva cattāro khandhā nāmasaddena vuccantīti āha “**na nāmasaddo niravasesabodhako**”ti. Na cettha ekaṃsato kāraṇaṃ maggītabbaṃ. Yena **bhava**-saddo niravasesabodhako, na **nāma**-saddoti āha “**evamsabbhāvā hi etā niruttiyo**”ti. **Iminā adhippāyenāti** bhavasaddo niravasesabodhako upādānācatukkhandhavisayattāti iminā adhippāyena. Jāyamānādīdhammavikārabhāvato jāyamānādikkhandhapaṭibaddhā jātiādayo vucceyyuṃ, na pana jātiādiṭṭhā baddhā jāyamānādikkhandhāti na ekacittakkaṇe jātiādīnaṃ avijjāya paccayabhāvo sambhavatīti imamattamāha “**jāyamānānaṃ panā**”tiādīnā. Nānācittakkaṇe pana jātiādayo avijjāya upanissayapaccayo hontīti “**ekacittakkaṇe**”ti visesitaṃ. **Tenevāti** asambhaveneva.

Mātikāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Akusalaniddesavaṇṇanā

248-9. Tanti diṭṭhupādānaṃ. **Itarassāti** kāmupādānassa. **Taṇhāgahaṇenāti** “taṇhāpaccayā”ti ettha taṇhāgahaṇena gahitattā. Yadi evaṃ nāmaggaṇaṇena gahitā taṇhā kasmā puna vuttāti āha “**nāme viya visesapaccayattābhāvā**”ti.

“Nāmapaccayā chaṭṭhāyatana”nti ettha hi kāmataṇhāpi nāme saṅgahitāti nāmassa yathārahaṃ chaṭṭhāyatanaṃ paccayabhāvo vuttoti atthi tattha viśesapaccayattaṃ, upādānaṃ pana bhavaśaṅgahopi atthīti “taṇhāpaccayā upādāna”nti etena “kāmapādānapaccayā bhavo”ti etassa nattheva viśesoti vuttaṃ “**nāme viya viśesapaccayattābhāvā**”ti. Taṇhā etissā paccayoti **taṇhāpaccayā**, diṭṭhi. **Bhavassa paccayabhūtā**ti duvidhassapi bhavassa kāraṇabhūtā. Ubhayenapi upādānaṃ bhavaniddese ṭhapetabbatāṃyeva vibhāveti. **Paccayuppannaṃ paccayo ca ekamevā**ti “taṇhāpaccayā upādāna”nti ettha vuttapaccayuppannaṃ, “upādānapaccayā bhavo”ti ettha vuttapaccayo ca eko evattho, tasmā paccayo viśuṃ paccayuppannato bhinnaṃ katvā na vibhatto.

252. Upatthambhakasamuṭṭhāpanapacchājātapaccayavasenāti upatthambhakassa cittasamuṭṭhānarūpassa samuṭṭhāpanavasena, pacchājātapaccayavasena ca.

254. Pañcannanti cakkhāyatanaḍṇaṃ pañcannaṃ. **Sahajātādipaccayoti** sahajātanissayaatthiavigatādipaccayo. **Vatthusaṅkhātāṃ** rūpaṃ. **Purejātādipaccayoti** purejātanissayaavippayuttaatthiavigatapaccayo. **Pacchājātādipaccayoti** pacchājātavippayuttaatthiavigatapaccayo. **Chaṭṭhassa sahajātādīti ādi-saddena** aññamaññānissayasampayuttaatthiavigatādayo gahitā.

264. Yassāti “yassa ca hotī”ti ettha vuttaṃ “yassā”ti padaṃ sandhāya vuttaṃ. Tenāha “**hotīti yojetabba**”nti.

280. Tassāti “balavakilesabhūtāya vicikicchāyā”ti (vibha. aṭṭha. 280) padassa. **Tenā**ti “taṇhāṭṭhāne”ti padena. **Cittupādakaṇḍādisūti ādi-saddena** imasmiṃ paṭiccasamuppādavibhaṅge suttantabhājanīyādiṃ saṅgahātī.

Akusalaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Kusalābyākataniddesavaṇṇanā

306. Sabyāpārānīti saussāhāni, vipākadhammānīti attho. Parihīnaṃ avijjāṭṭhānaṃ etesanti **parihīnāvijjāṭṭhānā**.

Sandhāyāti adhippāyaṃ vibhāvento viya vadati, sarūpeneva pana “na ca cakkhaviññāḍṇānī rūpaṃ samuṭṭhāpentī”ti (vibha. aṭṭha. 306) **aṭṭhakathāyaṃ** vuttaṃ. Nāmarūpaṃ na na labbhatīti yojanā.

Kusalābyākataniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Avijjāmūlakakusalaniddesavaṇṇanā

334. Kusalaphaleti kusalavipākapaṭisandhiviññāṇassa gahitattā tassa sādurasavisaṅkhabhījasadisatā vuttā.

Yadipi “saṅkhārahetuka”ntiādinā yojanā labbhanti, avigatacatukkādīni pana na labbhanti yathālābhayojanāya dassitattā.

Avijjāmūlakakusalaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Kusalāmūlakavipākaniddesavaṇṇanā

343. Kammaṃ viya paccayo hoti vipākabhāvatoti adhippāyo. Vipākassa kammaṃ paccayo hontaṃ sātisayaṃ hotīti tassa nippariyāyatā, taṃsāmpayuttānaṃ pariyāyatā siyāti adhippāyena “**pariyāyena upanissayapaccayoti vuttānī**”ti āha. “Kusalo dhammo abyākatassa dhammassa upanissayapaccayena paccayo (paṭṭhā. 1.1.423), akusalo dhammo abyākatassa dhammassa (paṭṭhā. 1.1.423), vipākadhammadhammo neva vipākanavipākadhammadhammassa upanissayapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 1.3.103) pana vacanato nippariyāyena sabbe pi kusalākusalā dhammā vipākassa upanissayapaccayo hotīti ayamattho dissati. “Kusalāmūlaṃ akusalāmūla”nti imesaṃ anvādesopi paccayasaddāpekkhāya “esā”ti pulliṅgavasena vuttoti dassento āha “**esāti...pe... yojetabba**”nti.

“**Manasikāropī**”tiādinā appahīnāvijjānampi kiriyāya kusalākusalāmūlāni, avijjā ca upanissayā na hontīti dasseti. Kammavaṭṭavipākavattābhūtānīyeva saṅkhāravīññāṇāni pacchimanaye adhippetānīti vuttaṃ “**kiriyāni pana...pe... gacchantī**”ti. Tesāṃ paccayānaṃ vasena anekappakāratoti adhippāyoti yojanā.

Navādibhedānanti navaaṭṭhasattachāti evaṃpabhedānaṃ. **Catunnaṃ catukkānanti** purimanaye pacchimanaye ca āgatānaṃ yathālābhaṃ catunnaṃ catunnaṃ catukkānaṃ. “Kusalākusalānaṃ pana vipāke cā”ti **ca-saddena** kusalākusale cāti samuccetabboti āha “**kusala...pe... vattabba**”nti. **Mūlapadekapaccayatāvasenā**ti mūlapadassa ekapaccayabhāvavasena upanissayapaccayatāvasena. **Ekasseva nayassā**ti kusalākusalesu avijjāmūlakassa, vipākesu

kusalākusalāmūlakassāti evaṃ ekasseva nayassa vasena. **Dhammapaccayabhedeti** dhammassa paccayabhūtaṃ, paccayuppannaṃ vā paccayabhāvena bhedeti imamatthaṃ dassento “**avijjādīna**”ntiādiṃ vatvā puna tameva “**taṃtaṃcittuppāda**”tiādinā pakārantarena vibhāveti.

Kusalāmūlakavipākaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

Paṭiccasamuppādavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

7. Satipaṭṭhānavibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyaṃ

Uddesavāraṇṇanā

355. Samānasaddavacanīyānaṃ atthānaṃ uddharaṇaṃ **atthuddhāro**. So yasmā saddatthavicāro na hoti, tasmā vuttaṃ “**na idha...pe... atthadassana**”nti. **Pa-saddo padhānatthadīpako** “paṇīta dhammā”tiādisu (dha. sa. tikamātikā 14) viya.

Anavassutatā anupakiliṭṭhatā. Tenāha “**tadubhayavītivattatā**”ti.

Bhusatthaṃ pakkhandananti bhusatthavisitṭhaṃ pakkhandanaṃ anupavisanaṃ.

Assādassāti taṇhāya. “**Niccaṃ attā**”ti abhinivesavatthutāya diṭṭhiyā visesakāraṇānaṃ cittadhammānaṃ taṇhāyapi vatthubhāvato visesaggahaṇaṃ, tathā kāyavedanānaṃ diṭṭhiyāpi vatthubhāvasambhavato “**visesenā**”ti vuttaṃ. Sarāgavītarāgādivibhāgadvayavaseneva cittānupassanāya vuttatā taṃ “**nātipabhedagata**”nti vuttaṃ. **Dhammāti** idha saññāsāṅkhārakkhandhā adhippetā, saṅkhārakkhandho ca phassādivasena anekabhedoti dhammānupassanā “**atipabhedagata**”ti vuttā. Sarāgādivibhāgavasena soḷasabhedatā vā cittānupassanā nātipabhedagatā vuttā, sutte āgatanayena nīvaraṇādivasena anekabhedatā dhammānupassanā atipabhedagatā vuttā. “**Visuddhimaggoti vuttāni**”ti ānetvā yojetabbaṃ. Tā anupassanā etesanti **tadanupassanā**, cittadhammānupassino puggalā, tesam.

Tattha “**asubhabhāvadassanā**”ti yathāṭṭhitavasenāpi yojanā labbhateva. **Bhavoghasa vedanā vatthu** bhavassādabhāvato. **Niccaggahaṇavāsena**ti attābhinivesavisitṭhassa niccaggahaṇassa vasena. Tathā hi vuttaṃ “**sassatassa attano**”ti. Oghesu vuttanayā eva yogāsavessupī yojanā atthato abhinattāti te na gahitā. **Niccaggahaṇavāsena**ti attābhinivesavisitṭhassa niccaggahaṇassa vasena. Paṭhamoghataiyacatutthaganthayojanāyaṃ vuttanayeneva kāyacittadhammānaṃ itarupādānavatthutā gahetabbāti vedanāya diṭṭhupādānavatthutā dassitā. Tathā kāyavedanānaṃ chandadosāgativatthutā kāmoghabyāpādakāyaganthavatthutāvacaṇena vuttāti. Tenāha “**avuttānaṃ vuttanayena vatthubhāvo yojetabbo**”ti.

Dhāraṇatā asammussanā, anussaraṇameva vā. **Ekatteti** ekasabhāve nissaraṇādivasena. **Samāgamo** sacchikiriyā. **Satipaṭṭhānasabhāvo** sammāsatiṭā niyyānasatiṭā samānabhāgatā ekajātītā sabhāgatā. **Purimasinti** “ekatte nibbāne samāgamo ekattasamosaraṇa”nti etasmiṃ atthe. **Visunti** nānāatthadvayabhāvena. Tadeva gamanaṃ samosaraṇanti satisaddatthantarābhāvā...pe... ekabhāvassāti yojetabbaṃ. **Satisaddatthavasena avuccamāneti** “eko satipaṭṭhānasabhāvo ekatta”ntiādinā avuccamāne, “ekatte nibbāne samāgamo ekattasamosaraṇa”nti evaṃ vuccamāneti attho. **Dhāraṇatāva satīti** “saraṇatā”ti (dha. sa. 14) vuttadhāraṇatā eva satīti katvā. **Satisaddatthantarābhāvāti** satisāṅkhātassa saraṇekattasamosaraṇasaddatthato aññassa atthassa abhāvā. **Purimanti** saraṇapadaṃ. **Nibbānasamosaraṇepīti** yathāvutte dutīye atthe saraṇekattasamosaraṇapadāni sahitāneva satipaṭṭhānekabhāvassa ñāpakāni, evaṃ nibbānasamosaraṇepi “ekatte nibbāne samāgamo ekattasamosaraṇa”nti etasmimpi atthe satī...pe... kāraṇāni.

Ānāpānapabbādīnanti ānāpānapabbairiyāpathacatusampajañña koṭṭhāsa dhātumanasikāranavasivathikapabbānti etesaṃ. Imesu pana yasmā kesuci devānaṃ kammaṭṭhānaṃ na ijjhati, tasmā tāni anāmasitvā yadipi koṭṭhāsadhātumanasikāravasenevettha desanā pavattā, desanantare pana āgataṃ anavasesaṃ kāyānupassanāvibhāgaṃ dassetuṃ “**cuddasavidhena kāyānupassanaṃ bhāvetvā**”ti (vibha. aṭṭha. 355) vuttaṃ. Tenāha “**mahāsatiṭpaṭṭhānasutte vuttāna**”nti. “**Tathā**”ti iminā “mahāsatiṭpaṭṭhānasutte (dī. ni. 2.382) vuttāna”nti imameva upasaṃharati. **Pañcavidhenāti** nīvaraṇaupādānakhandhāyatanabojjhaṅgaariyasaccānaṃ vasena pañcadhā. **Bhāvanānubhāvo** ariyamaggagahaṇasamatthātā.

Taṃniyamatoti tassā kāyānupassanādīpaṭipattiyā niyamato. Tassā bhikkhubhāve niyate sāpi bhikkhubhāve

vacanavipallāsena vā vuttanti.

Kammaṭṭhānassa vācuggatakaraṇādīnā uggaṇṇaṇaṃ **uggaho**. Koṭṭhāsapāḷiyā hi vācuggatakaraṇaṃ, manasikiriyaṃ kesādīnaṃ vaṇṇādito upadhāraṇassa ca paguṇabhāvāpādanaṃ idha uggaho. Yena pana nayena yogāvacarō tattha kusalo hoti, so **vidhīti** vutto.

Purimehīti purimapurimehi pañcakachakkehi sambandho vutto. “Maṃsaṃ...pe... vakka”nti hi anulomato vakkapañcakassa puna “vakkam...pe... kesā”ti vakkapañcakassa, tacapañcakassa ca paṭilomato sajjhāyakkamo sambandho dassito. Svāyaṃ sajjhāyoti sambandho. **Visuṃ tipañcāhanti** anulomato pañcāhaṃ, paṭilomato pañcāhaṃ, anulomapaṭilomato pañcāhanti evaṃ pañcakachakkesu paccekaṃ tipañcāhaṃ. **Purimehi ekato tipañcāhanti** tacapañcakādīhi saddhiṃ anulomato vakkapañcakādīni ekajjhaṃ katvā vuttanayeneva tipañcāhaṃ. **Ādiantadassanavasenāti**ādibhūtaṃ anulomato sajjhāyassa, anulomapaṭilomato sajjhāye antabhūtaṃ paṭilomato sajjhāyassa dassanavasena. Tenāha “**anuloma...pe... antimo**”ti. **Etampīti** yadidaṃ purimehi saddhiṃ pacchimassa pañcakādīno ekato sajjhāyakaraṇaṃ, pañcakādīnaṃ paccekaṃ anulomādīnā sajjhāyappakārato añño sajjhāyappakāro esoti attho. Dvinnāṃ hatthānaṃ ekamukhā aññamaññasambandhā ṭhapitā aṅguliyo idha hatthasankhalikāti adhippetāti āha “**aṅgulipanti**”ti. **Asubhalakkhaṇaṃ** kesādīnaṃ paṭikkūlabhāvo. Thaddhādibhāvo **dhātulakkhaṇaṃ**.

Attano koṭṭhāso, samāno vā koṭṭhāso sakoṭṭhāso, tattha bhavo **sakoṭṭhāsiko**, kammaṭṭhānaṃ.

Kāyānupassanaṃ hitvāti asubhato vā dhātuto anupassanaṃ manasikāraṃ akatvā. Pubbe viya pariyantatālaṅca āditālaṅca agantvā.

Samādhānādivisesayogena adhikaṃ cittanti **adhicittaṃ**. Tena vuttaṃ “**samathavipassanācitta**”nti. **Manasikaraṇaṃ cittanti** ekantaṃ samādhinimittasseva samannāhāraṃ cittaṃ. Vikkhepavasena cittassa nānārammaṇe viṣaṭṭappavatti idha pabhañjanaṃ, samādhānena tadabhāvato **na ca pabhañjanasabhāvaṃ**.

Sakkhibhavanatā paccakkhakāritā. **Pubbahetādiketī ādi**-saddena tadanurūpamanasikārānuyogaḍiṃ saṅgaṇhāti.

Samappavattanti līnuddhaccarahitaṃ. **Tathāpavattiyāti** majjhimasamathanimittaṃ paṭipattiyā, tattha ca pakkhandanena siddhāya yathāvuttasamappavattiyā. **Paññāya tosetīti** yāyaṃ tattha jātānaṃ dhammānaṃ anativattanā, indriyānaṃ ekarasatā, tadupagavīriyavāhanā, āsevanāti imāsaṃ sādhiḱā bhāvanāpaññā, tāya adhicittaṃ toseti pahaṭṭhaṃ karoti. Yathāvuttavisesasiddhiyāva hi taṃsādhiḱāya paññāya taṃ cittaṃ sampahaṃsitaṃ nāma hoti. Evaṃ sampahaṃsanto ca yasmā sabbaso paribandhavisodhanena paññāya cittaṃ vodāpetīti ca vuccati, tasmā “**samuttejeti cā**”ti vuttaṃ. **Nirassādanti** pubbenāparaṃ viṣesālābhena bhāvanārasavirahitaṃ. **Sampahaṃsetīti** bhāvanāya cittaṃ sammā pahāseti pamodeti. **Samuttejeti** sammā tattha uttejeti.

Āsāyo pavattiṭṭhānaṃ.

Vavatthitanti asaṃkiṇṇataṃ.

Antoti abbhantare koṭṭhāse. **Sukhumanti** sukhumanhāruādīṃ sandhāya vadati.

Tālapaṭṭikā tālapattavilivehi katakaṭasārako.

Gaṇanāya **mattā**-saddo katipayehi ūnabhāvādīpanatthaṃ vuccati. Dantaṭṭhivajjitāni tīhi ūnāni tīṇi aṭṭhisatāni. Tasmā “**tīmatāni**”ti vuttaṃ. Yaṃ pana visuddhimagge “atirekatisataṭṭhikasamussaya”nti (visuddhi. 1.122) vuttaṃ, taṃ dantaṭṭhinipi gahetvā sabbasaṅgāhikanayena vuttaṃ. “Goppakaṭṭhikādīni avuttāni”ti na vattabbaṃ “ekekasiṃ pāde dve goppakaṭṭhīni”ti vuttatā, “ānisadaṭṭhiādīni”ti pana vattabbaṃ.

Tena aṭṭhināti ūruṭṭhinā.

Marumpehīti marumpacuṇṇehi.

Susamāhitacittena hetubhūtena. **Nānārammaṇavipphandaṇavirahenāti** nānārammaṇabhāvena vipphandaṇaṃ nānārammaṇavipphandaṇaṃ, tena virahena. **Anatikkantapītisukhassa** jhānacittassa. Taṃsamāṅgīpuggalassa vā.

Paṭikkūladhātuvannaṃ visesanti paṭikkūlavisesaṃ, dhātuvisesaṃ, vaṇṇakasiṇavisesaṃ. Vakkapañcakādīsu pañcasu visuṃ, heṭṭhimehi ekato ca sajjhāye channaṃ channaṃ pañcāhānaṃ vasena pañca māsā paripuṇṇā labbhanti, tacapañcāke pana visuṃ tipañcāhamevāti āha “**addhamāse ūnepī**”ti. **Māsantaragamaṇaṃ** sajjhāyassa sattamādimāsagamaṇaṃ.

Cittānupassanāniddesavaṇṇanā

365. Kilesasampayuttānaṃ na visuddhatā hotīti sambandho. **Itarehipīti** attanā sampayuttakilesato itarehipi asampayuttehi. **Visuṃ vacananti** aññākusalato visuṃ katvā vacanaṃ. **Visiṭṭhaggahaṇanti** visiṭṭhatāgahaṇaṃ, āveṇikasamohatā dassananti attho, yato tadubhayaṃ momūhacittanti vuccati.

Cittānupassanāniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dhammānupassanāniddeso

Ka. nīvaraṇapabbavaṇṇanā

367. Ekasmiṃ yuge baddhagoṇānaṃ viya ekato pavatti **yuganaddhatā**.

Gahaṇākārenāti asubhepi ārammaṇe ‘‘subha’’nti gahaṇākārena. **Nimittanti cāti** subhanimittanti ca vuccatīti yojanā. Ekasena sattā attano attano hitasukhameva āsīsatīti katvā vuttaṃ ‘‘**ākaṅkhitassa hitasukhassā**’’ti. **Anupāyo** eva ca hitavisiṭṭhassa sukhassa ayonisomanasikāro, ākaṅkhitassa vā yathādhippetassa hitasukhassa **anupāyabhūto**. Avijjandhā hi tādisepe pavattantīti. **Nippādetabbe**ti ayonisomanasikārena nibbattetabbe kāmaccandeti attho.

Tadanukūlatāti tesam asubhe ‘‘subha’’nti, ‘‘asubha’’nti ca pavattānaṃ ayonisomanasikārayonisomanasikāraṇaṃ anukūlatā. Rūpādīsu aniccādiabhīnivesassa, aniccasaññādīnaṃca yathāvuttamanasikārūpanissayatā tadanukūlatā.

Āhāre paṭikkūlasaññaṃ so uppādetīti sambandho. **Tabbipariṇāmassā**ti bhojanapariṇāmassa nissandādikassa. **Tadādharassā**ti udarassa, kāyasappa vā. **Soti** bhojanemattaññū. Suttantapariyāyena kāmārāgo ‘‘kāmaccandanīvaraṇa’’nti vuccatīti āha ‘‘**abhidhammapariyāyena**’’ti. Abhidhamme hi ‘‘nīvaraṇaṃ dhammaṃ paṭicca nīvaraṇo dhammo uppajjati napurejātapaccayā’’ti (paṭṭhā. 3.8.8) etassa vibhaṅge ‘‘arūpe kāmaccandanīvaraṇaṃ paṭicca thinamidhanīvaraṇaṃ uddhaccanīvaraṇaṃ avijjānīvaraṇaṃ uppajjati’’tiādivacanato bhavarāgopi kāmaccandanīvaraṇaṃ vuttanti viññāyati. Tenāha ‘‘**sabbopi lobho kāmaccandanīvaraṇa**’’nti.

Sīmābhede kateti attādīmariyādāya bhinnāya, attādīsu sabbattha ekarūpāya mettābhāvanāyāti attho. **Vihārādiuddesarahitanti** vihārādi padesaparicchedarahitaṃ. **Uggahitāya** mettāya. **Aṭṭhavisatīdihāti** itthiādivasena sattavidhā paccekamaṃ averādīhi yojanāvasena aṭṭhavisatīdihā. **Sattādiitthiādiaverādiyogenā**ti ettha sattādiaverādiyogena vīsati, itthiādiaverādiyogena aṭṭhavisatīti aṭṭhacattārīsaṃ ekissā disāya. Tathā sesadisāsūpīti sabbā saṅgahetvā āha ‘‘**asītādhikacatusatappahedā**’’ti.

Katākatānusocanaṃ na hotīti yojanā. ‘‘Bahukamaṃ sutamaṃ hoti sutamaṃ geyya’’ntiādivacanato (a. ni. 4.6) bahussutatā navaṅgassa sāsanassa vasena veditabbā, na vinayamattassevāti vuḍḍhataṃ pana anapekkhitvā icceva vuttaṃ, na bahussutatañcāti.

Tiṭṭhanti anuppannā vicikicchā **ettha** etesu ‘‘ahosiṃ nu kho ahamatītamaddhāna’’ntiādikāya (ma. ni. 1.18; sa. ni. 2.20) pavattiyā anekabhedesu purimuppannesu vicikicchādhammesūti te **ṭhānīya** vuttā.

Aṭṭhavatthukāpīti na kevalamaṃ soḷasavatthukā, nāpi ratanattayavatthukā ca, atha kho aṭṭhavatthukāpi. Ratanattaye saṃsayāpannassa sikkhādīsu kaṅkhasambhavato, tattha nibbematikassa tadabhāvato ca sesavicikicchānaṃ ratanattayavicikicchāmūlikatā daṭṭhabbā. **Anupavisanaṃ** ‘‘evameta’’nti saddahanavasena ārammaṇassa pakkhandanaṃ.

Nīvaraṇapabbavaṇṇanā niṭṭhitā.

Kha. bojjhaṅgapabbavaṇṇanā

Tenāti atthasannissitaggaṇena.

Paccayavasena dubbalabhāvo **mandatā**.

Pabbatapadesavanaganantaritopi gāmo na dūre, pabbataṃ parikkhipitvā gantabbatāya āvāso araṇṇalakkhaṇūpeto, tasmā maṃsasoteneva assosīti vadanti.

Sampattihetutāya pasādo sinehapariyāyena vutto.

Indriyānaṃ tikkhabhāvāpādanaṃ **tejanaṃ**. **Tosanaṃ** pamodanaṃ.

Bojjaṅgapabbavaṅṅanā niṭṭhitā.

Samathavipassanāvasena paṭhamassa satipaṭṭhānassa, **suddhavipassanāvasena** itaresaṃ. **Āgamanavasena vuttaṃ** aññathā maggasammāsatiyā kathaṃ kāyāramaṇatā siyāti adhippāyo. **Kāyānupassīdīnaṃ** catubbidhānaṃ puggalānaṃ vuttānaṃ. Tenāha “**na hi sakkā ekassa...pe... vattu**”nti. **Anekasatisambhavāvabodhapasaṅgāti** ekacittuppādena anekissā satiṃ sambhavassa, sati ca tasmim̐ anekāvabodhassa ca āpajjanato. **Sakiccaparicchinneti** attano kiccavisesavisiṭṭhe. **Dhammabhedena**ti āramaṇabhedavisiṭṭhena dhammavisesena. **Na dhammassa dhammo kiccanti** ekassa dhammassa aññadhammo kiccaṃ nāma na hoti tadabhāvato. **Dhammabhedena** dhammassa vibhāgena. **Tassa bhedoti** tassa kiccassa bhedo natthi. **Tasmāti** yasmā nayidha dhammassa vibhāgena kiccabhedo icchito, kiccabhedena pana dhammavibhāgo icchito, tasmā. Tena vuttaṃ “**ekāvā**”tiādi.

Suttantabhājanīyavaṅṅanā niṭṭhitā.

2. Abhidhammabhājanīyavaṅṅanā

374. “**Kāye kāyānupassī**”ti idaṃ puggalādhīṭṭhānena satipaṭṭhānavisesanaṃ, tañca āgamanasiddhaṃ, aññathā tassa asambhavatoti āha “**āgamanavasena...pe... desetvā**”ti. **Puggalaṃ anāmasitvāti** “kāye kāyānupassī”ti evaṃ puggalaṃ aggaḥetvā. Tathā anāmasanato eva **āgamanavisesanaṃ akatvā**. **Nayadvayeti** anupassanānayo, suddhikanayoti etasmim̐ nayadvaye.

Abhidhammabhājanīyavaṅṅanā niṭṭhitā.

Satipaṭṭhānavibhaṅgavaṅṅanā niṭṭhitā.

8. Sammappadhānavibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyavaṅṅanā

390. Kāraṇasaddo yuttivācako “sabbametaṃ akāraṇaṃ vadati”tiādisu viya, tasmā **kāraṇappadhānāti** yuttippadhānā, anuppannapāpakānuppādanādikiriyaṃ anurūpappadhānāti evaṃ vā ettha attho daṭṭhabbo. Anuppannapāpakādīnaṃ anuppādādi **anuppannapāpakānuppādādi**.

391. “**Na añño dhammoti** yathā taṅhāyanamicchābhinivesavāyamanasabhāvānaṃ taṅhādīnaṃ chandapariyāyo aññadhammo nāma hoti kattukamyatāsāṅkhātassa chandaniyassa tesu abhāvā, dhammacchando pana taṃsabhāvattā aññadhammo na hoti. Tenāha “**dhammacchandoti sabhāvachando**”ti.

406. **Aṭṭhakathāyanti** porāṇaṭṭhakathāyaṃ. **Vaṭṭānatthasaṃvattanatoti** saṃsāradukkhasambhavato.

Na sakkontīti āha “santāya samāpattiyā parihīnā brahmacariyavāse santhambhituṃ na sakkontī”ti.

Tattha duvidhāyati yojetabbaṃ. **Uppannāyevāti** uppannapubbā eva uppajjanti samudācārādivasena.

Sabbāsu avatthāsūti pakatattādiavattāsu. Pakatattāvattthena hi sabbena sabbam̐ tāni na caritabbāni. Itarāvattthena ca tadavattthāya tāni tāniyeva caritabbāni. **Vattabbantiādīnīti ādi**-saddena “na ekacchanne anāvāse vatthabbaṃ, na ekacchanne āvāse vā anāvāse vā vatthabbaṃ, na ekāsane nisīditabbaṃ, na nīce āsane nisinne ucce āsane nisīditabbaṃ, na chamāyaṃ nisinne āsane nisīditabbaṃ, na ekacaṅkame caṅkamitabbaṃ, na nīce caṅkame caṅkamante ucce caṅkame caṅkamitabbaṃ, na chamāyaṃ caṅkamante caṅkame caṅkamitabba”nti imāni saṅgaṇhāti. **Tesanti** pāriyāsikavuḍḍhatarādīnaṃ vasena. **Sampiṇḍetvāti** saṅkaḍḍhitvā. **Ekekaṃ katvāti** navāpi ekamekaṃ katvā. “Abhivādanapaccuṭṭhānañjalikammasāmīcikammaṃ na sādītabbaṃ, āsanābhīhāraṃ, seyyābhīhāraṃ, pādodakaṃ, pādapīṭṭhaṃ, pādakathalikāṃ, pattacīvarapaṭṭiggaḥaṇaṃ na sādītabba”nti idaṃ sabbampi asādiyanasāmaññena ekaṃ. **Dasāti** “na silavipattiyā, na ācāravipattiyā, na dīṭṭhivipattiyā, na ājīrvavipattiyā, na bhikkhū bhikkhūhi bhedetabbā, na gihiddhajo dhāretabbo, na titthiyaddhajo dhāretabbo, na titthiyā sevītabbā, bhikkhū sevītabbā, bhikkhusikkhāya sikkhitabba”nti (cūḷava. 60) evamāgatā dasa.

“**Kammañcā**”ti paccattavasena vuttaṃ kammaṃ “avipakkavipākassā”ti ettha “kammassā”ti sāmivacanavasena pariṇāmetvā yojetabbaṃ. Bhūtāpāgatuppannanti vuttanti sambandho. **Idhāti** imissā sammohavinodaniyā. “Evaṃ kate okāse vipāko...pe... uppannoti vuccati”ti vadanto **vipākameva vadati**. **Tatthāti** aṭṭhasāliniyaṃ. Maggena samucchinnā

thāmagatā kāmarāgādayo “anusayā”ti vuccantīti āha “**anusayita...pe... maggena pahātabbā**”ti.

Āhatakhīrarukkho viya ārammaṇaṃ, kathaṃ? Nimittaggāhavasena. Tamevatthaṃ vivarati “**adhigata**”ntiādinā. Tattha nimittaggāhavasena ārammaṇassa adhiggahitattā taṃ ārammaṇaṃ anussarītānussaritakkhaṇe kilesuppattihetubhāvena uppattiṭṭhānato adhigatameva nāma hotīti āha “**adhigataṃ nimittaggāhavasena**”ti, taṃ ārammaṇaṃ pātubhūtakilesanti adhippāyo. Kilesuppattinimittatāya uppattirahaṃ kilesaṃ “**ārammaṇaṃ antogadhakilesa**”nti vuttaṃ. Tañca kho gāhake labbhamānaṃ gahetabbe upacaritvā, yathā nissite labbhamānaṃ nissaye upacaritvā “mañcā ukkuṭṭhiṃ karontī”ti. Idāni upacāraṃ muñcitvā nipariyāyeneva atthaṃ dassento “**nimittaggāha... pe... sadisā**”ti āha. **Vitthāretabbanti** “yathā kiṃ? Sace khīrarukkha”ntiādinā vitthāretabbaṃ.

Tidhāti atītādivasena tidhā. **Ābhato** upamāvasena. **Appahīnatādassanattampī pi**-saddena “tidhā navattabbatādassanattampī”ti vuttameva sampiṇḍeti. **Evaṃ maggena pahīnakilesā daṭṭhabbā** magge anuppanne uppattirahānaṃ pi upanne sabbena sabbāṃ abhāvato.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pañhapucchakavaṇṇanā

427. Vīriyajetṭhikāya pana maggabhāvanāya na vattabbāni sammappadhānāni “**maggādhipatīnī**”ti vā “**namaggādhipatīnī**”ti vāti vāti ettha paṭhamassa vīriyantarābhāvo, itarassa itarādhipatino, namaggabhūtavīriyādhipatino ca abhāvo navattabbatāya kāraṇanti imamatthamāha “**maggādhipatīnī**”tiādinā. **Tadāti** vīriyajetṭhikamaggabhāvanākāle.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sammappadhānavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

9. Iddhipādavibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyavaṇṇanā

431. Paṭhamo kattuattho “ijjhatīti iddhī”ti. **Dutiyo karaṇattho** “ijjhanti etāyā”ti. Pajjitabbā iddhi vuttā “iddhiṃ pajjanti pāpuṇanti”ti kattusāadhanassa iddhisaddassa karaṇasāadhanena pādasaddena samānādhikaraṇatāya asambhavato, ijghanakassa ca atthassa karaṇabhūtena pādena pajjitabbattā “iddhi eva pādo”ti saddayojanā na sambhavatīti imamatthamāha “**na ca...pe... vattu**”nti. **Iddhikiriyākaraṇenāti** ijghanakiriyāya karaṇabhūtena atthena sādhetabbā ca iddhi pajjitabbāti yojanā. **Dvinnāṃ karaṇānanti** ijghanapajjanakiriyākaraṇānaṃ iddhipādattānaṃ. **Na asamānādhikaraṇatā sambhavati** paṭisedhadvayaṃ pakatiyaṃ ṭhapetīti. **Tasmāti** yasmā paṭhamenatthena samānādhikaraṇasamāso, dutiyena sāmivacanasamāso iddhipādasaddānaṃ na yujjati, tasmā. Yathāvuttā vā paṭhamenatthena samānādhikaraṇasamāsoyeneva yojanā yujjati pādassa pajjamānakoṭṭhāsabhāvato. Dutiyenatthena itarasamāsoyeneva yojanā yujjati pādassa ijghanakaraṇūpāyabhāvato.

Kecīti dhammasiritheramaṃ sandhāya vadati. **Duvidhatthāyāti** nibbattiattāyā, vuddhiattāyā ca. **Visunti** “iddhi eva pādo iddhipādo”ti imasmā visuṃ. **Samāsajojanāvāsena**ti “iddhiyā pādo iddhipādo”ti evaṃ samāsajojanāvāsena. **Yathāyuttoti** kattukaraṇatthesu yo yo yutto. **Paṭilābhapubbabhāgānanti** visesādhigamataṃpubbabhāgānaṃ yathākkamaṃ kattiddhikaraṇiddhibhāvaṃ sandhāya vuttoti yojanā. Uttaracūḷabhājanīye “chandoyeva chandiddhipādo, cittameva, vīriyameva, vīmaṃsāva vīmaṃsiddhipādo”ti vuttattā āha “**uttaracūḷabhājanīye vā vuttehi chandādīhi iddhipādehi**”tiādi.

Chandacittavīmaṃsiddhipādesu tāva yuttaṃ padhānasankhāraggaṇaṃ apubbattā, vīriyiddhipāde pana kathanti codanaṃ sandhāyāha “**vīriyiddhipādaniddese**”tiādi. Yadi dveveva samannāgamaṅgāni, chandādayo kimatthiyāti āha “**samādhivisesanānī**”ti. **Na idha...pe... vuttā hoti** atabbisesanattā. Yadi pi samādhivisesanasamannāgamaṅgadassanattāṃ dvikkhattuṃ vīriyaṃ āgatanti vuttaṃ, taṃ pana “vīriyasamādhisamannāgata”nti ettāvātāpi siddhaṃ hoti. Evaṃ siddhe satī puna vacanaṃ vīriyantarasabbhāvaṃ nu kho dīpetīti kadāci āsaṅkeyyāti tadāsaṅkānivattanattāṃ “**vīriyañcā**”tiādimāha. **Chandādīhi visiṭṭhoti** chandādīnaṃ adhipatipaccayatāvisesena visiṭṭho. Teneva hi chandādīmukheneva iddhipādā desitā. Tathā ca vuttaṃ “chandaṃ ce bhikkhu adhipatiṃ karitvā labhati samādhi”ntiādi. **Taṃtamāvassayanāvāsena**ti tassa tassa chandassa samādhino avassayatāvasena, paccayavisesatāyāti attho. **Upāyatthana...pe... vuttā hoti** adhigamūpāyatāpi nissayabhāvoyevāti. “**Tenevā**”tiādinā yathāvuttaṃ chandādīnaṃ iddhipādattaṃ pāḷiyāyeva vibhāveti. Tattha **tenevāti** chandādīnaṃyeva upāyatthabhāveneva iddhipādabhāvassa adhippetattā. **Upāyiddhipādadassanattamevāti** chandādīke dhure jetṭhake pubbaṅgame katvā nibbattitasamādhi chandādīnaṃ iddhiyā adhigamūpāyatādassanaṃ upāyiddhipādadassanaṃ,

tadatthameva “tathābhūtaṃ vedanākkhandho...pe... viññānakkhandho”ti tattha tattha pāliyaṃ nissayiddhipādadaṣṣanaṃ kataṃ chandādiviṣṭhānaṃyeva vedanākkhandhādīnaṃ adhippetattā. Evañcetaṃ sampañcchitabbaṃ. **Aññathā** kevalaṃ iddhisampayuttānaṃyeva khandhānaṃ vasena iddhipādabhāve gayhamāne **catubbidhatā na hoti** visesakāraṇābhāvatoti adhippāyo.

433. Tosanaṃ satthu āradhanaṃ, sikkhāya vā. **Thāmahāvato** thirabhāvato. Kulāpadese jātimā purissaro hotīti “**pubbaṅgamattā cittassa viṣṭhajātisadisatā**”ti vuttaṃ. Vicāraṇapaññahetukattā mantassa vīmaṃsāsadisatā suviññeyyāvāti na uddhaṭṭā.

Chandādiketi chandasamādhīpadhānaṣaṅkhārā, vīriyacittavīmaṃsāsamādhīpadhānaṣaṅkhārāti ime tayo tayo dhamme. **Abhedato** bhedaṃ akatvā abhindivā iddhibhāvasamañña, iddhipādabhāvasamañña ca saṅgaṇhitvā. Tenāha “**sampiṇḍetvā**”ti. Bhedanaṃ vā sambhedanaṃ missīkaraṇanti āha “**amissetvā**”ti. Tathā hi “sesā pana sampayuttakā cattāro khandhā iddhipādāyevā”ti (vibha. aṭṭha. 433) iddhiiddhipāde amissetvāpi kathitaṃ. **Visesenāti** bhedena catūsu iddhipādesu asammissabhāvena āveṇikattā. Āveṇikā hi chandādayo tassa tassa iddhipādassa. **Avisesenāti** abhedena, caturiddhipādasādhāraṇabhāvenāti attho.

Chandiddhipādasamādhīddhipādādayoti ādi-saddena padhānaṣaṅkhāraṃ, vīriyacittavīmaṃsā ca saṅgaṇhāti. **Pādoti** tehi sampayuttaṃ catukkhandhamāha. “Chandiddhipāde pavasanti”tiādīna **viṣṭhaveseva pavesaṃ avatvā**. **Catūsūti** chando, samādhi, padhānaṣaṅkhārā, taṃsāmpayuttā khandhāti evaṃ catūsu. Chandahetuko, chandādihiko vā samādhi adhippetoti āha “**chandavato ko samādhi na ijjhissati**”ti. Itīti evaṃ anena pakārena, yaṃ samādhibhāvanāmukhaṃ. Samādhibhāvanānuyogena bhāvitā khandhā **samādhibhāvitā**.

“**Ye hī**”tiādīna “abhinavaṃ natthī”ti saṅkhepatō vuttaṃ vivarati. **Tiṇṇanti** chandasamādhīpadhānaṣaṅkhārānaṃ. **Idanti** “ime hi tayo”tiādīvacanaṃ. **Purimassāti** “chando samādhi”tiādīvacanassa. **Kāraṇabhāvenāti** sādhanabhāvena. **Tenāti** “ime hi tayo dhammā”tiādīvacanena. Yasmā chandādayo tayo dhammā aññamaññaṃ, sampayuttakānaṃ nissayabhāvena pavattanti, tasmā tesampi iddhipādabhāvo vutto. So pana nissayabhāvo sampayogāvīnābhāvitī āha “**tadantogadhattā**”ti, sampayuttakantogadhattāti attho. Chandādīnaṃ viya sampayuttakkhandhānaṃ sabhāvato iddhibhāvo natthīti āha “**iddhibhāvapariyāyo atthī**”ti. Tena vuttaṃ “**sesā sampayuttakā...pe... na attano sabhāvenā**”ti. **Ekadesassāti** chandādīnaṃ. **Catunnampi** khandhānaṃ, chandādīnaṃ vā **catunnaṃ**. **Punapīti** “sampayuttakā panā”tiādīnaṃ sandhāyāha. **Iminā** catukkhandhatadekadesānaṃ iddhibhāvādīpanena.

Pubbe vuttato vacanakkamena aññanti āha “**apubbanti katvā**”ti. Kenatthena iddhi paṭilābho, kenatthena pādo pubbhāgoti yathākkamaṃ yojanā. Yadi paṭiṭhānatthena pādo, nissayiddhipādoyeva vutto siyā, na upāyiddhipādoti āha “**upāyo cā**”tiādī. **Sabbatthāti** suttantabhājanīye, abhidhammabhājanīye ca. Tenāha “**suttantabhājanīye hī**”tiādī. **Samādhivisesanabhāvenāti** “chandādhipati, chandahetuko, chandādihiko vā samādhi chandasamādhī”tiādīna samādhissa visesanabhāvena. “Samādhisevanavasena”ti ca pāṭho. Tattha **samādhisevanavasenāti** chandādihike adhipatiṃ karitvā samādhissa āsevanavasena. **Upāyabhūtānanti** “chandavato ce samādhi ijjhati, mayheva ijjhati”ti samādhīāsevanāya upāyabhūtānaṃ.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

444. Sādhipativārāni aṭṭhasatāni, tesu paccekaṃ cattāro iddhipādā na sambhavanti āha “**sādhipativārānaṃ paripuṇṇānaṃ abhāvā**”ti. Tattha kāraṇamāha “**na hi adhipatīnaṃ adhipatayo vijjanti**”ti. Yadi hi adhipatī siyuṃ sādhipatīti iddhipādabhedena dvattiṃsa nayasatāni, suddhikāni aṭṭhāti cattāri nayasahassāni bhavēyūṃ, taṃ pana natthīti adhippāyo. Yattakā pana nayā idha labbhanti, taṃ dassetuṃ “**ekekasmīṃ panā**”tiādī vuttaṃ. Suddhikāni aṭṭha nayasatāni sādhipatikānīpi aṭṭhevāti catunnaṃ maggānaṃ vasena soḷasa nayasatāni.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pañhapucchakavaṇṇanā

Sayaṃ jeṭṭhakabhāvena pavattanato cattāro adhipatayo aññamaññaṃ garuṃ na karonti. Tasmā “cattāro iddhipādā na maggādhipatino”ti vuttā. Tenāha “**aññamaññaṃ pana adhipatayo na bhavanti**”ti. **Etamatthanti** “adhipatayo aññamaññaṃ adhipatī na bhavanti”ti etamatthaṃ. **Adhipatinoti** adhipati bhavituṃ samatthassa. **Adhipatiṃ na karontīti** adhipatiṃ katvā garuṃ katvā nappavattanti. **Adhipatīnaṃ sahabhāveti** adhipatikiccakaraṇena sahapavattiyāṃ. “**Avīmaṃsādhipatikassa maggassa abhāvā**”ti idaṃ “adhipatītāsamatthā dhammā adhipatibhāveneva pavatteyyu”nti dosāropanavasenāha, na yathādhiगतavasena. Adhipatidhammānañhi pubbābhisaṅkhāre sati adhipatibhāvena pavatti, na aññathāti sahabhāvepi tadabhāvaṃ sandhāya visesanaṃ na kattabbaṃ siyāti sakkā vattuṃ.

Aññamaññādhīpatikaraṇabhāveti aññamaññāṃ adhipatiṃ katvā pavattiyāṃ. Vīmaṃsādhīpatikattavacananti vīmaṃsādhīpatikabhāvassa vacanaṃ. Na vattabbaṃ siyā sabbesampi adhipatīnaṃ sādhipatikattāti adhippāyo. **Sahabhāvo paṭikkhitto eva** sādhipatibhāvassa anekamaṃsikatāvacanato.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iddhipādavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

10. Bojjhaṅgavibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyaṃ

Paṭhamanayavaṇṇanā

466. Patiṭṭhānaṃ idha saṃsāre avatṭhānaṃ, tassa mūlaṃ kilesāti āha “**kilesavasena patiṭṭhāna**”nti. Patiṭṭhānāya pana byāpārāpatti kammanti vuttaṃ “**abhisāṅkhāravasena āyūhanā**”ti. Yasmā kilesesu taṇhādīṭṭhiyo taṇhādīṭṭhīcaritānaṃ visesato saṃsāranāyikā, kilesasahitameva ca kammaṃ patiṭṭhānāya hoti, na kevalaṃ, tasmā vuttaṃ “**taṇhādīṭṭhīhi...pe... āyūhanā**”ti. Tathā taṇhāya bhavassādabhāvato, dīṭṭhiyā vibhavābhinandanabhūtāya vibhavābhisāṅkhāraṇabhāvato “**taṇhāvasena patiṭṭhānaṃ, dīṭṭhivasena āyūhanā**”ti vuttaṃ. Dīṭṭhisupi antomukhappavattāya bhavādīṭṭhiyā visesato saṃsāre avatṭhānaṃ, yato olīyanāti vuccatīti āha “**sassatadīṭṭhiyā patiṭṭhāna**”nti. Bahimukhappavattāpi vibhavādīṭṭhi bhavābhisāṅkhāraṇaṃ nātivattatīti vuttaṃ “**ucchedadīṭṭhiyā āyūhanā**”ti. Layāpatti yathāraddhassa ārambhassa anīṭṭhānaṃ antosaṅkocabhāvato āha “**līnavasena patiṭṭhāna**”nti. Uddhatāpatti anupāyabhūtā byāpārāpatti asaṅkocabhāvato vuttaṃ “**uddhaccavasena āyūhanā**”ti. Tathā kosajjapakkhikattā ca kāmasukhānuyogassa uddhaccapakkhikattā ca attakilamathānuyogassa tadubhayavasena patiṭṭhānāyūhanā vuttā, itaraṃ vuttanayānusārena veditabbaṃ. **Idhāti** imissā **sammohavinodaniyā. Avuttānanti** “kilesavasena patiṭṭhāna”ntiādīnaṃ vasena veditabbā patiṭṭhānāyūhanāti yojanā.

Samappavatte dhammeti līnuddhaccavirahena samappavatte sampayuttadhamme. **Paṭisañcikkhatīti** patirūpaṃ saṅkaleti gaṇeti tuleti. Tenāha “**upapattito ikkhatī**”ti. **Tadākāro**ti paṭisaṅkhānākāro upapattito ikkhanākāro. **Evañca katvāti** paṭisaṅkhānasabhāvattā eva upekkhāsambojjhaṅgassa. **Pacchimapakchimakāraṇabhāvoti** pacchimassa pacchimassa kāraṇabhāvo. Purimaṃ purimañhi pacchimassa pacchimassa visesapaccayoti.

467. Aviparītakāyādisabhāvaggahaṇasamatthatāya **balavatī eva sati. Paññā gahitā** satinepakkenāti attho. **Evaṃcittoti** evaṃ lābhasakkārasilokasannissitacitto. **Cirakatavattādivasenāti** cirakatavattādisīsenā. “**Vutto**”ti imināpi “katvā āha kāyaviññattīṃ...pe... koṭṭhāsa”nti yojanā.

Paresanti na anantarānaṃ. **Sabbesaṃ...pe... yojetabbā** “sabbe bojjhaṅgā sabbesaṃ paccayavisesā hontiyevā”ti. Kāmetīti kāmo, assādanavasena āmasatīti āmisāṃ, kāmovā āmisanti **kāmāmisāṃ**, kilesakāmo. Vatthukāmo pana āmasīyatīti **āmisāṃ**. Evaṃ sesadvayampi. Tesu lokīyanti ettha sukhavisesāti **loko**, upapattiviseso. **Vatṭaṃ** saṃsāro. Kāmassādasasena pavatto lobho **kāmāmisāṃ**. Bhavavisesapatthanāvasena pavatto **lokāmisāṃ**. Vibhavo nāma kimatthiyo, ko vā taṃ abhipattheyyāti vaṭṭānugedhabhūto lobho vaṭṭāmisanti ca vadanti. **Tadārammaṇanti** tassā taṇhāya ārammaṇaṃ, rūpādi. **Lokadhammā** lābhādayo. Vuttāvasesā sabbāva taṇhā **saṃsārajanako rāgo**.

Paṭhamanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dutiyanayavaṇṇanā

468-9. Sabbe sattāti kāmabhavādīsu, saññībhavādīsu, ekavokārabhavādīsu ca sabbabhavesu sabbe sattā. Āhārato ṭhīti etesanti **āhāraṭṭhītikā**, paccayaṭṭhītikā. Yena paccayena te ṭīṭṭhanti, so ekova dhammo ñātaparīññāsaṅkhātāya “āhāraṭṭhītikā”ti abhiññāya abhiññeyyo. **Dve dhātuyoti** saṅkhatāsaṅkhatadhātuyō. **Tisso dhātuyoti** kāmadhātūrūpadhātūrūpadhātuyō. **Pañca vimuttāyatānānti** “idha, bhikkhave, bhikkhuno sathā dhammaṃ deseti aññataro vā garuṭṭhāniyo”tiādīnā (dī. ni. 3.322, 355; a. ni. 5.26) āgatāni vimuccanakāraṇāni. **Anuttariyānti** dassanānuttariyādīni cha anuttariyāni. **Niddasavatthūnti** yehi kāraṇehi niddaso hoti, tāni niddasavatthūni nāma. Desanāmatāñcetanaṃ. Khīñāsavo hi dasavasso hutvā parinibbuto puna dasavasso na hoti. Na kevalaṅca dasavasso, navavassopi...pe... ekamuhuttikopi na hotiyeva puna paṭisandhiyā abhāvā, aṭṭhuppattivāsena panevaṃ vuttaṃ. Tāni pana “idha, bhikkhu, sikkhāsamādāne tibbacchando hoti”tiādīnā (dī. ni. 3.331) sutte āgatāniyeva. “Sammādīṭṭhissa purisapuggalassa micchādīṭṭhi nijjīṇṇā hoti”tiādīni (dī. ni. 3.360; a. ni. 10.106) **dasa nijjaravatthūni. Khandhādayoti** khandhāyatānadhātādayo. **Vinandhananti** “bhavādivinandhanaṭṭhena vānaṃ vuccati taṇhā”ti dasseti. **Gamananti** assādanavasena ārammaṇe pavattimāha. Tena vuttaṃ “**piyarūpasātarūpesū**”ti.

Vipassanāsahagatanti veditabbaṃ viññattisamuṭṭhāpakattā. “Maggam appattaṃ kāyikaṃ vīriya”nti visesetvā vuttattā pana lokuttaravīriyampi pariyāyena kāyikaṃ nāma atthīti dīpitaṃ hoti.

Rūpāvacare pītisambojjhaṅgoti na vuccatīti āha “**rūpāvacare...pe... paṭikkhittā**”ti. Yathā vipassanāsahagatā pīti pariyāyena “pītisambojjhaṅgo”ti vuccati, evaṃ rūpāvacare pīti nibbedhabhāgiyā vattabbā siyā. Evaṃ labbhamānāpi alabbhamānaṃ upādāya na vuttā. “**Avitakkaavicārā**”ti visesanaṃ santapaṇīfāya pītiyā dassanattaṃ. **Bojjhaṅgabhūtā**ti pariyāyabojjhaṅgabhūtā. **Avitakkaavicāro pīti...pe... na vutto** savitakkasavicārattā tassa. Na hi kāmāvacarā avitakkaavicārā pīti atthi.

Idha vutto pariyāyenāti attho. Maggaṭṭhāpāvedhānulomanato vipassanāya viya pādakajjhānesupi satiādayo “bojjhaṅgā”tveva vuccantīti āha “**nibbedhabhāgiyattā na paṭikkhipitabbo**”ti. Evaṃ kaṣiṇajjhānādīsu bojjhaṅge uddharantānaṃ adhippāyaṃ vatvā anuddharantānaṃ adhippāyaṃ vattuṃ “**anuddharantā panā**”tiādīmāha. Te hi āsanekantakiccanibbattīhi vipassanākkhaṇe bojjhaṅge uddharanti, na jhānakkhaṇe tadabhāvato. Tenāha “**vipassanākkicassa viya...pe... na uddharanti**”ti. Kaṣiṇanissando arūpānīti āha “**tadāyattānī**”ti.

Dutiyānāyavaṇṇanā niṭṭhitā.

Tatīyānāyavaṇṇanā

470-1. Vossajjanaṃ pahānaṃ vossaggo, vossajjanaṃ vā vīriyabhāvo nirāsaṅkānuppavesoti āha “**vossaggasaddo...pe... duvidhatā vuttā**”ti. Vipassanākkhaṇe **tadaṅgatanninnappakārena**, maggakkhaṇe **samucchadatadārammaṇakaraṇappakārena**.

Tatīyānāyavaṇṇanā niṭṭhitā.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

472. Upekkhanamupekkhāsambojjhaṅgassa sabhāvo, so ca samādhivīriyasambojjhaṅgo viya sampayuttānaṃ ūnādhikabhāvavyāvaṇṇo ahutvā tesam anūnādhikabhāve majjhatakkārappavattīti imamattaṃ āha “**upekkhanavasenā**”tiādīnā. Tattha **upapattito ikkhananti** paṭisaṅkhānamāha.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

Bojjhaṅgavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

11. Maggaṅgavibhaṅgo

2. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

490. Abhidhammeti dhammasaṅgahe. So hi nibbattitābhidhammadesanā, na vibhaṅgadesanā viya suttantaṇṇavimissā. **Ariyopapadataṃ na karoti** vināpi tenassa ariyabhāvasiddhito. Tenāha aṭṭhakathāyaṃ “yathā hi”tiādi.

493. “**Lokiyakālenā**”ti idaṃ pubbabhāgabhāvanānubhāvena kiccātirekasiddhīti dassanattaṃ vuttaṃ. **Etesanti** sammādiṭṭhiādīnaṃ. Appahāne, pahāne ca ādīnavānisaṃsavibhāvanādīnā visesappaccayattā **sammādiṭṭhiādīni micchāvācādīni pajahāpentīti vuttāni**. Micchāvācādīto nivatti sammāvācādīkiriyaṃ vuttaṃ “**sammāvācādīkiriyaṃ hi viratī**”ti. Sammādiṭṭhiādayo viya **na kārāpakabhāvena**, taṃsamaṅgīpuggalo viya **na kattubhāvena**. **Lokuttarakkhaṇepīti** na kevalaṃ lokiyakkhaṇeyeva, atha kho lokuttarakkhaṇepīti.

Khandhopadhiṃ vipaccatīti paṭisaṅhidāyikaṃ sandhāyāha. **Tattha vipaccatīti** pavattivipākādāyikaṃ.

Ekekanti “tatha katamā sammādiṭṭhi”tiādīnā ekekaṃ aṅgaṃ pucchitvā. **Tassa tassevāti** ekekaṅgasseva, na aṅgasamudāyassa. **Saha pana pucchitvāti** “tatha katamā pañcaṅgiko maggo”ti pucchitvā. **Ekato vissajjanaṇṇapaṇiniddesattāti** yadipi “tatha katamā sammādiṭṭhi? Yā paññā”tiādīnā (vibha. 495) vissajjanaṃ kataṃ, “tatha katamā pañcaṅgiko maggo”ti (vibha. 494) pana ekato katāya pucchāya vissajjanavasena paṇiniddesabhāvato na pāṭiyekkaṃ pucchāvissajjanaṃ nāma hoti. Kasmā panettha pañcaṅgikavāre eva pāṭiyekkaṃ pucchāvissajjanaṃ kataṃ, na aṭṭhaṅgikavāreti codanaṃ sandhāyāha “**tatthā**”tiādi. **Ekekamukhāyāti** sammādiṭṭhiādīmukhāya. Tena vuttaṃ “ariyaṃ

vo, bhikkhave, sammādiṭṭhiṃ desessāmi saupaniṣaṃ saparikkhāra’ntiādi (saṃ. ni. 5.28). **Pubbasuddhiyā sījḥanti.** Tathā hi vuttaṃ “pubbeva kho panassa kāyakammaṃ vacīkammaṃ ājīvo suparisuddho hotī”ti (ma. ni. 3.431), tasmā sammāvācādimukhā bhāvanā natthīti adhippāyo. Tenāha “**na maggassa upacārenā**”ti.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

Maggaṅgavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

12. Jhānavibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyaṃ

Mātikāvaṇṇanā

508. Pātimokkhasaṃvarādīti ādi-saddena indriyesu guttadvāratā, bhojane mattaññutā, satisampajaññaṃ, jāgariyānuyogoti evamādike saṅgaṇhāti. **Asubhānussatiyoti** asubhājḥānāni, anussatiḥānāni ca. Sati samaṇabhāvakarapubbabhāgākaraṇīyasampattiyaṃ samaṇabhāvopi siddhoyeva hotīti āha “**suññā...pe... dasseti**”ti. Kāraṇe hi siddhe phalampi siddhameva hotīti. Sikkhāpadānaṃ sarūpaṃ, sikkhitabbākāraṃ, saṅkhepato vibhāgaṇca dassetuṃ “**sikkhāpadesū**”tiādi vuttaṃ. Tattha **nāmakāyādivasenāti** nāmakāyapadakāyabyañjanakāyavasena vuttetu. Iminā sikkhāpadānaṃ sikkhāya adhiḡamūpāyabhūtapaññattisabhāvataṃ dasseti. Tesu sikkhitabbākāro satthuāññanatikkamoyevāti āha “**vaca...pe... tabbesū**”ti. **Sikkhākoṭṭhāsēsūti** vuttappabhedesu adhiṭṭasikkhābhāgesu. Tesu samādānameva sikkhitabbākāroti vuttaṃ “**paripūraṇavasena sikkhitabbesū**”ti. **Sikkhāpadekadesabhūtāti** sikkhāpadasamudāyassa avayavabhūtā. Bhikkhusikkhā hi idhādhīppetā “idha bhikkhū”ti vuttattā. Tathā hi vakkhati “sesasikkhā pana atthuddhārasena sikkhāsaddassa atthadassanattaṃ vuttā”ti (vibha. aṭṭha. 516).

Mātikāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Niddesavaṇṇanā

509. Diṭṭhattāti sayambhūññaṇena sacchikatattā. **Khantiādisupi** eseva nayo. Sayambhūññaṇena sacchikaraṇavaseneva hi bhagavato khamanaruccanādayo, na aññesaṃ viya anussavākāraparivittakādīdimukhena. **Aviparītaṭṭho** ekantaniyyānaṭṭhena vedītabbo. **Sikkhiyamānoti** sikkhāya paṭipajjiyamāno. **Sikkhitabbāni sikkhāpadānīti** sikkhāpadapāḷiṃ vadati. **Khandhattayanti** sīlādikkhandhattayaṃ. “Sabbapāpassa...pe... buddhāna sāsana”nti (dha. pa. 183; dī. ni. 1.90; netti. 30) vacanato āha “**anusāsanadānabhūtāṃ sikkhattaya**”nti.

Sammādiṭṭhiyā paccayattāti maggasammādiṭṭhiyā ekantahetubhāvato. Ettha ca **sammādiṭṭhīti** kammassakatāsammādiṭṭhi, kammaṭṭhasammādiṭṭhi ca. **Phalākāraṇopacārehīti** phalūpacārena sammādiṭṭhipaccayattā, kāraṇūpacārena sammādiṭṭhipubbaṅgamattā. **Kusaladhammehi attano ekadesabhūtehīti** sammādiṭṭhidhamme sandhāyāha. Kusalapaññāvīññāṇaṃ vā pajānanavijānanavasena dassanaṃ **diṭṭhīti**. Tena avayavadhammena samudāyassa upacarītaṃ dasseti. **Vinayanakiriyaṭṭāti** desanābhūtaṃ sikkhattayamāha. **Dhammenāti** dhammato anapetena. **Avisamasabhāvenāti** avisamena sabhāvena, samenāti attho.

510. Anaññatthenāti garahādiaññattharahitena sakatthena. **Bhinnapaṭadhareti** bhikkhusārūppavasena pañcakaḥḍḍādinā chedena chinnaṭṭīradhare.

Bhedanapariyāyavasena vuttaṃ, tasmā kilesānaṃ pahānā kilesānaṃ bheda bhikkhūti vuttaṃ hoti.

Guṇavasenāti sekkhadhammādiḡuṇānaṃ vasena. Tena bhāvattatho bhikkhusaddo dassito hoti.

Idaṃ dvayanti “ettha cā”tiādinā parato saṅghadassanavasena vuttaṃ “sekkho”tiādikāṃ vacanadvayaṃ. **Imināti** “sekkho bhikkhu bhinnattā pāpakāna”nti padānaṃ atthadassanena. **Na sameti** sekkhaasekkhaputhujjanasekkhadīpanato. **Tadidanti** paṭhamadvayaṃ. **Nīppariyāyadassanaṃ** ariyānaṃ, asekkhānaṃyeva ca sekkhabhinnakīlesabhāvādīpanato. **Vuttoti** paṭiññāvacanaṃ, saccaṃ vuttoti attho. **Na pana idhādhīppetō** atthuddhārasena dassitattā.

Bhagavato vacananti upasampadākammavācamāha. **Tadanurūpanti** tadanucchavikaṃ, yathāvuttanti attho. Parisāvattusīmāsampattiyo “samaggena saṅghena akuppenā”ti (vibha. 510) iminā pakāsītāti “**ṭhānāraha**”nti padassa “**anūna...pe... avutta**”nti ettakameva atthamāha.

511. Avītikkanaviratibhāvototi avītikkasamādānabhūtā viratīti katvā vārittasīlaṃ patvā viratī eva padhānanti

cetanāsīlassapi pariyāyatā vuttā. “**Nagaravaḍḍhaki vatthuvijjācariyo**”ti idaṃ idhāhippetanagaravaḍḍhakaḍḍassanaṃ. Vatthuvijjā, pāsādavijjāti duvidhā hi vaḍḍhakīvijjā. **Lehitabbanti** sāyitabbaṃ. **Cubitabbanti** pātābbaṃ.

Indriyaṣaṃvaraḥārattāti indriyaṣaṃvarahetukattā. Pātīmokkhasīlaṃ sikkhāpadasīlaṃ na pakatisīlādikena gayhatīti āha “**pātīmokkhato aññaṃ sīlaṃ kāyikaavītikamādiggaḥaṇena gahita**”nti. Taṃ pana pātīmokkhasīlena na saṅgayhatīti na sakkā vattaṃ, kāyikavācasikaṣaṃvarassa tabbinimuttassa abhāvatoti dassento “**iminā adhippāyena vutta**”nti āha.

Tattha pātīmokkhasaddassa evaṃ attho veditabbo – kilesānaṃ balavabhāvato, pāpakiriyāya sukarabhāvato, puññakiriyāya ca dukkarabhāvato bahukkhattuṃ apāyesu patanasīloti pātī, puthujjano, aniccatāya vā bhavādisu kammavegakkhito ghaṭiyantaṃ viya anavaṭṭhānena paribbhamanato gamanasīloti pātī, maraṇavasena vā tamhi tamhi sattanikāye attabhāvassa pātanāsīloti pātī, sattasantāno, cittameva vā. Taṃ pātinaṃ saṃsāradukkhatto makkhetīti **pātīmokkhaṃ**. Cittassa hi vimokkkena sattopi “vimutto”ti vuccatī. Vuttañhi “cittavodānā visujjhantī”ti (saṃ. ni. 3.100), “anupādāya āsavehi cittaṃ vimutta”nti (mahāva. 28) ca. Atha vā avijjādinā hetunā saṃsāre patati gacchati pavattatīti pātī. “Avijjānīvaraṇānaṃ sattānaṃ taṇhāsaṃyojanānaṃ sandhāvataṃ saṃsarata”nti (saṃ. ni. 2.124; 3.99; 5.520; kathā. 75) hi vuttaṃ. Tassa pātino sattassa taṇhādisaṃkilesattayato makkho etenāti **pātīmokkhaṃ**. “Kaṇṭhekālo”tiādīnaṃ viya tassa saṃsāsiddhi veditabbā.

Atha vā pāteti vinipāteti dukkheti pātī, cittaṃ. Vuttañhi “cittena nīyati loko, cittena parikassatī”ti (saṃ. ni. 1.62). Tassa pātino makkho etenāti **pātīmokkhaṃ**. Patati vā etena apāyadukkhe vā saṃsāradukkhe vāti pātī, taṇhādisaṃkilesa. Vuttañhi “taṇhā janeti purisaṃ (saṃ. ni. 1.55-57), taṇhādutiyo puriso”ti (itīvu. 15; mahāni. 191; cūḷani. pārāyanānugūṭigāthā niddeśa 107) ca ādi. Tato makkhoti **pātīmokkhaṃ**.

Atha vā patati etthāti pātīni, cha ajjhattikabāhirāni āyatanāni. Vuttañhi “chaso loko samuppanno, chaso kubbati santhava”nti (saṃ. ni. 1.70; su. ni. 171). Tato chaajjhattikabāhirāyatanasankhātato pātito makkhoti **pātīmokkhaṃ**.

Atha vā pāto vinipāto assa atthīti pātī, saṃsāro, tato makkhoti **pātīmokkhaṃ**.

Atha vā sabbalokādhipatibhāvato dhammissaro bhagavā “patī”ti vuccatī, muccatī etenāti makkho, patino makkho tena paññattattāti patīmokkho, patīmokkho eva **pātīmokkhaṃ**. Sabbagaṇānaṃ vā mūlabhāvato uttamaṭṭhena pati ca so yathāvuttentatthena makkho cāti patīmokkho, patīmokkho eva **pātīmokkhaṃ**. Tathā hi vuttaṃ “pātīmokkhanti mukhametaṃ pamukhameta”nti (mahāva. 135) vitthāro.

Atha vā pa-iti pakāre, atīti accantatthe nipāto, tasmā pakārehi accantaṃ makkhetīti **pātīmokkhaṃ**. Idañhi sīlaṃ sayāṃ tadaṅgasena, samādhisahitaṃ paññāsahitaṃ vikkhambhanavasena samucchadavasena ca accantaṃ makkheti mocetīti **pātīmokkhaṃ**. Pati pati makkhoti vā patīmokkho, tamhā tamhā vītikamadosato paccekaṃ makkhoti attho, patīmokkhoyeva **pātīmokkhaṃ**. Makkho vā nibbānaṃ, tassa makkhassa paṭibimbabhūto patīmokkhaṃ. Sīlasaṃvaro hi nibbedhabhāgiyo sūriyassa aruṇuggamaṇaṃ viya nibbānassa udayabhūto tappaṭibhāgo viya hoti yathārahaṃ kilesanibbāpanatoti patīmokkhaṃ, patīmokkhaṃyeva **pātīmokkhaṃ**.

Atha vā makkhaṃ pati vattati, makkhābhimukhanti vā patīmokkhaṃ, patīmokkhaṃyeva **pātīmokkhanti**. Idampi pātīmokkhasaddassa mukhamattadassanameva. Sabbākārena pana jinapātīmokkho bhagavāva anavajjapatīmokkhaṃ pātīmokkhaṃ saṃvaṇṇeyya.

513. Garubhaṇḍavissajjanakaraṇabhūtaṃ etassa atthīti **garubhaṇḍavissajjanaṃ. Garubhaṇḍantarabhūtaṃ** thāvarādi. Ūnakaṃ na vaṭṭatīti **phātikammaṃ** vuttaṃ. Atirekagghanakaṃ, tadagghanakameva vā vaṭṭatīti. **Yathāvuttanti** pokkharāṇito paṃsuuddharaṇādithāvarakammaṃ.

Dhāreti, poseti vā paresaṃ dārake.

Gihīnaṃ kariyamānaṃ vuttaṃ, na saṅghassa, gaṇassa vāti attho. **Piṇḍapaṭipīṇḍanti** uttarapadalopaṃ, purimāpade uttarapadalopaṇca katvā niddeśoti āha “**piṇḍattha**”ntiādi. **Ayoniso vicāraṇaṃ** ayāthāvapaṭipattī.

514. Gacchanti yathāsakaṃ visaye pavattantīti **gāvo**, cakkhādīni indriyāni.

Vidhunaṃ papphoṭanaṃ, pavāhananti attho.

515. Yathā karaṇattho karaṇīyasaddo, evaṃ vikiraṇatthopi hotīti āha “**vikkipitabbānī**”ti, viddhaṃsitabbānīti attho. Saṃyamanīyāni vā **saṃyamakaraṇīyāni**, “na puna evaṃ karomī”ti attano dahanam manasā adhiṭṭhānam saṃyamanam, saṃyamanakaraṇīyāni **saṃvarakaraṇīyānīti** cittamattāyattā eva saṃyamasamvarā ācariyena adhippetāti āha “**anāpattigamanīyānī**”ti. Antevāsikatthero pana desanāpi cittuppadamanasikārehi vinā na hotīti desanāvisuddhiṃ nissaraṇam vadati.

516. “Alaṅkato cepi...pe... sa bhikkhū”tiādīsu (dha. pa. 142) viya idhāpi **guṇato bhikkhu adhippeto**. Tathā ca vuttaṃ “idha bhikkhūti paṭipattiyā bhikkhubhāvadassanato evamāhā”ti (vibha. aṭṭha. 355). Yattakaṃ ekena puggalena asesetvā samādātum sakkā, taṃ sandhāyāha “**yena samādānena sabbāpi sikkhā samādinā hontī**”ti yathā upasampadāpāripūriyā asesam upasampannasikkhāsamādānam. **Tanti** samādānam. **Anekesūti** visuṃ visuṃ samādānesu. Yathā samādināyā sikkhāyā sabbena sabbam avītikkamaṇam sikkhitabbākāro, evaṃ sati vītikkame desanāgāminiyā desanā, vuṭṭhānagāminiyā vuṭṭhānam tadupāyabhūtam pārivāsikavattacaraṇādīti vuttaṃ “**avīti...pe... ākārenā**”ti. Yaṃ sikkhāpadaṃ pamādena vītikkantaṃ, taṃ sikkhiyamānam na hotīti sesitaṃ nāma hotīti āha “**vītikkamanavasena sesassā**”ti.

519. **Cittaparisodhanabhāvanāti** cittassa parisodhanabhūtā āvaraṇīyadhammavikkhambhikā samādhivipassanābhāvanā cittaparisodhanabhāvanā. **Suppariggāhakanti** niddāpariggāhakaṃ. **Idanti** idaṃ abbokīṇabhavaṅgottaraṇasānkhatam kiriyamayacittānam appavattanaṃ suppaṃ nāma. **Itto** bhavaṅgottaraṇato. **Pubbe itto** kiriyamayacittappavattito paraṅca natthi. **Ayam** kāyakilamatho, thinamiddhaṅca **etassa** suttassa paccayo.

522. **Satipaṭṭhānādayoti** satipaṭṭhānasammappadhānaiddhipādā, ekacce ca maggadhammā saha na pavattanti, tasmā pāḷiyam na vuttāti adhippāyo. Ete tāva ekasmiṃ ārammaṇe saha na pavattantīti na gaṇheyyuṃ, indriyabalāni kasmā na gahitāntīti āha “**pavatta...pe... hontī**”ti. Evampi saddhindriyabalāni bojjaṅgehi na saṅgayantīti katham tesam tadantogadhatāti codanaṃ sandhāyāha “**pīti...pe... vuttattā**”ti.

523. **Samantatoti** sabbabhāgesu sabbesu abhikkamādīsu, sabbabhāgato vā tesu eva abhikkamādīsu atthānathādisabbabhāgato sabbākārato. **Sammāti** aviparītam yoniso. **Samanti** avisamaṃ, iṭṭhādīārammaṇe rāgādivisamarahitaṃ katvāti attho.

Bhikkhā carīyati etthāti bhikkhācāro, bhikkhāya caraṇaṭṭhānam, so eva gocaro, bhikkhāya caraṇameva vā sampajaññassa visayabhāvato gocaro, tasmim **bhikkhācāragocare**. So pana abhikkamādibhedabhinnanti visesanavasena vuttaṃ “**abhikkamādīsu panā**”ti. **Kammaṭṭhānasānkhateti** yogakammassa bhāvanāya pavattīṭṭhānasānkhatē ārammaṇe, bhāvanākammeyeva vā, yogīno sukhavisesahetutāya vā kammaṭṭhānasānkhatē sampajaññassa visayabhāvena **gocare**. **Abhikkamādīsūti** abhikkamapaṭikkamādīsu ceva cīvarapārūpanādīsu ca. **Asammuyhanaṃ** cittaṅkiriyāvāyodhātuvipphāravaseneva tesam pavattī, na aññathāti yāthāvato jānanaṃ.

Kammaṭṭhānaṃ padhānaṃ katvāti cīvarapārūpanādīsarīrapariharaṇakiccakālepi kammaṭṭhānamanasikārameva padhānaṃ katvā.

Tasmāti yasmā ussukajāto hutvā ativiya maṃ yācasi, yasmā ca jīvitantarāyānaṃ dujjānataṃ vadasi, indriyāni ca te paripākaṃ gatāni, tasmā. **Tihāti** nipātamattaṃ. **Te** tayā. **Evanti** idāni vattabbākāraṃ vadati. **Sikkhitabbanti** adhisīlasikkhādinam tissannampi sikkhānaṃ vasena sikkhanaṃ kātabbaṃ. Yathā pana sikkhitabbam, taṃ dassento “**diṭṭhe diṭṭhamattaṃ bhavissati**”tiādīmāha.

Tattha **diṭṭhe diṭṭhamattanti** rūpāyatane cakkhuvīññāṇena diṭṭhamattaṃ. Yathā hi cakkhuvīññāṇam rūpe rūpamattameva passati, na niccādisabhāvaṃ, evaṃ sesatamdvārikavīññāṇehipi me ettha diṭṭhamattameva bhavissatīti sikkhitabbanti attho. Atha vā **diṭṭhe diṭṭham** nāma cakkhuvīññāṇam, rūpe rūpavijānanaṃ attho. **Mattāti** pamāṇam. **Diṭṭham** mattā etassāti **diṭṭhamattaṃ**, cakkhuvīññāṇamattameva me cittaṃ bhavissatīti attho. Idaṃ vuttaṃ hoti – yathā āpāthagate rūpe cakkhuvīññāṇam na rajjati na dussati na muyhati, evaṃ rāgādivirahena cakkhuvīññāṇamattameva me javanaṃ bhavissati, cakkhuvīññāṇappamāṇeneva naṃ ṭhapessāmīti. Atha vā **diṭṭham** nāma cakkhuvīññāṇena diṭṭharūpaṃ. **Diṭṭhe diṭṭham** nāma tattheva uppannaṃ sampaṭicchanasantīraṇavoṭṭhabbanasānkhatam cittattayaṃ. Yathā taṃ na rajjati na dussati na muyhati, evaṃ āpāthagate rūpe teneva sampaṭicchanaḍippamāṇena javanaṃ uppādessāmi, nāssa taṃ pamāṇam atikkamitvā rajjanādivasena uppajjituṃ dassāmīti evamettha attho daṭṭhabbo. Esa nayo sutamutesu. **Mutanti** ca tadārammaṇavīññāṇehi saddhiṃ gandharasaphoṭṭhabbāyatanaṃ vedītabbaṃ. **Vīññāte vīññātamattanti** ettha pana **vīññātam** nāma manodvārāvajjanena vīññātarammaṇam, tasmim vīññāte. **Vīññātamattanti** āvajjanappamāṇam. Yathā āvajjanaṃ na rajjati na dussati na muyhati, evaṃ rajjanādivasena uppajjituṃ adatvā āvajjanappamāṇeneva cittaṃ ṭhapessāmīti ayamettha attho. **Evañhi te bāhiya sikkhitabbanti** evaṃ imāya paṭipadāya tayā bāhiya tissannaṃ sikkhānaṃ anupavattanavasena sikkhitabbam. Iti bhagavā bāhiyassa saṃkhittarucitāya chahi vīññāṇakāyehi saddhiṃ chaḷārammaṇabhedabhinnaṃ vipassanāvisayaṃ diṭṭhādīhi catūhi koṭṭhāsehi vibhajitvā tathassa nītatīraṇapariññaṃ dasseti.

Katham? Ettha hi rūpāyatanam passitabbaṭṭhena **diṭṭham** nāma, cakkhuvīññānam pana saddhiṃ taṃdvārikaviññānehi dassanaṭṭhena, tadubhayampi yathāpaccayam pavattamānam dhammamattameva, na ettha koci kattā vā kāretā vā. Yato taṃ hutvā abhāvaṭṭhena aniccaṃ, udayabbayaṭṭhena dukkham, avasavattanaṭṭhena anattāti kuto tattha paṇḍitassa rajjanādīnam okāsoṭi ayañhettha adhippāyo. Esa nayo sutādīsūpi.

Idāni nātātirānapariññāsu patiṭṭhitassa upari saha phalena pahānapariññam dassetuṃ “**yato kho te bāhiyā**”tiādi āradham. Tattha **yato**ti yadā, yasmā vā. **Teti** tava. **Tatoti** tadā, tasmā vā. **Tenāti** tena diṭṭhādīnā, diṭṭhādīpaṭibaddhena vā rāgādīnā. Idaṃ vuttam hoti – bāhiya, tava yasmim kāle, yena vā kāraṇena diṭṭhādīsū mayā vuttavidhiṃ paṭipajantassa aviparītasabhāvāvabodhena diṭṭhādīmatam bhavissati, tasmim kāle, tena vā kāraṇena tvaṃ tena diṭṭhādīpaṭibaddhena rāgādīnā saha na bhavissasi, ratto vā duṭṭho vā mūlho vā na bhavissasi pahīnarāgādīkattā, tena vā diṭṭhādīnā saha paṭibaddho na bhavissasi. **Tato tvaṃ, bāhiya, na tatthāti** yadā, yasmā vā tvaṃ tena rāgena vā ratto, dosena vā duṭṭho, mohena vā mūlho na bhavissasi, tadā, tasmā vā tvaṃ tattha diṭṭhādīke na bhavissasi, tasmim diṭṭhe vā sutamutaviññāte vā “etaṃ mama, esohamasmi, eso me attā”ti (mahāva. 21) taṃhāmānadīṭṭhī allīno patiṭṭhito na bhavissasi. Ettāvataṃ pahānapariññam matthakam pāpetvā khīnāsavabhūmi dassitā. **Tato tvaṃ, bāhiya, nevidha, na huram, na ubhayamantarenāti** yadā tvaṃ, bāhiya, tena rāgādīnā tattha diṭṭhādīsū paṭibaddho na bhavissasi, tadā tvaṃ neva idha loke, na paraloke, na ubhayattha hosi. **Esevento dukkhassāti** kilesadukkhassa, vaṭṭadukkhassa ca ayameva anto ayam paricchedo parivaṭṭumabhāvoti ayameva hi ettha attho. Ye pana “ubhayamantarenā”ti padaṃ gahetvā antarābhavam nāma icchanti, tesam taṃ micchā. Tattha yaṃ vattabham, taṃ parato **antarābhavakathāyam** (kathā. 505 ādayo) āvi bhavissati.

Etesanti atiharaṇavītiaraṇānam.

“**Tattha hi**”tiādīnā pañcaviññānavīthiyam puretaram pavattaayonisomanasikāravasena āvajjanādīnam ayoniso āvajjanādīnā iṭṭhādīrammaṇe lobhādīpavattimattam hoti, na pana itthipurisādīvikappagāho, manodvāreyeva pana so hotīti dasseti. **Tassāti** “itthi, puriso”ti rajjanādīkassa. **Bhavaṅgādīti** bhavaṅgāāvajjanadassanāni, sampaṭicchanasantīraṇavoṭṭhabbanapañcadvārikajavanañca. **Apubbatittaratāvassenāti** apubbatāittarabhāvānam vasena.

Atiharatīti mukhadvāram atikkamitvā harati. **Tamtaṃvijānananipphādakoti** tassa tassa pariyesanādivisayassa, vijānanassa ca nipphādako. Yena hi payogena pariyesanādi nipphajjati, so tabbisayam vijānanampi nipphādeti nāma hoti. **Sammāpaṭipattinti** dhammesu aviparītaṭṭhānam yathābhūtavabodham.

Gamanepīti gamanapayogepi. **Atiharaṇam** yathāṭṭhitasseva kāyassa icchitadesābhīmukhakarānam. **Gamanam** desantaruppatti. **Vakkhamānoti** “abhikkante paṭikkanteti...pe... addhāgamanavasena kathito. Gate ṭhite nisinni ettha vihāre cuṅṅikapaḍuddhāriyāpathavasena kathito”ti (vibha. aṭṭha. 523) vakkhamāno viseso.

Pavatteti caṅkamādīsū pavatte rūpārūpadhamme. **Pariggaṇhantassa** aniccādito.

Kāyikakiriyādinibbatakajavanam phalūpacārena “**kāyādikiriyāmayā**”nti vuttam. **Kiriyāsamutṭhitattāti** pana kāraṇūpacārena.

526. Kammatṭhānaupāsanasāti kammatṭhānabhāvanāya. **Yogapathanti** bhāvanāyoggakiriyāya pavattanamaggaṃ.

537. Kāyādīsūti kāyavedanācittadhammesu. **Suṭṭhu pavattiyāti** asubhānupassanādivasena pavattiyā. **Niyyānasabhāvo** sammāsatiṭā eva. **Upaṭṭhānanti** satim kiccato dasseti. Ettha ca yathāvutto pariggaho jāto etissāti **pariggahitā**, taṃ pariggahitam niyyānabhūtam satim katvāti attho vedītabbo.

542-3. Pakuppanam idha **vikārāpattibhāvo**.

550. Tappaṭipakkhasaññāti thinamidhapaṭipakkhasaññā. Sā atthato tadāṅgādivasena thinamidhavinodanākarappavattā kusalavittakkasampayuttasaññā, tathābhūto vā cittuppādo saññāsīsenā vuttoti vedītabbo.

553. Sārambhanti ārambhavantaṃ, saḥārambhanti attho. **Nirāvaraṇābhogā** thinamidhahandhakāravigamena nirāvaraṇasamannāhārasaññā. **Vivaṭā** appaṭicchādanā.

564. Tattha tatthāti “iminā pātimokkhasamvarena upeto hoti”tiādīsū (vibha. 511).

588. Yathā kenaci nikkujjitaṃ “idaṃ nāmeta”nti pakatiñānena na nīyati, evaṃ sabbappakārena aviditaṃ nikkujjitaṃ viya hotīti āha “**sabbathā aññātātā nikkujjītabhāvo**”ti. **Niravasesaparicchindanābhāvoti** duviññeyyatāya niravasesato paricchindītabbātābhāvo, paricchindīkābhāvo vā. Ekadeseneva hi gambhīram nīyati.

Ācikkhantītiādito paribyaṭṭaṃ kathenti. **Desentīti** upadisaṇavasena vadanti, pabodhenti vā. **Paññāpentīti** pajānāpentī, saṃpakāsentīti attho. **Paṭṭhapentīti** pakārehi asaṅkarato ṭhapenti. **Vivarantīti** vivaṭṭaṃ karonti. **Vibhajantīti** vibhattaṃ karonti. **Uttānikarontīti** anuttānaṃ gambhīraṃ uttānaṃ pākaṭṭaṃ karonti. Ettha ca “**paññāpentī**”tiādīhi chahi padehi atthapadāni dassitāni. “**Ācikkhanti desentī**”ti pana dvīhi padehi byañjanapadānīti evaṃ atthabyañjanapadasaṃpannāya uḷārāya paṣaṃsāya paṣaṃsanaṃ dasseti. Yaṃ panetesu atthabyañjanapadesu vattabbaṃ, taṃ **nettiaṭṭhakathāyaṃ (netti. aṭṭha. 23 ādayo)** vitthārato vuttameva, tasmā tattha vuttanayeneva veditabbaṃ.

602. Ettheva yojetabbaṃ tassa heṭṭhābhūmisamatikkamanamukhena bhūmivisesādhigamupāyadīpanato. **Sabbatthāpīti** “rūpaṣaṅñānaṃ samatikkamā, ākāsaṅñācāyatanaṃ samatikkammā”ti sabbesupi samatikkamavacanesu.

610. Taṃyeva ākāsaṃ phuṭaṃ viññānanti taṃyeva kaṣiṇugghāṭimākāsaṃ “ananta”nti manasikārena phuṭaṃ pharivā ṭhitāṃ paṭhamārūppaviññānaṃ “anantaṃ viññāna”nti **manasi karotīti** attho. Dutiyavikappe pana sāmāññajotānā visese tiṭṭhatīti “phuṭa”nti iminā viññānameva vuttanti **phuṭaṃ viññānanti** paṭhamārūppaviññānamāha. Tañhi ākāsaṃ sapharaṇakaviññānaṃ. **Viññānenāti** ca karaṇatthe karaṇavacanaṃ, tañca dutiyārūppaviññānaṃ vadatīti āha “**viññānañcāyatanaviññānena manasi karotī**”ti. **Tenāti** paṭhamārūppaviññānena. **Gahitākāraṇanti** anantapharaṇavasena gahitākāraṇaṃ. **Manasi karotīti** dutiyārūppaparikkammamanasikārena manasi karoti. **Evanti** yathāvuttākāraṇaṃ kaṣiṇugghāṭimākāse paṭhamārūppaviññānena anantapharaṇavasena yo gahitākāro, taṃ manasi karontaṃyeva. **Taṃ viññānanti** taṃ dutiyārūppaviññānaṃ. **Anantaṃ pharati** “ananta”nti pharati, tasmā dutiyoyevattho yuttoti. “**Yañhi**”tiādīnā yathāvuttamatthaṃ pākaṭṭaṃ karoti. **Taṃpharaṇākārasahitanti** tasmīṃ ākāse pharaṇākārasahitaṃ. **Viññānanti** paṭhamārūppaviññānaṃ.

615. Pubbeti dutiyārūppaparikkammakāle. Yaṃ “anantaṃ viññāna”nti manasi kataṃ, **taṃyeva** paṭhamārūppaviññānameva. Taṃyeva hi abhāveti. Ārammaṇāṭikkamavasena hi etā samāpattiyo laddhabbāti.

Niddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

623. Catukkanaye dutiyājñhānameva yesaṃ vicāro olārikato na upaṭṭhāti, yesañca upaṭṭhāti, tesam vasena dvidhā bhinditvā desitanti catukkanayato pañcakanayo nīhatoti āha “**uddhaṭṭānaṃyeva catunnaṃ...pe... dassanato cā**”ti.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pañhapucchakavaṇṇanā

640. Tisūti paṭhamādīsu tīsu. Catukkanayena hi taṃ vuttaṃ. **Evamaṅkoṭṭhāsikāti** appamānāti vuttā. Tenāha “**lokuttarabhūtā evāti adhippāyo**”ti. Paricchinnākāsa...pe... catutthānaṃ vaṭṭavipassanāpādakattā “**sabbatthapādakacatutthe saṅgahitānī**”ti vuttaṃ.

Ayaṃ kathāti parittārammaṇādikathā. Heṭṭhimo ariyo uparimassa ariyassa lokuttaracittāni paṭivijjhitaṃ na sakkotīti vuttaṃ “**na ca...pe... sakkotī**”ti.

“Kiriyaṭo dvādasanna”nti ca pāṭho atthi. **Saha vadati** lokuttaraphalacatutthasāmāññenāti adhippāyo. Idha sabbasaddassa padesasabbavācibhāvato ekadesassa asambhavesipi sabbatthapādakattā eva veditabbāti dassetuṃ “**sabbattha...pe... daṭṭhabba**”nti āha. **Paricchinnākāsaṅgahitānīti ādi**-saddena ānāpānācatutthādayo saṅgahitā. **Navattabbatāyāti** navattabbārammaṇatāya.

Nibbānañcāti vattabbaṃ tadārammaṇassāpi bahiddhārammaṇabhāvato.

“**Sasantānagatampī**”ti idaṃ rūpa-saddena, **kamma**-saddena ca sambandhitabbaṃ “sasantānagatampi apākaṭṭaṃ rūpaṃ dibbacakkhu viya sasantānagatampi apākaṭṭaṃ kammaṃ vibhāveti”ti. Pākaṭṭe pana sasantānagate rūpe, kamme ca abhiññānānena payojanaṃ natthīti “**apākaṭṭa**”nti visesetvā vuttaṃ.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Jhānavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

13. Appamaññāvibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyavaṇṇanā

642. Disādesodhināti “ekaṃ disa”ntiādidisodhinā, viharagāmanigamanagarajanapadarajjādidesodhinā ca. **Sattodhinā**ti “sabbā itthiyo, sabbe purisā, ariyā, anariyā”tiādivasappavattena sattodhinā. **Etassā**ti etassa padassa, padatthassa vā. **Anuvattakanti** adhikārasena pavattakaṃ. **Taṃ dvayanti** tathā-saddo, iti-saddoti ubhayaṃ. “Tathā dutiya”nti hi vutte “tathā-saddo yathā mettāsahagatena cetasā puratthimādīsu ekaṃ disaṃ pharitvā viharati, tathā dutiyampi disaṃ mettāsahagatena cetasā pharitvā viharati”ti imamattaṃ dīpeti. Sesadvayepi eseva nayo. Yasmā **itīti** ayaṃ iti-saddo pakāratthe, evanti vuttaṃ hoti, tasmā “yathā mettāsahagatena cetasā ekaṃ, dutiyaṃ, tatiyaṃ, catutthaṃ disaṃ pharitvā viharati, evaṃ uddhaṃ, adho, tiriyaṃ mettāsahagatena cetasā pharitvā viharati”ti imamattaṃ dīpeti. Tena vuttaṃ “**mettā...pe... taṃ dvaya**”nti. **Tassā**ti dvayassa. **Pharaṇantarādīṭṭhānanti** pharaṇato aññaṃ pharaṇantaraṃ, taṃ ādi yassa, taṃ pharaṇantarādi. Pharaṇantarañhettaṃ mettābhāvanāya, yadidaṃ vipulā. **Ādi**-saddena bhummantarapaguṇabhāvādi gayhati, tassa pharaṇantarādīno ṭhānaṃ ṭhānabhūto “vipulenā”tiādinā vuccamāno mettābhāvanāviseso. Vuttappakāramattaparāmasanassa **tassa** dvayassa **aṭṭhānaṃ** anokāsoti. **Iti katvā** iminā kāraṇena na vuttaṃ taṃ dvayanti attho.

643. Rāgassāti kāmarāgassa. **Sinehassā**ti puttāsinehādisinehassa. **Vipattiyā**ti rāgasinehasaṅkhātāya mettābhāvanāya vipattiyā vināsassa. **Anuppattito** hirottappabalena anuppajjanato.

645. Adhimuñcivāti bhāvanācittaṃ ārammaṇe suṭṭhu vissajjtvā, taṃ panettha adhimuccanaṃ yasmā pharaṇavaseneva hoti, tasmā vuttaṃ “**suṭṭhu pasāretvā**”ti. Yasmā pana ārammaṇe suṭṭhu asaṃsappanavaseneva taṃ mettābhāvanāya adhimuccanaṃ hoti, tasmā “**balavatā vā adhimokkhena adhimuccivā**”ti ca vuttaṃ.

648. Etesaṃ padānaṃ **sabbena** sakalena disādesādibhedena **avadhinā**. **Sabbāvadhidisādipharaṇākārehī**ti sabbāvadhibhūtaḍisādesapuggalapharaṇappakārehī.

650. Vighātavasenāti vikkhambhanavasena.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pañhapucchakavaṇṇanā

699. Kathitānaṃ kusalādidhammānaṃ. Imasmiṃ pana appamaññāvibhaṅge kathitā appamaññā, tā ca sabhāvato lokiyā eva, na khandhavibhaṅgādisu kathitā khandhādayo viya lokuttarāpīti ekaṃsato sabbāsaṃ appamaññānaṃ lokiyabhāvameva dīpetuṃ aṭṭhakathāyaṃ “imasmiṃ panā”tiādi vuttanti imamattaṃ dassento āha “**imasmiṃ pana... pe... hoti**”ti.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Appamaññāvibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

14. Sikkhāpadavibhaṅgo

1. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

703. Sikkhāsaṅkhātānaṃ kusaladhammānaṃ pañca sīlaṅgāni nissayabhāvena vā patīṭṭhā siyuṃ, upanissayabhāvena vāti tadubhayaṃ dassento āha “**sampayogavasena, upanissayavasena ca okāsabhāvenā**”ti.

704. “Kammaṭṭhā evā”ti niyamassa katattā vuttaṃ “**asabbasādhāraṇesū**”ti. Na hi sakkā indriyādisādhāraṇakoṭṭhāsavasena niyamaṃ kātuṃ. **Kammaṭṭhakoṭṭhāsikā eva**, na jhānādikōṭṭhāsikā. **Kammaṭṭhābhāvena āgatanti vadanti**, duggatīyā, tatha uppajjanadukkhasa ca pavattiupāyabhāvato adhippāyo. **Assa** surāpānassa. **Upakārakattaṃ** sabbesaṃ. **Sabhāgattaṃ** micchācārassa.

Tathāgahitasāṅkhārārammaṇatāyāti “sattaṃ avaharāmi, satte vipaṭṭipajjāmi”tiādinā sattākārena gahitasāṅkhārārammaṇatāyā, na pana sattapaññattīrammaṇatāyāti adhippāyo. “**Pañca sikkhāpadā**”tiādinā tamevatthaṃ vivarati.

Tassa tassāti yassa yassa byasanatthāya. Sayam vā usuādiṃ khipati, opātakhaṇanādiṃ karoti, tādisaṃ mantam pariḷappati, kammajaidhiṃ vaḷañjeti, aññena vā tam sabbam kāretīti āha “**nissaggiya...pe... dve eva gahitā**”ti.

Yadipi koṭṭhāsavāre virati sarūpena nāgatā “yevāpanā”tveva vuttā, bhajāpiyamānā pana maggabhāvaṃyeva bhajatīti āha “**viratisīlam pana maggakoṭṭhāsika**”nti. **Sesasīlānanti** sesaavittikkantasīlānaṃ.

712. Abhabbatṭhānāti pāṇātipātādayo. Yathā pāṇātipātādayo verahetutāya veram, evaṃ tadaññepi akusalāti vuttam “**taṃsabhāgatāya verabhūtāna**”nti. Viratīnaṃ uppatti na na bhavissati sekkhānanti yojanā. “**Akusalasamuṭṭhitāni cā**”tiādīnāpi sekkhānaṃ ubhayena viratisabbhāvaṃyeva vibhāveti. Tassattho – yāni akusalasamuṭṭhitāni kāyakammādīni, tāni tesam sekkhānaṃ kāyaduccarītādīnīti verāniyeva, **tehi** verehi **tesam** sekkhānaṃ viratiyo sambhavantiyeva. **Yatoti** yasmā pāṇātipātādiviramitabbanipariyāyaverābhāvepi kāyaduccarītādiveramattato sekkhānaṃ viratisambhavato. **Naphalabhūtassāpīti** yathā phalassa maggapaṭibimbabhūtattā maggasadisam sattaatṭhaṅgikatā siyā, evaṃ aphalabhūtassāpī sakadāgāmimaggādikassa yato viratisambhavato **aṭṭhaṅgikatā hoti**, aññāthā pañcaṅgiko eva siyāti adhippāyo.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Pañhapucchakavaṇṇanā

714. Yathāviramitabbatoti yo yo pāṇātipātādi viramitabbo, tato virativasena.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sikkhāpadavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

15. Paṭisambhidāvibhaṅgo

1. Suttantabhājanīyam

1. Saṅgahavāraṇṇanā

718. “Eseva nayo”ti dhammādīsu kato atideso saṅkhepato tesam dassanaṃ hoṭīti āha “**saṅkhepena dassetvā**”ti. Tesam niruttiṭṭhānānaṃ visayā **tabbisayā**, tesam, niruttiṭṭhānavisayabhūtānanti attho. **Paccayuppannādibhedehīti** paccayuppannanibbānabhāsītathādibhedehi.

Dukkhetuphalajātādidhammajarāmarāṇāni **dukkhādīni**. Saccahetudhammapaccayākāravāresu dukkhasamudayādiṭṭhāyena āgato phalanibbattako hetu, saccapaccayākāravāresu ariyamaggo, pariyaṭṭhāre bhāsitaṃ, abhidhammabhājanīye kusalaṃ, akusalanti evaṃ pāḷiyam vuttānaṃyeva vasena pañca dhammā veditabbāti imamatthamāha “**tathā dhammā cā**”ti iminā.

Nibbattakahetuādīnanti nibbattakasampāpakañāpakānaṃ. **Purimoti** pavattanattho. **Tasminti** magge. **Pacchimoti** pāpanattho daṭṭhabbo.

Aviparītaniruttīti buddhādīhi āciṇṇā tassa tassa atthassa vācakabhāve niruḷhā yāthāvanirutti. Yasmā viññattivikārasahito saddo paññattīti attano adhippāyo, tasmā paramatato tam dassento “**avacanabhūtāyā**”ti visesetvā “**keci vaṇṇayanti**”ti āha. **Evaṃ satīti** evaṃ niruttīyā paññattibhāve sati. Paññatti abhilapitabbāti āpajjatīti vutte, hotu, ko doso tassā vacanīyabhāvatoti kadāci vadeyyāti āsaṅkanto āha “**na ca vacanato...pe... uccāretabam atthī**”ti. **Tesam** atthadhammānaṃ. Na vacananti **avacanaṃ** avacanasabhāvaṃ. **Evaṃpakāraṇanti** evaṃvidham evaṃ niyatāliṅgavisesajotanākāraṃ.

Paratoti parabhāge anantaramanodvāre. Saddaggahaṇānusārena gahitāya nāmaniruttīyam niruttiṭṭhānānaṃ pavattatīti vadanti. Yadi evaṃ kasmā pāḷiyam “niruttiṭṭhānānaṃ paccuppannārammaṇā”ti vuttatīti āha “**nirutti...pe... sandhāya vutta**”nti. **Pacchā jānananti** saddaggahaṇuttarakālam nāmaniruttīyā jānanaṃ. **Evanti** evaṃ saddaggahaṇato pacchā nāmaniruttīyam ārabha pavattam ṇāṇam niruttiṭṭhānānāni gayhamāne. Evam niruttīyā nāmapaññattipakkhe pāḷiyā, aṭṭhakathāya ca virodham dassetvā saddapakkhe tadabhāvaṃ dassento “**yathā panā**”tiādīmāha. **Tamtaṃsaddavibhāvakanti** yathā tassa tassa saddappabhedanicchayassa paccayabhūtam dibbasotañāṇam saddārammaṇameva tam tam saddam vibhūtam karoti, evam niruttippabhedanicchayassa paccayabhūtam niruttisaddārammaṇameva niruttiṭṭhānānaṃ tam vibhūtam karotīti tassa paccuppannārammaṇatā vuttā. Saddam pana vibhāventam ekantato saddūpanibandham paññattimpī vibhāvetiyeva, yato sabhāvāsabhāvavisesavibhāvaṃ

sampajjati. Aññathā hi saddamattaggahaṇe visesāvabodho eva na siyāti porāṇā paññattivibhāvanampi tassa icchanti. **Taṃvibhāvakanti** niruttisaddavibhāvakaṃ. **Na pāḷivirodho hotīti** yadi pi abhidhammabhājanīye “yāya niruttīyā tesam dhammānaṃ paññattī hotī”ti (vibha. 727) vuttaṃ, tampi sabhāvaniruttisaddena dhammānaṃ pabodhanameva sandhāya vuttaṃ, na tabbinimuttaṃ paññattinti “niruttisaddārammaṇā niruttīpaṭisambhidā”ti vuccamāne pāḷiyā virodho na hotīti attho. “Paccavekkhantassā”ti vuttattā saddaṃ gahetvā pacchā gahitāya paññattiyā paccavekkhaṇena bhavitabbanti āsaṅkeyyāti tadāsaṅkānivattanatthamāha “**taṃ sabhāvaniruttīṃ saddaṃ ārammaṇaṃ katvā**”tiādi. **Sabhāvaniruttīṃ vibhāventamaṃyevāti** sabhāvaniruttīvisayassa sammohassa pageva viddhamṣitattā atthasādhanavasena abhiññāñānaṃ viya taṃ vibhāventameva pavattati. Tenāha “**niruttīṃ bhindantaṃ paṭivijjhantameva uppajjati**”ti. Pabhedagamaṇaṇcetha anavasesato niruttīvibhāgajānaṃ. Tathā sesesu. **Sakkaṭṭanāmādīti** sakkaṭṭavasena vuttanāmākhyatādi. Nipātapadaṃ nāmādīpadāni viya atthaṃ na vadati, atha kho byañjeti jotetīti “**byañjana**”nti vuttaṃ nipātapadaṃ.

Bodhi ñāṇaṃ maṇḍabhūtaṃ etthāti **bodhimaṇḍo**, mahābodhiṭṭhānaṃ. Tenāha “**paṭhamābhīsambuddhaṭṭhāne**”ti. **Aññena pakārenāti** uggahādīppakārena.

Aññathā honṭīti purisayuge purisayuge ekadesena parivattantā kālantare aññākārā bhavanti. **Vinassantīti** taṃtaṃbhāsānaṃ manussānaṃ vināsenā na paññāyanti, manussānaṃ duruggahaṇādīnā katthaci kadāci parivattantīpi brahmalokādīsū yathāsabhāveneva avaṭṭhānato na sabbattha, sabbadā, sabbathā ca parivattati. Tenāha “**kappavināsepi tiṭṭhatīyevā**”ti. **Etassa** niruttīpaṭisambhidāñāssa.

Atthādīsū ñāṇanti atthapaṭisambhidādi. Atthadhammaniruttīvasena **tīsū**. Atthadhammaniruttīpaṭībhānavasena **catūsūpi vā**. Atthadhammādīnā attanā jotetabbena saha atthenāti **sāthakāni**. **Sabbo** atthadhammādiko **attho** visayabhūto **etassa** ñāṇassa atthīti **sabbatthakaṃ**. **Sabbasmiṃ** atthādike visaye **khittaṃ** attano paccayehi ṭhapitaṃ pavattitaṃ. **Arahattappattiyā visadā hontī** paṭipakkhadhammānaṃ sabbaso viddhamṣitattā. **Pañcannanti** adhigamapariyattisavanapariṇipucchāpubbayogaṇaṃ. **Yathāyoganti** yaṃ yaṃ yassa puggalassa visadatāya yujjati, tathā yojetabbam.

Paripucchāhetu pavattā kathā paripucchāti vuttāti āha “**pucchāya...pe... paripucchāti vuttā**”ti.

Tehīti maggehi. **Paṭilābho** nāma pubbayogasampattiyā atthādivisayassa sammohassa samucchindanaṃ, taṃ pana maggakiccamevāti āha “**so lokuttaro**”ti. Atthādīnaṃ pabhedato sallakkhaṇavibhāvanavavattāpanā yathārahaṃ parittakusalamahākīriyacittavasena hotīti vuttaṃ “**pabhedo kāmāvacarō**”ti. **Yathā** pubbayogo **adhigamassa balavapaccayo** sabhāvahetubhāvato, **na tathā pabhedassa** asabhāvahetutāya, paramparapaccayatāya cāti adhippāyo. **Pariyattīādīnaṃ** pabhedassa balavapaccayatāya, **adhigamassa** ca tadabhāve eseva nayo. **Tatthāti** nimittatthe bhummaṃ, tāsū pariyaṭṭisavanapariṇipucchāsū nimittabhūtāsūti attho. **Yaṃ vuttaṃ hotīti** “etesu panā”tiādīnā aṭṭhakathāvacanena yaṃ atthajātaṃ vuttaṃ hoti. **Taṃ dassentoti** taṃ niddhāretvā dassento. “**Pubbayogādhigamā**”ti vatvā “**dvepi**”ti vacanaṃ adhigamasahitoyeva pubbayogo pabhedassa balavapaccayo, na kevaloti dassanattaṃ. Tena vuttaṃ aṭṭhakathāyaṃ “dvepi ekato hutvā”ti (vibha. aṭṭha. 718). “Dvepi visadakāraṇā”ti vutte pubbayogassāpi visadakāraṇattaṃ labbhatevāti āha “**dvepi visadakāraṇāti...pe... vutta**”nti.

Saṅgahavāraṇaṇā niṭṭhitā.

2. Saccavārādivaṇṇanā

719. Kālattayepīti atītādīsū tīsūpi kālesu. **Hetuphaladhammā** hetūnaṃ phalabhūtā dhammā, paccayanibbattāti attho. **Tesaṇca hetudhammāti** tesam hetuphalānaṃ paccayanibbattānaṃ hetubhūtā dhammā “dhammā”ti vuttāti yojanā. **Vineyyavasenaṇti** tathāvinetabbapuggalajjhāsayasena. **Uppannā samuppannātiādi na vuttanti** uppannā samuppannā uṭṭhitā samuṭṭhitā paccuppannātiādi na vuttaṃ ekantapaccuppannasēva saṅgāhakattā. **Taṃnibbattakāti** tesam atthabhāvena vuttānaṃ nipphādakā. **Dhammāti vuttā** dhammabhāvena kathitā.

Saccavārādivaṇṇanā niṭṭhitā.

Suttantabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā

725. Sāmaññena vatvā visesena avuttattāti “tesam vipāke”ti yathāvuttakusalavipākatādīsāmaññena vatvā sahetukāhetukādivisesena avuttattā, sarūpena niddhāretvā avuttattāti attho. **Avipākattāti** avipākadhammatā. **Yadi evanti** paccayabhāvato labbhamānopi dhammabhāvo avipākadhammatāya kiriyānaṃ yadi na vutto, evaṃ sati. Satīpi paccayuppannabhāve avipākabhāvato atthabhāvopi na vattabbo. Tenāha “**vipākā na honṭīti atthabhāvo ca na**

vattabbo”ti. **Evañceti** yadi paccayuppannatā kiriyānaṃ atthabhāvo vutto. **Nappaṭisiddho** icchitovāti attho. Yadi evaṃ kasmā na vuttoti āha “**vipākassa panā**”tiādi. **Tesanti** kusalākusalānaṃ, vipākakiriyadhammānaṃca. **Atthadhammatāti** vuttanayena labbhamaṇopi yathākkamaṃ atthabhāvo, dhammabhāvo ca na vutto. **Paccayabhāvaṃ sattivisesaṃ sanipphādetabbatanti** padattayenāpi vipākadhammatamevāha. Sā hi vipākānaṃ hetubhāvato paccayabhāvo, taduppādanasamatthatāya sattiviseso, **tehi** sagabbhā viya hotīti “sanipphādetabbatā”ti ca vuccati. Taṃ **passanti** nipphādakavisesāpi **nipphādetabbāpekkhā hoti** dhammapaṭisambhidā. **Taṃsambandhenāti** nipphādetabbasambandhena. Dhammapaṭisambhidāṃ vadantena atthapaṭisambhidāpi vuttā.

Sabhāvadhamme paññatti **sabhāvapaññattīti** āha “**na sattādipaññattiyā**”ti. Sabhāvena, niruttīyeva vā sabhāvapaññattīti vuttāti āha “**aviparītapaññattiyā vā**”ti.

746. Vohārabhūmiṃ, adhigamabhūmiṃca ekajjhaṃ katvā āha “**kāmāvacarā, lokuttarā ca bhūmi bhūmi**”ti. **Cittupādā vā** pavattīṭṭhānabhāvato bhūmi.

Abhidhammabhājanīyavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pañhapucchakavaṇṇanā

747. Sabbañāṇārammaṇatāyāti paṭisambhidāpaṭisambhidāñāṇārammaṇatāya. “Suttantabhājanīye pana...pe... siyā”ti idaṃ abhidhammabhājanīyena virujjhati, tassa vā sāvasesadesanatā āpajjati codanaṃ manasi katvā āha “**abhidhammabhājanīye**”tiādi. **Niravasesakathananti** asesetvā kathanāṃ. Tena cittupādasaṅgahite atthe asesetvā desanā idha abhidhammabhājanīyassa bhāro, na sabbañēyadhammeti dasseti. **Yathādassitavisayavacanavasenāti** dassitappakāravīsayassa kathanavasena, dhammatthavasena dassite taṃtaṃcittupāde tattha dhammaniruttābhilāpena ñāṇassa kathanavasenāti attho. **Aññārammaṇataṃ na paṭisedheti** atapparabhāvato adhippāyo. **Na niravasesena kathanāṃ** acittupādapariyāpannassa visayassa akathitattā. Evaṃ paṭibhānapaṭisambhidāvisayassāpi na niravasesena kathananti suttantabhājanīye avīsavacanena sabbañāṇārammaṇataṃyeva paṭibhānapaṭisambhidāya paṭiṭṭhāpeti. Tathā **tisso paṭisambhidāti**dipañhapucchakapāḷiyāpi. **Tisso**ti atthadhammapaṭibhānapaṭisambhidā. Niruttīpaṭisambhidā hi “parittārammaṇā”teva vuttā.

Yadipi siyā na tassā mahaggaṭārammaṇatāti sambandho. “**Na hi maggo paccayuppanno na hoti**”ti iminā “atthapaṭisambhidā na maggārammaṇā”ti vacanassa yathāvuttatthasādhakataṃ vibhāveti. **Tassāti** paṭibhānapaṭisambhidāya **na mahaggaṭārammaṇatā** sambhavati nanu nayaṃ anussarantassāti adhippāyo. **Dvepīti** “atthapaṭisambhidā na maggārammaṇā, tisso paṭisambhidā siyā parittārammaṇā, siyā mahaggaṭārammaṇā, siyā appamāñārammaṇā”ti ca dvepi etā pāḷiyā. Tāsu balavatarāya ṭhānassa, itarāya adhippāyamaggaṇassa ca upāyadassanamukhena tāsaṃ aññamaññaṃ avirodhaṃ dassetuṃ “**kusalākusalānaṃ panā**”tiādimāha. “**Nippariyāyā tattha dhammapaṭisambhidā**”ti etena tattha atthapaṭisambhidāya pariyaḃbhāvamāha. **Tathā vipākakiriyānanti**ādi yathādhīppetassa atthassa visadisūdāharaṇadassanaṃ. Ubhayenapi “atthapaṭisambhidā na maggārammaṇā”ti (vibha. 749) vacanaṃ suttantāyānugataṃ nippariyāyathassa tattha adhippetattāti dīpeti. **Kiñci pana ñāṇanti**ādi “tisso paṭisambhidā”tiādi pāḷiyā samatthakaṃ. Yathādhīppetassa atthassa paṭibhānaṃ dīpanaṃ **paṭibhānaṃ**. Tenāha “**ñeyyappakāsanato**”ti. Iti yā “tisso paṭisambhidā”ti pāḷi, tassā balavabhāvavibhāvanena itarāya adhippāyamaggaṇaṃ katanti veditabbaṃ. **Nippariyāyāti** pariyaḃrahitā ujukaṃ sarūpeneva pavattā. **Nippariyāya...pe... pavattiyanti** ekantikaatthārammaṇaṃ ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā, ñāṇārammaṇaṃ paṭibhānapaṭisambhidāti gahetvā desanāyaṃ.

So evāti parassa abhilāpasaddo eva. Anuvattamānatā cassa niruttīpaṭisambhidā paccuppannameva saddaṃ ārammaṇaṃ karontī, saddaṃ sutvā “ayaṃ sabhāvanirutti, ayaṃ na sabhāvanirutti”ti jānantīti ca ādivacanavasena veditabbo.

Pañhapucchakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Paṭisambhidāvibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

16. Ñāṇavibhaṅgo

1. Ekakamātikādivaṇṇanā

751. Sampayuttānaṃ nissayapaccayatāya, ārammaṇassa pavattīṭṭhānatāya okāsaṭṭho veditabbo. **Nahetādīti ādi-**saddena “ahetukā”tiādi kaṃ sabbaṃ ekavidhena ñāṇavatthuṃ saṅgaṇhāti. **Ekaṃ nahetūti** nahetutāya ekaṃ pañcaviññāṇaṃ nahetūti vuttā tesāṃ nahetutā. Ekantāhetubhāvena hi te ekappakāravāti. **Aññampīti** ahētukādi. **Avitathasāmaññayuttanti** teneva ahētukatādīnā yathābhūtena samānabhāvena yuttaṃ. **Ñāṇārammaṇanti** ñāṇassa

ārammaṇaṃ yathāvuttapañcaviññādi. **Vatthuvibhāvanā**ti pañcaviññādikassa ñānavatthussa yathāvuttavisesena vibhāvanā pakāsanā paññā.

Osānadukassāti “atthajāpikā paññā, jāpitatthā paññā”ti imassa dukassa. Dukamātikā dhammasaṅgaṇiyam vuttadukamātikāti āha “**dukamātikaṃ anissāyā**”ti.

“Cintāmayā paññā”tiādikā tikamātikaṃ anissāyā vuttāti āha “**evaṃ tikānurūpehīti etthāpi daṭṭhabba**”nti. Yadi pi jāpa-saddo byattavacane, mānase ca pavattati, jananatthepi pana daṭṭhabboti dassento āha “**anekatthattā dhātusaddāna**”ntiādi. Kusalapaññā vipākasaṅkhātassa, kiriyapaññā parikammādibhūtā attanā nibbattetabbaphalasaṅkhātassa atthassa nibbattanato atthajāpikāti vuttāti āha “**atthajāpikā kāraṇagatā paññā**”ti. Vipākapaññā, kiriyapaññā ca saha jātā dipaccayavasena taṃtaṃvipākādiattham jāpeti janetīti āha “**jāpito janito attho etissāti jāpitatthā**”ti. Satipi saha jātānaṃ paccayabhāve vipākakiriyapaññā na kusalā viya vipākānaṃ nippariyāyena kāraṇavohāraṃ labhatīti āha “**kāraṇapaññāsadi**”ti. Vibhāvanatthena paññā ārammaṇaṃ viya sampayuttepi pakāsetiyevāti vuttaṃ “**phalappakāsanabhūtā**”ti. Yato sā ālokabhāsapajjotapariyāyehi vibhāvītā.

10. Dasakamātikāvaṇṇanā

760. “Jātipaccayā jarāmarāṇanti ñāṇaṃ, asati jātiyā natthi jarāmarāṇanti ñāṇaṃ. Atītampi addhānaṃ jātipaccayā jarāmarāṇanti ñāṇaṃ, asati jātiyā natthi jarāmarāṇanti ñāṇaṃ. Anāgatampi addhānaṃ jātipaccayā jarāmarāṇanti ñāṇaṃ, asati jātiyā natthi jarāmarāṇanti ñāṇaṃ. Yampissa taṃ dhammaṭṭhitiñāṇaṃ, taṃpi khayadhammaṃ vayadhammaṃ virāgadhammaṃ nirodhadhammanti ñāṇaṃ. Bhavapaccayā...pe... avijjāpaccayā saṅkhārā...pe... nirodhadhamma”nti (saṃ. ni. 2.34) evamāgatāni **sattasattati ñāṇāni**. “Jarāmarāṇe ñāṇaṃ, jarāmarāṇasamudaye ñāṇaṃ, jarāmarāṇanirodhe ñāṇaṃ, jarāmarāṇanirodhagāminiyā paṭipadāya ñāṇaṃ. Jātiyā ñāṇaṃ...pe... saṅkhāresu ñāṇaṃ...pe... paṭipadāya ñāṇa”nti (saṃ. ni. 2.33) evamāgatāni **catucattārīsaṃ ñāṇāni**. Sutamayaññādiñi anāvaraṇaṇāpariyosānāni paṭisambhidāmagge (paṭi. ma. mātikā 1.1 ādayo) āgatāni **tesattati ñāṇāni**. Tenāha “**tesattati pana...pe... na saṃyuttake**”ti. “Saṃyuttake”ti vā idaṃ “sattasattati ñāṇāni”ti iminā sambandhitabbaṃ, na “tesattati”ti iminā. **Āññattha** nikkhepaṇḍādisu. Yathā sammāpaṭivedhābhāvato micchāññādi thusarāsimhi nikhātakhāṇuko viya ārammaṇe cañcalaṃ hoti, na evaṃ hoti yathābhūtāvabodhakaṃ ñāṇanti āha “**yāthāvapaṭivedhato sayāñca akampiya**”nti. Adhibalakaraṇaṃ upatthambhananti taṃ puggale āropento āha “**puggalañca...pe... karoti**”ti. Visabhāgadhammesu vā akampiyattho, sabhāgadhammesu upatthambhanattho vedītabbo.

Abhimukhaṃ gacchantīti “upagacchantī”ti padassa atthavacanaṃ. Upagamañcetta sabbaññūtāya paṭijānanamevāti vuttaṃ “**paṭijānanavasena**”ti. **Aṭṭha vā parisā upasaṅkamanī**ti etthāpi paṭijānanavasena sabbaññūtanti yojetabbaṃ. Aṭṭhasu parisāsu dassitaakampiyañāyuttoti sambandho.

Phalasaṃpattipavattīti sappurisūpanissayādīnaṃ kāraṇasaṃpattīnaṃ phalabhūtāya patirūpadesavāsaattasammāpañidhiādisampattiyā pavattanaṃ. **Ādi-saddena** suttasesā saṅgahitā. **Tattha** sappurisūpanissayādi ke. Kasmā panettha samāne atthakicce paṭivedhaññāssa viya desanāññāssa pi yāva arahattamaggā uppajjamānatā na vuttāti codanaṃ sandhāyāha “**paṭivedhaniṭṭhattā**”tiādi. **Paṭivedhaniṭṭhattā**ti paṭivedhassa pariyosānatā. **Tenā**ti paṭivedhapariyosānabhūtena arahattamaggaññāna. Tadadhigamena hi sampattasakalasaṃpattīnaṃ bhagavā anantapaṭibhāno anupamāya buddhalīlāya dhammaṃ desetum samattho aho. **“Paṭiladdhassāpi”**ti iminā sabbathā labhāpakassa paṭivedhānurūpatā desanāññāssa asakkuṇeyyāti dīpeti, tena ca paṭivedhanamattenatthā atthasiddhīti dasseti. Tenāha “**desanāññāssa**”tiādi.

Hānabhāgiyadhammanti vā hānabhāgiyabhāvassa kāraṇaṃ. **Kāmasahagatasāññādidhammanti** kāmaguṇārammaṇaṃ saññāmanasikārādīṃ. **Pubbeva katābhisāṅkhārādinti** “cande vā sūriye vā ettakaṃ gate vuṭṭhahissāmi”tiādinā samāpajjanato pubbe pavattacittābhisāṅkhāraparikammādīṃ.

Tadabhāvaggahaṇenāti kilesāvaraṇābhāvaggahaṇena. **Ṭhitinti** atthibhāvaṃ. **Ṭabbiparītāyā**ti “natthi dinna”ntiādikāya micchādiṭṭhiyā. **Ṭhānābhāvanti** appavattim, natthibhāvaṃ vā. **Uparī**ti imissā balānaṃ anukkamakathāya uparī anantameva. **Vipākāvaraṇābhāvadassanādīkassā**ti ādi-saddena kammāvaraṇābhāvadassanaṃ saṅgaṇhātī. **Itaranti** adhigamassa aṭṭhānadassanaṃ. **Tamsahitānaṃ dhātūnanti** rāgādisahitānaṃ sabhāvānaṃ. **Vemattatā** ca tesam paccayavisesasiddhena avatthādivisesena vedītabbā. **Cariyāhetūnanti** rāgādicariyākāraṇabhūtānaṃ dhammānaṃ.

1. Ekakaniddesavaṇṇanā

761. **Ayam visesoti** samānepi nayadvayassa tesam ahetubhāvādīdīpane ekassa hetubhāvādīpaṭisedhatā, itarassa rāsantarāsaṅgahoti idaṃ nānakaraṇaṃ. **Ekāya jātiyā**ti ādānānikkheparicchinna ekassa bhavassa. **Tadantogadhatāyā**ti gatiāntogadhatāya. **Tattha tatthā**ti taṃtaṃgaticutibhavesu.

762. Tathāti aññadvārārammaṇatāya. **Khīrādīnaṃ...pe... vilakkhaṇatāti** yathā khīrassa dadhibhāvena, dadhino takkabhāvena vilakkhaṇatāpatti, na evaṃ pañcaviññānaṃ nahetubhāvādito aññassa sabhāvāpatti atthīti attho.

763. Mahattepīti puthuttepī. Bahubhāvavācako hi ayaṃ mahā-saddo ‘mahājano’ tiādīsu viya rūpasāṅghāssa adhippetattā. Aññathā sabhāvadharmassa kā mahantatā, sukhumatā vā. Cakkhuvīññāssa vacanaṃ katvā vuttattā āha ‘**cakkhupasāde mama vatthumhī**’ti. **Issariyaṭṭhānanti** issariyapavattanaṭṭhānaṃ. Tathā hi naṃ aññattha bhāvitaṃ vibhāventameva tiṭṭhati, aññaviññānāni ca tena dinnanayāneva tattha pavattanti, api dibbacakkhuññaṃ, yato taṃ andhassa na nipphajjati.

764. Vavatthitānampīti aññamaññaṃ asaṃkiññānampi. **Paṭipāṭinīyamo** niyatānupubbikatā. **Tenāti** ‘abbokiññā’ti vacanena.

766. Āvaṭṭanabhāvo āvajjanakiccā.

Tesanti rūpādīnaṃ. Etesaṃhi rūpādīnaṃ pañcahi viññāpehi samāgamo. **Abhinipatitabbāni** ālambitabbāni, vijānitabbāni attho. Tenāha ‘**ārammaṇakaraṇena paṭivijānitabbāni**’ti. Kusalākusalacetanāya, taṃsampayuttānaṃca yathāvuttānaṃ ‘manopubbaṅgamā...pe... akusalaṃ vā’ti (vibha. aṭṭha. 766) evaṃ vuttānaṃ paṭivijānitabbānaṃ paṭivijānananti sambandho. Kammatthe hi etaṃ sāmivacanaṃ. **Sahajapubbaṅgamadhammeni**ti dassanādīhi sahajātapassādīnā pubbaṅgamena āvajjanādīnā. **Kiccantaranti** dassanādīkiccato aññaṃ sampañcchanādīkiccaṃ.

Avipākabhāvena kāraṇena, tena vā saddhiṃ. **Aññanti** rūpabhāvādīṃ. **Bhāsanakaraṇakarāti** viññattisamuttāpanavasena pavattakusalākusalacittuppādadhammā. Te eva kāyaṅgavācaṅgaṃ acopetvā pavattā **taṃsadisā. Pubbaṅgamaṭṭhānanti** pubbaṅgamabhāvena vijānanaṃ manodvārikajavanānaṃ purecarabhāvena gahaṇaṃ. **Tatthāti** pañcadvāre. ‘**Na paṭisiddha**’nti vatvā svāyamappaṭisedho sāmattihyaladdhoti dassetuṃ ‘**na kāyakammaṃ...pe... anuññātattā**’ti vuttaṃ. ‘**Tathā**’ti idaṃ yathā kāyavacīkammaṭṭhāpanaṃ, evaṃ kusalādīdhammasamādānampi natthīti upasaṃharaṇatthaṃ veditabbaṃ. Yadi na bhavato cavati, kathaṃ pañcadvāre cuti vuttāti āha ‘**na pañcadvārika...pe... atamdvārikattā**’ti. **Tassā** pāṭiyā. **Āpāthamattanti** āpāthagamanamattam ārammaṇapaccayabhāvamattam. **Aññanti** ‘rūpaṃ nīla’nti evamādīdhammavisesaṃ. Tenāha ‘**dhammasabhāva**’nti. **Rūpanti ca na gaṇhātīti** rūpārammaṇampi samānaṃ ‘rūpaṃ nāmeta’nti na gaṇhāti. Tathā cāhu eke ‘cakkhuvīññānasamaṅgī nīlaṃ vijānāti, no tu nīla’nti. **Rūpanilādīākāro** rūpārammaṇarūpādānākārapaññatti. Tajjāpaññatti hesā yathā aniccatādi. **Sātisayaṃ** savitakkasavicārattā. **Tato aññanti** saddārammaṇato aññaṃ nāmapaññattīrammaṇaṃ, aññathā saḥupattipaṭisedho na sambhaveyyāti adhippāyo.

Manodvārepīti na pañcadvāreyeva dutiye moghavāre, atha kho manodvārepi. **Āvajjanaṃ dvattikkhattuṃ...pe... daṭṭhabbaṃ** ekacittakkhaṇikassa āvajjanassa uppattiyaṃ tathā asambhavato.

Tassāti yāthāvakavattuvibhāvanāya paññāya.

Ekakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Dukaniddesavaṇṇanā

767. Adhikaraṇesūti padatthesu. **Aññatra sabhāvaṃ gahetvāti** atthasaddassa tattha pavattanākāradassanaṃ, tena atthasaddassa sabhāvattatam dasseti. **Adhikaraṇavasena liṅgaparivattim gacchati.** ‘Abhidheyānurūpaṃ liṅgavacanaṇī’ti hi saddavidū vadanti.

Dukaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Tikaniddesavaṇṇanā

768. Paripācitesūti sādhesu. ‘Vihitesū’ti ettha duddhādīsu viya bhūtakālatā nādhippetāti āha ‘**visayavisesanamattamevā**’ti. ‘**Kammaṃ, sippa**’nti paññā kāraṇūpacāreṇa vuttāti āha ‘**paññā eva vā...pe... veditabbā**’ti.

Kusalaṃ kammaṃ sakaṃ ekantaṃ hitasukhāvahattā. Tappaṭipakkhattā **itaraṃ** akusalaṃ kammaṃ **nosakaṃ**. Saccapaṭivedhānulomanam saccānulomanam vuttanti āha ‘**tappaṭivedhapaccayabhāvenā**’ti. Maggasaccassa anulomanato vā saccānulomikatā, tathā paramatthasaccassa anulomanato. Tenāha aṭṭhakathāyaṃ ‘**maggasaccassā**’tiādi. **Paññā vuttā** paññāvisaye paññākiccassa dassitattā. ‘Yogavihitesū’tiādīnā vuttabhūminiddeso, ‘kammassakataṃ saccānulomika’nti vuttasarūpaniddeso, ‘rūpaṃ anicca’ntīādīnā vuttappakāraniddeso ca **yathāvuttā...pe... niddesā**.

“Yogavihitesu kammāyatanesu khantiṃ, kammassakatam khantiṃ, ‘rūpaṃ anicca’nti khanti”ntiādinā khantiātipadehi yojetabbā. **Olokanam** paccakkhakarānam. **Dhammā olokanam khamantī**ti paññāya tadolokanasamatthatamāha.

769. Muñcatīti pajahati. Ārabha-kiriyāya adhiṭṭhānam samaṅgibhāvo, adhikarānam paṭṭhapananti āha “**muñca... pe... vattum yutta**”nti.

770. Pañcasīladasasīlāni kammavaṭṭekadesabhūtāni sandhāya tesam dhammaṭṭhitiyaṃ samavarodho vutto. **Satipi savaneti** “idha, bhikkhave, ariyasāvako pañātipātā paṭivirato”tiādinā (a. ni. 8.39; katā. 480) tathāgatato savane satipi. **Bhikkhuādīnampi tam vuttam** adhisīlapaññāpanam viya na buddhāveṇikanti.

Adhipaññānibbatesūti ṭhapetvā adhipaññam tadaññesu maggaphaladhammesu. **Tadadhiṭṭhānesūti** tassā adhipaññāya adhiṭṭhānesu vipassanādhammesu.

771. Apāyuppādanam avaḍḍhiniḍḍattanam. **Tasmiṃyeva ṭhāneti** tasmiṃyeva khaṇe.

Tikaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Catukkaniddesavaṇṇanā

793. Paritassanam parittāso, cittutrāso cāti “**na paritassati**”ti padassa “**na pattheti na uttasati**”ti atthamāha.

796. Ariyasaccesu dhammasaddo “diṭṭhadhammo”tiādīsu viya. **Ariyamaggo, tassa ca phalam dhammo** yathānusiṭṭham paṭipanne apāyesu apatamāne dhāretīti. **Tattha paññāti** tasmiṃ ariyamaggaphale nissayabhūte paññā. Tenāha “**taṃsahagatā**”ti. Aviditam viditam viya neti nāpetīti **nayo**, anumānam, tassa **nayanam** pavattanam, tam pana visumyevekaṃ nānuppādananti āsānkāya nivattanatthamāha “**na añña...pe... viseso**”ti. Attano hi adhigamānusārena parādhigatānaṃ kālattaye maggādīnam pavattiākārānumānam **nayanayanam**. Anuminanākārameva hissa sandhāya vuttam “**nāṇasseva pavattiviseso**”ti. **Kāraṇaṇca nayanayanassa** saccesu paccakkhapavattanato. “**Tathā**”ti iminā yathā maggaññāto aññāpi “iminā dhammenā”ti vattum yuttam, tathā pakārantarenapi “iminā dhammena nāṇena”ti ettha attho yujjati imamattam upasaṃharati. **Tenāti** tasmā nāṇena nātato sampayogehi nayanayanato. **Nāṇavisayabhāvenāti** paṭivedhaññassa visayabhāvena. **Nātena** paṭividhena catusaccadhammena, nāṇasampayogena vā nātena jānitvā ṭhitena maggaphaladhammena.

Sabbena sabbanti sabbappakārena sabbam, anavasesanti attho. Addhattayapariyāpannañhi sabbam tebhūmakasaṅkhāragatam sammasīyati. **Nayanatoti** nayaggāhato. **Anurūpatthavācako vā kāraṇasaddo** “kāraṇam vadati”tiādīsu viya.

Anvayaññassapi pariyoḡahetvā pavattanato saviseso visayāvabodhoti vuttam “**dhamme nāṇa...pe... abhāvā**”ti. **Visayobhāsanamatājānanasamaññenāti** asatipi abhisamecca gahaṇe visayavibhāvanasaṅkhātaavabodhasāmaññamattena. “**Nāṇa**”nti **sammatesūti** “nāṇa”nti voharitesu laddhaññāvohāresu. **Sammutivasenāti** dhammaññādi viya samukhena visaye appavattitvā paññattimukhena pavattam. **Avasesanti** sammutiññānevāha. **Itaraññattayavisabhāganti** dhammaññādiññāṭṭayavidhuram.

797. Kāmabhadhammeti kāmabhavaṅkhāte dhamme.

798. Sāti paṭhamajjhānapaññā. **Vītarāgabhāvanāvattassāti** “vītarāgo hotī”ti evaṃ vuttassa. **Tanti** chaṭṭhābhīññam. Maggaññāñhi kiccato maggasaccampi paṭivijjhati. **Itarāti** heṭṭhimamaggapaññā. **Tadupanissayattāti** tassā chaṭṭhābhīññāya, tassa vā paṭivijjhanassa upanissayattā paṭivijjhati nāma. **Yathānurūpanti** diṭṭhāsavadīnam yathānurūpaṃ. **Āsavakkhayeti** āsavakkhayapariyāye kāraṇūpacārena. **Taṃnibbattanatoti** tassa āsavakkhayasaṅkhātassa phalassa nibbattanato. Idañca “āsavaṇam khaye nāṇam chaṭṭhābhīññā”ti sutte āgatattā vuttam.

801. Abhivisiṭṭhena vā nāṇena pākātam karontassāti adhigamavasena pakāsam vibhūtam karontassa.

802. Vasitāpañcakarahitam vasibhāvam apāpitam paṭiladdhamattam. Paṭipadārammaṇasahagatā paññā paṭipadārammaṇasambandhinīti āha “**paññāya paṭipadārammaṇuddesenā**”ti.

Catukkaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

5. Pañcakaniddesavaṇṇanā

804. Tameva paññaṃ “dvīsu jhānesu pañña pītipharaṇā”tiādīnā **vibhajati**. Abhisandanaparisandanaparipūraṇānīpi paripparaṇaṃ viya pharaṇāpītiyā, taṃsahagatasukhassa ca kiccavisesabhūtāni adhippetānīti āha “**abhisandeti...pe... veditabba**”nti. **Ādinā nayanāti** “abhisandeti”tiādīnā (dī. ni. 1.226; ma. ni. 1.427) sutte āgatanayena. Pharaṇācetttha pītisukhasamuṭṭhitapaṇītarūpehi kāyassa abhibyāpanaṃ daṭṭhabbaṃ. **Ārammaṇeti** pītipharaṇatāsukhapharaṇatāsīsenā vuttānaṃ tikadukajhānānaṃ ārammaṇe. **Tāti** pītipharaṇatāsukhapharaṇatā.

Samādhimukhenāti samādhim mukhaṃ pamukhaṃ katvā, samādhisīsenāti attho, samādhipamukhena vā uddesaniddesena. **Aññe kilesā** diṭṭhimānādayo. **Appayogenāti** jhānavimokkhādīnaṃ viya uppādanīyaparikkammapayogena vinā. Āvajjanāsadiṣo hi phalasaṃpattiattho sammasanacāro. **Ṭhapitattāti** pavattitattā. **Satibahulatāyāti** satiyā abhiṇṇhuppattiyā. Paricchindanasatīyā kālassa satoti dassetiyojanā.

Pañcakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

6. Chakkaniddesavaṇṇanā

805. Visuddhibhāvanti visuddhiyā sabbhāvaṃ. “**Dibbacakkhuñāṇekadesattā**”ti idaṃ tassa paribhaṇḍañāṇatā vuttaṃ. Tathā hi pāḷiyaṃ “sattānaṃ cutūpapātañāyā cittaṃ abhinīharati abhininnamēti”ti (dī. ni. 1.247) ārabhitvā “so dibbena cakkhunā visuddhena”tiādi (dī. ni. 1.246) vuttaṃ. Dibbassa tirohitavippakaṭṭhādibhedassa, itarassa ca rūpāyatanassa dassanasamatthassāpi dibbacakkhuñāṇassa sikhāpatti cavamānopapajjamānasattadassananti āha “**muddhappattena cā**”tiādi.

Chakkaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

7. Sattakaniddesavaṇṇanā

806. Chabbidhampi paccavekkhaṇāñāṇanti “jātipaccayā jarāmarāṇanti ñāṇa”ntiādīnā (vibha. 806) vuttaṃ paṭiccasamuppādaṅgānaṃ paccavekkhaṇavasena pavattañāṇaṃ. **Saha gahetvāti** ekajjhaṃ gahetvā vipassanārammaṇabhāvasāmaññena ekattena gahetvā. **Saṅkhipitvā vuttenāti** pubbe chadhā vuttaṃ viya dassitaṃ dhammaṭṭhitiñāṇanti evaṃ saṅkhipitvā vuttena. “Khayadhamma”ntiādīnā pakārena dassananti sambandho. **Pavattañāṇassāti** “jātipaccayā jarāmarāṇa”ntiādīnā pavattassa ñāṇassa, pavatte vā saṃsāravatṭe ñāṇassa. Ñāṇārammaṇā vipassanā **ñāṇavipassanā**. **Vipassanāti** ca “jātipaccayā jarāmarāṇa”ntiādīnā paccayapaccayuppannadhamme vibhāgena dassanato dhammaṭṭhitiñāṇaṃ idhādhippettaṃ. Tassa khayadhammatādijānanaṃ **paṭivipassanā**. Tenāha “**vipassanāpaṭivipassanādassanamatta**”nti.

Evamettha aṭṭhakathādhippāyavasena pāḷiyā atthaṃ dassetvā idāni attano adhippāyavasena dassetuṃ “**pāḷiyaṃ panā**”tiādīmāha. **Sabbatthāti** addhattaye paccayavisesena paccayuppannavisesaniddhāraṇe. **Ñāṇavacanenāti** “jātipaccayā jarāmarāṇa”ntiādīnā ñāṇassa gahaṇena. **Āṅgānanti** sattasattatīyā āṅgānaṃ. **Itisaddenāti** “nirodhadhamma”nti ettha vuttaitisaddena. **Pakāsetvāti** ñāṇassa pavattiākāraṃ jotetvā. Tena dhammaṭṭhitiñāṇato aññāṇyeva pariyoṣāne vuttaṃ ñāṇanti dasseti. Tenāha “**vipassanāñāṇaṃ sattamaṃ ñāṇa**”nti. Ayameva cetttha attho yuttoti dassento “**na hi**”tiādīmāha. Tatha “**tampi ñāṇanti sambandho na hoti**”ti evaṃ sambandho na yutto āngantarabhāvassa avibhāvanatoti attho. Tena vuttaṃ “**taṃñāṇa...pe... anadhippetattā**”ti. Na hi visuṃ visuṃ vuttameva ekajjhaṃ vacanamattena atthantaraṃ hotīti. “**Khayadhammaṃ...pe... cā**”ti iminā purimasmiṃ pakkhe upacayena dosamāha.

Sattakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

8. Aṭṭhakaniddesavaṇṇanā

808. Paccanīkadhammeti nīvaraṇādīpaccanīkadhamme. **Dukkhanti** samāpajjane asati uppajjanakadukkhāṃ.

Aṭṭhakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

10. Dasakaniddeso

Paṭhamabalaniddesavaṇṇanā

809. Na ṭhānanti **aṭṭhānaṃ**, anupalabbhanattho ayamakāroti āha “**avijjamānaṃ ṭhānaṃ aṭṭhāna**”nti. Abhāvatto vā, na aññapaṭipakkhādīatthoti āha “**natthi ṭhānanti vā aṭṭhāna**”nti. Ko panetassa atthadvayassa visesoti? Paṭhamo hetupaccayehi anupalabbhamānataṃ vadati, dutiyo sabbena sabbāṃ abhāvanti ayametesāṃ viseso. Taṇhupādānādīnampi

sukhato upagamanassa hetubhāve diṭṭhivipallāsassa so sātisayo asukhepi dalham pavattāpanatoti āha “**diṭṭhivipallāsova...pe... adhippeta**”nti. “Attadiṭṭhivasenā”ti kasmā vīsetvā vuttam, nanu ariyasāvakaassa sabbāpi diṭṭhiyo natthīti? Saccam natthi, attadiṭṭhisannissayā pana sabbadiṭṭhiyoti dassetuṃ “**attadiṭṭhivasenāti padhānadiṭṭhimāha**”ti vuttam. **Bhedānurūpassa** vatthuno. **Bhedānurūpena** “adhamme dhammo”tiādinayappavattena.

So evāti yo liṅge aparivatte tasmim attabhāve bhavaṅgajīvitindriyappabandho, so eva. Tañhi upādāya ekajātisamaññā, na cettha bhāvakaḷāpajīvitindriyassa vasena codanā kātabbā tadaññasseva adhippetattā. Tañhi tattha avicchedavuttiyā pabandhavohāraṃ labhati, itarampi vā bhāvānupālānatāsamaññenāti anokāsāva codanā.

Sapattavasena yojetabbanti “sapattam māremīti abhisandhinā sapattena nipannaṭṭhāne nipannam manussabhūto manussabhūtam mātaram pitaram vā mārento”tiādinā yojetabbaṃ. **Sabbatthāti** catūsupi vikappesu. **Purimam abhisandhicittanti** pubbhāgiyo maraṇādhippāyo. **Appamāṇam** tena atthasiddhiyā abhāvato. **Puthujjanasseva tam dinnam hotīti** ettha yathā arahattam patvā paribhuttampi puthujjanakāle dinnam puthujjanadānameva hoti, evam maraṇādhippāyena puthujjanakāle pahāre dinne arahattam patvā teneva pahārena mate kasmā arahantaghātoyeva hoti, na puthujjanaghātoti? Visesasambhavato. Yathā hi dānam deyyadhammassa pariccāgamattena hoti, na evam vadho. So hi pāṇo, pāṇasaññitā, vadhakacetanā, upakkamo, tena maraṇanti imesam pañcannam aṅgānam pāripūriyāva hoti, na apāripūriyā. Tasmā arahattam pattasseva maraṇanti arahantaghātoyeva hoti, na puthujjanaghāto. Yasmā pana “imaṃ māremī”ti yaṃ santānam ārabha māraṇicchā, tassa puthujjanakhīṇāsavabhāvena payogamarāṇakkhaṇānam vasena satipi santānabhede abhedoyeva. Yadā ca atthasiddhi, tadā khīṇāsavabhāvo. Tasmā arahantaghātova hotīti nicchitam. Katham panetta vadhakacetanā vattamānavisayā siyāti āha “**vadhakacittam paccuppannārammaṇampi...pe... pavattati**”ti. Tattha **pabandhavicchedavasenāti** yena pabandho vicchijjati, tādisaṃ payogaṃ nibbatteṭī attho. Tena yadā pabandhavicchedo, tadā arahāti yathāvuttam arahantaghātam patīṭṭhāpeti. **Na evanti** yathā kālantarāpekkhakkiccasiddham vadhakacittam, na evam cāgacetanā. “**Sā hi**”tiādinā cāgacetanāya kālantarānepekkhakkiccasiddhitāyeva vibhāveti. **Aññasakakaraṇanti** attato vinimocetvā aññassa dakkhiṇeyyassa santakabhāvakaraṇam. **Tassāti** cājittabassa vatthuno. **Yassāti** yassa puthujjanassa. **Tasseva tam dinnam hoti**, saccepi arahattam patvā tena paribhuttanti attho.

“Kappavināse”ti idaṃ “sañṭhahante kappe”ti vuttattā mahākappavināsam sandhāya vuttanti āha “**kappaṭṭhakathāya na sameti**”ti ettha āyukappassa adhippetattā. Āyukappo cettha avīciyam nibbattasattānam antarakappaparimāṇam paramāyu veditabbaṃ. Tañhi sandhāya “ekam kappam asītibhāge katvā tato ekabhāgamattam kāla”nti (kathā. aṭṭha. 654-657) vuttam. Tayidaṃ “**ekam kappa**”nti yadi ekam mahākappanti attho, tathā sati vīsatiantarakappaparimāṇo eko asaṅkhyeyyakappoti vuttam hoti. Atha ekam asaṅkhyeyyakappanti attho, sabbathāpi “catusaṭṭhi antarakappa”ti vacanena virujjhatīti vīmaṃsitabbaṃ. Yathā pana kappaṭṭhakathāya ayam aṭṭhakathā sameti, tam dassetuṃ “**kappavināseyevāti panā**”tiādimāha.

Pakatatto vā apārājiko. **Samānasamvāsako** kammaladdhīnam vasena anānāsamvāsakoti evamettha attho veditabbo.

Niyatassa puggalassa vijjāmanātam paṭisedhetvāti yojanā. Tattha **paṭisedhetvāti** “puggalo pana niyato nāma natthī”ti evam paṭisedhetvā. Tattha kāraṇamāha “**micchattasammattaniyatadhammānam viya sabhāvato**”ti. Paññattimattañhetam micchattasammattaniyatadhammanissayam, yadidaṃ niyato puggaloti. **Yathāpucchitanti** “kiṃ pubbhahetu niyameṭī”tiādinā pucchitappakāram niyamakahetum. **Yenāti** yena uparimaggattayavipassanāññena. **Niyatābhedanti** sotāpannādīniyatābhedam, sattakkhattuparamādīniyatābhedāna. Sotāpanno eva hi eko sattakkhattuparamo nāma hoti, eko kolaṃkolo nāma, eko ekabījī nāmāti sotāpannassa niyatābhāvo vuttoti āha “**sotāpanno ca niyato**”ti. Byatirekattho hi ayam ca-saddo. **Tato pubbeti** sotāpattimaggato pubbe. “**Pubbahetukiccam natthī**”ti idaṃ sotāpannassa niyatāyā vuttattā vakkhamānañca dosam hadaye ṭhapetvā vuttam. Uparimaggānam saupanissayatte paṭhamamaggassāpi saupanissayatā siddhā evāti codanam sandhāyāha “**yadi hi**”tiādi. **Taṅca** niyatattam. **Assāti** sotāpattimaggassa.

Teneva khīṇāti sotāpattimaggena khīṇā. Kāraṇupacchedena hi phalupacchedo siyā. **Tatoti** sattakkhattuparamādito. **Sāti** sattakkhattuparamādītā. **Pavattitoti** vipākappabandhato. **Tenāti** sotāpattimaggena. **Vuṭṭhāneti** vuṭṭhāne sati. Kāraṇena vinā phalam natthīti āha “**sakkāya...pe... bhavitabba**”nti. “**Nāmakaraṇanimittato**”ti iminā nāmakaraṇahetutāya niyamakataṃ vibhāveti ekabījīdisamaññānam anvatthasaññābhāvato. Tenāha “**vipassanā...pe... sandhāya vutta**”nti.

Ādi-saddena “ekomhi sammāsambuddho, sītibhūtosmi nibbuto”tiādinā (mahāva. 11; kathā. 405; ma. ni. 1.285) saṅgayhanti. Ettha ca “sadiṣo me na vijjati, ekomhi sammāsambuddho (mahāva. 11; kathā. 405; ma. ni. 1.285). ‘Atthetarahi aññe samaṇā vā brāhmaṇā vā bhagavatā samasamā sambodhiya’nti evam puṭṭho aham, bhante, ‘no’ti vadeyya’ntiādi (dī. ni. 3.161) vacanehi imissā lokadhātuyā viya aññassa buddhassa aññissā lokadhātuyā uppādo nivāritoti daṭṭhabbaṃ. Na hi vijjāmāne “sadiṣo me na vijjati”tiādi sakkā vattum. Yam pana vadanti “lokadhātuyā vīsesāpekkhāya vutta”nti, tampi natthi tathā vīsesanassa abhāvato, buddhānubhāvassa ca asamattabhāvavibhāvanato. Āṇākhettakittanañcetta dhammatādassanattam. Sakkoti hi bhagavā yatttha yatttha icchatī, tattha tattha āṇam vattetum. “**Ekissā lokadhātuyā**”ti ca idaṃ buddhahettabhūtāya lokadhātuyā dassanattam vuttam. Tatthāyamatto –

buddhakhettabhūtā ekāvāyaṃ lokadhātu. Tattha ekasmiṃ kāle eko eva sammāsambuddho uppajjati. Tenāha “**buddhakhetta...pe... adhippāyo**”ti.

Tasmā yasmā upasampadādhīnaṃ pātimokkhaṃ, upasampadā ca pabbajjadhīnā, tasmā. **Pātimokkhe** siddhe, siddhāsu **tāsu** pabbajjūpasampadāsu. **Tato paraṃ vinaṭṭhaṃ nāma hotīti** pacchimapaṭivedhato paraṃ paṭivedhasānaṃ, pacchimasīlabhedato ca paraṃ paṭipattisānaṃ **vinaṭṭhaṃ nāma hotīti** sāsanabhāvasāmañña pana ubhayaṃ ekajjhaṃ katvā dassento “**pacchima...pe... ekato katvā**”ti āha.

Paridevanakāruṇṇanti paridevanena karuṇāyitabbatā karuṇāyanā.

Dhammānaṃ sabhāvaviseso na sakkā dhāretuṃ, yato pāramīpavicayādīsu udakapariyaṃ katvā mahāpathavīkampo ahoṣi, abhisambodhidivase ca ṭhapetvā pubbuttaradisābhāge bodhirukkhamūle bhūmibhāgo mahāpurisaṃ dhāretuṃ nāsakkhi, aññadatthu ekapasse pakkhittaatibhārabharitanāvā viya cakkavāḷagabbho viparivatto. “Samuppādikā”ti vattabbe sa-kāre a-kārassa ā-kāro, ekassa ca pa-kārassa lopo katoti dassento āha “**samaṃ uddhaṃ pajjatīti sāmupādikā**”ti. Samaṃ upādiyatīti vā samupādā, samupādā eva **sāmupādikā**, samupāhīnti attho.

Santatikhaṇavasenāti santativasena āyūhanasamaṅgīta, sapubbapacchābhāgassa gahaṇavasena cetanākkhaṇavasena cetanāsamaṅgītaṃ yojetabbā. Ekasmiṃ upaṭṭhite pacchayavasena tadaññassa upaṭṭhānaṃ parivattanaṃ.

Paṭṭhamabalaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dutiyabalaniddesavaṇṇanā

810. Bhoge bhuñjituṃ na jānāti, vināsetīti yojanā.

Lahuparivattitāya jīvitassāti adhippāyo.

Na adāsi payuttavācāya uppannanti adhippāyena.

Sammāpayogenāti sammāpaṭipattiyā.

Dutiyabalaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Pañcamabalaniddesavaṇṇanā

813. Dhātusabhāvoti bhūtādisaṅkhātadhātūnaṃ sabhāvo. **Sabhāgavasena** phalabhūtena. **Ajjhāsaya**dhātuparicchindanatotī ajjhāsayasabhāvassa “hīnaṃ, paṇīta”nti vā paricchijja jānanato, vuṭṭhinimittena viya mahoghena uparimeghavutṭhiyā.

Pañcamabalaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Chaṭṭhabalaniddesavaṇṇanā

Saddattho sambhavati samāsanteneva tathā saddasiddhito. **Tesanti** paroparānaṃ visadāvisadānaṃ saddhādiindriyānaṃ. **Evañca katvāti** āsayādito indriyaparopariyattassa, indriyaparopariyattato ca adhimuttibhedassa viṣiṭṭhasabhāvattā eva.

815. “Ke pana te ariyāvāsā”ti pucchitvā te sutteneva dassento “**idha, bhikkhave**”tiādi pāḷiṃ āharitvā “**evaṃ vuttā**”ti nigametvā puna maggādhigameneva tesaṃ adhigamaṃ dassento “**etesū**”tiādimāha. Tattha **itareti** chaḷaṅgasamannāgamaekārakkhāsāṅkhāyapaṭisevanādayo.

816. Ārammaṇasantānānusayanesūti ārammaṇānusayanaṃ, santānānusayanaṃ dvīsu anusayanesu. Yathā hi maggena asamucchīno rāgo kāraṇalābhe uppajjanāraho thāmagataṭṭhena santāne anusetīti vuccati, evaṃ iṭṭhārammaṇepīti tassa ārammaṇānusayanaṃ daṭṭhabbaṃ. Taṃ panassa anusayanaṃ uppattiyā pākaṭaṃ hotīti dassetuṃ aṭṭhakathāyaṃ “yathā nāmā”tiādi (vibha. aṭṭha. 816) vuttaṃ. “**Āciṇṇasamāciṇṇā**”ti etena iṭṭhārammaṇe rāgassa ciraparibhāvanaṃ vibhāveti. Yasmā pana evaṃ ciraparibhāvitāṃ pariveṭhetvā viya ṭhitāṃ hoti, tasmā “**samantato veṭhetvā viya ṭhitabhāvena anusayitānaṃ dasseti**”ti vuttaṃ. Tathā hi udake nimuggasado udāhaṭo. “Sabbepi tebhūmakā dhammā kāmāniyaṭṭhena kāmā”tiādi pāḷivāsena bhavarāgassāpi vatthukāmatā veditabbā. **Rāgavasenāti** ārammaṇarajjanavasena.

818. **Indriyaviseso** vineyyānaṃ indriyaparopariyattaṃ.

819. Pahātabbena upaddutanirodhanatthaṃ pahāyakaṃ pariyesatīti paṭhamamaṃ pahātabbamaṃ, pacchā pahāyakanti ayaṃ **pahātabbapajahanakkamo** pahānakkamapadena vutto. **Yassāti** pahātabbassa. **Tanti** pahātabbamaṃ. **Paṭhamamaṃ vuccatīti** pahānavicāraṇānaṃ paṭhamamaṃ vuccatī. **Tato** pacchā **appahātabbamaṃ** yathā taṃ dassanattikādīsu.

826. **Tanti** bhavaṅgaṃ. **Tassāti** lokuttarassa. **Pādakanti** antimabhavikassa bhavaṅgaṃ sandhāyāha.

Chaṭṭhabalaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sattamabalaniddesavaṇṇanā

828. **Samāpannomhīti** maññatīti attho.

Samādhi vā tassa ārammaṇabhūtaṃ **kammaṭṭhānaṃ vā** cittamañjūsāti yojanā. **Ṭhapetunti** yathāparicchinnaṃ kālaṃ samāpatticittaṃ pavattetuṃ.

Tehīti saññāmanasikārehi. **Taṃsabhāvatāti** kāmādidutiyajjhānādiānupakkhandanasabhāvatā. **Paguṇavodānaṃ** paguṇabhāvasiddhā jhānassa paṭipakkhato visuddhi.

Sattamabalaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dasamabalaniddesavaṇṇanā

831. **Paññāva vimuttīti** rāgādīhi vimuttibhūtā paññāva vimuttīti yojanā. **Kammantarassa vipākantaramevāti attho** vipākantarajānanasseva dutiyabalakiccattā, kammantarajānanassa ca tatiyabalakiccattā. **Balasadisatanti** ekaccabalasadisatamaṃ. Kasmā panettha balaññānikacce vuccamāne jhānādiabalaññānaṃ udāhaṅganti codanaṃ sandhāyāha **“yadipi”**tiādi. **Tadantogadhanti** tasmim jhānādiapaccavekkhaṇāsabhāve sattamabalaññāne antogadhaṃ. **Evanti** jhānādiññānaṃ viya. **Appetuṃ, vikubbituñcāti** attanā vuttākāraṃ sandhāyāha. Samudayappahānādiekaccaññānikaccampi akaraṇatamaṃ sabbaññūtaññānaṃ kathamappanādikaṃ jhānādikiccaṃ kareyya, balaññānehi pana jānitabbaṃ, tato uttarīca jānantamaṃ yasmā ekaccabalakiccaṃ na karoti, tasmā aññāneva balaññānāni, aññānaṃ sabbaññūtaññānanti dassanattamaṃ **“etesamaṃ pana kiccaṃ na sabbaṃ karoti”**tiādi (vibha. aṭṭha. 831) aṭṭhakathāyaṃ vuttaṃ. Tatha yathā sabbaññūtaññānaṃ abalakiccaṃ ekaccaṃ na karoti, evamaṃ balakiccampīti udāharaṇadassanavasena **“tañhi jhānaṃ hutvā appetu”**tiādi vuttanti dassetuṃ **“atha vā...pe... daṭṭhabba”**nti vuttaṃ.

Dasamabalaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Ñāṇavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

17. Khuddakavatthuvibhaṅgo

1. Ekakaniddesavaṇṇanā

843-4. **Atthipaṭiccaṃ nāmāti** atthitā paṭiccattho nāma, asatipi sahaṅgāpurejātādibhāve yasmim sati yaṃ hoti, so tassa paccayoti katvā yathā tathā atthitāmatamaṃ idha paṭiccatthoti attho. Taṃ pana paṭiccatthamaṃ byatirekamukhena pākāṭataraṃ kātuṃ **“yathā”**tiādimāha. Tatha **nissayādipaccayabhāvena paṭiccāti vuttanti** nissayādipaccayabhāvato paccayabhūtaṃ cakkhādi **“paṭiccā”**ti vuttaṃ. **Ekissā seṇiyāti** aṭṭhārasasu seṇīsu mayamaṃ amukāya seṇiyā jātamha, na aññe viya appaññatīti evamettha atthamaṃ vadanti.

Purato karaṇamaṃ pamukhabhāvakaraṇamaṃ. **Nidhānarāsīti** nidahitvā ṭhapitadhananicayo. **Yasoti** issariyaṃ. Taṃ pana yesu vattati, tesu paṭṭhāpakaññākaraṇehi pākāṭo hotīti **“paṭṭhāpakamado, añākaraṇamado”**ti ca vuttaṃ.

845. **Vatthunāti** jātiādipavattihetunā.

846. **Paṭiṭṭhābhāvoti** kusalakammesu paṭiṭṭhānābhāvo, so pana yasmā kusalakiriyāya ṭhānaṃ na hoti, tasmā **“kusalakaraṇe aṭṭhāna”**nti āha. Pamādasañkhātassa atthassa evamādiko pariyāyoti yojanā. **Ādi-saddena** **“vacīduccarite, manoduccarite cittaṃ vossaggo, makkho, paḷāso”**ti ca evamādikassa saṅgaho daṭṭhabbo. **“Pamādo pamajjanādī”**tiādikō **tadatthappakāsako**, **“cittaṃ vossaggo vossaggānuppādana”**ntiādikō **tappariyāyappakāsako** byañjanapariyāyo ca aparīyantoti sambandho. **“Cattāro khandhe dasseti”**ti iminā sativossaggākārappavattā cattāro akusalakkhandhā

pamādoti vadati.

847. Anivātavuttitāya hetubhūto cittasampaggaho **mānaviseso**.

848. Uttarahāvo uttariyaṃ, karaṇena uttariyaṃ **karaṇuttariyaṃ**, sārāmbhena parassa kiriyato uttarikiriyā.

849. **Neruttikavidhānenāti** i-kāracca-kārānañca ra-kāratāpādanena.

Attahitaṃ attāti uttarapadalopena niddesamāha yathā “rūpabhavo rūpaṃ, bhīmaseno bhīmo”ti ca. **Ādinno, patto** vā attho **attāti** niruttinayena padasiddhi veditabbā.

Mudditassāti ankitassa.

850. **Jānantasseva** mahājanassa. **Upādānādipaccayeti** indhanudakacīvarādike pāripūrihetuke.

851. **Gaṇṭhikā** sayāṃ gaṇṭhikaraṇato. Patirūpavacanato, aññesaṃ gaṇṭhibhedato ca **gaṇṭhibhūtā**.

852. Abhejjantarātāya **samāsevitātāya** suṭṭhu āsevitātāya.

853. Cirakālaparibhāvittatena **temanakaraṇaṃ** allabhāvakaraṇaṃ, lobhavasena avassavananti attho.

Evaṃ sante kathaṃ khīyananti niddesoti āha “**khīyananti cā**”tiādi.

854. **Cīvaramaṇḍanādīnanti** cīvaramaṇḍanā pattamaṇḍanā senāsanamaṇḍanāti imesaṃ. Idāni taṃ visesanabhāvaṃ yojetvā dassetaṃ “**cīvarena hī**”tiādi vuttaṃ.

855. Sabhāgarahito, sabhāgapaṭipakkho vā **asabhāgo**, ananukūlānaṃ paṭikkūlatā vā. Tenāha “**mānathaddhatā, virodho vā**”ti.

856. **Saṅkampanā** ukkaṇṭhanāvasena anavaṭṭhānaṃ, anavadhānaṃ vā. **Tassa tassa** ārammaṇassa **taṇhāyanā**.

857. **Kāyassāti** nāmakāyassa. Tasmiñhi avipphārike rūpakāyopi avipphāriko hoti.

860. **Rāgādīnanti** rāgamohaahirikānottappavicikicchādīnaṃ.

861. Tividhampi kuhanavatthūṃ dassetunti sambandho. **Tatthāti** mahāniddese. “Tattha katamā kuhanā lābhasakkārasilokasannissitassā”tiādinā (vibha. 861) idha khuddakavibhaṅge āgataṃ desanānayaṃ nissāya mahāniddesadesanā pavattāti āha “**nissayabhūtāya imāya pāliya**”ti.

Antarahitānīti antavikalāni chindantāni.

Lābhasakkārasilokahetu sambhāvanādhippāyena saṃyatākāradassanaṃ kohaññanti āha “**pāpicchatāya niratthakakāyavacīvipphandaniggahaṇaṃ koraja**”nti. Yo saṃvegabahulo kukkuccako pubbenāparaṃ attanopi kiriyāṃ parisāṅkanto paccavekkhamāno tiṭṭhati, tādīsaṃ viya attānaṃ dassento “**atiparisāṅkito**”ti vutto.

864. Pasaṃsāmukhena nindananti pasaṃsāvattthuto khipanaṃ **bahi chaḍḍanaṃ** yathā “adāyakaṃ aho dānapatī”ti.

865. **Gavesanakammanti** appakena lābhena mahantassa pariyesanakabyāpāro.

866. Pokkharaṃ vuccati sundaraṃ, vaṇṇassa sundarahāvo vaṇṇapāripūrī hotīti āha “**vaṇṇapāripūrī vā vaṇṇapokkharatā**”ti.

879. **Seyyamānādiniddesēti** “tattha katamo seyyassa ‘seyyohamasmī’ti māno”tiādinā (vibha. 869) niddiṭṭhesu navasu mānaniddesesu. “**Seyyādipuggalo**”ti idaṃ tattha pāliyaṃ seyyādīnaṃ navannaṃ puggalānaṃ āmaṭṭhattā vuttaṃ. Idha pana puggalāmasane sati seyyapuggalo ca āmasitabbo siyā. Tenevāha “**seyyamānabhāvepi**”ti. **Seyyamānabhāvepi pi**-saddo ākaḍḍhako aseyyamānaniddesepi puggalāmasanassa katattā. **Yassa kassacīti** seyyādīsu yassa kassacīti puggalassa.

880. **Purimamānassāti** pubbe pavattassa sadīsamānassa, hīnamānassa vā, sadīsamānavaseneva pana pāli āgatā.

881. “Migānaṃ kotthuko anto, pakkhīnaṃ pana vāyaso”ti (jā. 1.3.135) vacanato āha “**pakkhijātisu vāyaso anto lāmako**”ti.

882. **Virāganti** arahattaṃ.

883. **Mānasampayuttacchando** taṇhāchando. **Mānasabhāvaṃ anugato** seyyādito sampaggaṇhanavasena pavatto mānasampayuttakattukamyatāchando **vā mānacchando**.

884. **Tatthāti** tasmiṃ vilambane nipphādetabbe. **Yuttaṃ** anucchavikaṃ. **Muttaṃ** vissatṭhaṃ. **Siliṭṭhaṃ** sahitaṃ, atthadvayavibhāvakaṃ vā.

888. **Anuddayasēvāti** mettāyantassa viya anukampantassa viya vikappanāti āha “**sahananditādikassā**”ti, mettādiptirūpena pavattagehasitasinehassāti attho. Tenāha “**tādiso rāgo**”ti. **Attho yujjati**ti evampi “tatthā”ti pāḷipadassa attho yujjati. Parānuddayatāhetuko hi parānuddayatāsahito so vitakkoti.

890. Kāmaguṇapāripūriyā yebhuyyena loko sambhāvetīti āha “**anavaññattatthameva kāmaguṇe ca pattheti**”ti.

Ekakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Dukaniddesavaṇṇanā

891. **Bandhatīti** kujjhanākāraṃ bandhati ghaṭeti. Upanāho hi āghātavattunā cittaṃ bandhanto viya hoti, yato aññathā pavattitvāpi avidite upanāhe āghātavattusannissitova hoti.

892. **Dantehi chinditvāti** dantehi chinditvā viya ekadesaṃ apanetvā ekadesaṃ gahetvāti adhippāyo.

894. **Accayaṃ katvāti** vītikkamaṃ katvā. **Paṭicchādaneti** attanā katassa accayassa paṭicchādane. Vocchindanaṃ vītikkamakiriyāya appaṭijānavasena upacchindanaṃ, vocchindanena chādanā **vocchindanachādanā**.

Asammābhāsane saṭha-saddo loke nirulhoti āha “**yo na sammā bhāsati, so saṭho**”ti. Saṭhassa yakkhasūkarasadisataṃ dassento “**kucchi vā piṭhi vā jānitum na sakkā**”ti āha, indajālasadiso vā eso daṭṭhabbo.

Yo sabbathā vipannajjhāsayopi samāno kāyavacībheda matthena attānaṃ sampannaṃ viya dassetvā lokaṃ vañcento aññathā santaṃ aññathā pavedeti. Tenāha “**tenetaṃ saṭheyyaṃ māyāto balavataṃ vañcanāti daṭṭhabba**”nti. Santadosapaṭicchādanameva hi māyā. **Tenevāti** balavataravañcanābhāveneva. Daḷhakerāṭiyañhi “**parikkhatatā**”ti vuttaṃ.

908. **Abhāvepīti pi**-saddena “ko pana vādo bhāve”ti dasseti. Yadihi hi puthujjanānaṃ, ekaccānañca sekkhānaṃ yathārahaṃ attābhīnivesādīhi katūpakāraṃ rūparāgādisaṃyojanakiccaṃ sādheti, ekaccānaṃ pana vinā eva tehīti kassacipi kilesassa avikkhambhitattā kathañcipi avimutto kāmabhavo ajjhattaggahaṇassa visesapaccayoti “ajjhata”nti vuccati, tadabhāvato “bahiddhā”ti laddhavohāre rūpārūpabhāve kevalampi saṃyojanakiccaṃ sādhetvaṃ pavattatīti, tato eva rūpārūpāvacarasattānaṃ bahiddhāsaṃyojanabhāvahetajātanti ca “bahiddhāsaṃyojana”nti vuccatīti imamatthamāha “**sakkāyaditṭhādīnaṃ...pe... yojanaṃ nāmā**”ti.

Dukaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Tikaniddesavaṇṇanā

909. Avijjābhavataṇhāhi viya issāmacchariyadomanassādisahāyabhūtena dosenapi bhavābhisaṅkharānaṃ hotīti “**akusalamūlāneva vaṭṭamūlānī**”ti. Tenāha “**tīhi...pe... kathito**”ti.

919. Rūpārūpāvacaravipākānaṃ santapaṇṭitabhāvena uḷāratamattā tattha **sātisayo bhavarāgo** vutto.

920. **Mānena ṭhapanāti** mānena seyyādivasena attano ṭhapanā. **Ṭhapanāti** ca dahanā, paggaṇhanā vā.

921. **Taṃsāmpayuttāti** dosasāmpayuttā.

922. **Tesaṃ vaṇṇabhedanti** tesaṃ jīvānaṃ vaṇṇavisesaṃ, tesaṃ vā tathā kathentānaṃ sutvā. **Byāpīti** sakalalokabyāpī, sakalasarīrabhyāpī vā. **Parimaṇḍaloti** paramāṇupparamāṇo hutvā parimaṇḍalo. **Ādi**-saddena aṅguṭṭhappamāṇo vayappamāṇotiādikaṃ saṅgaṇhāti.

923. Utuvipariṇāmajo sītādiutuviparivattajāto. **Opakkamiko** attano, parassa vā tādisaupakkamanibbatto. **Visamaparihārajo** cirāsanaciraṭṭhānādīnā kāyassa visamapariharaṇato jāto. **Sannipātajo** sañcayato paṭṭhāya paccekaṃ visamākāro dosattayasamodhānato jāto. **Kammamasamuṭṭhāno** utuvipariṇāmādīhi vinā kammato samuṭṭhito. **Pittasemhavātasamuṭṭhānā** pana pittādīnaṃ adhikabhāveneva vuttā. Sabbassāpi hi rogassa dosattayaṃ āsannakāraṇaṃ dosappakopena vinā abhāvato. Kammaṃ padhānakāraṇaṃ katokāse eva tasmīṃ uppajjanato, itaraṃ pana tassa sahakārikāraṇaṃ daṭṭhabbaṃ. Tayidaṃ pubbekatahetuvādīno paṭikkhipanti. Upapajjavedanīyaphalampi pubbekatahetukapakkhikameva atītaddhikattā kammassāti arucisūcanatthaṃ kira-saddaggaṇaṃ karoti “**upapajjavedanīyaṅca kira paṭikkhipanti**”ti.

924. Dāhakāraṇatāyāti rāgādidasavidhaggidāhassa, narakaggidāhassa ca kāraṇatāya.

926. Puthunimittasabhāvesūti puthu nānakilesādīnaṃ kāraṇasabhāvesu.

931. Addanaṃ **addā** maddavo, anekatthattā dhātūnaṃ tappaṭikkhepena **anaddāti** āha “**amudutā vā anaddā**”ti.

936. Ayonisomanasikārahetukattā āvajjanāya akusalānukūlakiccatā daṭṭhabbā.

Tikaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Catukkaniddesavaṇṇanā

939. Evaṃ-saddenāti nidassanathena evaṃ-saddenāti adhippāyo. Bhavo eva abhivuddho **abhavo** yathā “asekkhā dhammā”ti (dha. sa. tikamātikā 11). Dutiyasmiṃ pakkhe bhavābhavasaddena sampattivipattiyo, vuddhīhāniyo vā vuttāti vedītabbā.

Agatīyāti ayuttagatīyā, appatirūpakiriyāyāti attho.

Kodhūpāyāsa...pe... mātugāmā vā ūmiādibhayanti yojanā. **Pañcakāmaguṇamātugāmaggaṇeti** pañcakāmaguṇaggahaṇe, mātugāmaggaṇe ca.

“Sayamkataṃ sukhadukkha”ntiādīkā dīṭṭhi yadipi aññesampi dīṭṭhigatikānaṃ attheva, **timbaruko** pana tathādīṭṭhiko bhagavantaṃ upasaṅkamitvā pucchīti sā dīṭṭhi “**timbarukadīṭṭhī**”ti (saṃ. ni. 2.18) vuttā. Tenāha “**timbaruko...pe... āgatattā**”ti.

Catukkaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

5. Pañcakaniddesavaṇṇanā

940. Āgamanassa paṭisandhiggahaṇavasenāti adhippāyo.

941. Upacayanatoti vaḍḍhanato. **Aññathāti** lābhato takkanato ca aññappakāro gahitoti taṃ dassento “**saddhārucciādīhī**”ti āha. Anussavato hi saddhanaṃ, ruccanaṃ pana jātissaraññatopi hoti. **Ādi-saddena** khantiādīnaṃ saṅgaho.

942. Akkhanti mūlaṃ etesanti **akkhantimūlakā. Dukkaṭadubbhāsitatādidosā** tādīsāni kāyavacīmanoduccarīṇi.

943. Udaggatāsāṅkhāto avūpasamo na uddhaccasāṅkhātoti pītiyā eva savipphārikatāsāṅkhātaṃ asantasabhāvaṃ āha. **Avūpasamahetubhūtoti** vikkhepahetubhūto. **Pītiyā ākāroti** pītiyā pavattīākāro.

Pañcakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

6. Chakkaniddesavaṇṇanā

944. Tenāti kodhādīnaṃyeva vivādamūlattā.

945. Kusalānuoyoge sātaccaṃ **kusalānuoyogasātaccaṃ.**

Gaṇena sattasamūhena saṅgaṇi sannipatanaṃ yena saddhiṃ, tena saṅgati **gaṇasaṅgaṇikā. Kassaci** ghāsacchādanādīkassa.

946. **Upavitakketī** ārammaṇaṃ upecca takketi.

948. **Adhiccasaṃuppannikoti** “adhiccasaṃuppanno attā ca loko cā”ti evaṃvādī.

Chakkaniddesaṃvaṇṇanā niṭṭhitā.

8. Aṭṭhakaniddesaṃvaṇṇanā

952. **Osīdanākārenā**ti kattabbakamme anussahanākārena.

958. **Te** abhinivesā **asaññīvādā** vadanti etehīti.

Aṭṭhakaniddesaṃvaṇṇanā niṭṭhitā.

9. Navakaniddesaṃvaṇṇanā

960-963. **Dasamassā**ti aṭṭhānaghātassa.

Ajjhattanti gocarajjhantaṃ adhippetamaṃ. **Etassa** gāthāvacanassa. **Niṭṭhapetvā**ti abhinivissa.

964. **Aññesaṃ** phassādīnaṃ **saṅkhatabhāve** yathāsakaṃpacceyehi. Yenākārena mānassa sātisaṃyā pavatti, taṃ dassetuṃ “**ahanti, asmīti cā**”ti vuttaṃ. **Attanoti** diṭṭhigataparikkappitassa attano. Yathā mānassa sampaggahavasena, evaṃ taṇhāya mamattavasena, diṭṭhiyā niccādivasena **pavatti visesavati** samānepi anāgatakālāmasaneti āha “**bhavissanti...pe... vutto**”ti. “**Ahamasmī**”ti pana pavattamānasseva bhavati sabbapadasādhāraṇassa mānasseva vasena iñjitādītā aṭṭhakathāyaṃ vuttā.

Navakaniddesaṃvaṇṇanā niṭṭhitā.

10. Dasakaniddesaṃvaṇṇanā

970. **Saṅkappananti** “kusalatā”ti vuttapadassa atthavacanamaṃ. **Tassā** upāyacintāya. **Micchābhāvo** sāvajjabhāvo. **Tadākāro mohoti** yathāvuttākārena pavatte cittuppāde moho. **Tassāpi** yathāvuttapaccavekkhaṇāyapi yathākatapāpepi. **Adhimānasampayuttaṃ sañjānaṃ** pakatipurisantaradassanādivasena pavattaṃ diṭṭhisampayuttacittaṃ phalaṃ viya vimuttanti gahitaṃ daṭṭhabbaṃ.

Dasakaniddesaṃvaṇṇanā niṭṭhitā.

Taṇhāvicaritaniddesaṃvaṇṇanā

973. **Visesaṃ akatvā**ti anupanidhānaṃ, samato ca asamato ca upanidhānanti imaṃ vibhāgaṃ akatvā, yo “itthaṃ, evaṃ, aññathā”ti padehi pakāsito.

Visesassāti “itthaṃ, evaṃ, aññathā”ti yathāvuttasseva visesassa. **Diṭṭhiyā**ti diṭṭhiyā gahitāya tadavinābhāvinī **taṇhā** dassitā. **Sīsāsīsamūlakehī**ti catūhi sīsehi, dvādasahi ca sīsāmūlakehi. Sayameva ca taṇhā dassitāti yojanā. Yadi diṭṭhimānagāhopi idhādhippeto, yato “taṇhāmānadiṭṭhivasena samūhagāhato”ti (vibha. aṭṭha. 973) aṭṭhakathāyaṃ vuttaṃ, kathaṃ “taṇhāvicaritānī”ti vacananti āha “**diṭṭhimānesū**”tiādi. **Taṃmūlakattā**ti taṇhāmūlakattā.

974. Na avakkariyati **anavakārī**, taṃ anavakāriṃ katvā, taṃ padantarena vibhāvento “**anavakkari, taṃ katvā**”ti āha. **Vikkhepanaṃ** avayavato vibhāgo. **Attato avinibbhujitvā**ti yvāyaṃ diṭṭhigataparikkappito attā, tato avisuṃ katvā.

976. Bahikatāni rūpādīni upagantvā pavattā taṇhā upādāyati vuttati yojanā.

Ekaccassa puggalassa ekasmiṃ attabhāve kassaci taṇhāvicaritassa asamabhavo, kassacideva sambhavoti āha “**kassaci sambhavadassanattaṃ vutta**”nti.

Taṇhāvicaritaniddesaṃvaṇṇanā niṭṭhitā.

Khuddakavatthuvibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

18. Dhammahadayavibhaṅgo

1. Sabbasaṅgāhikavāraṇṇanā

978. **Dhātusambhava...pe... saṅgahitattā**ti ettha khandhādīnaṃ kāmādhātuādidhātūsu sambhavabhedabhinnānaṃ niravasesato saṅgahitattāti vibhāgena yojanā, tathā sesesupi pariyāpannapabhedabhinnāntiādīnā. Tattha “**niravasesato saṅgahitattā**”ti iminā “sabbasaṅgāhikavāro”ti ayamassa atthānugatā samaññāti dasseti. Yasmā cettha khandhādīnaṃ dvādasannaṃ koṭṭhāsānaṃ anavasesasaṅgaho, tasmā evaṃ dutiyavārādīnañcettha anuppaveso vedītabbo. Khandhādīnameva hi tesam sambhavādivicāro uppattānuppattidassanavāroti vattum yuttoti yojanā. Anuppattidassanañcettha atthāpattisiddham vedītabbam. Na hi tattha “kati khandhā na pātubhavanti”tiādīpālī atthi.

979. **Pucchānurūpanti** yenādhīppāyena pucchā katā, tadanurūpaṃ. **Avitathabyākaraṇaṃ** nāma buddhānaṃ eva āveṇikaṃ, aññesaṃ taṃ yādicchikaṃ sutakkharasadisanti āha “**sabbaññuvacanaṃ viññāya katattā**”ti.

Sabbasaṅgāhikavāraṇṇanā niṭṭhitā.

2. Uppattānuppattivāraṇṇanā

991. “Kāmabhava”ti idaṃ okāsavasena vatvā puna sattasantānavasena vattum “kāmādhātusambhūtānañcā”ti vuttanti tamatthavisesaṃ dassento “**iddhiyā...pe... attho**”ti āha. “Na vattabbaṃ siyā”ti kasmā vuttaṃ, yadipi asaññasattānaṃ acakkhukattā rūpāyatanāṃ accantasukhumattā heṭṭhimabhūmikānañca agocarō, samānabhūmikānaṃ pana vehapphalānaṃ, uparibhūmikānañca suddhāvāsānaṃ cakkhāyatanassa gocaro hotīti āyatanādikiccaṃ karotiyevāti sakkā vattum. Yaṃ panettha vitthārato vattabbaṃ, taṃ heṭṭhā vuttameva. “Heṭṭhato avīcinirayaṃ pariyantaṃ katvā uparito paranimmitavasavattideve antokarivā yaṃ etasmi”ntiādīnā (dha. sa. 1287) vuttapadesā **kāmāvacarādiokāsā. Te sattanikāyā ca dhātūti vuccanti** samudāyassa avayavādhārābhāvato yathā “māsapuñjo māso”ti. Sattā uppajjanti etthāti sattuppattī, uppajjanañṭhena sattāva uppattī sattuppattīti evaṃ okāsasattalokadvayassa sattuppattipariyāyo vedītabbo. **Sattabhāvena uppattī**, na anupādinakkhandhā viya saṅkhārābhāvenevāti adhippāyo. Ke pana teti āha “**sattāvāsavasena...pe... upādinakakkhandhā**”ti. **Taṃtaṃpariyāpannā**nti taṃtaṃsattāvāsapariyāpannānaṃ sattānaṃ, saṅkhārānameva vā. **Sadisādhīṭṭhānabhāvenāti** sadisākārena pavattamānānaṃ khandhānaṃ patīṭṭhānabhāvena. Yebhuyyena hi tasmiṃ sattāvāse dhammā samānākārena pavattanti.

Uppattānuppattivāraṇṇanā niṭṭhitā.

3. Pariyāpannāpariyāpannavāraṇṇanā

999. **Tattha, aññattha cāti** tasmiṃ, aññasmiñca bhava, okāse ca. Paricchedakārikāya kāmādītaṇhāya paricchijja āpannā gahitāti pariyāpannāti taṃtaṃbhavādiāntogadhā **taṃtaṃpariyāpannā**.

Pariyāpannāpariyāpannavāraṇṇanā niṭṭhitā.

6. Uppādakakammaāyuppamāṇavāro

1. Uppādakakammavaṇṇanā

1021. **Dhātuttayabhūtadevavasenāti** kāmādidhātuttaye nibbattadevānaṃ vasena.

Uppādakakammavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Āyuppamāṇavaṇṇanā

1026. Suparimajjitakañcanādāsaṃ viya sobhati vijjotatīti subho, sarīrobhāso, tena subhena kiṇṇā vikiṇṇāti **subhakiṇṇā**.

1027. **Taṃtaṃmanasikāraṇti** parittapathavīkasiṇādigatamanasikāraṃ. **Appanākkhaṇepīti pi**-saddena pubbhāgaṃ sampiṇḍeti. Chandanaṃ ārammaṇapariyesanaṃ **chando**, kattukamyatāchando. Paṇidhānaṃ cittaṭṭhapanā **paṇidhi**, saññāvīrāgādīhi ārammaṇassa visesaṃ tathāpavattāya bhāvanāya ārammaṇakaraṇameva.

Vipulaṃ vuccati mahantaṃ, santabhāvopi mahānīyatāya mahantamevāti āha “**vipulā phalāti vipulasantasukhāyuvāṇṇādīphalā**”ti.

1028. Yaṃ cātumahārājikānaṃ āyuppaṃāṇaṃ, **sañjīve** eso eko rattidivo, tāya rattiyā tiṃsa rattiyō māso, tena māsenā dvādasamāsiko saṃvaccharo, tena saṃvaccharena pañca vassasatāni sañjīve āyuppaṃāṇaṃ. Yaṃ tāvatimśānaṃ āyuppaṃāṇaṃ, eso **kālasutte** eko rattidivo...pe... tena saṃvaccharena vassasahassaṃ kālasutte āyuppaṃāṇaṃ. Yaṃ yāmānaṃ āyuppaṃāṇaṃ, eso **sañghāte** eko rattidivo...pe... tena saṃvaccharena dve vassasahassāni sañghāte āyuppaṃāṇaṃ. Yaṃ tusitānaṃ āyuppaṃāṇaṃ, **roruve** eso eko rattidivo...pe... tena saṃvaccharena cattāri vassasahassāni roruve āyuppaṃāṇaṃ. Yaṃ nimmānaratīnaṃ āyuppaṃāṇaṃ, **mahāroruve** eso eko rattidivo...pe... tena saṃvaccharena aṭṭha vassasahassāni mahāroruve āyuppaṃāṇaṃ. Yaṃ paranimmitavasavattīnaṃ devānaṃ āyuppaṃāṇaṃ, **tāpane** eso eko rattidivo...pe... tena saṃvaccharena soḷasa vassasahassāni tāpane āyuppaṃāṇaṃ. **Mahātāpane** upaḍḍhantarakappo. **Avīciyaṃ** eko antarakappo ca āyuppaṃāṇanti vadanti. Devānaṃ adhimuttakālakiriyā viya tādīsena puññabalena antarāpi maraṇaṃ hotīti “**kammameva pamāṇa**”nti vuttanti vedītabbaṃ. Evañca katvā abbudādiāyuparicchedopi yuttataro hotīti.

Kim jhānanti aṭṭhasu jhānesu kataṃ jhānaṃ. **Bhavasīsānīti** bhavaggāni, puthujjanabhavaggaṃ ariyabhavaggaṃ sabbabhavaggaṃti vehapphalādīnaṃ samaññā. **Kassaci sattāti** puthujjanassa, **kassaci pañcāti** sotāpannassa, sakadāgāmino ca, **kassaci tayoti** anāgāmino vasena vuttaṃ. Tasmā so brahmakāyikādīhi cuto arūpaṃ upapajjanto vedītabbo. “Navasu brahmalokesu nibbattaariyasāvākānaṃ tatrūpapattiyeva hoti, na heṭṭhūpapattī”ti (vibha. aṭṭha. 1028) ayaṃ aṭṭhakathāpāṭhoti adhippāyena “**yaṃ panā**”tiādi vuttaṃ. “Tatrūpapattipi hoti uparūpapattipi, na heṭṭhūpapattī”ti pana pāṭhoti tena “heṭṭhūpapattiyeva nivāritā”tiādivacanena payojanaṃ natthi. Arūpadhātūpapatti ca na nivāritāti sambandho. Arūpadhātūpapatti na nivāritā “matthake ṭhitova parinibbātī”ti niyamassa anicchitattā.

Aññatthāti kāmaloke. **Tatthāti** rūpaloke. **Ayaṃ aṭṭhakathāti** “paṭhamajjhānabhūmiyaṃ nibbatto...pe... parinibbātī”ti evaṃ pavattā aṭṭhakathā. **Tenevāti** yasmā rūpadhātuyaṃ upaṇno adhippeto, na upapajjanāraho, teneva kāraṇena. **Tassāti** yathāvuttassa rūpadhātuyaṃ upaṇnassa ariyasāvākassa. Yena rūparāgena tattha rūpabhava upaṇno, tasmim arūpajjhānena vikkhambhite sammadeva diṭṭhādīnaveṃ yathā kāmarūpabhavesu āyatim bhavābhilāso na bhavissati, evaṃ arūpabhavepīti dassento āha “**puna...pe... bhavissatiyevā**”ti. **Tattha nibbattoti** rūpadhātuyaṃ upaṇno. **Ariyamaggaṃ bhāvetvāti** heṭṭhimāṃ ariyamaggaṃ sampādetvā. **Nibbattabhavādīnavadassanavasenāti** tasmim rūpabhava nibbattopi tattheva ādīnavadassanavasena. **Anivattitabhavābhilāsoti** upari arūpabhava avissatṭhabhavapatthano, yato arūpadhātuyaṃ upapajjanāraho. **Tassa vasenāti** tādīsassa ariyasāvākassa vasena. “Kassaci pañca, kassaci tayo anusayā anusentī”ti ayaṃ **yamakapāḷi** (yama. 2.anusayayamaka.312) **pavattā**.

Āyuppaṃāṇavaṇṇanā niṭṭhitā.

7. Abhiññeyyādivāraṇṇanā

1030. “Ruppanalakkhaṇaṃ rūpaṃ, anubhavanalakkhaṇā vedanā”tiādinā **sāmaññalakkhaṇapariggāhikā**. “Phusanalakkhaṇo phasso, sātālakkhaṇaṃ sukha”ntiādinā **visesalakkhaṇapariggāhikā**.

“Cattāro khandhā siyā kusalā”tiādisu idha yaṃ vattabbaṃ, taṃ khandhavibhaṅgādīsū vuttaṃ, tasmā tattha vuttanayeneva gahetabbanti adhippāyo. Sesam yadettha na vuttaṃ, taṃ suviññeyyamevāti.

Abhiññeyyādivāraṇṇanā niṭṭhitā.

Dhammahadayavibhaṅgavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti sammohavinodaniyā ṭikāya līnatthavaṇṇanā

Vibhaṅga-anuṭṭikā samattā.